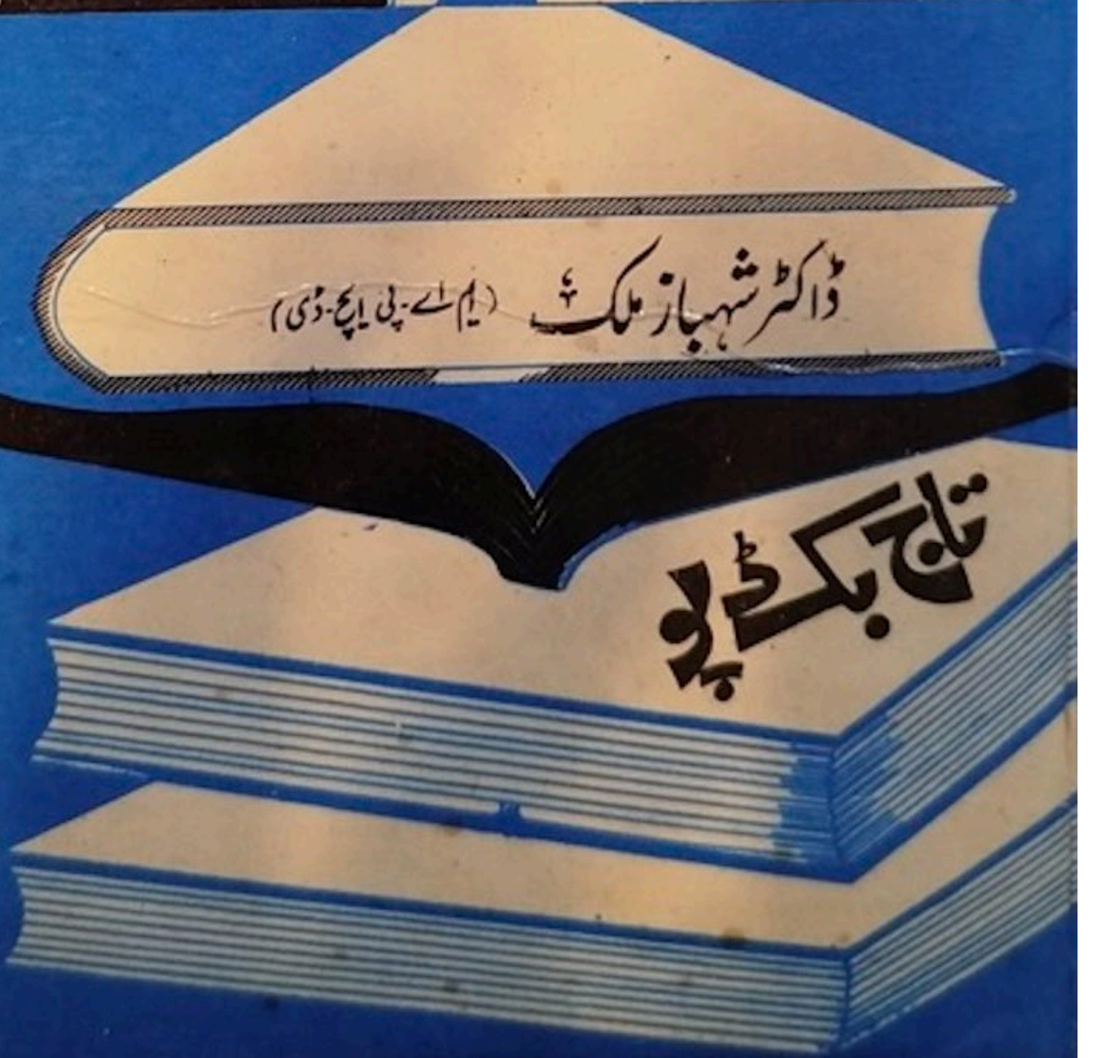
گوئٹے

ڈاکٹر شہباز ملک (ایم اے۔ پی ایچ۔ ڈی)

تاج بک ڈپو

اشاعت اول ——— ۱۹۸۵ء
دوم ۱۹۹۹ء
ناشر ——— نور احمد
قیمت ——— Rs 75.00
پرنٹر ——— منظور پریس لاہور
پبلشرز ——— تاج بکڈپو
فون ——— ۳۲۴۴۲۳

گویڑ

(ایم۔ اے، تے مقابلے دے امتحاناں دے پڑھدی)

(کھوج تے پرکھ)

•

ڈاکٹر شہباز ملک

(ایم۔ اے۔ پی ایچ۔ ڈی)

مدیر چھیماہی "کھوج"

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

•

تاج بک ڈپو۔ اردو بازار۔ لاہور

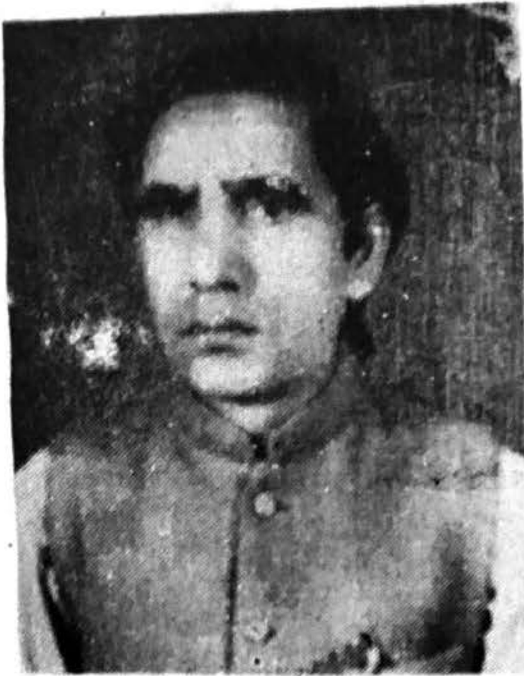
والد مرحوم ملک نذیر احمد دا اشاعتی کاروبار دا شوق کوئی ادھی صدی رہیا اے
"اعلیٰ تے سستا" اوہناں دا مشن سی۔ مینوں وی اوہناں دے سائے تھلے کم کرن دی
عزت تے مسرت حاصل رہی اے ہن اوہناں دی ذات نوں میں اپنا رہبر تے اگوں
پاناں آں تے منناں آں۔ میری دلی دعا اے خدا آخرت وچ اوہناں دے مرتبے اُچے توں
اُچے کرے تے مینوں وی توفیق دیوے کہ میں والد مرحوم دے اشاعتی مشن لئی کاربند
رہ سکاں۔ آمین۔

نوید احمد

انتساب

اشفاق احمد ہوراں دے ناں
جنھاں دے ڈرامے
سوچ تے فکر نوں ٹُنبدے
تے نویاں راہواں سجھاندے نیں!

جان پچھان

ناں : ڈاکٹر شہباز ملک ولد ملک محمد دین

پیدائش : ۳، اپریل ۱۹۳۷ء، لاہور

تعلیم : ایم اے۔ پی ایچ ڈی (پنجابی)

فاضل پنجابی، پنجابی پرولیشکا دگور مکھی)

گولڈ میڈلسٹ (پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ بھارت)

کم کار : تدریس، اسسٹنٹ پروفیسر (انچارج)

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔

مدیر : چھماہی "کھوج"، پنجاب یونیورسٹی لاہور

سابق : مدیر ماہنامہ "لہراں"، لاہور

چھپیاں کتاباں

(۱) پدھرے راہ : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۱ء، علمی ادبی

(۲) اجوکی کہانی : لاہور۔ مکتبہ پنجابی ادب، ۱۹۶۲ء، بہ اشتراک، چون پنجابی کہانی

(۳) چانن : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۲ء، تنقید، تحقیق، علمی، ادبی۔

(۴) سوکھے پینڈے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۲ء، علمی، ادبی،

(۵) رلیے راہ : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۶۳ء، علمی، ادبی،

(۶) سوسیلفے اکومت : لاہور۔ پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۶۷ء، پنجابی اکھان۔ تحقیق گولڈ انعام یافتہ،

(۷) پکی روٹی (خورد) : لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۷۳ء / دوجا ایڈیشن ۱۹۸۷ء، تدوین متن، تحقیق،

(۸) جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور تاج بک ڈپو، ۱۹۷۴ء، تدوین متن، تحقیق، تنقید، گولڈ انعام یافتہ،

۹ : منہ آئی گل : لاہور۔ اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء، تاریخ پنجابی ادب تنقید، تحقیق
۱۰ : پنجابی لسانیات : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۷ء، زباندانی، تحقیق، پنجاب یونیورسٹی وگلوں انعام یافتہ
۱۱ : پنجابی کہاوتیں : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۷ء، پنجابی اکھان، چون، تحقیق
۱۲ : ساڈے اکھان : لاہور۔ ڈان بک سوسائٹی، ۱۹۷۸ء، پنجابی اکھان، تحقیق
۱۳ : نتارے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۷۹ء، تحقیق، تنقید، گلڈ انعام یافتہ،
۱۴ : ادبی مہکاں : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۰ء، بہ اشتراک، چون پنجابی ادب، علمی،
۱۵ : آزادی دے مجاہد لکھاری : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۱ء، تحقیق، تحریک پاکستان تے پنجابی ادب،
۱۶ : تنقیدی وچار : تاج بک ڈپو، ۱۹۸۱ء، بہ اشتراک، نظری تنقید، علمی
۱۷ : چونواں پنجابی ادب : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۱ء، بہ اشتراک، چون پنجابی ادب، علمی
۱۸ : راقب قصوری دیاں نعتاں (برج کلاں، قصور) مرکزی مجلس امیر ملت، تدوین متن، تحقیق
۱۹ : جنگ نامہ پیر محمد کاسبی، لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۲ء، تدوین متن، تحقیق۔
۲۰ : پاکستانی پنجابی ادب، لاہور۔ عزیز بکڈپو، ۱۹۸۳ء، تحقیق، ببلیوگرافی
۲۱ : تحریک پاکستان اور پنجابی ادب : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۳ء، تحقیق
۲۲ : مولوی احمد یار : فکر تے فن : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۴ء، تحقیق، وارث شاہ، ہجری ایوارڈ یافتہ۔
۲۳ : گوپڑا : لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۸۵ء، تنقید، تحقیق۔
۲۴ : سسی پنوں حافظ برخوردار (ملتانی) : لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۸۷ء، تدوین متن، تحقیق،
۲۵ : سسی پنوں حافظ برخوردار (رانجھا) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۸ء، تدوین متن، تحقیق
۲۶ : نویں ورقے (۱) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۸ء، پنجابی ادبی تاریخ، تحقیق
۲۷ : پنجابی ادبی جائزے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۹ء، تحقیق، تنقید

ویروا

(صفحہ)

پہلی گل

پاکستان دے قیام دیاں ہور ودھیریاں برکتاں وِچوں میری جاپچے سب توں وڈی برکت ایہہ اے کہ پاکستان مَن مگروں پاکستانی قوم نے نویں عزم تے ٹھرمے نال زندگی دے ہر شعبے وِچ کم شروع کیتا، اج جدوں اسی بیتے ۳۷ ورھیاں ول جھات پانے آں تے سانوں قومی حیاتی دے ودھیرے حصیاں وِچ انساں دی ترقی دے آثار نظر آؤندے نیں۔ ساڈی سوچ ایہہ اے کہ جیہڑی ترقی اساں اک آزاد قوم ہاروں حیاتی دے اڈو اڈ شعبیاں وِچ کیتی اے۔ غلام رہ کے یاں ساجھی آزادی لے کے ایہہ ترقی کدی نہیں ساں کر سکدے۔

پنجابی ادب دے حوالے نال گل کریئے تے اینج جاپدا اے کہ ایہناں بیتے ورھیاں وِچ جیویں اک انقلاب آگیا ہووے ایہہ دسن دی تاں لوڑ نہیں کہ پنجابی زبان تے ادب نال مسلماناں دا جوڑ میل ایس زبان دے وکھ روپ وٹاؤن دے ویلے توں ای اے کیوں جے لسانیات دے سیانے مقامی زبان وِچ موجودہ پنجابی زبان دے سفر دا آغاز ۷۱۲ء دا سال دسدے نیں تے ایہہ سال عظیم مسلم جرنیل محمد بن قاسم دی فتح سندھ دا سال اے ایدوں مگروں ایس خطے وِچ مسلماناں دا نہ ترا پھیرا ٹورا رہیا سگوں مسلمان اک اہم قوم ہاروں ایتھے ہر دور وِچ موجود رہے حاکم ہاروں، محکوم ہاروں تے آزاد حیثیت وِچ ہر روپ وِچ ایہناں نے اپنے وکھ قومی مہاندرے نوں قائم رکھیا اے تے ایس خطے وِچ اسلام دے حوالے نال حیاتی دیاں اچیاں سچیاں قدراں نوں جاری ساری کیتا ایتھے اُچی سچی تہذیب کھنڈائی۔

پنجاب ہمیش ای مسلم اکثریت دا علاقہ رہیا اے پنجابی زبان تے ادب وِچ مسلماناں دا نو سو ورھے دا کم اینا اُچا سچا تے پکا پیڈا اے کہ ایس نوں مُکھ رکھ کے ایہہ آکھیا جاوے

کر پنجابی زبان تے ادب دی پردھان روایت مسلماناں دے پنجابی ادب وچوں ای نتردی لے تے ایہہ حق پچ ہووے گا۔

پاکستان دے قیام توں پہلاں دے نیڑے دے دور وچ انگریز حاکماں دی مسلم دشمن تے دوڈکرے بھری پالیسی نے مسلماناں نوں حیاتی دے ہر شعبے وچ پس ماندہ رکھن دا چارا کیتا، رب دا لکھ لکھ شکر اے کہ سانوں آزادی مل گئی ساڈے کول پنجابی زبان تے ادب دی ۹ سو ورھیاں دی امیر روایت موجود سی ایس کرکے آزاد حیثیت وچ تے نویں حالیاں وچ جدوں کم شروع ہویا تے سانوں ایس امیر روایت نے حوصلہ دی دِتا تے اعتماد وی بخشیا۔ تخلیقی پدھر تے ساڈے لکھن والے نے جدید دور دے نویں تقاضیاں نوں کھُدّھ دکھیا پاکستانی دور وچ کیہ نظم تے کیہ نثر ہر تھاں اک نواں جذبہ تے اک نواں ولولہ لبھدا اے پنجابی لسانیات (ادیب۔عالم۔فاضل) دی سطح تے نال پہلاں ای موجود سی پھیر سیکنڈری سکول وچ اختیاری مضمون پاروں آئی، مقابلے دے امتحاناں ایم۔اے، بی۔اے تے انٹرمیڈیٹ توں ہوندی ڈاکٹریٹ دے پدھر تیکر اپڑ گئی ۔ج ایہدا اکادمک تے سائنٹیفک انگ اُبھریا پنجابی زبان تے ادب نوں جدید دور دے تقاضیاں موجب گویڑ سچے تے نتارے جان دی پرت پئی ہتھلی کتاب "گویڑ" ایہناں دی کوششاں وچوں اک کوشش اے۔

گویڑ وچ، کھوج تے پرکھ دا ہلواں ڈھکواں ڈھنگ اپنایا گیا اے موضوعاں دا بوہتا جوڑ میل ساڈیاں اپنیاں ادبی حقیقتاں نال اے کیوں جے اجدے دور وچ ایہہ ویلے دی اہم لوڑ وی اے تے ساڈے ادبی ورثے دا تقاضا وی اے، پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر، پنجابی ادب وچ ساڈا قومی مہاندرا، پاکستان دی تحریک تے پنجابی ادب، پنجابی تے اُردو دی لسانی تے تہذیبی سانجھ اجیہے موضوع نیں جیہڑے سانوں پنجابی زبان تے ادب دے حوالے نال پہلاں تے پاکستانی قوم نال جوڑدے نیں تے پھیر اسلامی ملت نال، پنجابی ادب دے پاکستانی دور دے ویرویاں تے نتاریاں وچ قومی تے غیر قومی سوچ دی نشانی دی ایسے جذبے دے تحت کیتی گئی اے۔ کتاب وچ پنجابی دے کلاسیکی ادب تے لوک ادب ول وی جھات پائی گئی اے ہر تھاں گویڑ لاندیاں نتارے کردیاں تے سچے

کڈھدیاں چنگے نوں چنگا تے مندے نوں مندا آکھن وِچ جھاکا محسوس نہیں کیتا گیا۔ ایہناں گویڑاں تے نتاریاں تے سِٹیاں نال کِسے نوں اختلاف تے ہو سکدا اے پر جنہاں حقیقتاں دے اُدھار تے ایہہ گویڑ لائے نتارے کیتے تے سِٹے کڈھے گئے نیں اوہناں توں انکار دی گنجائش میری جاچے گھٹ ای نکلے گی۔ ایس لئی کہ ایہناں حقیقتاں تے سچائیاں نوں با اعتبار حوالیاں نال سامنے لیاندا گیا اے ظاہر لے پکھ دی کرُوتن دی اک اٹل سچائی اے جس تے کھوجن دی تھاں ٹھنڈے دِل دماغ نال گوہ کرن دی لوڑ ہوندی اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک

مدیر چھیماہی "کھوج"

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مورخہ ۳ر اپریل ۱۹۸۵ء

پنجابی زبان دی کہانی

زبان جیہڑی انسان بولدا تے سمجھدا اے اوہدی حیاتی دا اک حصہ ہوندی اے، اوہ حیاتی جیہڑی انسان اک رہتل وچ ہنڈاندا اے ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے زبان کیوں جے رہتل وچ انساناں وچالے سمجھ سمجھالئی ورتی جاندی اے ایس لئی زبان اک لحاظ نال معاشرتی عمل اے ایس اصول دے تحت سانوں پنجابی زبان نوں پنجاب تے ایہدے آلے دوآلے دی رہتل تے معاشرتی تاریخ دے حوالے نال ویکھنا چاہیدا اے۔

پرانے زمانے وچ جس علاقے نوں سپت سندھویاں ہپت ہندو آکھیا جاندا سی پنجاب وی ایس وچ شامل سی[1]۔ ایہہ علاقہ اوہو ای اے جتھے آریہ لوکاں نے وسطا ایشیا توں آکے اپنیاں مقدس کتاباں وید رچیاں۔ اک زمانہ سی جدوں ایس خطے دی تاریخ ایہناں ای آریہ لوکاں توں شروع کیتی جاندی سی ظاہرا اے کہ ایس حوالے نال ایس خطے دیاں زباناں اُتے وی ایہناں آریہ لوکاں دی پردھانی سی پر نویں دور دے شروع وچ جدوں ہڑپہ، (پنجاب) کوٹ ڈجی موہنجو داڑو (سندھ) نال دبلوچستان وغیرہ دے تھیہاں دی پٹائی مگروں ایتھوں جیہڑیاں پرانیاں رہتلاں (تہذیباں) دے آثار ملے نیں ایہناں نے ایس نظریے نوں جھٹلا دتا اے ہن ایہہ نظریہ یقین دی حد

۱۔ محمد باقر، ڈاکٹر: پنجابی ادب: معاشرتی فکری اور تہذیبی پس منظر در تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند جلد ۱۳ (اوّل)، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۱۸۶

توڑی منیا جاندا رہیا اے کہ آریہ قبیلیاں دے آون توں پہلاں ایتھے جیہڑیاں تہذیباں سن اوہناں وچوں خاص کر ہڑپائی، دراوڑی رہتل اک ترقی وندرہتل سی[2]. ایس دا ایہہ گل اے کہ اک ترقی وند رہتل وچ زبان دا انگ وی ترقی وند ای ہوسکدا اے ایس کرکے ہُن ایہہ نظریہ وی جھوٹھا ہو چکیا اے کہ آریہ لوکاں نے ایتھوں دے لوکاں دی غیر ترقی وند زبان نوں اینا متاثر کیتا کہ ایہناں لوکاں تے اپنی زبان نوں چھڈ کے اوہناں دی زبان اپنا لئی تے ایہہ آریائی زبان یاں سنسکرت سی۔ ایس دے مقابلے وچ ہُن ایہہ نظریہ ہرمن پیارا ہو رہیا اے کہ آریہ لوک جدوں ایتھے آئے تے ایہناں دا ٹاکرا ایتھوں دی رہتل نال ہویا اوہناں ایس توں وڈھیرا اثر قبولیا کیوں جے ایہہ لوک خاص کرکے پنجاب دے علاقے وچ آوندے رہے تے اگے گنگا جمنا دے علاقے ول ٹردے رہے دوجے لفظاں وچ پنجاب دے لوکاں نے ایہناں نوں ایتھے ٹکن نہیں دتا تے اگے ول دھک دتا جیہڑے آریہ ایتھے رہ گئے اوہ گھٹ گنتی وچ سن[2] ظاہر اے کہ ایہناں نے مقامی زباناں نوں گھٹ متاثر کیتا جدوں کہ گھٹ گنتی وچ ہون کرکے ایہہ مقامی رہتل توں ودھ متاثر ہوئے تے ایہدے وچ مقامی زباناں وی سن[3]

ہن آؤ ایہناں گلاں دی عملی صورت ول گوہ کریئے۔ آثار قدیمہ دے ماہراں موجب آریہ قبیلے ایس خطے وچ کوئی ڈیڑھ ہزار ورھے قبل مسیح وچ وارد ہوئے تے ایہہ سلسلہ کوئی اِک ہزار ورھے جاری رہیا ایس اک ہزار ورھیاں وچ ایہناں لوکاں نے چار وید مرتب کیتے آخری وید اتھرو وید چار سو ورھے قبل مسیح وچ مکمل ہویا، ویکھیا جاوے تے ایس خطے وچ لکھت (تحریر) دا رواج چوتھی صدی قبل مسیح وچ ہویا ایس لحاظ نال گھٹ و گھٹ سارے ای وید سینہ بہ سینہ چلدے رہے۔ ظاہر اے ایہناں وچ دو

۱۔ محمد باقر، ڈاکٹر: پنجابی ادب: معاشرتی فکری اور تہذیبی پس منظر در تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۳، (اول)، لاہور۔ ۱۹۷۱ء، ص ۱۸۷

۲۔ عین الحق فرید کوٹی: پنجابی زبان دیاں جڑھاں دی پھلواڑی، لاہور۔ ۱۹۸۰ء، ص ۱۲۲

۳۔ عین الحق فرید کوٹی: اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۱۷۱

بدل ہو ندا رہیا تے خاص کر ایہناں وچ مقامی لسانی عنصر دے شامل ہون نوں رد نہیں کیتا جا سکدا[1]۔ جس زبان وچ آریہ لوکاں نے وید رچے ایس نوں ویدک یاں ویدک سنسکرت آکھیا جاندا اے۔ چار سو سال قبل مسیح وچ جدوں پانتی نے گرامر بنائی تے ایس ویلے تیکر ویدک تے سنسکرت وچ وددھیرے مقامی عنصر رل مل گئے سن ایس دا ثبوت سنسکرت وچ دیاں اوہ آوازاں نیں جیہڑیاں آریائی گھنے دیاں دوجیاں زباناں جیویں لاطینی، اوستائی، جرمنی وغیرہ وچ موجود نہیں دوجے پاسے ایہہ آوازاں دراوڑی گھنے دیاں زباناں تامل بریاہوئی یاں منڈا گھنے دیاں زباناں منڈاروی وغیرہ وچ موجود نیں[2] ایہدا مطلب ایہہ اے کہ ویدک سنسکرت تے سنسکرت توں اڈ عوام وچ جیہڑیاں زباناں بولیاں جاندیاں سن اوہ وددھیری طاقت رکھدیاں سن ایہہ کارن اے کہ ایہناں زباناں دی رہیند کھوہند اج وی زباناں دے ای روپ وچ موجود اے۔ اج ایس خطے دیاں زباناں دے دو وڈے گروہ سامنے آؤندے نیں اک اوہ گروہ جیہڑا آریہ لوکاں دیاں اپنائیاں ہویاں زباناں ویدک سنسکرت تے سنسکرت والا اے تے دوجا اوہ گروہ جیہڑا عوام وچ بولیاں جان والیاں زباناں دا اے ایس گروہ دیاں زباناں نوں کجھ ماہراں نے پراکرت داناں دتا اے[3] جیہدا مطلب اوہ دوجیاں دیاں زباناں کردے نیں۔ لسانیات دے ایہناں ماہراں دا آکھنا اے کہ سنسکرت دی گرامر بنن یاں ایس زبان دے اک خاص طبقے دی زبان مِتھے جان نال پراکرتاں دی ترقی وچ وادھا ہویا تے ایہہ ہولی ہولی اگے ودھدیاں، اڈو اڈ روپ دھارن کر دیاں گئیاں۔ اشوک دے زمانے وچ جیہڑی پراکرت پرچلت سی ایس نوں پالی پراکرت آکھدے نیں جس وچ بدھ مت دا پرچار کیتا گیا۔

۱۔ عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۲۷

۲۔ عین الحق فرید کوٹی: وارد دے ارتھ درکھوج پتریکا، بھائی موہن سنگھ وید سمرتی انک، پٹیالہ، ستمبر ۱۹۸۱ء، ص ۱۴۵ دگورمکھی)

۳۔ اوہی ، ص ۱۴۵ دگورمکھی)

ایہدے مگروں پراکرت برصغیر دے ساریاں علاقیاں وچ ہرمن پیاری ہوگئی ایس دیاں پنج نتارویاں شاخاں سامنے آئیاں مہاراشٹری پراکرت، مگھدی پراکرت، اردھ مگھدی پراکرت شورسینی پراکرت تے پشاچی پراکرت [۱] زمانے دے نال نال ترقی کر دی ایہدے مگروں ایہہ اپ بھرنش دا روپ دھارن کر گئی تے انج ای پنج اپ بھرنشاں سامنے آئیاں۔ مہاراشٹری اپ بھرنش، مگھدی اپ بھرنش، اردھ مگھدی اپ بھرنش، شورسینی اپ بھرنش تے پشاچی اپ بھرنش[۱]۔ پرانے پنجاب نوں پشاچ دے ناں نال یاد کیتا جاندا سی ایس تعلق نال پشاچی اپ بھرنش دی نسبت پنجاب نال جوڑدی اے[۲] ایس وچ پنجابی دیاں اوہ ساریاں علاقائی بولیاں یاں لہجے شامل نیں جیں نوں DIALECT آکھیا جاندا اے ایہناں وچ مشرقی بولیاں بھٹیانی راٹھی، مالوی، دوآبی۔ پوادھی مغربی بولیاں پوٹھوہاری، دھنی، چھاچھی، شاہ پوری، ریاستی ملتانی، ماجھی، جانگلو تے پنجاب دے نال لگدے علاقیاں دیاں بولیاں ہندکو، ڈوگری یا پہاڑی، گوجری، سرائیکی، کھیترائی یاں لورستانی سب شامل نیں[۳] ایہناں بولیاں وچوں ویلے ویلے نال ٹکسالی پنجابی ابھر دی رہی جیں دی آخری شکل ماجھی توں ابھرن والی ٹکسالی پنجابی اے[۴]

ہُن سوال ایہہ پینگر دا اہے کہ پشاچی اپ بھرنش دے درجے توں بعد ترقی کر دیاں زبان تے پنجابی دا روپ کدوں اختیار کیتا؟ ایس سلسلے وچ اک گل ایتھے بیان کر دینی ضروری اے کہ پنجابی زبان نے پنجابی دا ناں اپنے ہوند وچ آؤن توں بہت بعد وچ اختیار کیتا۔ مسعود سعد سلمان لاہوری گیارھویں صدی عیسوی دی مناسبت نال ہندوئی یا ہندوئی۔ بعد وچ

۱۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۳۱

۲۔ اوہی : ص ۳۱

۳ شہباز ملک: پنجابی لسانیات لاہور ۱۹۸۲ء باب لسانی جغرافیہ

۴۔ عین الحق فرید کوٹی: پنجابی زبان کی ابتدا و نشوونما در تاریخ ادبیات، مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۳ (۱)، لاہور۔ ص ۲۲۱

زبانِ ملتان پنجاب امیر خسرو لاہوری ابوالفضل نے ملتانی[1] ملک محمد جائسی نے اپنی کتاب اکھروٹی وچ تے حافظ برخوردار نے اپنی کتاب مفتاح الفقہ (۱۰۸۰ھ) وچ پہلی واری ایس زبان نوں پنجابی لکھیا[2] ایس دے مگروں وی پنجابی دے کئی لکھاری ایس نوں ہندی لکھدے رہے جیویں مولوی محمد مسلم (اٹھارویں صدی عیسوی) نے ہندی لکھیا[3] پر ایہناں اڈو اڈ ناواں دے ہوندیاں ہویاں زبان اکو ای سی جس دا پکا تھاں پنجابی[4] پیا۔

ایہہ گل ہُن تقریباً سب ماہرین لسانیات جان چکے نیں کہ پنجابی نے اپ بھرنش دے اندر اپنا سفر ۷۱۲ء وچ عظیم مسلم جرنیل محمد بن قاسم دی فتح سندھ دے ویلے شروع کیتا[5] اوتھے تے اسلامی فکر حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دے زمانے وچ ای ایس خطے وچ وارد ہو گئی سی پر ٹھیک سر مسلمان صوفی تے بزرگ اسلامی لشکر دے نال ای ایس علاقے وچ آئے ایہناں بزرگاں نے اپنے فکر تے عمل نال ایس علاقے دے لوکاں دے ذہناں وچ اک فکری انقلاب پینگرا دتا ایدوں پہلاں بدھ مت نے وی لوک پدھر تے اِک انقلاب لیاندا سی پر جیہڑا انقلاب اسلامی تعلیم پاروں آیا ایس نے ایس خطے دی کایا ای پلٹ دتی لوک جوق در جوق اسلام ول آئے جیہڑے بزرگ عام طور تے لوک پدھر تے اسلام دی ہدایت پھیلاندے اوہ ایتھوں دے لوکاں دی زبان اپناندے ایہہ بزرگ عام کر کے عربی فارسی ترکی زباناں نال لیائے جنہاں دیاں وڈھیاں دیاں لسانی تے ادبی رواتیاں سن ایہناں زباناں دا مقامی زباناں اُتے اثر ہونا اِک قدرتی گل سی۔

۱۔ شہباز ملک، منہ آئی گل، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۱۷

۲۔ حضرت نعمان دا فرمایا اس وچ اوہ مسائل بہترت پنجابی آکھ سناویں جے کوہووے مائل (بحوالہ پنجابی شاعراں دا تذکرہ، میاں مولا بخش کشتہ، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۸)

۳۔ اک دن دل وچ گذریا میرے ایہہ خیال ، ہندی وچ پیغمبراں دا اکھ لکھاں حال (بحوالہ پنجابی شاعراں دا تذکرہ میاں مولا بخش کشتہ، لاہور، ۱۹۶۰ء ص ۸)

۴۔ شہباز ملک، منہ آئی گل۔ لاہور۔ ۱۹۷۶ء، ص ۱۰

ایس لئی ورھیاں بدھی اینج ای ہوندا رہیا اینج لوک پدھر تے جیہڑی زبان ہوند وچ آئی ایس تے مسلمانی چھاپ ڈونگھی سی۔

اٹھویں صدی عیسوی توں لے کے اٹھارویں صدی عیسوی تیکر دے دور نوں مسلماناں دا دور آکھیا جاندا اے جس وچ پہلے پنج سو ورھے اسلام سندھ دکن تے جنوب ول برصغیر وچ آیا تے بعد دے پنج سو ورھے حکمراناں دے دین دے حوالے نال موجود رہیا ایس عرصے وچ اٹھویں صدی عیسوی توں بارھویں صدی عیسوی دے اخیر تیکر دے ملے ادبی نمونیاں اُتے غور کیتا جاوے تے بھانویں ایہہ زبان پنجابی زبان ول سفر کردی زبان دے نمونے نیں پر ایتھے ای ایہہ گل نتر دی دسدی اے کہ ایہہ سفر سست نہیں سگوں ودھیرا تیز اے ایتھے پنجابی زبان اپ بھرنش نالوں اپنے آپ نوں وکھ کردی نظر آؤندی اے ایتھوں تیکر کہ حاجی بابا رتن دگیا رہویں بارھویں صدی عیسوی) جدوں آکھدے نیں ؎

رُوپا محمدؐ سونا خدائیؐ دے) دونہہ وچ دنیا گوتا (غوطہ) کھائی دے)[1]

تے پنجابی زبان تے ادب دا وکھ مہاندرا تے پچھان نتر کھلوندے نیں

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ پنجابی زبان اک دم وجود وچ نہیں آ گئی ایہدے پچھے ہزاروں ورھیاں دی تاریخ اے جدوں ایس نے مسلماناں دی آمد توں بعد اپنا وکھ مہاندرا نتاریا ایدوں پہلاں وی ایہہ کئی جُگاں وچوں لنگھ چکی سی جدوں ایہدا وکھ مہاندرا نتریا ایہہ نہیں ہویا کہ ایس نے اپنے ماضی توں اُکا رشتہ ای توڑ لیا ماضی وچ ایس اُتے جیہڑے جیہڑے اثر ہوئے اوہ وی موجود رہے تے بعد دے اثر وی ایہدی مجموعی صورت وچ حصہ پاندے رہے مناسب جاپدا اے کہ ایہناں غیر مقامی اثراں دی تھوڑی جنی نشان دہی کیتی جاوے ایہہ عربی، فارسی، یونانی، ترکی تے انگریزی زباناں دے اثر نیں جیہڑے اج وی دیکھے جا سکدے نیں۔

۱۔ نرندر دھیر: ناتھ جوگیاں دا ساہت در پنجابی ساہت دا اتہاس، بھاگ پہلا، پٹیالہ۔ ۱۹۷۱ء، ص ۹۹ (گورمکھی)

فارسی زبان دا اثر پنجابی اُتے دوہرا پیا، فارسی کیوں جے آریائی ٹبّے دی زبان اے تے سنسکرت تے ایدوں پہلاں ویدک تے ویدک سنسکرت دی آریائی ٹبّے دیاں زباناں سن ایس لئی ایس دوہرے اثر پاروں فارسی تے پنجابی وچ ودھیری لسانی سانجھ موجود اے ایہدی اک وجہ ایہہ وی اے کہ جدوں مسلمان برصغیر وچ آئے تے اوہ اپنے نال فارسی تے عربی زباناں لیائے شروع دے دور وچ عربی دا دور دورہ رہیا پر بعد وچ فارسی چھا گئی۔ فارسی نوں دفتری زبان بنایا گیا[1] ایہہ سلسلہ پنجاب وچ سکھ دور تیکر چلدا رہیا انج مسلماناں دے حوالے نال جیہڑی فارسی ایتھے چالو رہی اوہدے وچ عربی دا رلاوی ودھیرا سی لسانیات دے ماہراں دا ایہہ خیال اے کہ فارسی وچ جدوں تیکر عربی دی آمیزش نہیں ہوئی سی ایہہ آپ ہینی تے مفلس بے سوادی زبان سی عربی نے آن کے ایس نوں نویں نویں لفظاں نال مالا مال کر دتا[2] فارسی نے ایہہ دولت سمیٹ کے ایس خطے دی زبان پنجابی دی جھولی وچ پا دتی۔ عربی فارسی دے پنجابی وچ شامل ہون والے لفظاں وچ کجھ لفظ تے اجیہے نیں جیہڑے پچھانے جاندے نیں جیویں قول قرار، رنج، خوشی موت، صبح، شام، زمین، اسمان وغیرہ[3] ایہہ لفظ شکل ولوں تے معنیاں ولوں نتارویں نیں ایہناں دی گنتی ہزاراں اے کجھ لفظ اجیہے نیں جنہاں نوں تھوڑے فرق نال پنجابی نے اپنایا اے جیویں فارسی دا لفظ "کوزہ" پنجابی وچ "کجا" بن گیا[4] پنجابی دیاں کئی ترکیباں عربی فارسی وانگ نیں جیویں وقت لنگھانا (وقت فارسی لنگھانا پنجابی) انج ای دل ملانا، شان ودھانا، تھر گزارنا[5] وغیرہ کئی فارسی یاں عربی لفظاں نوں ساڈے لکھاریاں نے پنجابی

---

۱. غلام مصطفیٰ تبسم: فارسی کا اثر پنجابی پر، در پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی۔ (س ن)، ص ۲۵

۲. اوہی :ص ۲۵

۳. اوہی :ص ۲۶

۴. شہباز ملک: پنجابی لسانیات، لاہور، ۱۹۷۷، ص

۵. غلام مصطفیٰ تبسم، فارسی کا اثر پنجابی پر، در پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی۔ (س ن)، ص ۳۰

بنا لیا اے جیویں مولوی غلام رسول عالم پوری نے احسن القصص وِچ ، فراق دے مارے دل نوں تیل فراقیں تلیا" لکھیا اے۔ ایس سلسلے وِچ ہزاراں دی گنتی وِچ مثالاں دتیاں جا سکدیاں نیں۔ جے ایہہ آکھیا جاوے کہ پنجابی وِچوں عربی فارسی دا اثر کڈھ لیئے تے باقی کجھ وی نہیں بچدا تے ایہہ ٹھیک ہووے گا۔ عربی فارسی نے پنجابی نوں اِک کُھلی ڈُلھی تے فصیح زبان بنان وِچ اِنتاں دی مدد کیتی اے۔

پنجابی اُتے یونانی اثر نوں وی لسانیات دے ماہراں نے ودھیرا محسوس کیتا اے ایہہ لفظ یونانی عربی فارسی تے فرنگی قافلیاں نال پنجاب وِچ آئے پنجابی وِچ داخل ہوئے ایہناں دیاں کجھ مثالاں ایہہ نیں۔ قانون یاں کنون (یونانی: کانانوس) دفتر (یونانی: دیفتھیرا)، صوفی (یونانی: سوفوس)، بلغم (یونانی: بھیلگم) کفن یاں کھپھن (یونانی: کرفینوس) وغیرہ[۲]

پنجابی اُتے ترکی دا اثر دی ودھیرا اے غزنوی دور وِچ ایہہ اثر ودھیرا پیا ترکی دے ودھیرے لفظ اَج وی پنجابی دا اٹوٹ انگ نیں جیویں شاگرد، باورچی، داروغہ، بہادر، شلوار وغیرہ[۳]

پنجابی اُتے انگریزی اثر دی پچھانیا جا سکدا اے ایس دی صورت دو قسم دی اے اک تے پورے پورے لفظ نیں جیہڑے پنجابی وِچ ورتے جا رہے نیں جیویں ٹکٹ، سٹیشن، ٹیلی ویژن، ڈاک، بلیم، سکول وغیرہ تے دوجے اوہ لفظ جنہاں نوں اپنے حساب نال بنا لیا گیا اے جیویں کیپٹنگ ہاؤس نوں کانجی ہاؤس، لارڈ نوں لاٹ[۴]

پنجابی نوں اسی لفظاں دے خاص حصے پاروں پچھان سکنے آں ایہناں وِچ اِی اک لفظ "دا" اے جیویں کردا، جاندا، کھاندا (پوٹھوہاری لہجے وِچ ایہہ نا، ین جاندا اے)

۱۔ غلام مصطفیٰ تبسم: فارسی کا اثر پنجابی پر در پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی، ص ۳۱

۲۔ عین الحق فرید کوٹی: پنجابی زبان کی ابتدا و نشوونما، در تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند جلد ۱۳ (۱) لاہور۔ ۱۹۷۱ء، ص ۲۱۸

۳ عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ۔ لاہور ۱۹۷۹ء ص ۲۷۵ توں ۲۸۴

۴ شہباز ملک: پنجابی لسانیات، لاہور۔ ۱۹۷۷ء، ص

جدوں کہ اردو وچ ایہہ "نا" ہوندا اے۔ پنجابی دا مزاج عام کر کے جوڑواں نہیں پر بعضے ویلے ایس دے لفظ یاں ترکیباں جوڑویں ہوندے نیں جیویں اردو دے "گھر سے" نوں پنجابی وچ "گھروں" آکھیا جاندا اے[1] انج ای باہروں، ہتھوں یاں ہتھیں، دندیں پنجابی دے اکھان نیں۔ گھروں جاییے کھا کے تے باہروں ملن پکا کے یاں ہتھیں دتیاں دندیں کھولنیاں پیندیاں نیں انج دے جوڑویں لفظ منڈیو، کڑیئے وغیرہ نیں ایہناں ساریاں لفظاں نوں گوہ نال ویکھن نال پتہ لگدا اے کہ ایہناں سب نال لاحقے ورتے گئے نیں پنجابی وچ لاحقے انتاں دے ورتے جاندے نیں سگوں بعض ماہرین لسانیات تے پنجابی نوں لاحقیاں دی زبان آکھدے نیں پنجابی وچ سابقے ورتے ضرور جاندے نیں پر بہت گھٹ جیویں ان پڑھی، ان دھوتی، اڈوٹ، نکاری، نچلا ایہناں وچ سابقے ا، ان، اں، ن ورتے گئے نیں، ایہناں دی گنتی اک یاں مدد دی اے جدوں کہ لاحقے اک اک لفظ نال چار چار وی ورتے جاندے نیں جیویں لکھن گیاں وچ لکھ دے نال ن، گ، ی، ا، ں لاحقے نیں[2]

پنجابی تفصیلی لفظاں تے آوازاں دی زبان اکھوا سکدی اے پر ایہدی اک خوبی ایہہ وی اے کہ ایہدے وچ کئی تھاں انتاں دے اختصار کولوں وی کم لیا ہوندا اے جیویں انگریزی دا اک جملہ اے THESE MEN WILL GO ایس نوں پنجابی وچ صرف "جان گے" آکھ کے ادا کیتا جا سکدا اے[3]

پنجابی وچ فعل دیاں گرداناں وچ دوجیاں زباناں دے مقابلے وچ زیادہ اہتمام دی لوڑ ہوندی اے جیویں میں کراں گا (گی) اسیں کراں گے (گیاں) توں کریں گا (گی) تسیں کرو گے (گیاں) اوہ کرے گا (گی) اوہ کرن گے (گیاں) ایہدے وچ ویکھو مونث واسطے ہر تھاں خاص اہتمام کرنا پیا اے[4]

۱۔ ہرکیرت سنگھ: بھاشا تے بھاشا وگیان، امرتسر۔ ۱۹۷۴ء، ص ۱۰۸ (گورمکھی)

۲۔ ہرکیرت سنگھ، ڈاکٹر: بھاشا تے بھاشا وگیان، امرتسر۔ ۱۹۷۴ء، ص ۱۰۹ (گورمکھی)

۳۔ اوہی : ص ۱۰۹

۴ اوہی ، ص ۱۱۰

پنجابی لفظاں دے بھنڈار دے لحاظ نال اک ات امیر زبان اے ایس دا اڈھلا لفظی بھنڈار (BASIC VOCABULARY) وڈھیری امیر اے رشتے داراں دے جنے ناں پنجابی وچ ملدے نیں دنیا دی شاید ای کسے زبان وچ ملدے ہون گے جیویں چاچا، ماما، پھپھڑ، ماسڑ خالو، چچیر، مسیر، پھپھیر، بھابھی، سالہ، سالے ہار، سکے ساکاں دے نال نال متریئے ساکاں دے ناں وی موجود نیں[1] واہی بیجی وچ ورتے جان والے سنداں، موسماں، رُتاں وغیرہ دے نال ایہنے نیں کہ حیرانی ہوندی اے پھیر اڈو اڈ پیشیاں لوہارے، ترکھانے، دھوبے، درزیاں دے، راجے کم دے، سنیارے کم دے، ٹھٹھیارے کم دے، موچیاں دے کم دے جولاہیاں دے کم دے، اڈو اڈ تے وکھو وکھ سینکڑے تے ہزاراں دی گنتی وچ لفظ ایس توں اڈ روزمرہ، محاورہ تے اکھان سینکڑے ہزاراں تے لکھاں دی گنتی وچ نیں، لفظاں ول ویکھیئے تے اک اک چیز یاں گل لئی کئی لفظ آن کھلوندے نیں۔

پنجابی اک اجیہی زبان اے جیہڑی سارے پاکستان وچ بولی جا رہی اے پاکستانی پنجاب دے باہر آزاد کشمیر وچ گوجری تے ڈوگری دے روپ وچ سندھ وچ سرائیکی دے لہجے وچ سرحد وچ ہندکو دے لہجے وچ تے بلوچستان وچ جگدالی، لورستانی وغیرہ دے روپ وچ پنجابی اپنا پلا کھلا کے بیٹھی اے بھارتی پنجاب وچ ایس دے لہجے بھٹیانی، راٹھی، مالوی دوآبی تے پوادھی نیں ایہہ پنجاب توں باہر ہماچل پردیش تے ہریانہ دے اکثر علاقیاں وچ مادری زبان دے روپ وچ موجود اے ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے ایس ویلے گھٹو گھٹ چھ ساڈھے چھ کروڑ انسان پنجابی مادری زبان پاروں ورت رہے نیں تے جتھے وی ایہہ لوک جا کے آباد ہوندے نیں بھانویں اوہ افریقہ ہووے تے بھانویں انگلستان بھانویں سنگاپور ہووے تے بھانویں ملائیشیا بھانویں مشرق وسطیٰ ہووے تے بھانویں کینیڈا تے امریکہ اک اپنا پنجاب آباد کر لیندے نیں ایہہ زبان اپنی طاقت وراے کہ جس دے خون خمیر وچ موجود اے اوہ ایس نوں چھڈ نہیں سکدا بھانویں ایہدا اقرار نہ کرے اوہ ایہدے ولوں مکھ نہیں موڑ سکدا۔

۱۔ ہرکیرت سنگھ، ڈاکٹر: بھاشا تے بھاشا وگیان، امرتسر ۱۹۷۴ء، ص ۱۱۰

پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر

جنوبی ایشیا دے خطے نال عرباں دے تعلق وڈھیرے پرانے نیں اسلام دے ظہور توں پہلاں عرب تاجراں دا ایتھے آن کے تجارت کرنا ثابت اے[1] پھیر شمالی ہند وچ حضرت عمرؓ دے زمانے وچ مسلماناں دی آواجائی دا سلسلہ جاری ہویا جدوں ایران تے مکران اسلامی سلطنت وچ شامل ہوئے تاں مسلماناں نے سندھ اُتے حملے شروع کیتے[2]۔ خلیفہ ولید دے عہد وچ عراق دے گورنر حجاج بن یوسف دی مہم دے سِٹے وجھوں محمد بن قاسم نے ۷۱۲ء وچ سندھ دے ہندو حکمران نوں شکست دے کے ساری سندھ وادی تے ملتان نوں اسلامی سلطنت دا حصہ بنایا[3] ایہدے مگروں بھانویں فتح دا سلسلہ ماندپیا پر جیہڑے علاقے مسلم سلطنت وچ شامل ہوئے ایہناں وچ اسلامی تہذیب تے رہتل دے نقش اُبھر دے چلے گئے ایہہ نقش اک پاسے تے عربی تہذیب تے رہتل دے سن تے دوجے پاسے عربی ایرانی تے عربی ترکی تہذیباں دے، انج محمود غزنوی تیکر اپڑدیاں اپڑدیاں مسلمان مغربی ہند وچ اک اثر والا تھاں حاصل کر چکے سن ایس اثر نوں مسلمان اسلامی تبلیغ واسطے ورتدے سن جس جس پاسے اسلامی فوجاں وَدھیاں تے جتھے جتھے مسلمان تاجر آباد ہوئے اودھے اودھے مسلمان صوفیاں تے ولیاں دا پھیرا ٹورا دی ہویا ایس لئی نوویں صدی عیسوی وچ ابوحفص ربیع سندھ تشریف لیائے تے ایتھے ای فوت ہو کے دفن ہوئے دسویں صدی عیسوی وچ منصور الحاج

۱۔ محمد اکرام، شیخ: آبِ کوثر، لاہور۔ ۱۹۵۲ء، ص ۱۹

۲۔ اوہی : ص ۲۱

۳۔ اوہی : ص ۲۴

بحری رستے توں تشریف لیائے تے بری رستے توں شمالی ہندوستان تے ترکستان پھر دے واپس چلے گئے۔ یارویں صدی عیسویں وِچ بابا ریحان درویشاں دی اک جماعت دے نال بغداد توں بغروچ آئے ایہناں بارے آکھیا جاندا اے کہ آپ دے ہتھوں تے راجے دا پتر مسلمان ہویا تے پیو نال جہاد کر دیاں شہید ہویا ایہو زمانہ اے جدوں اسماعیلیاں دے پیشوا ایتھے آئے تے ست گور نور نے ایس علاقے وِچ اپنے رنگ وِچ اسلام نوں پھیلایا[۱]

محمود غزنوی دے حملیاں دے بعد دی بہت سارے مسلمان عالم، ولی تے دانشور ایتھے آؤندے رہے تے اسلام دی ہدایت نوں پھیلاندے رہے ایہناں وچوں حضرت علی بن عثمان الہجویریؒ (داتا گنج بخش) یارھویں صدی عیسوی دے مڈھ وِچ آئے ایہناں توں اڈ شیخ اسماعیل بخاریؒ شیخ فرید الدین عطار، خواجہ معین الدین چشتی جیہیاں ہستیاں ایتھے موجود دسدیاں نیں۔ حضرت علی ہجویری داتا گنج بخشؒ لاہور وِچ تے خواجہ معین الدین چشتی اجمیر وِچ دفن نیں۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتیؒ نے چشتیہ سلسلے دی نیہہ رکھی ایس سلسلے دے حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکیؒ حضرت بابا فرید الدین گنج شکرؒ تے حضرت نظام الدین اولیاؒ جیہے بزرگ وڈھیرے مشہور ہوئے۔

اصل گل ایہہ اے کہ اسلام نوں اک دین وجھوں تے اک رہتل (تہذیب) وجھوں پھیلان وِچ حکمراناں نالوں بزرگاں تے ولیاں نے وددھ حصہ لیا کیوں جے ایہہ سدھے لوکائی نال گھل مل جاندے سن ایہناں وچوں بوہتے بزرگاں نے ایتھوں دی زبان تے رہتل دے اوہناں انگاں نوں اپنایا جیہڑے اسلامی ہدایت نال ٹکراندے نہیں سن نال ای اک کم ایہناں بزرگاں نے ایہہ وی کیتا کہ اسلامی رہتل نوں اپنی حیاتی دے حوالے نال ایتھے جانو کرایا مقامی تہذیب تے رہتل اُتے اسلام دے اثر دا اک سبب ایہہ وی سی کہ مسلمان جتھے دی جاندا اے اوس دھرتی نوں اپنی ای دھرتی سمجھدا اے ایس لئی مسلمان جتھے جتھے وی آباد ہوئے اوہناں اوتھوں دی آبادی وِچ شیر شکر ہو کے اپنی رہتل دے اثر اوتھوں دی رہتل اُتے پا کے اوہدی کایا پلٹ دتی۔

۱۔ تارا چند، ڈاکٹر: تمدن ہند پر اسلامی اثرات، لاہور- ۱۹۶۴ء، ص ۷۹

پنجاب دا علاقہ وی اوہناں علاقیاں وچ شامل سی جتھے مسلمان نہ نرے وارد ہوئے سگوں اوتھے آباد وی ہو گئے ایران دے رستے آون پاروں فارسی زبان تے ایرانی تہذیب وی ایتھے آئی اتے پنجاب جیں نوں کدی ہپت سندھو یاں ہفت ہندو آکھیا جاندا سی "پنج آب" (پنجاب) کہاؤن لگ پیا۔

لسانیات دے ماہراں نے پنجابی زبان دے وکھ تشخص (مہاندرا) اختیار کرن بارے خیال ظاہر کیتا اے کہ ۱۲،۶۷ ایس دے آغاز دا نقطہ اے[1]۔ اٹھویں صدی عیسوی توں یارویں صدی عیسوی تیکر مسلم تہذیب تے تمدن دے ملاپ نال ایتھے دی مقامی زبان پالی پراکرت توں ہوندی ہوئی اپ بھرنش تے ایس مگروں ہندوی دی صورت وچ سامنے آئی ایہہ محمود غزنوی دا زمانہ سی جدوں مسعود سعد سلمان لاہوری (محمود غزنوی دا دور) دے اک ہندوی دیوان دی دس پیندی اے[2]۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ (۱۱۷۵ء - ۱۲۶۵ء) تیکر آوندیاں ایہہ زبان اپنے پورے نک نقشے نال سامنے آجاندی اے جتھے پہلی واری ایس دا ادب اک محفوظ صورت وچ ملدا اے اُنج ایہدے توں کجھ عرصہ پہلے دے بزرگ حاجی بابا رتن دا کلام وی دستیاب ہو گیا اے جیہدے توں ایس دور دی پنجابی زبان دے لسانی تجزیے وچ مدد ملدی اے گوہ کیتا جاوے تاں ایس مڈھلے دور وچ ای پنجابی زبان نے اسلامی اثر دے تحت ایجہی چھال ماری کہ لسانی روایت وچ اسلامی رنگ اُگھڑن ڈیہہ پیا حاجی بابا رتن دا اک شعر ویکھو

رو پا محمد سونا خدائی   دو ہنہ وچ دنیا غوطہ کھائی[3]

ایہدے وچ محمدؐ، دنیا تے غوطہ دے لفظ دھیان دین جوگ نیں ایہہ سلسلہ جدوں حضرت بابا فرید گنج شکرؒ تیکر اپڑدا اے تاں اوہناں دی بھرپور شاعری پاروں ایس نوں ہور پکیائی ملدی اے

۱۔ شہباز ملک، منہ آئی گل، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۱۳ (بحوالہ ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی: بھاشا تے بھاشا وگیان (گورمکھی)

۲۔ شہباز ملک، پنجابی لسانیات، لاہور، ۱۹۷۷ء، ص ۳-۱ (بحوالہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، پنجاب یونیورسٹی جلد: ۵)

۳۔ نرندر دھیر: ناتھ جوگیاں دا ساہت (پنجابی ساہت دا اتہاس (۱)، پٹیالہ۔ ۱۹۷۱ء، ص ۹۹ (گورمکھی)

فریدا جے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
انپڑے گریوان ہیں سر نیواں کر کے ویکھ[1]

ایتھے "عقل لطیف" دی ترکیب خاص اہمیت رکھدی اے بابا فرید جی فارسی تے عربی دے دی شاعر دستے جاندے نیں۔ ایس کر کے ایہناں دے پنجابی کلام وچ رب، پلصراط، مسیت (مسجد) وضو ساز، نماز وغیرہ بہت سارے لفظ عربی فارسی توں لے گئے نیں انج ای ایس دور دے شاعر شاہ شمس سبزواری (۱۱۶۵ء - ۱۲۷۶ء) دے کلام ول دھیان ماریئے تاں پتہ لگدا اے کہ ایہناں دے کلام وچ وی عربی فارسی لفظاں دی گنتی دھیری اے

اے سوہاگا دل بھرانواں تینوں وداع کیتا
ہوئے رب دے حوالے سوہاگا[2]

ایہناں وچ دنیا، صبر، وادبلے واد وغیرہ دے لفظ دی ملدے نیں جیہڑے ایہناں دی شاعری اُتے عربی فارسی دے اثر دے نال نال اسلامی فکر دی دس دی پاندے نیں۔

ایس دور وچ پنجابی ادب اُتے دو طرح دے اسلامی اثر ویکھے جا سکدے نیں۔ پہلا اثر فکری پدھر تے کہ اسلامی فکر شاعری وچ آیا بابا فرید گنج شکرؒ دا تصوف خالص اسلامی تصوف اے جیہڑا اللہ تعالیٰ دی ذات توں ڈرن، روز قیامت واسطے نیک عمل کمان دو آلے گھمدا اے بابا فریدؒ رب تعالیٰ نال کسے حد توڑی پیار وی کردے نظر آوندے نیں پر عشق تے محبت وچ برابری دی تھاں خوف دا عنصر زیادہ اے

پنجابی ادب دا اگلا دور بابا فرید گنج شکرؒ، بابا نانک (۱۴۶۹ء - ۱۵۳۹ء) دے درمیانی عرصے دا دور اے پنجابی ادب دی دستیابی دے لحاظ نال ایہہ اک تاریک دور کہلاؤندا اے پر جیہڑا کلام دی ایس دور نال جڑیا ایس ویلے تیکر دستیاب ہویا اے ایس وچ کجھ لوک واراں دی شامل نیں ایہہ واراں مقامی بہادراں دے جس نیں ایہناں واراں وچ وی

۱۔ فرید، بول فریدی مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لاہور۔ ۱۹۶۵ء، ص ۶۱

۲۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی، لاہور۔ ۱۹۷۲ء، ص ۱۹۴

ساڈنوں عربی دی رزمیہ شاعری دی وجاہت نظر آؤندی اے اک وار دے بول نیں

مخاحسنا راجپوت رائے بھارے بھٹی
حسنے بے ایمانگی نال مہم کھٹی
بھیڑ دوہاں وچ مچیا سر وگے بھٹی
مہے پائی فتح رن گل حسنے گھٹی[۱]

ایہہ وار انج جاپدا اے کہ دو مسلم سرداراں محمدؐ تے حسن وچالے ہوئی لڑائی دا بیان ملیکدی اے ایس وچ ناواں توں اڈ بے ایمانگی، فتح وغیرہ لفظ مسلم روایت دے شاہدی نیں

بابا نانک اک ہندو گھرانے وچ پیدا ہوئے پر ایہناں دا اُٹھنا بہنا بوہتا کر کے مسلمان بزرگاں نال رہیا ایہناں دے کلام اُتے گوہ کرن نال پتہ لگدا اے کہ ایہدے وچ اسلامی فکر تے اسلامی لسانی روایت وڈھیری موجود اے، آدی گرنتھ وچ اک تھاں رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا ذکر انج آؤندا اے۔

اٹھے پہر بھوندا پھرے کھاون سنڈے سوُل
دوزخ پوندا کیوں رہے جاں چت نہ ہوئے رسوُل[۲]

مطلب ایہہ اے کہ جنہاں لوکاں دے دلاں وچ رسول پاکؐ دی عزت تے عظمت نہیں اوہ ایس دنیا وچ وی اٹھے پہر بھٹکدے پھرن گے تے مرن مگروں وی ایہناں دا ٹکانہ دوزخ ہووے گا۔

مسلمان دی تعریف وی ایہناں دے کلام وچ ملدی اے تے قرآن پاک دی ہدایت وی اک تھاں آؤندا اے

مہر مسیت صدق مصلیٰ، حق حلال قرآن
شرم سنت سیل روزہ، ہو ہو مسلمان

---

۱. بیت سنگھ سیتل، ڈاکٹر: پنجابی بیر ساہت، پٹیالہ۔ ۱۹۷۰ء، ص ۱۱۱ (گورمکھی)
۲. ابوالامان امرتسری، گورو گرنتھ صاحب اور اسلام، لاہور۔ ۱۹۶۰ء، ص ۴۸۴

کرنی کعبہ سچ پیر، کلمہ کرم نماز
تسبیح سا تس بھاوسی، نانک رکھے لاج [1]

مطلب ایہہ اے کہ انسان نوں مسجد، مہربانیاں مہربانی دا سبق دیندی اے تے جائے نماز صدق دل تے لیقین دی تلقین کردا اے حلال تے حرام دا پتہ قرآن مجید توں چلدا اے نبی پاکؐ دی سنت اُتے عمل کرن نال انسان وچ شرم تے حیا پیدا ہوندی اے تے روزہ انسان نوں صبر دا سبق دیندا اے ایہناں گلاں نوں ذہن وچ رکھن مگروں مسلمان ہو جاؤ، کعبہ انسان نوں نیک اعمال دی تحریک دیندا اے تے مرشد کامل انسان نوں راستی اُتے چلن دی ہدایت دیندا اے۔ کلمہ تے نماز وی انسان دی نیک اعمال کرن ول راہنمائی کردے نیں تسبیح اوہناں لوکاں واسطے مفید ہو سکدی اے جنہاں دی عزت دا محافظ آپ اللہ تعالیٰ اے۔

بابا نانک اک ہور تھاں لکھدے نیں
مسلمان کا ایک خدائے [2]

یعنی مسلمان دا اک رب اے، انج ای نماز جنازہ، روحانی نماز، ریاکاری دی نماز، اذان، عید بقر عید، قبر، قیامت، جنت، دوزخ، پُل صراط دے الفاظ وی آدی گرنتھ وچ موجود نیں، اک فارسی دی ترکیب اے "عرض داشت" ایس نوں گرنتھ وچ "اردا س" بنا لیا گیا۔

بابا نانک دے سمکالی حضرت ابراہیم فرید ثانی (۱۴۵۰ء۔ ۱۵۷۵ء) دا جیہڑا کلام دستیاب اے اوس دی نوعیت دینی اے ایہدے وچ ای کربلا دا مرثیہ پہلی واری سانوں ملدا اے۔ لکھدے نیں۔

۱۔ ابوالامان امرتسری: گوروگرنتھ صاحب اور اسلام، لاہور۔ ۱۹۶۰ء ص ۴۸۵

۲۔ اوہی : ص ۴۸۶

دووے بی بی نال مٹ بیٹے دونویں نہی
میں کیہ پھیڑیا رب دا میری جوڑی نماک رلی
مہدعلی کہایا ہے سی وڈا ولی
پیر پیغمبر او لیئے سمرن تناں بھلی[1]

ایہدے مگروں پہلے مغل دور (۱۵۲۶ء-۱۷۰۷ء) توں لے کے موجودہ دور تیکر آ جایئے سانوں ہر دور وچ پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر بھرواں نظر آوندا اے ایس دی وڈی وجہ ایہو اے کہ ایس عرصے وچ ادب نوں وجود وچ لیاون والے بوہتے مسلمان ای نیں تے ایہناں وچ وی بوہتی گنتی صوفیاں، بزرگاں، عالماں دی اے جنہاں نے شاعری ای دین اسلام دی تبلیغ واسطے کیتی آؤ ایس داوی مختصر جائزہ لیئے۔

پہلے مغل دور (۱۵۲۶ء-۱۷۰۷ء) وچ اسلامی تے صوفی ادب دے نال نال رومانٹک لہر دی وجود وچ آئی جس نوں دنیا داری دا ادب آکھیا جاسکدا اے ایس وچ اکبر دے دور دا مودود ہیر لکھدا اے اوہ بھانویں ہندوستی پراوہ وی اسلامی اثر توں اپنے آپ نوں نہیں بچا سکیا ایس نے حمد توں اڈ اپنے قصے وچ کافی اسلامی عنصر لیاندا اے اوہدے کردار حملہ کردیاں علی علی کردے نیں اسلامی اثر دے تحت ای مرزا صاحباں دا مصنف پیلو مرزا صاحباں لکھدا اے ایس دور وچ عبدی کودن، عبداللہ لاہوری، عبدالکریم جھنگوی، اسلامی فقہ دے رسالے لکھدے دسدے نیں تے بابا نوشہ گنج بخش اسلامی عقائد پیر محمد کاسبی کربلا نامہ تصوف دے باب وچ شاہ حسین لاہوری تے سلطان باہو بڑے نامی گرامی صوفی ہوئے نیں ایہناں دے تصوف اُتے تے لُغت اُتے اسلامی فکر تے لسانی روایت دا ڈونگھا اثر اے خاص کر کے حضرت سلطان باہو ایس سلسلے وچ بہت اگے نظر آوندے نیں ایس دور وچ طب بارے جیہڑیاں کتاباں پنجابی وچ لکھیاں گئیاں ایہہ وی یونانی طب نوں عربی دے حوالے نال اپنان دا اُدم سی ایس لئی مفتاح الحکمت دافع المرض وغیرہ ایہہ ناں ای ایس گل دی دس پاندے نیں کہ ایہہ اسلامی روایت دے تحت

---

[1] موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور۔ ص ۱۰۱

نکھیاں نکھتاں نیں۔

دُوجے مغل دور وچ پنجابی وچ صوفی لہر، شرعی لہر، بھگتی لہر، رومانٹک لہر تے فنی لہر دے نال نال لوک واراں وی سامنے آؤندیاں نیں ایہناں دی روایت بھانویں مقامی اے پر ایہناں دا حمد باری تعالیٰ توں شروع ہونا، نبی پاک دی نعت تے شاعر دا ایہہ آکھنا جیہڑے اپنے وطن لئی لڑدے نیں اوہناں نوں رب تعالیٰ جنت وچ لے جاندا اے تے فرشتے اوہناں نوں غسل دیندے نیں ایہہ خاص اسلامی اثر نیں انج ای لوک داستاناں وچوں ہیر رانجھا نوں ایس دور دا وارث شاہ جیہا قادر کلام شاعر لکھدا اے وارث شاہ دی ایہناں تحریراں دا ہیر توں اڈ ترجمہ قصیدہ بردہ) وچ اسلامی فکر نوں بڑے نتاروں ڈھنگ وچ اپناندا اے جیویں ایہہ کہ جدوں مسجد دا بیان آؤندا اے تے مسجد وچ پڑھائیاں جان والیاں اسلامی فقہ، حدیث تے دوجے علوم دیاں کتاباں دے باقاعدہ نال لکھدا اے[1] انج ای قاضی شرع دے نال ہیر دے مکالمیاں وچ تھاں تھاں قرآنی آیتاں نوں لیونا سگوں ایہہ گل بھانویں پوری منن والی نہیں پر اوہ کہہ جاندا اے کہ

؎ ایہہ قرآن مجید دے معنے نیں جیہڑے شعر میئں وارث شاہ دے نی[2]

انج ای وارث شاہ اپنی ایس رومانی داستان نوں روح قلبوت دا قصہ متھ کے اوس نے جو علامتی نظام اپنایا اے اوہ سارا اسلامی تصور نال بھرپور اے، وارث شاہ دی ہیر وچوں اک حصہ دیکھو۔

؎ جیہڑے اک دے ناؤں تے محو ہوئے منظور خدائے دے راہ دے نی
جنہاں صدق یقین تحقیق کیتا مقبول درگاہ الٰہ دے نی
جنہاں اک دا نام درست کیتا تنہاں فکر اندیشڑے کاہ دے نی[3]

۱۔ وارث شاہ، سید: ہیر مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر، لاہور۔ ۱۹۶۰ء، ص ۱۷

۲۔ اوہی : ص ۱۱۷

۳۔ اوہی : ص ۱۱۷

ایس دور وچ پنجابی نثر وچ ہکیاں رومیاں لکھیاں گئیاں جیہڑیاں سدھیاں اسلامی تعلیم دے ذیل وچ آؤندیاں نیں انج ای حافظ برخوردار دا فقہ دا رسالہ "بوہل نماز" دا ذکر دی کیتا جا سکدا اے مقبل نے مدح غوث پاکؒ تے جنگنامہ اماماںؓ لکھیا حامد شاہ عباسی دا سارا کم اسلامی ہدایت نوں پھیلان والا اے ایہدے مگروں مولوی احمد یار نے جیہڑیاں ۶۰ کتاباں لکھیاں اوہناں وچ بوہتیاں کتاباں اسلامی ہدایت نوں پھیلان والیاں نیں مولوی احمد یار دے فکر تے فن اُتے اسلامی اثر اینا سی کہ اوہ ہندووانہ قصیاں وچ وی اسلامی ہدایت تے تصوف دیاں گلاں کر دا اے جیویں رام چندر سیتا وچ حاتم طائی بھانویں اسلام توں پہلاں دی عربی داستان اے پر اوس ایہدے وچ وی حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا ذکر لیاندا اے تے حاتم نوں وحدانیت دا قائل دسیا اے[1] اوہدیاں لکھیاں ہٹکل کتاباں وچ مناجات رسولؐ، حلیہ شریف رسول مقبولؐ، وفات نامہ رسول مقبولؐ، قصیدہ غوثیہ، دعائے سریانی تے جس سنگھ سرور سلطان اسلامی ریت دے تحت لکھیا ادب اے۔

رنجیت سنگھ دی وفات (۱۸۳۹ء) تیکر آؤندیاں پنجابی ادب دی اسلامی اثر والی روایت ایڈی مقبول ہو چکی سی کہ ایس دور وچ پنجابی دے غیر مسلم لکھاری ایس روایت نوں اپنان تے مجبور سن ایس دا ثبوت ایس دور دا اک سکھ لکھاری حاکم سنگھ اے کہ جدوں اوس رنجیت سنگھ دیاں جنگی مہماں نوں نظم کیتا تے اوس پنجابی ادب دی اسلامی اثر والی روایت نوں ای اپنایا ونگی ویکھو ایس وچ گوبند سنگھ نوں گورو دی تھاں پیر آکھ رہیا اے۔

۵ لا لائق تخت سلام دے توں کوئی ہور نہیں تیرے سیر دا جی
جس دے کیتیاں جگ نوں سکھ آوے جائے جھگڑے تے دکھ سر پیر دا جی
بادشاہ رنجیت سنگھ بلی ہو وے تینوں زور گوبند سنگھ پیر دا جی
حاکم سنگھ دی سیس ہمیش رہے سدا اٹل ہے بول فقیر دا جی[2]

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر: مولوی احمد یار: فکر تے فن، مقالہ پی ایچ ڈی (پنجابی)، لاہور ۱۹۸۴ء، ص ۳۰۸

۲۔ دھرم سنگھ: مہاراجہ رنجیت سنگھ دے سمکالی کوی، درکھوج درپن، امرتسر، جنوری ۱۹۷۶ء، ص ۴۶

پنجابی ادب جدوں ویہویں صدی وچ داخل ہوندا اے تے ایہدے پچھوکڑ وچ اٹھ سو ورھیاں دا اسلامی اثر ہیٹھ پنگرن والا ادب سی ایہہ دور کیوں جے برصغیر وچ انگریز دی غلامی کولوں پچھا چھڈان تے اپنے اپنے قومی تے ملی مہاندرے نوں اُبھارن تے جاگرتی دا دور سی ایس کر کے مسلماناں نے پنجابی تے اردو نال ایس دور وچ اپنے ملی حوالے نال اپنا تعلق جوڑی رکھیا ایہہ وکھری گل اے کہ غیر مسلماں خاص طور تے سکھاں نے جدوں پنجابی زبان تے ادب ول دھیان دتا تے اُہناں نے دھارمک حوالے پاروں ایس دا مہاندرا ہندی سنسکرت والا بنان دا چارا کیتا جس پاروں اگے چل کے ایس نوں اوہ ایڈی دو وِلے گئے کہ ہُن پاکستان دے قیام دے ۴۷ ورھے مگروں جدوں اوہناں اپنے ول دھیان کیتا اے تے اوہناں دا اپنا کوئی وجود نظر نہیں آوندا سگوں اوہ ادبی تے لسانی حوالے نال ہندو دے اک انگ توں سوا کجھ نہیں رہے جدوں کہ ساڈے ایتھے پاکستان دے قیام توں مگروں پنجابی دے اسلامی مہاندرے نوں ہور اُگھیڑن دیاں شعوری تے غیر شعوری کوششاں جاری رہیاں نیں ایس دوران وچ چند اک قلماں نے پنجابی نوں سیکولر بنان دی ناکام کوشش کیتی پر ایہہ قلماں بوہتیاں کر کے پنپ نہیں سکیاں، ساڈا اج دا لکھن والا اپنے نوسو ورھیاں دے ادبی مہاندرے توں ہُن جانو ہو چکیا اے تے اوہ جدید فکر تے اظہار دے جدید فن نوں نگاہ وچ رکھدیاں اپنا تعلق ایس مہاندرے نال شعوری تے غیر شعوری طور تے جوڑن دا اُدم کر دا اے ۔

ایس ساری بحث نوں اسی ہُن سمیٹن دا چارا کردیاں کیتیاں گلاں توں کجھ سِٹے کڈھن دا چارا کرنے آں ۔

۱۔ پنجابی زبان اک اجیہی مقامی بولی توں اُچی اے جس نوں مسلماناں دی ایس خطے وچ آمد نال اک وکھ مہاندرا ملیا ۔

۲۔ پنجابی زبان تے ادب وچ ہُن تیکر جو ادب وجود وچ آیا اے اوس دا گھٹ و گھٹ ۸۰ فیصدی حصہ مسلماناں دے ہتھوں تخلیق ہویا ۔

۳۔ پنجابی دے مسلم لکھاریاں نے ادب اپنے دینی حوالے نوں ذہن وچ رکھ کے تخلیق کیتا تے ادب نوں ادب دے نال نال تبلیغ دا ذریعہ وی سمجھیا ۔

۴۔ پنجاب وچ مسلم عملداری تے مسلم اکثریت پاروں عوامی پدھر تے جیہڑی زبان بولی جاندی رہی ایہہ اوس زبان توں اڈ نہیں سی جیہڑی مسلمان لکھاریاں نے اپنیاں لکھتاں واسطے چُنی تے ایہو زبان اج وی ساڈے آلے دوالے موجود اے۔

۵۔ پنجابی دا ۸۰ فیصدی ادب جیہڑا مسلماناں ہتھوں تخلیق ہویا ایس اُتے گوہ کریئے تے ایہدے وچوں گھٹ وگھٹ ادھا ادب دین دے حوالے نال تخلیق ہوندا دسدا اے ظاہر اے ایس طرح اسلامی فکر تے اسلامی زباناں دی لغت دا پنجابی وچ آؤنا قدرتی گل سی۔

۶۔ پنجابی ادب دی ایس اسلامی اثروالی روایت نے ایس خطے وچ اسلام دے کھنڈاں تے ایس نوں ایتھوں دے وسنیکاں دے دلاں وچ اتارن دے سلسلے وچ بڑا وڈا کردار ادا کیتا اے، ایہو اوہ اثر اے جس نے ایس خطے وچ دوقومی نظریئے نوں مُنگرایا جس دے تحت پیارا وطن پاکستان ہوند وچ آیا۔

ایہناں حقیقتاں تے سٹیاں دے چانن وچ ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر اینا اے کہ جے کدی پنجابی ادب وچوں ایس اثر دے تحت وجود وچ آئے لوچ نوں کڈھ دیویئے تے باقی کجھ وی نہیں بچدا، ساڈا خیال تے احساس ایہہ اے کہ پاکستان دیاں دُوجیاں علاقائی زباناں دے ادیاں دی صورت حال وی گھٹ وگھٹ ایہو جیہی اے کہ ایتھے وی مسلماناں دی اکثریت پاروں بوہتا ادب مسلماناں دے ہتھوں ای وجود وچ آؤندا رہیا اے لوڑ ایس گل دی اے کہ ایہناں زباناں دے راست فکر کھوجی ایہناں اُتے اسلامی فکر تے لسانی روایت دے اثر لبھن تے ایس سانجھی قدر نوں پاکستانی زباناں دے ادب دا سانجھا حوالہ متھ کے ایس نوں ودھ توں ودھ مقبول بنان تے اج دے ادب وچ ایس نوں برقرار رکھن دا چارا کرن ایہو حوالہ اے جیہڑا علاقائیت نوں ختم کر کے سانوں اک قوم بناندا اے اِکو مسلم ملت جس دا خدا اک اے رسول آخرالزماںؐ اک اے تے حیاتی دا مقصد اک اے۔

شاہ حسین دا فکر

سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دا آکھنا اے

؎ نام فقیر تنہاں دا باہو قبراں جنہاں دی جیوے ہُو[1]

پنجابی دی صوفی شاعری وچ ایہہ نظریہ اک دُھرے دی حیثیت رکھدا اے کیوں جے جس ابدی حیاتی دی بھال وچ ساڈے ایہہ صوفی شاعر ٹُردے نیں ایہہ اک لحاظ نال ایہہ ای منزل ہوندی اے ایہناں بندیاں دی حیاتی اک فرد دی حیاتی گھٹ تے انسانیت دی حیاتی ودھ ہوندی اے ایہہ بھلے لوک اپنی اکلی حیاتی تے اکھوں اوہلے کر کے جس سانجھی حیاتی دا دیوا بالدے نیں، ایہنوں موت وی مار نہیں سکدی ایس لئی کہ ایہناں دا فکر ایہناں دا پیغام اک اجیہا روپ وٹا لیندا اے کہ دنیا دیاں اوہ قدراں جیہڑیاں آفاقی ہوندیاں نیں جیہڑیاں ازلی تے ابدی ہوندیاں نیں اک نہ مکن والے سومے وانگوں حیاتی دی پشت تے کھلو جاندیاں نیں ایہہ ازلی ابدی قدراں ساڈے صوفی شاعراں وچ اک رب تے اک رسول صلی اللہ علیہ و آلہٖ وسلم تے اوہدی ہدایت تے پیغام اے جس نوں ایہناں اپنی حیاتی تے لاگو کر کے آب حیات پیتا تے اگوں دسیا کہ جے انسان سمو لچے بھکھوں اپنی حیاتی اُتے لاگو کرے تے دنیا دی موت وی اوہنوں نہیں مار سکدی ایہو وجہ اے کہ شاہ حسین لاہوری نوں جسمانی طور تے مویاں پونے چار سو ورھے توں وی ودھ ہو گئے نیں پر انج جاپدا اے کہ شاہ حسین اج وی ساڈے اگلے دوالے حیات اے تے قیامت توڑی حیات رہے گا۔ ایہہ حیاتی ایہدے پیغام وچ اے اوہدے

۱۔ سلطان باہو، ابیات باہو مرتبہ عبدالغفور اظہر، لاہور، (س ن)، ص ۶۲

فکر وچ اے ایس لئی کہ اوہ وی سلطان باہو وانگ کہندا اے

؎ کہے حسین حیاتی لوڑیں تاں مرن توں اگے مر ودم[1]

"مرن توں پہلاں مرنا" ایہہ سبق عین اسلامی اے تے اوہ انج کہ حیاتی نوں جدوں ایہناں لوکاں نفسانی خواہشاں دی حکمرانی توں باہر کر دینا ہوندا اے تے پھیر حیاتی بتیان دا دنیاوی لذت والا انگ تے انسان دی زندگی وچ اکا ختم ہو جاندا اے تے جدوں ایہہ ختم ہو گیا تے صوفی نوں اوہدی منزل مل گئی مطلب ایہہ اے کہ جدوں صوفی رب تیکر اپڑن لئی طریقت دا رستہ پھڑدا اے تے اوہدی راہ وچ سب توں وڈی رکاوٹ تے صرف دنیا دیاں ایہہ آلائشاں نیں جیہڑیاں رب دی وحدانیت وچ اڑونیاں پاندیاں نیں.

اوہ انج کہ جدوں دنیا وچ انسان رزق، طاقت یاں ہور کسے سلسلے وچ رب توں علاوہ کسے نوں وڈھپ دے گا تے ظاہر اے اوہ شرک کرے گا تے شرک سراسر بت پرستی اے ایہو وجہ اے کہ صوفی رب دی ربوبیت تے وحدانیت دے اظہار دے سلسلے وچ بڑے دلیر ہوندے نیں بھانویں ایہہ وحدت الوجودی ہون تے بھانویں وحدت الشہودی۔

شاہ حسین وحدت الوجودی صوفی اے ماسوا اللہ دے اوس نوں کجھ نہیں مسجھدا وحدانیت نوں اک گل جان کے شاہ حسین اوہدے وچ اک جزو دے طور تے اِک مِک ہون لئی اتاولا تے بے چین نظر آؤندا اے اوہدی ساری شاعری اک تڑپ اک کرلاٹ ملاپ لئی ترلا تے ہاڑا نظر آؤندی اے پر نال ای ایس ترلے تے ہاڑے وچ ملاپ لئی اک جواز تے دلیل وندی پریڑیا وی موجود اے تے میری جاچے ایہہ ایس لئی اے کہ شاہ حسین اک عالم فاضل اک سوجھوان تے اک مفکر اے اوہدے کول رب دی وحدانیت نوں ظاہر کرن دا اک دلیل وند انظام اے اوہدی شاعری تے اوہدا فکر ایس نظام دی دس پاندے نیں اوہ رب نال پیار وی کردا اے اوہدے کولوں ڈردا وی اے ایہناں ساریاں گلاں نوں جدوں اوہ مقامی ماحول دے مطابق علامتی نظام راہیں سامنے لیوندا اے تے اوہدی بُلاری ہور وی اثر والی ہو جاندی اے اوہ رب تیکر اپڑن

---

۱. شاہ حسین، کافیاں، لاہور- ۱۹۷۶ء، ص ۴۲

لئی عمل دا سہارا لین دی پکّی کردا اے ایہہ عمل دنیا دی بکھوں ویکھیا جاوے تے چڑھے تے پُونی
راہیں سامنے آؤندا اے تے ڈونگھی نظرے ویکھیا جاوے تے نیک عملاں دے روپ وِچ
نتر دا اے۔

شاہ حسین بندے تے رب دے رشتے نوں مضبوط کرن لئی نیک عمل دا پروگرام پیش کردا
اے اوہدا ایہہ پکا یقین کیوں جے آخرت اُتے اے ایس لئی اوہ اپنے علامتی نظام نوں ساری کائنات
تے لاگو کرکے گل نوں انج ٹوردا اے کہ ایہہ دو جہان ، دنیا تے آخرت انج ای نیں جیویں اک کواری
کُڑی لئی پیکا تے سوہرا۔ ہُن ایہہ دو حقیقتاں نیں جنہاں توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔

شاہ حسین دے ویلے تے اج وی ایہہ ساڈے معاشرے وِچ موجود حقیقتاں نیں اوہ
کہندا اے کہ جیویں اک کواری کُڑی سوہرے جان لئی جسمانی تے نفسیاتی طور تے اپنے آپ نوں
تیار کردی اے انج ای بندے نوں جسمانی تے روحانی طور تے اگلے جہان لئی اپنے آپ نوں
تیار کرنا چاہیدا اے اک کواری کُڑی دی پرورش اوہدی تعلیم تربیت توں اڈ معاشرے وِچ
ایس گل دی آس وی کیتی جاندی اے کہ اوہ سوہرے کوئی داج وی لے کے آئے ظاہر
اے ایہہ داج اوس نوں اوہدے ماپلے دیندے نیں تے کُڑی عام کرکے آپ تیار کردی اے
شاہ حسین دا آکھنا ایہہ اے کہ بندہ ایس دنیا وِچ اوس دنیا دا ساماں کرے جیویں کواری
کُڑی سوہرے جان دا ساماں تیار کردی اے ظاہرا اے چنگے داج تے چنگی تعلیم تربیت
والی کُڑی دی عزت سوہرے ودھ ہوندی اے ایس لئی جدوں بندہ ایس دنیا وِچ آخرت
لئی زادِ راہ تیار کرے گا تے آخرت وِچ اوہدی نجات ہووے گی، ایہہ ساریاں گلاں اوہنے
اپنے علامتی نظام جیہدے وِچ چرخہ پونی وغیرہ شامل اے راہیں سمجھان دا چارا کیتا اے ایہدا
مطلب ایہہ ہویا کہ شاہ حسین دنیا وِچ عمل تے زور دیندا اے ایہدے وِچ دنیا وِچ حیاتی
گزارن لئی عمل تے ایتھوں حیاتی گزار کے اگلے جہان لئی زادِ راہ بنان یاں نیکیاں کمان دا
عمل شامل نیں۔

حسین نے اپنی شاعری دی نیہہ رب نال سچے عشق تے رکھی اے اوہدی ہر کافی تے
کافی دی ہر سطر دا ہر لفظ تے حرف رب دی یاد اوہدی بندگی دا سنیہا دیندے نیں اوہدی

شاعری نوں تناں وڈے حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے پہلے حصے وچ دنیا دی بے ثباتی تے اوڑک موت دے منہ وچ جان دی حقیقت دا اظہار اے دوجے حصے وچ دنیا وچ آون تے ایس سمے نوں رب دی یاد وچ بیتان عبادت ریاضت تے نیک عمل کماون دا پیغام اے تے تیجے وچ رب دے ملاپ لئی کرلاٹ، ایہو حصہ اے جس دا نتارا میں علامتی نظام دے حوالے نال کر آیاں۔

ایہہ گل پکی پیڈی اے کے بندے نوں موت یاد ہووے تے اوہ گناہ گھٹ کردا اے ایس لئی حسین اپنیاں کافیاں وچ مڑ مڑ دنیا دی بے ثباتی تے اوڑک خاک وچ سمان دا ذکر کردا اے ؎

اس ویلے نوں پچھوتاسیں جد جا پوسیں وچ کھڈی [۱]

یاں

؎ دنیا توں مر جاونا وت نہ آونا [۲]

ایدوں اگے چل کے اوہ نیک عمال دی پکی کردا اے ایہدے وچ جیویں کہ میں پہلاں آکھ آیاں دو ڈھنگ ورتدا اے اک عملاں باجھ خوار ہون دا احساس جیویں کہندا اے۔

؎ کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں دے باجھ خوار ہی [۳]

یاں
توں آہو کت وتی نی توں آہو کت وتی
ساری عمر گنوائی آ اینویں پچھی نہ گھتی اچھی
گلیاں وچ پھریں لٹکیندی ایہہ گل نہیوں بھلی
کہے حسین فقیر سائیں دا داج وہونی چلی [۴]

۱۔ شاہ حسین کافیاں، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۲۲
۲۔ اوہی ، ص ۲۹
۳۔ اوہی ، ص ۳۶
۴۔ اوہی ، ص ۳۲

ایدوں اگے ٹُر کے اوہ کہندا اے کہ ؎

ویلا سُمرن دا۔[1]

مطلب ایہہ اے کہ رب تعالیٰ دی عبادت تے ریاضت دا احساس وی نال نال دواندا چلیا جاندا
اے تے نال ای جس گل تے بوہتا زور دیندا اے اوہ عمل اے اوہدا پرچھوں تے پونی دنیا
وچ رہ کے نیکیاں کمان دی پریرنا اے جس نوں حقوق العباد دا ناں وی دتا جا سکدا اے ہُن
عبادت تے نیک عمل کمان لئی جس گل تے اوہ زیادہ زور دیندا اے اوہ اے عشق نوں اپنانا
مطلب ایہہ اے کہ جیہڑے نیک عمل اوہ کمان دی پکی کردا اے اوہدا رستہ عشق دالی گلی وچوں
جاندا اے جس نوں اپنان دا اوہ چاہوان اے کیوں جے اوس طریقت دا رستہ پھڑیا ہویا اے
ایسے لئی عشق نوں انگ لان لئی کہندا اے حسین دی شاعری دا عشق والا پہلو بڑا جاندار اے اوہدیاں
کافیاں وچ ربی ملاپ لئی اک تڑپ اے اک کرلاٹ اے اک سِک اے سگوں اک اگ اے

عاشق ہوویں تے عشق کماویں ؎

راہ عشق دا سوئی دا نکا دھاگہ ہوویں تاں جاویں[2]

ایتھے آکے انج جاپدا اے کہ محبوب ازلی توں علاوہ حسین دے سامنے کجھ وی تے موجود نہیں
ایہو مقام اے جتھے اوہ اپنی ذات دی نفی کردا نظر آؤندا اے۔

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں باہر توں ہیں روم روم وچ توں
توں ہیں تانا توں ہیں بانا سب کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نماناں میں ناہیں سبھ توں[3]

عشق دا ایہو مقام اے جتھے رب توں سوا کجھ وی باقی نہیں رہندا، اصل وچ صوفی

---

۱. شاہ حسین، کافیاں، لاہور۔ ۱۹۷۰ء۔ ص ۲۳

۲. اوہی : ص ۲۵

۳. اوہی : ص ۲۱

ایہہ سبق ایس لئی وی ویندے نیں کہ انسان وِچ رب نوں ایس سموچے رنگ وِچ سما دتا جاوے کہ انسان رب دی ہدایت توں اڈ کجھ سوچے وی نہ، کجھ آکھے وی نہ، کجھ سنے وی نہ تے ایہو مقام اے جیہڑا انسانیت دی معراج اے جس لئی اسلام ورگے سچے تے سچے دین نوں رسول عربی حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دی ذات پاک تے ہدایت دا سوما قرآن مجید دے کے ایس دنیا تے گھلیا۔ اللہ تعالیٰ سانوں نیک پاک لوکاں دے اصل پیغام نوں سمجھن تے ایہدے اُتے عمل کرن دی توفیق دیوے آمین۔

بلھا شاہ دی شاعری وچ "رانجھا" دی رمز

ازلی حقیقت نوں دو ڈھنگاں نال پچھانیا جاندا اے اک کبھی ڈھنگ نال تے دوجا وہبی ڈھنگ نال، کسبی ڈھنگ عقل دا سہارا لیندا اے جدوں کہ وہبی طریقہ وجدان (INTUTION) دے موڈھے چڑھ کے ایس نیں نوں پار کروانداں اے، نتارویں گل اے ایہناں دوناں ڈھنگاں وچ وڈھیرا فرق اے، عقل دلیلاں دا سہارا لیندی اے تے ایہدے وچ شک شبھے دی گنجائش ہوندی اے تے شک شبھے دی ہوند وچ سُمو لیے پکھوں کامیابی یقینی نہیں ہوندی پر وجدان وچ شک شبھے دی کوئی گنجائش ای نہیں ہوندی ایہدا ای دوجا ناں عشق ۔ اے ایہہ ای اوہ جذبہ اے جیہڑا اعداں وچ نہیں رہندا ۔ ایس جذبے دا جوڑ میل سدھا دل نال ہوندا اے عقل دلیلاں بھالدی اے ایس لئی حداں وچ جھاکتی رہندی اے جدوں کہ عشق دجدان دے پر لا کے ساریاں قیداں تے حداں الاہنگ جاندا اے تے منزل تے جا اپڑدا اے ۔

سب توں اعلیٰ تے ارفع عشق، رب تعالیٰ دا عشق اے، اک بندہ دا اپنے کُل نال عشق ازلی حقیقت دی راہ دے باندھی جنہاں نوں اصطلاح وچ "سالک" وی آکھدے نیں ایسے ای عشق نوں اپنی حیاتی دا مُول متھدے نیں بلھا شاہ وی ایسے ای عشق نال بھرپور اک سالک اے ۔

بُلھا شاہ دی شاعری دے حوالے نال اوہناں دے ازلی حقیقت تیکر اپڑن دا گویڑ لایا جاوے تے ایہہ نتارویں رُوپ وچ تن منزلاں نظر آؤندیاں نیں پہلی منزل وچ اوہ اپنے مرشد حضرت شاہ عنایت قادری لاہوری دے عشق وچ رنگیا اوہناں دی

ذات وچ اپنے آپ نوں فناہ کر دا نظر آؤندا اے جدوں کہ دوجی منزل وچ اوہدی ذات رسول پاک دی ذات اقدس وچ واصل ہوندی جاپدی اے ایہناں دوناں منزلاں نوں وحدت الوجود دے حوالے نال ویکھیا جاوے تے اوڑک بُلھا شاہ دی منزل رب تعالیٰ دی ذات وحدہ لاشریک ای قرار پاندی اے ایس سارے کھلار نوں بُلھا شاہ دی شاعری وچوں سمجھن لئی ساڈے کول بُلھا شاہ دا اپنا اپنایا لفظ "رانجھا" اے جیہڑا اک رمز اے اک علامت دے رُوپ وچ اے. ایہہ لفظ تے ایہہ رمز اپنے اندر سمندراں دیاں اتھاہ ڈونگھیایاں دے معنے رکھدا اے۔ "رانجھا" ہیر دی منزل اے، ہیر روح اے تے رانجھا اوہدے لئی جسم یاں قلبوت اے۔ رانجھا علامت یاں رمز دے رُوپ وچ وحدت دا سمندر اے جدوں کہ ہیر اک قطرہ، اوس سمندر توں وکھ ہویا قطرہ، اوہدے نال رلن لئی اوتاولا ایس لئی ایہہ قطرہ، ایہہ روح ایہہ ہیر ہر آن اوس سمندر اوس قلبوت تے اوس مقصود دی سِک وچ کُرلاوندی، ہر ویلے "رانجھا" لوڑدی اے ؎

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

کُن فیکُونوں اگے دیاں لگیاں
نیہوں نہ لگڑا چوری دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

آپ چھڑ جاندا نال مجھیں دے
سانوں کیوں بیلیوں موڑی دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

رانجھے جیہا مینوں ہور نہ کوئی
منتاں کر کر موڑی دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

مان والیاں دے نین سلونے
سُوہا دوپٹہ گوری دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

احد، احمد وچ فرق نہ بُلھیا

اک رتی بھیت مروڑی دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا [1]

حقیقت دی راہ تے ٹرن والے سالک دے تن پڑاواں وچوں اک پڑا مرشد والا اے بُلھا نوں ایس پڑا وچ عنایت قادری توں سوا کجھ وی نہیں دسدا، ایتھے اوہدا مقصود اوہدا مرشد "رانجھا" دے روپ وچ اے، ایتھے اوہدا طبیب اوہدا مرشد اے جیہدے عشق نے اوس نوں "تھیّا تھیّا" کر کے نچایا اے [2] ایس "تھیا تھیا" نے اوہدے وجود توں اوہدے "آپے" نوں ختم کرن وچ بڑا اہم کردار ادا کیتا اے ایہو کارن اے کہ "رانجھا" دی علامت دے ایس اظہار والی کافی دے وچ وی علامت اپنے معنے بدلدی تے سالک دے حقیقت ول سفر وچ اُگے ودھن دی دس پاندی جاپدی اے جدوں اوہ کہندا اے۔

"اک رتا بھیت مروڑی دا"

تے ایہہ گل نتر جاندی اے کہ بُلھا "ع" یعنی "عنایت" توں "م" یعنی "محمد"

۱۔ بلھا شاہ سید: کلیاتِ بُلھے شاہ، لاہور۔ ۱۹۷۰ء، ص ۱۸

۲۔ جیہڑے آویں دے طبیباں نہیں تے میں مر گئی آ
تیرے عشق نچایا کر تھیّا تھیّا

چھپ گیا سورج باہر رہ گئی آ لالی
ہووآں میں صدقے مُڑ جے دیں وکھالی
میں بُھل گئی آ تیرے نال نہ گئی آ
تیرے عشق نچایا کر تھیّا تھیّا

(بُلھا شاہ، کلیاتِ بُلھے شاہ، لاہور۔ ۱۹۷۰ء، ص ۴۹)

تیکر آپڑکے ایدوں وی اگے ودھ گیا اے "عنایت" توں "محمدؐ" تیکر دا سفر بُلھا شاہ نے منٹاں سکنٹاں وِچ کر لیا اے ایس سفر نوں ہور اگیرڑویں ڈھنگ وِچ ویکھنا ہووے تاں اوہدی ایہہ کافی ویکھو جس وِچ رانجھا، جوگی دے روپ وِچ آؤندا اے

رانجھا جوگیڑا بن آیا
واہ سانگی سانگ رچایا

ایس جوگی دے نین کٹورے
بازاں وانگوں لیندے ڈورے
مکھ ڈٹھیاں دُکھ جاون جھورے
ایہناں اکھیاں لعل ونجایا

رانجھا جوگیڑا بن آیا
واہ سانگی سانگ رچایا

ایس جوگی دی کیہ نشانی
کن وِچ مُندراں گل وِچ گانی
صورت ایس دی ہے لاثانی
ایس الفوں احد بنایا

رانجھا جوگیڑا بن آیا
واہ سانگی سانگ رچایا

رانجھا جوگی تے میں جوگیانی
ایس دی خاطر بھرساں پانی
اینویں پچھلی عمر وہانی
ایس ہُن مینوں بھرمایا

رانجھا جوگیڑا بن آیا
واہ سانگی سانگ رچایا

بُلھا شوہ دی ایہہ گت بنائی
بیست پُرانی شور مچائی
ایہہ گل کیکوں چھپے چھپائی
نی تخت ہزاریوں دھایا

رانجھا جوگیڑا بن آیا
واہ سانگی سانگ رچایا[1]

ایس لحاظ نال بلّھا شاہ دی شاعری وِچ "رانجھا" دا لفظ، رمزیاں علامت اک کلیدی حیثیت رکھدی اے ایہہ لفظ اک کنجی اے اوہدے معنیاں بھرے کلام نوں سمجھن دی ایہہ علامت تے رمز اوس ایس لئی اپنائی اے کہ "رانجھا" پنجاب دی سوانی دا آئیڈیل ہوندا اے تے مقامی شاعری وِچ عشق دا اظہار کیوں جے سوانی ولوں ہوندا اے تے عورت دے عشق وِچ کیوں جے خود سپردگی اتناں دی ہوندی اے ایس لئی ایس تناظر وِچ ایہہ علامت اپنے بھرپور معنیاں نال بلّھا شاہ دے عشق دا اظہار تے اوہدے جذبے احساس تے فکر دے ابلاغ وِچ اتناں دی مددگار ثابت ہوندی اے خاص کر کے جدوں بلّھا شاہ فنا فی اللہ دی منزل اُتے اپڑن دا اظہار کردا اے تے ایہہ علامت اپنے پورے نک نقشے نال اُگھڑ کے سامنے آجاندی اے ایہہ بڑی اَوکھی منزل ہوندی اے جتھے منصور ورگے سرنہا بیٹھے پر بُلھا شاہ نے ایس منزل نوں مانیا دی تے ایس دا اظہار وی بڑے سوہنے ڈھنگ وِچ کیتا اوہ اک سالک سی حقیقت دی راہ دا پاندھی، اوس نے اپنی "میں" نوں ماریا تے پہلاں مرشد پھیر نبی آخرالزماںؐ دی ذات اقدس تے پھیر رب تعالیٰ دی ذات پاک وِچ فنا ہو گیا۔ مرشد تے نبی پاک اک لحاظ نال عارضی پڑاییاں "پوسٹ" نیں ایہناں راہیں بُلھا شاہ دے من دی تار رب تعالیٰ دی ذات وحدہٗ لاشریک نال جا ملی تے اوہ پکار اُٹھیا سے

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی
سدّو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

۱۔ بلّھا شاہ، کلیات بلھے شاہ، لاہور۔ ۱۹۷۰ء، ص ۱۲۱، ۱۲۴

رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ ہور خیال نہ کوئی
میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی
رانجھا رانجھا کر دی نی میں آپے رانجھا ہوئی
سدّو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

ہتھ کھونڈی میرے اگے منگو موڈھے بھورا لوئی
بلھا ہیر سلیٹی ویکھو کتھے جا کھلوئی
رانجھا رانجھا کردنی میں آپے رانجھا ہوئی
سدّو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی[۱]

۱۔ بلھا شاہ، کلیات بلھے شاہ، لاہور۔ ۱۹۷۰ء، ص ۱۲۲۔

وارث شاہ دا رانجھا

سیّد وارث شاہ دی ہیر اصل وچ رانجھے دی پیار کہانی اے جیہڑی رانجھے توں ٹُردی اے تے رانجھے تے ای مُکدی اے. وارث شاہ نے اپنی سُوجھ سانُف اُستاکاری تے اُکل نال کہانی دا جیہڑا نویکلا پلاٹ اُسار یا اے اوہ اِک دکھانت پریت کہانی دا پلاٹ اے، اپنے ایس پلاٹ لئی وارث نے ایہجے کردار چُنے تے گھڑے نیں جیہڑے پلاٹ دی مانگ مطابق ہر تھاں اپنی اپنی سمجھ، سوچ، عمر تے سُبھا موجب عمل کردے نیں ایہناں وچوں رانجھا ایس دا مُکھ کردار اے کہانی جیہدے آلے دوآلے گھمدی اے.

ارسطو دے دکھانت نوں مُکھ رکھ کے جے وارث دے کردار رانجھے ول جھات پائی جائے تے سانوں ایہدے وچ اوہ ڈھیر یاں خوبیاں تے صفتاں لبھدیاں نیں جیہڑیاں اک دکھانت دے مُکھ پاتر وچ ہونیاں چاہیدیاں نیں. ارسطو کہندا اے کہ حزنیہ یاں دکھانت دا مُکھ کرداریاں ہیرو ہونا تے اچھے طبقے وچوں چاہیدا اے پر اوہدے وچ کوئی اندرونی کمزوری ضروری ہونی چاہیدی اے جیہدی وجہ نال اوہ مخالف حالیاں وچ مقابلہ کردیاں ہار کھاوے، گورچرن سنگھ دا خیال اے کہ ایہو حالت اجیہی اے جیہڑی لوکاں وچ ترس دا احساس پیدا کردی اے[۱]، وارث دی ہیر دے رانجھے ول ویکھیئے تے اوہ سانوں اک عاشق مزاج، سوہل ملوک، عشق وچ ثابت قدم رہن والا دِسن دے نال نال گھوگل کناں جیہاں جاپدا اے، گھوگل کنے توں میرا اشارہ رانجھے دی اوس اندرلی کمزوری ول اے جیہڑی رانجھے نوں لاڈلا تے سوہل ملوک

---

[۱] گورچرن سنگھ، پنجابی ناٹک کار، امرتسر ۱۹۵۱ء، ص ۵۰ (گورمکھی)

ہون پاروں حیاتی دیاں اٹل حقیقتاں نال اکھاں چار کرن دی تھاں فرار دا راہ وکھاندی اے تے انج ایہہ کمزوری اوہنوں تھاں تھاں دُھر جواندی اے۔

رانجھے دے سُبھا دی ایس اندرلی انسانی کمزوری نوں ہیر دے کئی نقاداں نے اپنے اپنے رنگ وچ اگھیڑیا تے نتاریا اے۔ شریف کنجاہی ہوری رانجھے نوں اک وگڑیا ہویا بال، ہوڑی تے دل دا کچا منّدے نیں[1]، قاضی سرفراز حسین ہوراں رانجھے دی ایس اندرلی کمزوری پاروں رانجھے دی تصویر نوں نامکمل قرار دِتا اے[2] انج ای حمید اللہ ہاشمی نے رانجھے نوں پنڈ دا اکھڑ، بہادر تے دلیر گھبرو منن توں انکار کیتا اے[3]

رانجھا، جیہدا اصل ناں دھیدو سی، مَوجو چودھری دا سب توں چھوٹا پُتر سی تے بڑا ای لاڈلا سی جیہڑے بال دا لاڈ ہر کوئی ویکھے عام گل اے کہ اوہ کم کار دا گھٹ ای رہندا اے رانجھے دی وی ایہو حالت سی پٹے چوپٹر کے پھر چھڈ نا تے مُرلی وجا چھڈ تی اوہدا کم سی، بڑا ہویا تے پھر بیلیاں نال جھیڈاں کر لیندا سی۔ انج اوہ اِک قسم دا سُکھ رہنا ہو گیا سی تے آپ مہارے اوہدے سُبھا وچ دوجیاں دا سہارا ڈھونڈن دی عادت وڑ گئی جیہڑی پکّی ہو کے رانجھے دی اندرلی انسان کمزوری دا رُوپ دھار گئی اوہ وہیلیاں کھان ہلیا ہویا سی پیو مرن مگروں بھراواں نے زمین ونڈ دتی تے کانی ونڈ کر کے اوہنوں بھیڑی تے نکمّی زمین مڑھ دتی رانجھے نوں ہتھیں کر کے کھانی پئی تے پٹ اٹھیا، اتا بھابیاں نوں بَندن لگ پیا تے حیاتی دیاں ایہناں تلخ حقیقتاں نال متھا لان دی تھاں فرار نوں اپنایا تے ہیر دا مہنا لے کے بھابیاں نال رُس کے جھنگ سیالیں ٹُر پیا۔ مسیتے اپڑیا تے سُبھا دے سخت ملاں نال واہ پے گیا ایتھے ذرا کُو سختی جھلنی پئی تے ترلیاں تے اُتر آیا رات گزار کے جھناں پار کرن لئی لُڈن نوں ترلا ماریا پر لوبھاں دا ماریا لُڈن نہ منیا تے پھیر مُرلی وجان ڈیہہ پیا۔

---

[1] : شریف کنجاہی، جھاتیاں، لاہور۔ ص ۸۱، ۸۳

ع۔۲۔ قاضی سرفراز حسین، وارث نزا وارث، لاہور۔ ص ۴۹

ع۔۳۔ حمید اللہ ہاشمی؛ سخن دا وارث، لاہور۔ ص ۱۷۹۔ ۱۸۱

تخت ہزارے توں سے کے جھناں پار کرن تیکر رانجھے تے اوکڑاں دور کرن لئی جیہڑے طریقے ورتے اوہ اصلوں ہینے سن پر ایہناں وچ پھیر دی آن انکھ تے خود اعتمادی دی رمق ہے سی پر جدوں ہیر نال اکھاں چار ہویاں تے رانجھا تراں ای چھڈ بیٹھا پھیر تے اپنے آپ نوں اکا ای ہیر دے حوالے کر دتا، ہیر جو کجھ آکھیا او ہو کجھ کیتا، ہوندی سوندی انکھ تے انفرادیت توں فرار پھڑ لئی، ہیر دے آکھن تے مجھاں چارن ڈیہہ پیا اک موقعے تے کم چھڈ دتا تے مڑ ہیر دے ای آکھن تے کن ولیٹ کے پھیر کاماں لگ پیا۔ اوہ ہر ہر تھاں زندگی دیاں حقیقتاں توں کنی کترا ندا تے فرار دا راہ پھڑدا اے یاں سہارے ڈھونڈ دا نظر آؤندا اے ایتھوں تیکر کہ ہیر دے ملاپے اوہدا ویاہ سیدے کھیڑے نال کرن تے تُل جاندے نیں، ہیر دے وس وچ کوئی گل نہیں رہندی تے اوہ رانجھے نوں ایتھوں تیکر آکھ دیندی اے ؎

ہیر آکھدی رانجھیا قہر ہویا، ایتھوں اُٹھ کے چل جے چلنا ای
دوویں اُٹھ کے لڑے راہ پیئے، کوئی اساں نے دیس نہ ملنا ای
جدوں جھگڑے وڑی ہیں کھیڑیاں دے، کسے اساں نوں موڑ نہ گھلنا ای
ماؤں باپ نے جدوں ویاہ توری، کوئی اساں دا وس نہ چلنا ای [۱]

ایتھے بڑے درست موقعے تے ہیر نے ماحول توں کنارا کرن دی صلاح دتی، کیوں جے حالات موجب ایس توں بناں ہور کوئی چارا نہیں سی ہیر نے جو وی واہ لگ سکدا سی لایا، ماپیاں کیہ سارے معاشرے دا اوس ڈٹ کے مقابلہ کیتا اِکو، اکلا آکیدو ای ماں نہیں سی جیہڑا شروع دہاڑے توں ڈانگ لے کے آن انکھ وارا کھابنیا ایہناں دے مگر پیا سی پر ہیر ولیری دا نہ ڈگن والا پہاڑ بن کھلوتی سی ایسے لئی ایہہ دلیرانہ فیصلہ کیتا پر رانجھا اپنے خاص سبھا ہتھوں مجبور ایتھے وی فرار دی راہے پے گیا تے آکھیا

؎ ہیرے عشق نہ مُول سواد دیندا، نال چوریاں اُتے اوھالیاں دے
کرڑاں لونڈیاں مُٹھے ہاں دیس وچوں، قصے سُنے سن کھُوہنیاں گالیاں دے [۲]

---

[۱]۔ وارث شاہ، ہیر مرتبہ عبدالعزیز، لاہور۔ ۱۹۶۴ء ص ۹۴

[۲]۔ اوہی ، ص ۹۴

حالانکہ جھتوں تیکر چوری عشق کرن دا تعلق اے ایہہ سلسلہ تے اوس اُپوں شروع توں پھڑیا ہویا سی اوہ ایہہ آکھ کے چوچک دے گھر کاماں نہیں سی لگا کہ اوہ ہیر نال پیار کردا اے ہیر تے رانجھا اپنے عشق نوں لُکاندے رہے تے کیدو نشر کردا رہیا رانجھے تے کِتے وی ہیر دے ماپیاں نوں گج وج کے نہیں آکھیا کہ اوہ وی اِک اُچے خنوادے دا فرد اے، رانجھا اے چودھری اے بھراواں تے باہواں والا اے نتانا تے نمانا نہیں جدوں کہ اوہدے کاماں لگن تے اوہدے بھراخطاں راہیں رنج وی ہوندے نیں تے اوہدے پرت آؤن دا ترلا وی پاندے نیں پر رانجھا پھر وی کامے دا کاما ای بنیا رہندا اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اوہ ہیر دے عشق وچ ثابت قدم سی ہٹھ دا پکا ہوڑی تے کسے حد توڑی صندل وی سی پر اوہ ایس دے ہوندیاں ہویاں وی گھوگل کناں دی سی سہارا ڈھونڈن والا، جراتوں وانجیا ہویا تے مخالف حالیاں دا مقابلہ کرن دی تھاں فرار چاہن والا، رانجھے وچ دی ایہہ کیفیت اوس ویلے سکھراں تے اپڑدی اے جدوں کھیڑے اوہدیاں اکھاں دے سامنے ہیر نوں ویاہ لے جاندے نیں ایتھے اوہ بڈھیاں وانگوں رون پٹن توں سوا کجھ نہیں کردا نبرے ایس لئی قاضی سرفراز حسین رانجھے نوں اندر دی دنیا دا بندہ قرار دیندے نیں۔[1] انج جاپدا اے رانجھا ہیر دے عشق وچ اپنی ذات نوں فنا کر چکا سی ہیر دے آکھن تے ای جوگی بن جاندا اے ہیر دے عشق نوں چھڈن توں سوا اوہ ہر چیز چھڈ دیندا اے کہ جدوں جوگ دین لگیاں بالناتھ عورتاں توں منع کردا اے تے جھٹ اڑ جاندا اے کہ ہیر توں بناں اوہ ایہہ وی کر سکدا اے ایہدے توں رانجھے وچ اپنے مقصد دی یکیائی دا ضرور پتہ لگدا اے تے ایہو گل اے جیہڑی اوہدے کردار وچ موجود اندر لی انسانی کمزوری دے باوجود اوہنوں بدستور مکھ پاتر دے طور تے اُنتی تے ترقی ول لئی جاندی اے مقصد دی ایہو یکیائی چھیکڑ تے ہیر دے اُدھالے ویلے اوہدے کم آؤندی اے پر ایتھے وی اوہ اندر لا سُبھا سہتی دا سہارا ڈھونڈدا اے ایہدے توں پتہ لگدا اے کہ ہیر دے اُدھالے وچ رانجھے توں ودھ سہتی دا ہتھ تے جرأت سی کیوں جے ایہہ گل نِری وانجھے تے ہوندی تے اوہنوں تے ایہہ موقعہ ایدوں پہلاں وی چنگے حالیاں

---

[1] قاضی سرفراز حسین : وارث نزاوارث ، لاہور ۔ ص ۴۹

وِچ ہل چکیا سی جس نوں اوہدے سبھاء دی اندرلی انسانی کمزوری نے گوا دتا سی، سمجھتی اپنا مقصود حاصل کر کے چلی جاندی اسے تے رانجھا پھیر کلا رہ جاندا اے ایتھے اوہ پھیر اپنے اصل سُبھا تے آ جاندا اے تے سیالاں دے آکھن تے ہیر نوں مجنگ چھڈ کے آپ جنج جوڑن تخت ہزارے ٹُر جاندا اے اوہ ایہہ نہیں سوچدا کہ سیال دھوکھا وی دے سکدے نیں تے انج اوہ اپنے ہتھیں آخری بار سہیڑ کے ہیر نوں زہر پھکوان تے اپنی موت دا کارن بن دا اے ۔ ہیر وارث دی ایس ساری داستان وِچ رانجھا بڑی ایمانداری نال وارث دا آکھا من وادکھانت نوں اگے ودھاندا اوڑک کامیاب ہو کے ہمیش ہمیش لئی امر ہو جاندا اے ۔

وارث شاہ نے رانجھے دے کردار نوں اوس دا اجیہا سبھا دے کے صرف دکھانت مُکمران لئی ای نہیں ورتیا سگوں اوس نے رانجھے دے کردار نوں اوس ویلے دے معاشرے وِچ دے کھوٹ تے باد نوں نتارن لئی اک گھسوٹی بنایا اے اوہ ایس گھسوٹی نوں معاشرے دے مختلف طبیعتاں دے نمائندیاں نال رگڑدا تے اوہناں دے وِچ دا کھوٹ نتار دا ٹریا جاندا اے ایہدے وِچ مطلب نوں پوجن والے سماج دے مختلف مہاندرے سامنے آؤندے نیں جنہاں وِچ رانجھے دے بھرا، مُلاں، لالچی لُڈن، جھوٹھی آن انکھ والا چوچک سب آؤندے نیں وارث نے دسیا اے کہ رانجھا جے اپنے مقصد نوں حاصل کرن لئی چودھر تے اُچے خانوادے دی آن انکھ نوں چھڈ دیندا اے تے مطلب کڈھن لئی چوچک وی کوئی گھٹ نہیں جیہڑا رانجھے دے رُس جان تے بڑی بے شرمی نال کہندا اے ۔

چوچک آکھیا جا منا او سنوں، ویاہ تیک تاں مہیں چرا لیئے
جدوں ہیر ڈولی پا تور دیئے، رُس پُوے جواب تاں جا دیئے
ساڈی دھی دا کجھ نہ لاہ لیندا، سچّا ٹہل ٹکور کرا لیئے
وارث شاہ اسیں جٹ سدا کھوٹے، جھکا نند ایتھے ٹھک لا لیئے [۲]

تکڑی گل ایہہ اسے کہ ہیر وارث شاہ دا انکھ کردار رانجھا اپنے سبھا دی اندرلی انسانی

۲۔ وارث شاہ: ہیر مرتبہ، عبدالعزیز، لاہور۔ ۱۹۶۴ء، ص ۵۳

کمزوری نال اک کامیاب وکھانت مِنگرانداے رانجھے دے سبھادی اندرلی کمزوری تے مقصد نال انسان دے لگاپاروں عاماں وچ اک ہمدردی تے ترس پُنگر دے نیں تے ایہو وجہ اے کہ لوکائی رانجھے دیاں ایہناں دکھاں وچوں اپنیاں دُکھاں دے جھلکارے ویکھدی اے رانجھے دے کردار دی ایس کوملتا نوں پنجابی اج وی پیار کردے نیں ایس لئی تے دیس پنجاب وی ہر مٹیار اپنے محبوب نوں کہندی اے

تیری آں میں تیری رانجھناں ؎

تے شاہ حسین توں لے کے سلیم کاشر تیکر دی اگھی پنجابی شاعری وچ ہر تھاں ساڈوں رانجھے دا علامتی جھلکارا پیندا اے ایہہ جھلکارا سچے تے سُچے لکھاری سید وارث شاہ پاروں امر اے تے امر رہے گا۔

پنجابی دے دینی ادب وچ "روٹیاں" دی روایت

پنجابی دے دینی ادب دی روایت اوڈی پرانی اے جیڈی آپ پنجابی ادب دی ادبی روایت پرانی اے ایس لئی کہ ویکھیا گیا اے کہ کسے وی ادب دیاں مڈھلیاں لکھتاں ہمیشہ اوتھوں دے مذہب دے حوالے نال ای سامنے آؤندیاں نیں تے ایہہ گل وی ویکھن وچ آئی اے کہ ایہہ ادب دوجے ادب نالوں ودھ عقیدت نال سانبھیا جاندا اے ہوسکدا اے کہ ایس ادب نوں پرانا ہون دی حیثیت ایسے سانبھے جان پاروں ملی ہووے بہرحال پنجابی ول جدوں اسی ویکھنے آں تے ایہدے وچ دی مڈھلیاں لکھتاں سانوں دین یاں اسلام دے حوالے نال ای ملدیاں نیں، پالی، اپ بھرنش وغیرہ نوں چھڈ دیویئے تے پنجابی نے جدوں اپنا وکھ جہاندرا بنا دیا ایہہ حال دی گھڑی بارہویں تیرہویں صدی عیسوی دا زمانہ متھیا جاسکدا اے ایس دور وچ بابا فرید تے حاجی بابا رتن دین دے حوالے نال ای شعر کہندے نظر آؤندے نیں۔

پنجابی دے فقہی ادب دا مڈھ ۹۹۷ھ / ۱۵۸۸ء وچ عبدی کودھن دے رسالہ مہتدی توں بجھدا اے تے ایہہ سلسلہ مولوی عبداللہ لاہوری (اکبری دور) دی باراں انواع نال ہور پکا ہو کے اگے ٹریا اے پھیر پنجابی دے دینی ادب وچ رنگارنگ دے سدابہار پھل کھڑنے شروع ہوندے نیں جنہاں وچوں اک دین اسلام دے فقہی مسئلیاں نوں عام فہم انداز وچ نثر وچ یاں نظم وچ سوال جواب دے ڈھنگ وچ بیان کرنا اے ایس دی شروعات دکنی ادب جس اتے پنجابی دا ودھیرا اثر اے ایہدے وچ ستارویں صدی عیسوی توں ہوندی اے[1] جدوں کہ پنجابی وچ ایس

۱۔ حجۃ الاسلام مصنف نامعلوم دا قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ نمبر ۴۰۵ تے پیا اے جس وچ پکی روٹی والا انداز اے "اگر کوئی پوچھے گا..." ایہدا اک مخطوطہ انجمن ترقی اردو کراچی دی لائبریری وچ اے جیہڑا ۱۸۴۷ء دا لکھیا

(اگلے صفحے تے)

داسب توں پہلاں کھُرا کھوج "پکی روٹی" خرد وچ لبھدا اے ایہدے بعد فقہی مسلیاں دے بیان کرن دا ایہہ روٹیاں والا انداز اک وکھ انگ نال پنجابی ادب دے موجودہ دور تیکر لگا جاندا اے ایہہ نثر وچ وی نیں تے نظم وچ وی "پکی روٹی" خرد جیہڑی شروع اے، ایہدے بارے حالے تیکر دی کھوج موجب ایہہ گل آکھی جاسکدی اے کہ ایہدے لکھاری دا کوئی اُگھ سُگھ نہیں ملیا کیوں جے پنجاب وچ ایہہ لکھت اَنتاں دی گنتی تے روپ رنگ وچ چھپی لبھدی اے لاہور - سیالکوٹ - تے ملتان وچ چھاپے چڑھی پکی روٹی بھانویں اک مضمون رکھدی اے پر چھاپن والیاں ہر تھاں کتے کتے ایہدے وچ مقامی لسانی رنگ پا دتا اے ایہدی اک وجہ ایہہ وی اے کہ پکی روٹی پنجاب دی ابتدائی تعلیم یاں مدرسے (مکتب) دی تعلیم وچ شامل سی گھراں وچ عورتاں تے مرد ایس نوں معاشرے وچ اپنی ذات دی تکمیل لئی ضرور پڑھدے سن ایتھوں تیکر کہ پنڈاں وچ ویاہی جان والی کُڑی بارے ایہہ گل فخر نال آکھی جاندی سی کہ اوہ پکی روٹی وی پڑھی ہوئی اے.

جس پکی روٹی دا ذکر ہو رہیا اے ایس نوں پکی روٹی (خرد) یاں چھوٹی پکی روٹی آکھیا جاندا اے، جتھوں تیکر ایہدے لکھے جان دے زمانے دے متھن دا تعلق اے ایہہ گویڑ لایا جاسکدا اے کہ وارث شاہ نے اپنی ہیر وچ جتھے ہور کتاباں دا ذکر کیتا اے پکی روٹی دا ذکر کوئی نہیں کیتا پر ہیر وچ اک فارسی کتاب رسالہ "قاضی قطب" دا ذکر آؤندا اے جیہڑا بالکل پکی روٹی دے انداز یعنی سوال جواب والا اے[1]، پکی روٹی خرد دے جیہڑے قلمی نسخے ملے نیں اوہناں دی قدامت تے دوجے حوالے گویڑن نال ایس نوں بہرحال ڈیڑھ دو سو سال پہلاں دی لکھت تسلیم کیتا جاسکدا اے مطلب ایہہ اے کہ اٹھارویں صدی دے آخریاں انیہویں صدی دے شروع دی لکھت اے ایس کتاب وچ سوال جواب دے

اے ایسے دو رو دار رسالہ عقاید مکتوبہ . . . اھ رسالہ عقاید و تصوف مکتوبہ ۰۵ اھ سالار جنگ دی لائبریری وچ نیں اک ای اک رسالہ فرائض مصنف علاؤالدین چشتی دا اے جیہڑا ۱۱۱۱ ھ وچ تصنیف تے کتابت ہویا ایہہ وی سالار جنگ دی لائبریری وچ اے . (ش م)

۱. وارث شاہ، سید: ہیر مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر، لاہور ۔ ۱۹۶۰ء، ص ۱۷

ڈھنگ وچ اسلامی فقہ دے، ہم مسئلے بیان ہوئے نیں، ایہدا ڈھنگ ایہہ اے:

جے کر پچھے توں بندہ کس دا ہیں ؛ توں آکھ جی اِخدا تعالیٰ دا

انھیویں تے ویہویں صدی وچ پنجابی دے دینی ادب دی ایہہ روٹیاں والی روایت ہور پکیری ہو کے اگے ٹردی نظر آؤندی اے ایس دور وچ بہت ساریاں پکیاں روٹیاں، مسیاں روٹیاں تے مٹھیاں روٹیاں لکھیاں جاندیاں نیں، ایس سلسلے وچ "روٹی" دے لفظ اُتے غور کرن نال اینا گویڑ لایا جا سکدا اے کہ لکھن والیاں نے اسلامی فقہ دیاں اَوکھیاں، پیچدار تے گنجلدار مسئلیاں نوں مستند تے عام سطح دے بندے دی سمجھ وچ نہ آون والیاں کتاباں وچوں اوہ مسئلے جیہڑے اک عام مسلمان دے علم وچ ہونے ضروری ہوندے نیں کڈھ کے سوکھے ڈھنگ وچ انج لوکاں سامنے رکھ دِتے ہوندے نیں جیویں کنک، بیجن، گاہن، پیسن، گنھن تے پکان پچھوں روٹی پکا کے سامنے رکھ دتی جاندی اے جیہڑی انسان بڑے سوکھے طریقے نال کھا سکدا اے، گل اصل وچ ایہہ اے کہ ساڈے پنجابی دے لکھن والے اپنیاں لکھتاں لئی اپنے آلے دوآلے دے ماحول وچوں لفظ، علامتاں تے رمزاں لیندے سن، روٹی دی روایت توں پہلاں فقہ دا اِک رسالہ حافظ برخوردار رانجھا "بول ناز" لکھ چکا سی ایہہ وی پنجاب دے ماحول وچ عام ورتن وہار وانگ اے۔

پکی روٹی (دفترو) توں بعد پنجابی دے مشہور شاعر تے عالم دین قلعے والے مولوی غلام رسول ہوراں ایسے طرز اُتے جیہڑی کتاب لکھی اوہدا ناں اوہناں "پنج باب" رکھیا ایس دا ویروا اوہ کتاب دے شروع وچ پاندیاں لکھدے نیں:۔

"... وچ ملک پنجاب دے بعضے بزرگاں نے عبارت لکھ کے پکی روٹی نام رکھیا ہے جو لڑکیاں اُتے لڑکیاں نوں مفید ہُندے لیکن بعضے مسائل وچ کتاباں پنجابیاں دے سند اُنظر آئے اتے بعضے مخالف معتبراں دے پائے ایسے واسطے اس غلام رسول بن نفضائل مآب میاں رحیم بخش جامع کمالات علمی و عملی حافظ نظام دین اکثر مسائل چار باب تھیں اُتے دوسریاں کتاباں تھیں اکٹھے ایسے طرز نال ترتیب کر کے پنجواں باب

۱۔ شہباز ملک (مرتب)، پکی روٹی، لاہور، ۱۹۷۳ء، ص ۴۵۔

بدعت دا املا کے پنج باب نام رکھیا اللہ تعالیٰ فائدہ مسلمین نوں پہنچا دے[1]۔

کیوں جے ایس طرز دیاں کتاباں وچوں "پکی روٹی" نے ودھیری مشہوری حاصل کر لئی ہوئی سی ایس کر کے مولوی غلام رسول قلعہ دی کتاب نوں چھاپن والیاں پنج باب بطرز چھوٹا لکھ کے پکی روٹی لکھ دتا تے ایہہ پکی روٹی دکلاں) دے ناں تے مشہور ہو گئی ایہہ ای ایڈی مشہور ہوئی کہ بعض پبلشراں پکی روٹی (خرد) دے آخر تے مولوی غلام رسول قلعہ دی مناجات سے ؛ دلا غافل نہ ہو یک دم کہ دنیا چھوڑ جانا ہے ۔ لا کے اوس نوں مولوی ہوراں دی لکھت بنان دا چارا کیتا پر ہن ایہہ گل نتر چکی اے کہ پکی روٹی (خرد) مولوی غلام رسول قلعہ دی لکھت نہیں، پنج باب یاں پکی روٹی دکلاں) وچ روزمرہ دے مسئلے تفصیل نال بیان ہوئے نیں آخر تے حافظ برخوردار رانجھا دا منظوم رسالہ سایہ درج کر کے نماز دے اوقات نوں مولوی ہوراں **سمجھایا** اے۔

جتھوں تیکر پکی روٹی دا تعلق اے ایہدے بعد گھٹو گھٹ پنج پکیاں روٹیاں ہور لکھیاں گیاں جنہاں وچ مولوی محمد دین چوہڑکانوی دی پکی روٹی ۱۸۶۴ء وچ چھپی[2] امام بخش دی پکی روٹی ۱۸۷۷ء وچ چھاپے چڑھی تے قاضی محمد ضیاء اللہ دی پکی روٹی ۱۹۲۰ء وچ شائع ہوئی دو منظوم پکیاں روٹیاں دی لکھیاں گیاں ایہناں وچوں اک گلزاراں خطبے تے مرثیہ لکھن والے مشہور پنجابی شاعر مولوی حبیب اللہ کمبوہ نے لکھی جیہڑی ۱۹۲۲ء وچ چھپی تے دوجی مفتی حسن دین نے لکھی جیہڑی ویہویں صدی دی پہلی چوتھائی وچ چھاپے چڑھی ایہہ چھیکڑلی پکی روٹی سوال جواب دے ڈھنگ وچ ای اے[3]۔

جدوں پنجابی دے دینی ادب وچ پکیاں روٹیاں ودھیریاں مقبول ہو گیاں تے ایہہ ودھیرے لکھاریاں نے آپو اپنے ڈھنگ وچ لکھیاں تے اک نوں دوجی توں وکھرا کرن وچ بھلیکھے پین لگ پئے ایس لئی لکھاریاں نے ایہناں دے ناواں وچ تبدیلی کر کے کئیاں نے ایہناں دا ناں مٹھی روٹی تے کئیاں نے مٹی روٹی رکھیا ایس سلسلے وچ دو لکھاریاں نوں بھلیا نہیں جا سکدا پہلے لکھاری پنجابی دے

---

۱. غلام رسول، مولوی، (پکی روٹی دکلاں)، لاہور۔ ص ۲،۳

۲. ویروے لئی دیکھو پکی روٹی (خرد) مرتبہ شہباز ملک ، ص ۲۷

۳. ویروے لئی دیکھو فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں مقالہ ایم۔اے از شہباز ملک لاہور۔ ۱۹۷۲ء

مشہور مرثیہ گو تے مگر ایہہ حسین دے لکھن والے مولوی محمد حسین احمد آبادی دے والد بزرگوار مولوی قادر بخش نیں ایہہ مولوی غلام رسول قلعہ دے ہمعصر جاپدے نیں کیوں جے ایہناں دے بیٹے مولوی محمد حسین احمد آبادی دا جنم ۱۸۴۴ء دا اے جدوں کہ مولوی غلام رسول قلعہ دی وفات ۱۸۷۴ء وی اے مولوی قادر بخش احمد آبادی ہوراں اپنی کتاب دا ناں "مٹھی روٹی" رکھیا ایہہ بڑی ضخیم کتاب اے جیہدے وچ ۸۱ سرناویاں نال اسلامی فقہ دے اڈ واڈ مسئلے بڑے سادہ تے اثر والے ڈھنگ وچ بیان ہوئے نیں لکھاری شروع وچ لکھدا اے۔

"..... احقر العباد فقیر قادر بخش احمد آبادی کہ جد میں تصنیف تالیف علوم ثلثہ یعنی صرف و نحو و منطق تھیں فارغ ہویا چاہیا کہ ہک کتاب علم فقہ دی تصنیف کیتی ونجے تاکہ لوکاں نوں کتب متعلقہ تھیں نجات ہووے اُتے عوام و خواص نوں فائدہ دیوے اتے نام اس دا مٹھی روٹی رکھیا گیا۔"[1]

نال دی تبدیلی اک ہور کتاب وچ وی لبھدی اے ایہہ سید میر حسین ہزاروی دی کتاب مستی روٹی اے جیہڑی نثر دی تھاں نظم وچ اے ایہہ ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۸ء وچ لکھی گئی تے اودے زمانے وچ چھاپے چڑھ گئی لکھاری ایس ویلے حیات سی کیوں جے "سبب تصنیف کتاب" دے سرناویں ہیٹھ مصنف لکھدا اے

دوست میرا مخلص صادق وچ لاہور مقامی
فن طبابت وچ یگانہ نالے شاعر نامی

ہے مشہور حکیم محمد امین مبارک بندہ
مومن صالح نیک طبیعت دوست ہر ہک سندا

میاں چراغ الدین لاہوری تاجر کتب سداوے
اسدے پاس ملازم رہندا رزق حلال کماوے

مینوں اس آمادہ کرکے ایہہ تصنیف کرائی
کوشش بہتی اس نے کیتی رہیا ہمیشہ ساعی

نام کتاب اس مستی روٹی اپنی آپ رکھایا
مینوں اس دے لکھنے اُتے راغب اس کرایا

بہت ضروری چند مسائل اس وچ درج کرائے
فقہ کتاباں چن چن مسئلے محنت نال لکھائے

وحدانیت رب دی اول لوکاں نوں سمجھاواں
سب تھیں پہلے لکھاں اس نوں شرکوں دور ہٹاواں[2]

۱۔ قادر بخش احمد آبادی، مولوی: مٹھی روٹی، لاہور۔ ص ۲

۲۔ سید میر حسین، سید: مستی روٹی، لاہور۔ ص ۳

ایس کتاب وچ ایمان، طہارت تے نماز بارے ضروری مسئلے درج نیں آخر تے آئے "احوال مصنف" موجب مصنف دا ناں سید امیر حسین کنیت ابو المظفر تے والد دا ناں لعل حسین سی اوہدا مسکن قریہ مومن علاقہ ہزارہ اے ایس کتاب دا اک ایڈیشن محمد شریف عبدالغنی تاجران کتب کشمیری بازار لاہور نے مفتی محمد الدین کولوں بیع رجسٹری نال حاصل کر کے ۱۳۵۱ھ مطابق ۱۹۳۲ء وچ چھاپیا جس توں جاپدا اے کہ ایس ویلے تیکر مصنف فوت ہو چکیا سی۔

نکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی دے دینی ادب وچ "روٹیاں" دی روایت بڑی پکی پیڈی اے، ایہناں دا موضوع اسلام دے فقہ دے مسئلے نیں جنہاں نوں نثر تے نظم وچ بڑے عام فہم ڈھنگ وچ بیانا گیا اے شروع وچ پکی روٹی (خرد) جس دے لکھاری دا اج توڑی پتہ نہیں لگیا۔ اک عوامی تے لوک لکھت پاروں عاماں تے خاصاں وچ ہرمن پیاری سی پھیر وہیویں صدی وچ جدوں پنجاب وچ عیسائی مشنریاں، ہندو سبھاواں، سکھ سنگتاں تے قادیانی فتنے نے زور پھڑیا تے مسلماناں ولوں دینی لٹریچر دے سلسلے وچ ودھیری سرگرمی دا وکھاوا کیتا گیا پنجابی وچ قرآن دیاں پوریاں پوریاں تفسیراں تے ترجمے اسلامی روایت دیاں حکائتاں تے کہانیاں خطبے تے مناظراتی لٹریچر ہوند وچ آیا ایس سلسلے دی اک کڑی پکیاں مٹھیاں تے ستیاں روٹیاں نیں جنہاں وچ دین اسلام دے بنیادی مسئلیاں بارے پوری پوری واقفی دتی گئی اے ایہناں دا ڈھنگ کتے تے سوال جواب والا اے تے کتے سواہرا بیانیہ، بوہتیاں کتاباں وچ عقائد تے عبادات اُتے ودھیرا زور ہلدا اے پر کجھ وچ معاملات نوں وی اسلامی فقہ دے حوالے نال نکھیڑ تے نتار کے بیانیا گیا اے ایہناں وچ مولوی قادر بخش احمد آبادی دی مٹھی روٹی ذکر دے قابل اے جس وچ ترکہ تے میراث دے مسئلے وی دینی حوالے نال بیان ہوئے نیں ایہہ ساریاں کتاباں نے لوکائی دی اپنی زبان وچ ہون کارن پنجاب دے مسلمان وسنیکاں نوں نہ صرف مسلمان رہن سگوں درست مسلمان بنن وچ اتاں دا حصہ پایا اے تے ایہہ ایہناں دا ای فیض اے کہ پاکستان دے مسلمان اک وکھرا اسلامی ملک حاصل کر کے دینی حوالے نال زندگی گزارن دا تہیا کیتی بیٹھے نیں۔

پنجابی مرثیے دا ملتانی رنگ

تاریخی لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ملتان دا علاقہ برصغیر وچ عزاداری تے مرثیہ نگاری دے لحاظ نال سب توں پرانا علاقہ سمجھیا جاسکدا اے ایہدی وجہ ایہہ اے کہ ایہہ ای علاقہ اے جتھے محمود غزنوی توں وی پہلاں قرامطہ لوک زور وچ آئے جنہاں دا عقیدہ شیعیت والا سی ایہو علاقہ اے جتھے بعد وچ اسمٰعیلی بزرگاں نے اپنے مذہبی خیالاں دا پرچار کیتا۔ ایہناں دے عقیدے وچ وی شیعیت اک ڈھلے عنصر دی حیثیت نال شامل سی (دسیا جاندا اے کہ ہن وی اسمٰعیلی لوکاں وچ نور بخشی فرقہ عزاداری کردا اے) ایہو علاقہ اے جتھے اختر وحید ہوراں دی کھوج موجب وت یاں چاڑن لوک آباد سن جنہاں دے وڈھکے اوہناں دے قول موجب عراقوں ایران تے اوتھوں ملتان تے سندھ دے علاقے وچ آکے آباد ہوئے۔ عراقوں ایہہ بلوچاں دے نال ایتھے آئے تے ایہناں نوں امام حسین علیہ السلام دا ساتھ دین تے ای عراقوں کڈھیا گیا ایہناں لوکاں دے جیہڑے گیت ملدے نیں اوہناں وچ حضرت امام حسینؓ دی حق لئی قربانی تے اوہدے وچ ایہناں دا ساتھ دینا دسیا گیا اے[1] ایہہ گیت جس زبان وچ دی نیں اوس نوں پنجابی دی کوئی ابتدائی شکل آکھیا جاسکدا اے، مطلب ایہہ اے کہ ملتان دا علاقہ عزاداری تے مرثیہ نگاری وچ اپنی پرانی روایت رکھدا اے پر بابا فرید شکر گنج جیہڑے بارہویں تیرھویں صدی عیسوی دے بزرگ نیں ایہناں توں جے پنجابی دے دستیاب ادب نوں شروع کیتا جاوے تے ستارویں اٹھارویں صدی عیسوی تیکر مرثیے دے ملتانی رنگ دا کوئی گوہڑا اہمانداراادب مرثیے وچ بن دا نظر نہیں آؤندا ایس دی ایہہ وجہ وی اے کہ ایس دور دا ڈھیرا ادب حالے وی ہنیریاں وچ اے تے دستیاب نہیں، پر ایہہ گل بڑے وثوق نال آکھی جاسکدی اے کہ ستارویں تے

۱۔ میر حسان الحیدری، سرائیکی ادب ور تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند، جلد ۱۴(۲)، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۲۶۵

اٹھارویں صدی عیسوی تیکر ایس علاقے وچ مرثیہ لکھیا گیا تے معیاری مرثیہ لکھیا گیا کیوں جے انھیویں صدی وچ جیہڑے مرثیہ نگار ایس علاقے دے سامنے آوندے نیں اوہناں دا مرثیہ پکا پیڈا تے ترقی وندا اے ظاہر اے کہ ایہدی روایت پرانی ہووے گی۔ ایس سلسلے وچ میر حسان الحیدری لکھدے نیں کہ اک درویش شاعر پیارا شہید جیہڑا "بھونگ بھارہ" دے علاقے دا رہن والا دسیا جاندا اے ایس نے ۹۹۵ھ ۱۵۸۶ء وچ جنگنامہ[1] لکھیا پر اوہناں ایہدا ثبوت کوئی نہیں دتا، یاد رہے کہ پنجابی وچ ایہدا ای پہلاں دا مرثیہ ملدا اے[1] اٹھارویں صدی دے مشہور اردو شاعر مرزا محمد رفیع سودا دے کلیات وچ اک پنجابی مرثیہ ملدا اے ایہدا رنگ ملتانی والا اے۔

تینڈی خاطر اج سکینہ پٹ پٹ سر رووے[2]

انھیویں صدی دے پنجابی دے ملتانی رنگ دے مرثیے وچ دو گلاں اُبھر کے سامنے آوندیاں نیں پہلی کربل کتھا والا انداز، کربل کتھا فضلی نے ۱۷۳۲ء وچ تالیف کیتی ایہہ مجلس کہاندی اے ایس وچ دساں مجلساں دا حال اے جیہڑیاں نواب اشرف علی خان دے ڈیرے تے پڑھیاں گیاں ایہہ دوھیریاں مقبول ہویاں بعد وچ لوکاں ایس طرز نوں اپنایا ایس وچ نثر تے نظم نال نال چلدی اے دوجے مرثیے دا اردو مرثیے وانگ مثنوی توں اڈ دوجیاں صنفاں وچ لکھے جانا، جنہاں وچ فرد، شعر، ڈیوڑھ، مربع، مخمس، مسدس وغیرہ سبھ آوندیاں نیں۔ مرثیے دے بیان دا سارا ڈھنگ ذاکراں والا اے ایہدے وچ نثر وی آوندی اے تے نظم وی ایس نثر نوں تقریراں دا ناں دتا جاندا اے ایس دور دے مرثیہ نگار دوھیرے نیں جنہاں وچوں میاں علی شاہ سید علی شاہ، مولوی فیروز، غلام سکندر، شرف حسین ملتانی، نور محمد گدائی، واصف حسین، کمال لکسی، شمشیر علی ذاکر، سید اکبر شاہ وغیرہ[3] سرکڈھویں نیں ایہناں وچوں کئی مرثیہ نگار ویہویں صدی تیکر لکھدے نظر آوندے نیں۔

اک سید علی شاہ ملتانی (وسنیک گھمن شاہ لیہ) اک سرکڈھواں مرثیہ نگار اے ایس آغاز نامہ (مطبوعہ

۱۔ میر حسان الحیدری، سرائیکی ادب در تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند جلد: ۱۴ (۲)، لاہور-۱۹۷۱ء، ص ۲۸۰

۲۔ مرزا محمد رفیع سودا، کلیات سودا (جلد دوم)، منشی نولکشور-۱۹۳۲ء، ص ۱۸۶

۳۔ شہباز ملک: جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور-۱۹۷۳ء، ص ۴۲

۱۹۰۲ء)۔ داستانِ غم، مخزن البکا (مطبوعہ ۱۹۰۳ء) دُرِ بے بہا (۱۹۰۴ء) معراج المصائب (مطبوعہ ۱۹۰۳ء) زینت البکا، مظہر البکا (۱۹۱۴ء) تصویر کربلا وغیرہ دوجا سید علی ملتانی اے جہڑا ۱۸۴۸ء تیڑے جمیا ایں واقعات غم تے انیس الذاکرین کتاباں لکھیاں مرثیے دا اک بند ڈیکھو کناں زور اے کلام وچ

تیکوں، کہنں پائی زنجیر و پردیسی قیدی

کس حرم دے وچ متھیوں اسیر و پردیسی قیدی

ڈیکھ کے تیڈا جاہ جلالے — دل وچ پوندے سے سے خیالے

بلدے پوندے شاہی والے — کیں ڈیس داہیں تہ اسیر و

پردیسی قیدی [۱]

مولوی فیروز موضع گڈولی علاقہ بھکر ضلع میانوالی دا وسنیک سی فیروز نے مرثیہ نگاری وچ نثر نوں خاص اہتمام نال لکھ کے ایس نوں مقبول بنایا ایہدیاں کتاباں وچ مجموعہ فیروز، نہرِ ماتم تے صحیفۂ ماتم شامل ہیں تقریراں وچ خاص کجھ اے ایہہ پہلا مرثیہ نگار اے جس مرثیے وچ تقریر نوں اک ادبی مقام دتا تے ایہدے مگروں تقریر ملتانی مرثیہ نگاری دا ضروری انگ بن گئی[۲]

غلام سکندر جہڑا اپنا تخلص غلام کرداسی ایس نے مرثیے وچ لمّی تے مسلسل نظم نوں وی رواج دے دتا۔ غلام دے مرثیے وچ غم تے حزن دے نال نال منظر نگاری تے خطابت دا جوش وَدھیرا اے مرثیاں وچ مسلسل نظم والیے نے مڈھ بنھیا ایہدیاں چھپیاں کتاباں وچ ذائقہ ماتمی، بیاض غم، مخزنِ ماتم، رونقِ ماتم سلسلۂ جعفری، نشترِ غم، خنجرِ غم، مشکوٰۃ المصائب، فغانِ غم، روضۂ ماتم تے دوحۂ ماتم ملدیاں نیں[۳]۔ دوحہ ماتم حصہ دوم وچ درج اک تقریر دا نمونہ ڈیکھو "اے محبانِ شبیرؑ جہڑے ویلے مشکور فرزندان امیر مسلم دیاں کوں قید کنوں چھوڑیا بس معصوماں کوں گھر قاضی شریعہ دے پہنچا گیا۔۔۔"[۴]

۱۔ میر حسان الحیدری، سرائیکی ادب در تاریخ ادبیاتِ مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۴ (۲)، لاہور۔ ۱۹۷۱ء، ص ۳۱۰

۲۔ میر حسان الحیدری، سرائیکی ادب در تاریخ ادبیاتِ مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۴ (۲)، لاہور۔ ۱۹۷۱ء، ص ۳۰۹

۳۔ شہباز ملک، جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ۔ لاہور، ۱۹۷۴ء، ص ۳۴

۴۔ غلام سکندر، دوحۂ ماتم، ملتان۔ ۱۳۱۷ھ، ص ۴۴

روضہ ماتم وچوں اک حصہ

کر فکر میڈا ہمشیر نہیں　　جو بچدا ہُن شبیر نہیں
ولدی ول تقدیر نہیں　　شبیر نہ جیندا آسی آ
روندی عمر دہاسی آ[١]

محمد کمال خان مگسی۔ بلوچ سی تے مگسی قبیلے نال تعلق رکھداسی ڈیرہ اسمٰعیل خان داسی بوہتا کر کے ملتان ای رہیا ایس نے "مرثیہ بحرِ غم" کتاب لکھی جیہدے وچوں اک شعر دی ونگی ویکھو ؎

رو بیمار اکبر کوں آکھے سُن میڈی گفتار وے ویر ون
بھین غریب کوں چھوڑی ویندے کوں نبی لاچار وے ویر ن[٢]

کمال مگسی دی ایس کتاب دے آخر تے "تقریر پُرتاثیر" وی شامل اے لکھدا اے "اے محبان اہلِ بیت رسول مقبول دے ماتم داراں اولاد حضرت بتولدی راوی روایت کریندے نال اس تقریر پُرتاثیر دے۔ جدّاں بعد شہادت امیر مسلم اتے فرزنداں امیر مسلم قاصد حبیبؓ ابن مظاہر داکوفے وچوں گھن کر مقام طبوق اُتے وچ خدمت امام بلند مقام حضرت شبیرؑ دی آپہتا۔۔۔"[٣]

کمال مگسی توں بعد جس مرثیہ نگار نے ناں کھٹیا ایہہ نور محمد گدائی اے جس نوں نورن گدائی وی آکھیا جاندا اے ایہدے چھپے مجموعیاں وچ تذکرائے کربلائی، مجموعہ گدائی (۱۹۰۶ء)، اخبار کربلائی (۱۹۰۶ء)، گلزار کربلائی (۱۹۱۰ء)، اسرار کربلائی (۱۹۲۱ء)، تے آئینہ کربلائی (۱۹۲۱ء) مشہور نیں ایہہ شاعر ویہویں صدی تیکر لکھدا تے چھپدا رہیا۔ باغِ ارم جیہڑا کوئی اٹھاراں مرثیہ نگاراں دا مجموعہ اے ایہدے وچوں نورن گدائی دا کلام ویکھو جیہڑا ص ۳۹ تے درج اے:

عادل دی ہے عدالت قیامت دا ہے میدان　　ہر انس وجان ہوو سی این خوف توں لرزان

١۔ غلام سکندر، روضۂ ماتم، ملتان۔ ۱۳۱۷ھ،
٢۔ کمال مگسی، مجموعہ مرثیہ بحرِ غم، ملتان
٣۔ ایضاً　　: ص ۱۳

پیغمبر وی آکھسن فرمایا دو الامان   بس نفسو نفسی ہو وسی نہ جان نہ پچھان

داسن لگے لاج ہے لجپال یا علیؓ

لہا سو سنبھال بندے نوں ہر حال یا علیؓ

دیہویں صدی وچ اپڑ کے پنجابی دے ملتانی رنگ دے مرثیے دی ٹور ہور وی ترکھی ہو جاندی اے تے ایہدی نہار تے مہاندرا اوہو رہندا اے ذاکرانہ رنگ، مثنوی دی تھاں مختصر صنفاں داورتارا جدوں کہ پنجابی دے باقی رنگ دے مرثیہ نگار زیادہ کر کے مثنوی یاں جنگ نامے لکھ رہے نیں تے ایہہ روایت ملتانی رنگ دے مرثیے توں بہت پرانی اے ویہویں صدی عیسوی وچ پنجابی دے ملتانی رنگ دے مرثیہ ادب وچ حصہ پان والیاں وچوں سرکڈھویں ناویں گل محمد عاشق ملتانی، غلام حیدر فدا، خدا بخش مخزون، مظفر علی شاہ جوہن، حسین بخش کمتر ملتانی تے افضل بہار شامل نیں، عاشق ملتانی نے اہلبیت رسولؐ دے مصائب مقفیٰ نثر وچ بیان کیتے نیں تے وچ وچ نظم دی لیوندا اے ایس دی نثر وچ لفظاں دا بے ساختہ پن سنن والیاں اُتے جادو کر دیندا اے اک اقتباس ویکھو

"محبان حسین، روز عاشورہ سادات کتنے سخت ہا، دوپہر دا وقت ہا، میدان کربلا وچ بتلا نبی دا لخت ہا، توڑے جو ریت گرم ہئی حسین سمجھیا تخت ہا، نبی دا دلبر باگھا، کربلا دی گرم ہوا گھا":

گل محمد عاشق ملتانی دیاں چھپیاں کتاباں وچ صحیفۂ نورانی (۱۹۲۲ء) مطلعٔ نورانی (۱۹۲۲ء) عاشق ملتانی (۱۹۲۳ء) دربارِ نورانی تے تنویر ذوق شامل نیں۔[۱]

جے عاشق ملتانی نثر وچ کمال رکھدا اے تے غلام حیدر فدا نظم تے نثر دوواں وچ اُچ پدھر دا اے غلام حیدر فدا دیاں کوئی نو کتاباں چھپیاں ملدیاں نیں جنہاں دے ناں ایہہ نیں۔ شمس الہدیٰ (۱۹۰۶ء) گلزار الشہداء (۱۹۰۶ء)، نجم الہدیٰ (۱۹۰۸ء)، ریاض الشہداء (۱۹۱۲ء) تقریر الشہداء (۱۹۲۱ء) سفرنامہ کربلا (۱۹۲۲ء) منہاج الشہداء (دو حصے) (۱۹۲۴ء) اسرار الشہداء (۱۹۲۷ء) تے دربار الشہداء (۱۹۲۳ء)[۲]، پنجابی دے

۱۔ شہباز ملک، فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں، مقالہ ایم اے (پنجابی)، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۷۲ء

۲۔ شہباز ملک، جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور، ۱۹۸۴ء، ص ۵۸

ملتانی رنگ دے مرثیہ نگاراں وچ اک ایہہ گل وی وکھاے کہ ایہہ اپنیاں کتاباں دے ناں اکو جیہے رکھدے نیں عام کر کے اپنے ناں نال ہم قافیہ تسیں ویکھیا اے۔ نور محمد گدائی دے مجموعیاں داناں گدائی وانگ اے تے ایتھے ویکھو غلام حیدر فدا دے مجموعیاں داناں فدا دے حساب نال گلزار الشہدا، انجم الہدیٰ وغیرہ لے ایہہ گل سانوں بہت سارے مرثیہ نگاراں وچ لبھدی اے جیہڑی کسے ہور زبان دے مرثیہ نگاراں وچ موجود نہیں

غلام حیدر فدا دے مرثیے وچ انیس تے دبیر والا آہنگ لبھدا اے مرثیاں وچ منظر نگاری تے تلوار دی تعریف توں اڈ میدان جنگ دا نقشہ سب ملدے نیں فدا دے مرثیے دے کجھ حصے ویکھو.

میدان وچ اُترن دا بیان ؎

تعریف کیا لکھاں شہہ گردن جناب دی　　جنگی جری جوان شجاع لاجواب دی

ایں شان نال نکلی سواری جناب دی　　یاد آگئی تیاری علیؑ بوتراب دی

حیدر دے وانگ غازی دا سب رنگ ڈھنگ ہا

میدان کربلا دا کہ خیبر دا جنگ ہا[1]

میدان وچ تلوار چلن دا بیان ؎

فرفر کریندی تیغ گزر شر ربار گئی　　ایں صف دے پار آئی ول اوں صف دے پار گئی

نازاں بھری مریندی کریندی شکار گئی　　ہک بیٹھے کوں آہندے شامی کراوہ میکوں مار گئی

ایں سر تے ٹھک تھئی کڈی اوں سر تے ٹھک تھئی

سر اڈ گئے زمین دے آلاش پھک تھئی[2]

اک ہور تھاں تلوار دے چلن دا بیان

نکلی جان تیغ ڈر توں زمین تھرتھرا گئی　　دل وچ پیا ایہہ خوف کراوہ تیغ آ گئی

پھنتی دھڑک دھک تاں سمک خوف کھا گئی　　اج تیغ آکے فرش حشر دے وچھا گئی

۱۔ غلام حیدر فدا، ریاض الشہدا، ملتان ۱۳۴۲ھ، ص ۱۵۲

۲۔ اوہی　　، ص ۱۵۲

ول ول کے ونج کے خبر گدی آسمان دی
ڈیون ملک فلک دے صدا الآمان دی[1]

مرثیہ پنجابی دے ملتانی ڈھنگ وچ اج وی اتناں دا لکھیا جا رہیا اے ذاکر نہ صرف ملتان وچ سگوں پنجاب دے سارے علاقیاں وچ ذکر کر دے نیں مجلساں وچ ملتان دے ذاکراں دا ای بول بالا اے ایہہ آپوں شاعر وی ہوندے نیں تے کئی دوجے شاعراں دے شعر اپنیاں تقریراں وچ پڑھدے نیں تے انج اہلِ بیت دے مصائب بیان کر کے امام حسین دے غم نوں عام کر دے تے اپنے عقیدے موجب آخرت دا سامان کٹھا کر دے تے کروا ندے نیں، پنجابی دے ملتانی رنگ دے مرثیے وچ ثنوی گھٹ لکھی جاندی اے جد وں کہ نوحہ، سلام، منقبت یاں قصیدہ عام اے ایس توں اڈ فرد، شعر، ڈیوڑھ، مربع، مخمس، مسدس توں اڈ دوہڑے دو دھیرے ملدے نیں جنہاں نوں حسینی دوہڑے آکھیا جاندا اے۔

۱۔ غلام حیدر فدا: ریاض الشہدا، ملتان، ۱۳۴۲ھ، ص ۱۵۲

جنگ نامہ مولوی عبدالعزیز

کربلا دے واقعے نوں دُکھ بھرے ڈھنگ وِچ ذکر کرن دی پرت پنجابی ادب دے مڈھلے دور وِچ ای پے گئی سی ایہدی مثال پندھرویں صدی عیسوی دے حضرت ابراہیمؒ فرید ثانی دا نصیحت نامہ اے جہدے وِچ اوہناں حضرت بی بی فاطمہؓ دے موہنوں ایہہ لفظ اکھوائے نیں۔

روندے بی بی فاطمہ بیٹے دونویں نہی
میں کیہ پھڑیا رب دا میری خاک جوڑی نہ لئی[1]

ایہدے مگروں پنجابی مرثیے نے باقاعدہ رثائی رنگ اختیار کر کے ودھنا پھلنا شروع کر دتا تے فارسی مثنوی دے اثر ہیٹھ وڈے وڈے جنگ نامے لکھے گئے۔ پیر محمد کاسبی (۱۰۹۲ھ) توں لے کے وِیہویں صدی عیسوی دے دوجے ادھ تیکر جدوں مولوی عبدالعزیز دا جنگنامہ لکھیا گیا مرثیہ جنگنامے تے بھٹکل مرثیے دے رنگ وِچ ودھیرا ترقی کر گیا سی، جنگنامے دی طرز تے مرثیہ لکھن والیاں مثنوی دی "حُسنِ ترتیب" اُتے اپنے جنگنامیاں وِچ "رثا" دا رنگ ودھ توں ودھ ابھارن لئی کئی قسم دیاں من وچار تے واہدو گلاں وی شامل کیتیاں ایہہ صورت حال پنجابی توں اڈ دوجے ادباں وِچ وی سی[2]۔ ایسے لئی اٹھارویں صدی وِچ شاہ ولی اللہ

۱۔ موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور۔ ص ۱۰۱

۲۔ پنجابی، داہن تیکر دی تحقیق موجب پہلا باقاعدہ کربلا دا جنگ نامہ پیر محمد کاسبی (۱۰۹۲ھ مطابق ۱۶۸۱ء) اے جیہڑا ابتھیر یاں من وچار گلاں نال بھرپور اے ایس دا مآخذ فارسی کتاب (بقیہ اگلے صفحہ تے)

ہوراں دے بیٹے شاہ عبدالعزیز ہوراں کربلا دے واقعے دے اصل حالات کھوج کر کے تحریر وچ لیاندے اوہناں ایس سلسلے وچ جیہڑی کتاب تصنیف فرمائی اوہدا ناں "سر الشہادتین" اے ایس تصنیف دا وجہ اوباں دے نال نال پنجابی دے مرثیہ ادب اُتے وی اثر پیا تے ایس پرت اُتے ٹردیاں سب توں پہلاں مولوی محمد حسین احمد آبادی نے ۱۸۸۶ء وچ گلزارِ حسین دے ناں نال ایہدا کھلا ترجمہ کیتا ایس ویلے تیکر پنجابی وچ جیہڑا مرثیہ یاں جنگنامہ ودھیرا لکھیا جا چکیا سی اوہدے وچ جذبے یاں عقیدت پاروں بہت ساریاں واہوا گلاں وی آچکیاں سن ایہہ نویں روایت ایہناں داہدو گلاں دی سدھرائی دے جذبے نال ہوند وچ آئی محمد حسین احمد آبادی توں مگروں ایہہ ریت پکی ہو کے اگے ٹری مولوی عبدالعزیز دا جنگنامہ ایہدی اک سرکڈھویں مثال اے ایہہ جنگنامہ ایسے روایت نال جڑکے ویہویں صدی دے شروع وچ لکھیا گیا۔

جیویں کہ مصنف شروع وچ ای جنگنامہ لکھن دے مقصد دا ویروا اپاندا اے۔

ے غرض میری جو ذکر مصیبت اہل البیت نبیؐ دا
بااُسناد بیان سناواں سُن توں یار سعیدا
بہت مفصل جنگ شہادت طبع ہوئی دلدارا
سب تحقیق بااسناد ایہی گلزار حسین جو یارا
تے سرّ الشہادتین جو عربی بااسناد ایہائی
ماہ مقبل غلط رو اُتساں بہت سنائیاں بھائی

انیس الواعظین از مولانا ابوبکر محمد القرشی سندھی اے ایس وچ جنگ حنیف دا صرف اشارہ ملدا اے جدوں کہ پیر محمد کاسبی نے ایس نوں ودھیرے ویروے نال نظم کیتا اے شاید ایہہ اوہدے ذہن دی اختراع اے بعد دے جنگنامہ لکھن والیاں پیر محمد کاسبی نوں سامنے رکھیا اے: ویروے لئی ویکھو جنگنامہ پیر محمد کاسبی مرتبہ ڈاکٹر شہباز ملک

غرض میری جو مجمل حالا کر تحریر وکھاواں

وانگ تاریخ بیان براہر با اسناد لیاواں [1]

جنگنامہ لکھن دی غرض وچ مصنف نے جنھاں چیزاں اُتے زور دتا اے اوہناں وچوں وڈھی غرض اے حضرت امام حسینؓ تیاں اہلِ بیت دیاں مصیبتاں نوں "با اسناد" بیان کرنا ایہدے لئی جس گل نے اوہناں نوں تحریک دتی اے اوہ اے پنجابی جنگناامیاں دے بیان وچ غلط قسم دیاں روائتاں دا آجانا، مولوی عبدالعزیز نے ایہناں وچوں شاہجہان مقبل تے حامد شاہ عباسی خاص کر کے ذکر دے قابل سمجھے نیں۔ ایہناں روائتاں دی سدھرائی لئی اوہناں نے جنھاں جنگ نامیاں نوں با اسناد سند والے یاں مصدقہ منھیا اے اوہناں وچوں پنجابی وچ گلزار حسین تے عربی وچ بحر الشہادتیں نیں ایسے لئی اساں اپنی گل بات دے شروع وچ مولوی عبدالعزیز دے ایس جنگنامے نوں جنگ نامیاں دی اوس روائت نال جوڑیا اے جیہڑے کربلا دے واقعے نوں تاریخی حقیقتاں نال رلا کے بیان کردے نیں ایہناں جنگنامیاں دے بیان تے لہجے وچ متانت تے سنجیدگی ودھیری اے تے نال اِی مناسب مناسب "رثا" دا رنگ وی موجود اے مثال دے طور تے بحر الشہادتیں (عربی) دے کھلے ترجمے وچ گلزار حسین مصنفہ محمد حسین احمد آبادی دا ایہہ حصہ ویکھو۔

اک اک ہو کے واری جاون اینویں وارو واری

اہل البیت حسین ولی دے دلوں جان پیاری

غازی یار حسین ولی دے اپر موت آمادہ

ہوئے شہید اوہناں تھیں مرد پنجاہاں کنوں زیادہ [2]

عبدالعزیز دا جنگنامہ بڑا مختصر اے پر ایہدے وچ بحر الشہادتیں تے گلزار حسین وانگوں "رثا" دا بیان وی اے تے "رزم" دا بیان وی، پر ایس وا زیادہ جھکا داستان گوئی ول اے

1. عبدالعزیز، جنگ نامہ امام حسینؓ، لاہور، ص ۲

2. محمد حسین احمد آبادی، گلزار حسینؓ، لاہور، ص

کیوں جے مولوی عبدالعزیز اصلی حالات باسناد بیان کرنا چاہندے سن ایس کرکے اوہناں نے حامد تے مقبل دیاں جنہاں غلط روائتاں دا شروع وچ ذکر کیتا آخر تے اوہناں دی نشان دہی وی کر دتی اے۔ مناسب اے ایتھے ایہناں دا ویروا پادتا جاوے۔ مولوی عبدالعزیز موجب ایہہ غلط روائتاں ایہہ نیں۔

حامد مقبل غلط روائتاں حدوں باہر سنایاں
کجھ نہیں اصل جنہاں دا ہر کو جنگنامے وچ پایاں
صرف لڑائی ہک دن ثابت دسویں روز عاشورے
چاشت تھیں دوپہر ڈھلی تک راوی آکھن پورے
تے اوہ دس دن آکھن ہوئی غلطی بہت انتہائی
آکھن سیس دھڑاں نوں لائے ایہہ بھی غلطی بھاری
بدن مبارک شاہ دلی دا اندر کربل پیارے
سیس بقیہ اندر دفنایا صاف روائت تارے
کہندے بدلہ قتل ولی دا حنفیہ لیا تمامی
ہے ایہہ بالکل جھوٹھ نہ حنفیہ کیتا جنگ گرامی
محمد حنفیہ مرد غریب سی رہندا وچ مدینے
تے قاسم نہ شادی کیتی ہرگز مول نگینے[۱]

اپنے ایس نکتہ نظر پاروں مولوی عبدالعزیز نے اپنے جنگنامے دی صورت انج بنائی اے کہ شروع وچ اوہ امام حسنؓ تے حسینؓ نال یزید دی عداوت دا حال بیان کر دے نیں ایہدے بعد امام حسنؓ دی شہیدی دا بیان اے ایہدے بعد امام حسنؓ دی قاتلہ جعدہ دی موت دا بیان تے پھیر امیر معاویہؓ دے وفات پان مگروں یزید دے خلافت اتے بیٹھن دا بیان اے پھیر ایس گل نوں بیانیا گیا اے کہ کیویں یزید نے ولید نوں امام حسینؓ

۱۔ عبدالعزیز: جنگنامہ امام حسینؓ، لاہور۔ ص ۲۴

دی بیعت لین لئی خط لکھیا ایہدے بعد امام حسینؑ دی مدینے توں مکے ہجرت دا بیان اے اوتھے کوفے والیاں ولوں اوہناں نوں حمایت دے خط ملنے امام عالی مقام دا حضرت مسلمؓ نوں گھلنا حضرت مسلمؓ دا چنگے حالات بارے خط آؤنا تے امام عالی مقام دا کوفے دل کوچ کرنا ایہہ سارے حالات فارسی سرناویں نال بڑے مختصر تے بیانیہ ڈھنگ وچ لکھے گئے نیں ایہدے بعد یزید دا نعمان نوں معزول کر دینا، حضرت مسلمؓ تے اوہناں دے فرزنداں دی شہادت، امام عالی مقام نوں کوفے دل آؤندیاں اصل حالات دی خبر ملنی پر اوہناں دا کربلا اپڑ جانا، خیمے لانے یزید دے لشکر دا فرات تے آکے ڈیرے لا لینا تے پانی بند کر دینا۔ ایتھے اپڑ کے عبدالعزیز اپنے جنگنامہ وچ لکھدے نیں کہ امام عالی مقام نے حالات دی سنگینی نوں سامنے رکھدیاں عمر بن سعد نوں خط لکھیا ایس خط دا مضمون مصنف جنگنامے وچ انج بنھدے نیں۔

اے ظالم نہ ظلم کماویں اساں نہ برا کمایا
کیوں توں اہل البیت نبیؐ تے پانی بند کرایا
بات تینوں سمجھاواں دیویں اذن مکے نوں جائیے
یاں ہے جتول مرضی بھیجیں عذر نہ مول لیائیے
یاں تے پکڑ اسانوں لے چل پاس یزید ایہا ئی
جو کجھ مرضی آپے کرسی نال اساڈے بھائی[1]

ایہہ خط عمر بن سعد نے ابن زیاد ول گھل دتا جس نے اگوں جواب وچ لکھیا۔

جنگ کرن میں بھیجیا تینوں صلح بناویں باتاں
بیعت یزید قبولے جیکر تاں اوہ لوے نجاتاں
ورنہ جھٹ اس قتل کراویں لٹیں خیمہ واری
بال زناں تس خویش قبیلہ بنھ پہنچاویں واری[2]

۱۔ عبدالعزیز: جنگنامہ امام حسین، لاہور۔ ص ۱۶

۲۔ اوہی ؛ ص ۱۶، ۱۷

ایس لئی عمر بن سعد نے امام عالی مقام نوں ابن زیاد دا ایہہ سنیہا وی اپڑا دتا ایتھے مولوی عبدالعزیز ہوراں کتاب طبری توں "باسناد" روایت بیان کیتی اے کہ امام عالی مقام نے اہل بیت نوں وعظ فرمایا جیہدے وچ اللہ واحد نوں منن تے اوہدی عبادت کرن توں اڈ صبر کرن دی تلقین فرمائی تے آکھیا کہ ورن تے گریہ زاری نہ کرنا کیوں جے صبر اللہ تعالیٰ نوں پسند اے ایہدے بعد سب ساتھیاں نوں فرمایا کہ تسی جتھے جا ہو جا سکدے او، پر اوہناں امام عالی مقام تے جاناں قربان کرن دا عزم ظاہر کیتا ایہدے بعد خارجیاں نال جنگ شروع ہو گئی امام عالی مقام خارجیاں دے للکاریاں دے جواب وچ اوٹھنی تے چڑھ کے سامنے آئے تے فرمان لگے۔

قوم یزیدیو سنو جو کلمہ پڑھو رسوؐل گرامی
مسلمان سداؤ ایہہ کرو ظلم تمامی
میں اس سرور دا ہاں دوہتا جس نوں مارن آؤ
کیہ میں ظلم کیتا تساں تے کجھ تے شرم لیاؤ
سی بیٹھے میں نال امن دے بیٹھا تساں سدایا
لکھ لکھ خط بلا کہ سانوں ہن ایہہ فعل وکھایا
خط تہاڈے پاس میرے سب قسماں لکھیاں نالے
سدا نہ رہنا دنیا اُتے مرسو مندے حالے[1]

موذی نہ منے ایہدے بعد باقاعدہ جنگ شروع ہو گئی۔ امام عالی مقام دے پنجاہ ساتھی شہید ہو گئے اوہناں دے مدد لئی پکارن اُتے حضرت حُرؓ دشمن دی فوج وچوں نکل کے اوہناں دی مدد لئی آیا شہید ہو گیا، اوہدا بیٹا تے پھیر اوہدا بھرا تے پھیر اک غلام سب شہید ہو گئے تے جدوں صرف امام حسینؓ کلے رہ گئے تے گھوڑے تے چڑھ کے نکلے ایتھے مولوی عبدالعزیز نے نظم دا بیان اُلیکیا اے۔

۱۔ عبدالعزیز، جنگنامہ امام حسینؓ، لاہور، ص ۱۸

نکلیا اوپر گھوڑے چڑھ کے دھوئی تیغ میانوں
نعرہ کرد کے جا پیا رن وچ یاری منگ رحماناں
وڈھ وڈھ ڈھیر لگائے موذی ظالم کبر ہنکاری
بھیجے طرف جہنم پل وچ بہتے نال خواری[1]

ایہدے بعد عبدالعزیز نے شہادت دا بیان تے سر مبارک وڈھن دا مختصر بیان نظم کیتا اے

موذیاں ماریا تیر لگا وچ تالو شاہ سو ہارے
اللہ اکبر کہہ کر پئے سجدے وچ پیارے
سجدے اندر جان پیاری دتی شاہ گرامی
بھلا نہ ہووے قوم یزیداں چک لئی بدنامی
ستاں شریر انس دا بیٹا گھوڑیوں اتر آیا
سیس کٹن نوں آیا کنبے ہتھ نہ قابو پایا
شمر منہ کالا بھائی آکھدا آکر ظلم کمائے
سیس قطع کر شاہ دا اپنے بھائی نوں پکڑائے
شاہ صابر وچ امر رضا دے بول کلام نہ کیتی
بدلہ لیسن پیش عدالت ملعونی بدنیتی
ہائے افسوس ظلم دیاں ٹھاٹھاں کنبیا عرش الٰہی
جنبش زمین اٹھاوے غم تھیں روو سے کل لوکائی[2]

مولوی عبدالعزیز نے اگے بیان کیتا اے کہ امام عالی مقام دا سر مبارک تے حرماں محترماں نوں لے کے یزیدی پہلاں کوفے گئے تے پھیر یزید کول دمشق، اوہنے سر مبارک نوں تن دن شاہی محلاں تے لٹکایا، اوہ تے حضرت امام زین العابدینؑ نوں وی قتل کرنا چاہندا سی پر

۱۔ عبدالعزیز، جنگنامہ امام حسینؑ، لاہور، ص ۱۹
۲۔ اوہی ؛ ص ۲۰

درباریاں انج ذکرن دتا آیدوں بعد سر مبارک لے کے سارے اہلِ البیت مدینے ول گئے جدوں اوہ مدینے وچ داخل ہوئے ایس دا حال مصنف انج لکھدا اے ؎

اہل مدینہ استقبال نوں آئے ہجر ستائے
کل انصار مہاجر چھوٹے وڈے غموں رلائے
ڈھائیں مارن باغ ویرانہ کیتا نبی گرامی
ملعوناں کمبختاں کوفیاں اتے یزید حرامی
جس دم داخل حرم مدینے ہوئی ہر دل زاری
درد فراق غماں دے سیلے کون کرے غم خواری
کندھاں شہر درخت حیواناں غم تھیں آہ سنائی
کوچے گلی بازاراں اندر دیندا ہجر دہائی
ویکھن سیس حسینؓ ولی دا رووَن کر کر زاری
درد فراق طوفان مدینے آن پیا یک باری
مائی ام سلمہ سی روندی سینہ ہجر جلایا
آخر انا للّٰہ کہہ کر صبر دا جام اٹھایا[۱]

مولوی عبد العزیز دے ایس جنگنامے وچ سانوں ایہہ گل بڑی نکھیڑویں نظر آوندی اے کہ اوہ کتے وی مبالغے کولوں کم نہیں لیندے سگوں جنگنامے لکھن لئی جیہڑی اوہناں غرض شروع وچ بیان کیتی اے۔

غرض میری جو ذکر مصیبت اہل البیت نبیؐ دا ؎
بااسناد بیان سناداں سن توں یار سعیدا

ایہدے عین مطابق اے اوہ جیہڑی گل کردے نیں اوہدے لئی سند پیش کردے نیں نال ای مرثیے دے انگ نوں وی نہیں چھڈدے کیوں جے اوہناں غرض وچ اہل بیت

۱۔ عبد العزیز: جنگ نامہ امام حسینؓ، لاہور، ص ۲۳

دیاں مصیبتاں دا ذکر وی شامل کیتا اے تے ظاہر اے کہ مصیبتاں نوں دکھ بھرے ڈھنگ وچ ای بیانیا جانا ہوندا اے ایس لئی ایس جنگنامے وچ جتھے سانوں امام حسینؓ دی شہادت دا ذکر تاریخی حقیقتاں موجب لبھدا اے اوتھے ایس ذکر نوں بیان کرن وچ غم تے دکھ نوں وی نہیں بھلایا گیا ایس لحاظ نال ایہہ جنگنامہ مرثیہ ادب وچ اک کامیاب لکھت ہون کر کے اک اہم مقام حاصل کرن وچ کامیاب ہو جاندا اے۔

شاہ عبدالعزیز دے رسالے سِرّ الشہادتین توں اثر لے کے تے گلزارِ حسینؓ دی پرت اُتے ٹُردیاں پنجابی وچ کئی جنگنامے ہوند وچ آئے جنہاں دے لکھاریاں کربلا دے واقعے نوں اصل تے تاریخی حقیقتاں موجب نظم کرن دا چارا کیتا اے ایہناں نوں اسی جنگنامیاں (کربلا نامیاں) وچ اصلاحی تحریک دے جنگنامے آکھنے آں ایہناں وچ گلزارِ حسینؓ، جنگ نامہ امام حسینؓ عبدالعزیز توں اڈ مولوی حبیب اللہ دا جنگنامہ (۱۸۹۴ء) تے میاں محمد بوٹا دا کربلا نامہ، معرکہ کربلا شامل نیں ایہدا پنجابی دے مرثیہ ادب نوں گھٹ وگھٹ ایہہ فائدہ تے ہویا کہ کربلا دے واقعے دے بیان وچ جتھے جتھے من وچار گلاں دا پنجابی لکھاریاں نے واہدا کیتا اے ایہناں دی نشان دہی وی ہو گئی تے "رثا" دے رنگ دی موجودگی والے کربلا نامیاں پاروں کربلا دے واقعے دی اصل روپ ریکھا پنجابی ادب وچ محفوظ ہو گئی۔

سندھ دا پنجابی شاعر: سچل سرمست

حافظ عبدالوہاب جنہاں نوں عام کر کے سچل سرمست آکھدے نیں عرب دے مشہور خاندان فاروقی نال تعلق رکھدے سن ایہناں دا شجرہ نسب ۳۴ واسطیاں نال حضرت عمر فاروقؓ نال رلدا اے ایہناں دے وڈھکے محمد بن قاسم دے نال برصغیر وچ آئے پہلے سیوہان تے پھیر خیرپور دے نیڑے درازا پاں درازا رہن لگے سچل سرمست ایتھے ای حضرت صلاح الدین دے گھر ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ء وچ جمے ایہناں دے خاندان وچ پیری مریدی دا سلسلہ ایہناں دے دادے محمد حافظ المعروف صاحبڈنہ توں شروع ہویا[1]

سچل دی تعلیم تے تربیت بوہتا کر کے ایہناں دے چاچے عبدالحق نے کیتی، سچل بالپن توں ای نماز روزے دے پابند سن اوہ اکثر ویلے ورد وظیفے وچ رجھے رہندے سن نشے والیاں چیزاں توں ہمیش پرہیز کر دے سن ایہناں دا سبھا سنجیدہ قسم دا سی اپنے چاچے عبدالحق دے ہتھ اُتے ای ایہناں بیعت کیتی ایہناں دی بیٹی نال شادی ہوئی اک ای پُتر ہویا جیہڑا نکی عمر وچ ای رب نوں پیارا ہوگیا، ایہناں دے مشہور مرید فقیر محمد صالح سن قادر بخش بیدل تے عثمان فقیر جیہڑے اوس زمانے دے مشہور شاعر سن ایہناں دی ملاقات دی سچل نال سی، سچل نوں بچپن وچ شاہ عبداللطیف بھٹائی نوں ملن دا موقع وی ملیا کتاباں وچ لکھیا اے کہ ایہناں نوں ویکھ کے شاہ نے آکھیا "اساں جیہڑی دیگ چڑھائی اے اوس دا ڈھکنا سچل چکے گا"، مطلب ایہہ اے کہ شاہ دے فکر نوں سچل ای عام کرے گا۔ سچل نے ایہہ

---

1. محمد اسلم رسول پوری (مرتب)، سچل سرمست، ملتان، ۱۹۷۷ء، ص ۹

کم حق پسح کر کے وکھاوتا سچل دا وصال ۱۲۴۲ھ مطابق ۱۸۲۶ء ہویا شاعر قادر بخش بیدل نے "پُر غم" وچوں وفات دا سن کڈھیا[1]۔ سندھی ادبی بورڈ نے "سچل جو سرائیکی کلام" دے ناں نال ایہناں دا پنجابی کلام چھاپیا اے اک کتاب "سچل سرمست" دے ناں نال اسلم رسول پوری نے مرتب کیتی اے جیس نال سچل دی شاعری بارے ڈاکٹر سی شیکل (لندن)، دا انگریزی مضمون وی شامل اے۔

سچل نوں ستاں زباناں دا شاعر تسلیم کیتا جاندا اے اوہناں نے اردو، ہندی، سندھی، فارسی تے پنجابی (سرائیکی رنگ) وچ کلام تخلیق کیتا۔ سندھی وچ ابیات، کافیاں، مرغ نامہ وحدت نامہ، قتل نامہ تے مرثیے اردو وچ گھٹ وگھٹ پنجاہ غزلاں، فارسی وچ دیوانِ آشکارا تے اڈو اڈ مثنویاں لکھیاں پنجابی (سرائیکی رنگ) وچ دوہڑے کافیاں سی حرفیاں گھڑولی غزلاں تے ہیر رانجھا دا قصہ شامل اے۔ ایہناں دا بوہتا کلام لوکاں دے سینیاں وچ محفوظ سی تے بعد وچ سن کے لکھیا گیا تے چھاپیا گیا ایہہ سلسلہ اج تیکر چل رہیا اے ایہو وجہ اے کہ بعض تھاں تے اجیہے شعر وی مل جاندے نیں جیہڑے وحدت الوجودیاں حداں نوں ٹپدے نظر آؤندے نیں۔ ایس دی وجہ شاید ایہہ اے کہ اوہناں دا کلام سن کے لکھیا گیا اے ایس لئی کلام وچ رلے دے امکان نوں رد نہیں کیتا جا سکدا انج سچل دے فکر نوں سامنے رکھ کے سچل دے اصل پنجابی (سرائیکی) کلام نوں مدون کرن دی اجے کافی گنجائش موجود اے۔

سچل سرمست دے پنجابی (سرائیکی رنگ) دے کلام نوں اُچانویں نظرے ویکھن نال ایہہ گل نتر کے سامنے آجاندی اے کہ اوہ فلسفہ وحدت الوجود دے زبردست حامی تے پرچارک سن میر حسان الحیدری نے تاریخِ ادبیاتِ مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۴، دے دوجے حصے وچ لکھیا اے کہ سچل بلھے شاہ تے سلطان باہوؒ توں متاثر سن[2] بعد دے شاعراں وچوں سچل نے خاص طور تے پنجابی دے اُگھے صوفی شاعر خواجہ غلام فرید نوں وڈھیرا متاثر کیتا ایہہ اثر سانوں فکری تے فنی دونویں پکھوں نظر آؤندا اے۔ ایس توں اڈ سچل نے نانک فقیر تے قادر بخش بیدل نوں وی متاثر کیتا۔[3]

۱۔ محمد اسلم رسولپوری (مرتب)، سچل سرمست، ملتان، ۱۹۷۷ء، ص ۱۱

۲۔ حسان الحیدری میر، سرائیکی ادب، در تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند جلد ۱۴ (۲)، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۲۹۴

۳۔ محمد اسلم رسول پوری، سچل سرمست، ملتان، ۱۹۷۷ء، ص ۲۶

سچل دی شاعری اِک سالک دی شاعری اے اک صوفی دی شاعری اے اک محبوب ازلی دے عاشق دی شاعری اے۔ صوفی، سالک تے عاشق انج ای عشق الٰہی دیاں منزلاں نہیں ماردے اوہناں نوں مرشد، رسول پاکؐ دیاں منزلاں توں ہو کے ربی عشق دی منزل ملدی اے اسی ویکھنے آں کہ سچل ایہہ منزلاں طے کر دے نیں اوہناں دی شاعری ایس گل دی نتاردیں گواہی دیندی نظر آؤندی اے آؤ ذرا ایہناں دی شاعری وچوں ایس گواہی دیاں کجھ مثالاں سانجھیاں کر لیئے۔

سچل اپنے مرشد عبدالحق نوں عشق دی حد توڑی چاہندے سن، اوہ کیوں جے ابن العربی دے منن والے سن ایس لئی مرشد وچ فناہ ہون واچار ا اوہ اپنی شاعری تے طریقت دے مڈھلے دور وچ ای کر دے نظر آؤندے نیں اوہ آپ آکھدے نیں۔

ہادی مہدی مرشد میڈا، قادریہ ہے کامل   عارف عبدالحق ہر دم نال مریداں شامل
مہدی شاہ مربی میڈا رہبر راہ ڈسیندا   حق محقق مستی مئے دی بیشک اوہ بخشیندا[1]

سالک دی حیاتی وچ اک مرحلہ ایجہا آؤندا اے جس وچ اپنے مرشد تے ہادی دے سوا اوس نوں کجھ نظر ای نہیں آؤندا حضرت بابا فرید گنج شکرؒ بارے اوہ واقعہ تے تساں کتاباں وچ ویکھیا ہووے گا جس وچ درج اے کہ جدوں حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ نے بابا فرید نوں اپنے مرشد حضرت معینؒ الدین چشتی دے پیر پھڑن لئی آکھیا تے گھڑی مڑی اوہ حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ (اپنے مرشد) دے پیر پھڑ لیندے سن پچھن تے بابا فرید نے فرمایا کہ اوہناں نوں اپنے مرشد دے سوا ہور کجھ نظر ای نہیں آؤندا، ایہہ لمحے سچل تے وی آئے اوہناں لکھیا اے

حق ہے رہبر تا شک نہیں لاشک جانی بر حق ہئی
میں جاتا ساگی وو جاتا سوئی میڈا ہادی عبدالحق ہئی[2]

۱۔ محمد اسلم رسولپوری (مرتب): سچل سرمست، ملتان۔ ۱۹۷۷ء، ص ۱۳۹

۲۔ اوہی   ص ۱۴

ایہہ لمے جدوں گذر جاندے نیں تے اک ہور منزل آجاندی اے جیہڑی ہادی مرشد دی معرفت ای حاصل ہوندی اے تے ایہہ منزل عشقِ رسول دی منزل اے، سلوک دی ایہہ منزل بڑی اہم منزل اے بلاشبہ ایہہ منزل سچل نے ماری ایسے لئی تے اوہ لکھدے نیں

؎ نہ مخلوق سڈیندے اوں کوں رنگ سمودا ربی[1]

تے ایس دے بعد دی اصل منزل آوندی اے، عشقِ الٰہی دی منزل، ایہہ سلوک دی آخری تے اصل منزل اے ایس نوں اصطلاح وچ "فناہ فی اللہ" کا مقام آکھدے نیں ایہہ اجیہا مقام اے جتھے ماسوا اللہ دے ہر شے ختم ہو جاندی اے ایہو منزل اے جتھے سالک نوں ہر پاسے اللہ ای اللہ دسدا اے، وحدانیت ای وحدانیت ایس نوں وحدت الوجود آکھدے نیں ایس مسلک دے منن والے "اللہ نور السموٰتِ والارض" دے قرآنی ارشاد یعنی "اللہ آسماناں تے زمیناں دا نور اے" (سورۃ نور ۔ ۳۵) موجب ہر پاسے اللہ ای اللہ نوں ویکھدے نیں، سوا اللہ دے ایہناں نوں کجھ وی نہیں دسدا، شاہ حسین ایسے منزل تے اپڑ کے آکھیا سی "میں ناہیں سبھ توں" یاں خواجہ فرید نے آکھیا سی "ہر صورت وچ آوے یار"

سچل سرمست دی ساری پنجابی (سرائیکی رنگ) دی شاعری وچ وحدت الوجودی فکر ای کھلری ہوئی اے اک کافی ویکھو۔

؎ وَ ہُوَ مَعَکُمْ آیا اشارت، دُور نہیں دلدار وے
اندر ہکوّ باہر ہکوّ صورت لکھ ہزار وے
آپے ملک ملکوئی پھردا آپ ہویا اظہار وے
جیڈے تیڈے سوہنے دا ہے سچل سبھ سنگار وے[2]

۱۔ محمد اسلم رسول پوری: سچل سرمست، ملتان ۔ ۱۹۷۷ء، ص ۱۴

۲۔ ؎ کوئی اور نا سمجھ امیکوں آپے آیا ظاہر+ اللہ نور السموٰتِ والارض اوئی منظر ناظر (سچل سرمست، اسلم رسول پوری، ص ۱۳۶)

۳۔ محمد اسلم رسولپوری، سچل سرمست، ملتان ۔ ۱۹۷۷ء، ص ۱۲۴

ایہہ دراصل فنا فی اللہ دا مقام اے تے وحدت الوجودی فلسفے دے منن والیاں نیڑے ایہو انسان دی اصل حقیقت اے، اوہ موت توں پہلاں مرن تے اپنے نفس نوں پچھانن دی تلقین کردے نیں جیں دے ذریعے ایہناں دے نیڑے ذات وحدہٗ لاشریک رب تعالیٰ دا عرفان ہوندا اے، سچل حسین بن منصور حلاج، بایزید بسطامی تے جنید بغدادی دے فکر توں وی ودھیرا متاثر نیں جیہڑے وحدت الوجودی فلسفے دے اک لحاظ نال امام نیں۔

ایہہ تے سچل دے کلام دا بنیادی نکتہ اے۔ سچل نے ایس نوں تخلیقی سطح تے وی لیا اے عشق مجازی دے حوالے نال اوہ عشق حقیقی دا اظہار کردے نیں ایس لئی اوہناں نے ظاہری حسن دے اظہار دا ڈھنگ وی اختیار کیتا اے، اللہ کیوں جے آپ جمیل اے ایس لئی اوہ جمالیات نوں پسند کردا اے ایسے لئی اوہدے عاشق وی جمالیات نوں اوسے حسن ازلی دے حوالے نال پسند کردے نیں۔

ڈٹھا ہیں رخسار سوہنے دا خوش خورشید سے خوبی
اکھیاں قاتل تھیون تہاڈی مشعل منہ محبوبی
عشاقاں کوں کہے اسیری عشق والی اسلوبی
نا مخلوق اکھیجے سچل سارا رنگ ربوبی [1]

ایس سلسلے وچ سچل نے بہت سارے عاشقاں نوں علامت بنا کے اپنی شاعری وچ لیاندا اے جیویں یوسف زلیخا، لیلیٰ مجنوں، سیف الملوک، بدیع الجمال، شیخ صنعان تے خاص طور تے ہیر رانجھا دا استعارہ تے اوہناں دی شاعری اُتے چھایا ہویا جاپدا اے سچل نے ۵۹ ابیات وچ رانجھا بارے داستان دے انداز وچ شعر لکھے نیں، ہیر دے آکھن تے رانجھا جدوں رنگ پور آوندا اے تے ہیر دے لفظاں وچ سچل نے لکھیا اے

رانجھا میرے سر دا سائیں کھیڑا کون بچارا
راج بیا، نہ کچھ کچھ آیا چھوڑ کے تخت ہزارہ

۱۔ محمد اسلم رسولپوری، سچل سرمست، ملتان ۱۹۷۷ء، ص

ہوواں میں قربان اُہیں توں صدقے جھنگ وی سارا
عشق دے لاون کیتے آیا، رنگ رچاون کیتے آیا [۱]

مکدی گل ایہہ اے کہ سچل سرمست سندھ دے اک اجیہے پنجابی شاعر نیں جنہاں نے وحدت الوجودی فکر دے حوالے نال انسان تے خالق کائنات رب تعالیٰ دے رشتے نوں مضبوط کرن واسطے بڑی مؤثر شاعری کیتی اے ایہناں دا کلام کیوں جے روحانی تجربے دے حوالے نال وجود وچ آیا۔ ایس واسطے دل دیاں گہرائیاں وچ اُتردا جاندا اے اوہ خود اللہ تعالیٰ دی وحدانیت اُتے یقین رکھدے نیں ایتھوں تیکر کہ وحدانیت دے سوا اوہناں نوں باقی کجھ نظر ای نہیں آؤندا اوہناں دا کلام زبان تے بیان دیاں بہت ساریاں خوبیاں رکھدا اے ایس حوالے نال سچل دی شاعری پنجابی ادب دے بھنڈار دا اک انملا ہیرا اکھوا سکدی اے۔

---

۱. محمد اسلم رسولپوری: سچل سرمست، ملتان۔ ۱۹۷۷ء، ص ۷۲

مولوی غلام رسول دیاں چٹھیاں: دردالبنیٔ

رو رو لکھیئے چٹھیئے درد بھریئے پتہ لیئں پردیس دے واسیاں دا
پھیر اگھت پرانیاں سجناں تے چل پچھ لے حال اداسیاں دا

قلم ہوئے کالجے نال ہنجواں دی سیاہی دا ڈوبا لاکے فراق دے درد وچ رنگھ دے کے لکھی ایس درداں بھری چٹھی نوں خطاب کرن والے سچے تے سچے عشق دے پاندھی مولوی غلام رسول عالم پوری نیں جیہڑے پنجابی شاعری دے ٹیکسال دے سدا ای چلدے سکے تے پنجابی شاعری دے باغ دے سدا مہکویں پھُل نیں، جس دی مہک نال انسان فکر تے فن دیاں نویاں راہواں توں جانو ہوندا اے۔

مولوی غلام رسول عالم پوری ایس کر کے آکھواندے نیں کہ اوہ عالم پور کوٹلہ ضلع ہوشیارپور وچ ۱۸۴۹ء نوں مراد بخش دے گھر جمے۔ ایتھے ای پلے ودھے ساری عمر، امامت، درس تدریس تے حکمت دے نال نال اُچی تے سچی پنجابی شاعری وی کردے رہے۔ ایہناں دی تاریخ وفات ۵ مارچ ۱۸۹۲ء اے۔

چٹھیاں توں اڈ چوپٹ نامہ، مسئلہ توحید، سی حرفی، سسی پنوں، داستان امیر حمزہ (تن حصے) تے احسن القصص لکھتاں ودھیریاں مشہور ہویاں۔ ہُنے جیہے ایہناں دی اک اردو نثر دی کتاب "مارب الخاشعین" (۱۹۷۷ء) چھپی اے جیہڑی اوہناں دے اپنے ہتھ نال لکھی اے۔ ایہناں دی احسن القصص یاں یوسف زلیخا درد تے سوز دیاں لاٹاں نال بھرپور عشق دی ان مُلی داستان اے جیہدے وچ زلیخا دے سِکھراں تے اپڑے عشق دا بیان پڑھن سُنن والے نوں آپ مُہارے ٹُنبدا اے۔ ایہناں دیاں لکھیاں منظوم چٹھیاں وی درد تے سوز پاروں بڑے اُچ پدھریاں نیں۔

مولوی غلام رسول ہوراں ایہہ چٹھیاں اپنے گوہڑے یار سید روشن علی نوں لکھیاں سن۔ وکھو وکھ چٹھیاں کلیاں دی بُنتر وچ نیں جنہاں وچ ہر مصرعے دا قافیہ رلدا جاندا اے بالکل انج ای جیویں وارث شاہ نے اپنی ہیر لکھی اے مولوی ہوراں دے چٹھیاں وچ ورتے قافیے اِک توں اِک چنگے تے ٹھکدے نیں ذرا ویکھو۔

س جے ہیں یار میرا ایں دل کریں پھیرا ایس جند دا کجھ اعتبار ناہیں
نا کی پُتلا کلا دا پنجرہ اے اڈیا بھور تے پھیر درکار ناہیں
ایہہ کلا دی تار تے وجدا اے ٹُٹی پھیر مُڑ وجنی تار ناہیں
جدوں پھیر مُڑ وجنی تار ناہیں ویلا مُنّے ہے گھڑی ادھار ناہیں[1]

ایہناں چونہہ مصرعیاں وچ مولوی ہوراں اندرونی قافیے ورت کے اِک نغمہ نگران دی کوشش کیتی اے "جے ہیں یار میرا ایں دل کریں پھیرا" تے نال ای آخری دو مصرعیاں وچ گنڈلی دی صنعت لیاؤن نال شعراں نوں سنگار دتا اے، چٹھی دے ایس حصے وچ اوہناں نے سیّد روشن علی نال جتھے اپنے انتاں دے پیار دی دس پائی اے اوتھے دنیا دی بے ثباتی دا نقشہ وی بڑے من کھچویں ڈھنگ وچ اُلیکیا اے، بیان دے انداز ول دھیان مارئیے تے اوہدے وچ اڈو اڈ شعری صنفاں دا ورتارا بہار پیا وکھاندا اے سوال ایہہ اے کہ سیّد روشن علی کون سی؟ تے مولوی غلام رسول ہوراں ایہہ چٹھیاں اڈے ورد تے ایڈی سِک نال کیوں لکھیاں؟ خوش قسمتی نال چٹھیاں دا اک ایجہا ایڈیشن لبھ گیا اے جس دا دیباچہ ای مولوی غلام رسول ہوراں آپ اردو نثر وچ لکھیا اے ایس وچ اوہ ایہہ چٹھیاں لکھن دا سبب، مولوی روشن علی نال اپنا تعلق تے چٹھیاں دا زمانہ تحریر کردے نیں دیباچے دا ایہہ حصہ مولوی ہوراں دے اکھراں وچ ملاحظہ فرماؤ۔

"واضح رہے کہ بندہ غلام رسول عالم پوری کے پاس مدتوں سید روشن علی صاحب بتقریب تعلیم مقیم رہے۔ چونکہ وہ از روئے حسب ونسب شریف آدمی تھا۔ اس سے

---

[1] مولوی غلام رسول؛ چٹھی بزبان پنجابی معہ سی حرفی کستی، لاہور۔ ص ۹

بے تکلفانہ دل کا لگاؤ تھا۔ اور وہ بھی چونکہ راقم کی محبت میں شیفتہ تھا۔ پھر اتفاقات روزگار سے اس کو ریاست ناکھہ میں القطعہ مالوہ رہنا پڑا۔ مگر دیرینہ محبت کے سبب عالم پور میں کچھ مدت رہ کر مل جایا کرتا تھا۔ چونکہ مجرّد تھا۔ اور ذی لیاقت و صاحب ثروت فیض تھا۔ اس لیے راقم نے اپنی معرفت اچھے شریف خاندان میں اس کا بیاہ کر دیا۔ تو یہ اپنی اہلیہ کو لے کر اقامت گاہ مالوہ رہنے لگا۔ اور بیوی سے ایسا لگاؤ ہو گیا کہ اس کی محبت کی پابندی میں عالم پور آنے سے بھی رہ گیا۔ اس کی گھر میں الفت ہو جانے سے راقم خوش تو ہوا مگر اس کے ملنے کو بھی چاہا کرتا اور بعد مسافت کے سبب خود جانا تو مشکل تھا دل کو خواہش تھی کہ حسب دستور سابق روشن علی یہاں آکر رہا کرے۔ اس نے از روئے ظاہرداری یہ معاملہ رکھا بنام کاتب الحروف تھوڑے دنوں کا فاصلہ دے کر یہ خط لکھ بھیجا کرتا کہ میں درد جدائی میں روتا ہوں، ملاقات کو جی چاہتا ہے آج کل تک آنے کو تیار ہوں اس لکھنے پر اعتبار کر کے اس کی انتظار کو ایک عرصہ گزرا۔ شاید کسی دن گھر میں کسی ان بن سے کھٹ پٹی ہوئی ہو گی ادھر کو بحالت رنجیدگی خط روانہ کیا جس میں ایک یہ بھی فقرہ لکھا تھا کہ میں اس بیوی سے گھبرایا ہوا ہوں اب میں چاہتا ہوں کہ چاؤ چماروں کے ماتھے ماروں یعنی اس کو والدین کے پہنچا دوں سو اس فقرہ کو دیکھ کر کاتب الحروف کا دل گھبرا گیا یقیناً جانا کہ گھر میں اس کا سلوک بھی بدرجہ کمال ہے لیکن بمقتضائے سادہ طبعی گھڑی بھر کی کج ادائی برداشت نہ کر سکا میرے سامنے بھی اظہار بھیجا شاید کہ اسی وقت صلح ہو گئی۔ مجھ کو بلایا گیا کہ گویا علیٰ لہ دام ایک دوسرے سے ملاقات رہے اس لیے اس نامہ کے جواب میں یہ پنجابی بولی گئی۔ چٹھی سید صاحب ممدوح کو مرقوم ہوئی باشارہ انکہ میرے پاس آوے تو علاوہ ملاقات اس کو فہمائش کی جاوے اس قسم کے لکھنے سے احتراز کیا جاوے۔ اصل چٹھی تو اس کو بہ سبیل ڈاک موصول ہوئی اور پھر شائقین نے اس کو نقل کیا۔ پھر نقل در نقل ہوتے آج تک بہت گھٹ گئی

جیسا تھا اب ویسا ہی بعض دوستوں کی تفریح کے واسطے اتارا جاتا ہے۔ جاننا چاہیئے کہ یہ نامہ بتاریخ ۸ محرم ۱۳۰۰ھ مطابق کاتک سمت ۱۹۳۹ بروز دوشنبہ بوقت نیم روز جانی موچی کی دوکان پر بیٹھ کر بحالت دردِ چشم لکھا گیا۔[1]

مولوی ہوراں نے اپنی ایس تحریر وچ ایہہ گل نتار دتی اے کہ اوہناں نوں سید روشن علی نال اتناں دا پیار سی تے ایہہ پیار مولانا روم دے شمس تبریزی نال پیار نال لگا کھاندا جاپدا اے۔ ویاہ جیہڑا کہ مولوی ہوراں دی مرضی تے حصہ لین تے ہو یا سی ایہدے مگروں روشن علی مولوی ہوراں وتوں کجھ اوبیلا ہو گیا جویں کہ مولوی ہوراں آپ ایس بارے دس پائی اے کہ روشن علی دے میل ملاپ وچ اوہ گرم جوشی نہیں رہی سگوں ایہہ گل رقابت وا رنگ وی اختیار کر دی دسدی اے

وے توں بنج ویاہیا جانڈوں دے لیندوں نال مہندتاں بنج پھیرے
ملیا نویں سہاگ دا دھرم دھکا ندیوں پار ہو گئے محبوب میرے
چڑھی جنج فراق دیاں جانجیاں دی گُھٹا دیس پردیس وچ پئے ڈیرے
ملیا شگن جاں دیس نکالڑے دا ہویا لاٹ فراق وچ جگر بیرے
میرے یار رنگ رتڑے لاڈلے نوں پتے پریم سہاگ دے کہے پھیرے[2]

اک تھاں ہور مولوی ہوری روشن علی دے گھر دیاں دھندیاں وچ پھس کے کسے ہور پاسے دھیان کرن تے اک ساڑا جیہا محسوس کر دیاں لکھدے نیں۔

گھر دے پئے دھندے تینوں کیسے مندے دلوں یاریاں بھل بھلاونے نوں
ساتھوں اوہ چنگی جیہندے نال رجھوں سانوں خط لکھیں پتیاونے نوں
سانوں ڈھور جاتا آپ چتر بنیا گلاں لکھیاں بال پرچاونے نوں
تیری چاہ اوسیدا موڑ واگاں دلوں جھل دو آپے ول آونے نوں[3]

ف۱ مولوی غلام رسول، چٹھی بزبان پنجابی معہ سی حرفی سسّی، لاہور۔ ص ۳۰۲

ف۲ اوہی : ص ۶

ف۳ اوہی

مولوی ہوراں نے ایہناں چٹھیاں وچ وچھوڑے دے سلّھ دی جس ٹیس دا اظہار کیتا اے اوہ ایہناں چٹھیاں دے اکھر اکھر وچ پئی محسوس ہوندی اے ایہہ صرف محسوس ای نہیں ہوندی سگوں پڑھن سنن والیاں آپوں دی چیکاں نکل جاندیاں نیں۔

ندیوں پار وگ چٹھیے لئیں خبراں کیسے پئے معاملے درد والے
ساڈے نین وچھنڑے رت پھنے لہراں مار وگلوندے ندی نالے
نیئوں یار وسیندیا بیلیا او تیرے الفتاں دے ڈٹھے عجب چالے
تیر سور وفراق دیاں شورشاں نے ترسندڑے نین وچ نیر گالے[1]

ساڈے کئی داستان گو شاعراں نے داستاناں دے وچ ای کرداراں وچالے دُکھ سُکھ دے وسیبھڑیاں نوں اپڑان لئی چٹھیاں دا ڈھنگ ورتیا رے مثال وجھوں وارث شاہ نے ہیر وچ کئی تھاں انج کیتا اے بھابیاں ولّوں رانجھے نوں خط تے ایہدے جواب، ہیر ولّوں رانجھے نوں خط تے ایہدے جواب، ویاہ مگروں ہیر دے رانجھے ول خط دا ایہہ حصہ بڑا درد بھریا اے ؎

تیرے واسطے بہت اوداس ہاں میں ربا میل توں چریں وچھنیاں نوں
ہتھیں ماپیاں دتی ساں ظالماں نوں لگائون کلیجیاں بھنیاں نوں
موت آتے سنجوگ نہ ٹلے مُولے کون موڑ دا ساہیاں پنیاں نوں
جوگی ہو کے آ تُوں سجنا وو کون جان دا جوگیاں مُنیاں نوں[2]

سیف الملوک وچ میاں محمد بخش ہوراں سگوں آپوں مولوی غلام رسول ہوراں یوسف زلیخا وچ ایہہ ڈھنگ ورتیا اے پر جو زور، درد، کھچ تے نواں پن ایہناں چٹھیاں وچ اے اوہ سانوں ہور کتے وی نظر نہیں آ ندا مینوں تے انج جاپدا اے کہ سید روشن علی دا تے اینویں ناں تے بہانہ اے ایہناں چٹھیاں راہیں مولوی غلام رسول ہوراں اپنے اندر دی وچھوڑے

---

[1] مولوی غلام رسول، چٹھی بزبان پنجابی معہ سی حرفی سسّی، لاہور، ص ۴

[2] وارث شاہ، ہیر مرتبہ عبدالعزیز، لاہور۔ ۱۹۶۴ء، ص ۱۳۲

وی اگ نوں اکھراں وا روپ دے دتا اے ایہہ اگ بھبڑ سے سید روشن علی لئی نرا ای ہو وے یاں ایہہ وی ہو سکدا اے کہ ایہہ اگ عشق حقیقی دیاں اُلیلاں وچوں پھُٹدی ہووے۔

س رو رو لکھیئے چٹھیئے درد بھریئے پتہ لئیں پردیس دے واسیاں دا
پھیر اگھت پرانیاں سجناں تے چل پچھ لے حال اداسیاں دا
اکو حال پے سڑدے کا لجے نیں سڑنا روٹیاں جویں اکواسیاں دا
لے جا سکھ سنیہوڑا دکھ والا اکھیں روندیاں دید پیاسیاں دا[1]

جدوں طالب اپنے مطلوب دے عشق وچ سڑ کے فراق دی اگ وچ بلدا تے ملاپ دی چاہ کردا اے تے اوہدی چاہت بڑے بڑے نویکلے روپاں وچ سامنے آوندی اے ایتھے ویکھو مطلوب دی طلب وچ طالب اپنے آپ نوں خون دی ندی وگا کے مہندی دے دُکھ نوں سنجدا اے تے پھیر چاہ کردا اے کہ کدے ایہہ مہندی اوہدے مطلوب دے پیراں تے لگ جاوے تے انج ای اوہدا ملاپ ہو جاوے، مولوی غلام رسول ایس باریک تے لطیف خیال نوں کیڈے سوہنے طریقے نال لیوندے نیں۔

س ہوواں خون نیں تھیں بہ دگاں سارا دُکھ مہندی دے جھڑیں سماونے نوں
دچے رنگ ہو برگ تے یار شاید منظور کرے پیریں لاونے نوں
پیریں لگیاں دی انت لاج پالے کرے شرم صاحب لڑ لاونے نوں
ایہہ دور ناہیں رحم یار دے تھیں اوگن ہار تے فضل کماونے نوں[2]

تکدی گل ایہہ اے کہ سید روشن علی ول لکھیاں مولوی غلام رسول عالم پوری ہوراں دیاں چٹھیاں درد فراق، فکر، خیال زبان تے بیان دے نال نال مجازی تے حقیقی عشق دا اک اَن مُلا خزانہ نیں جنہاں تے پنجابی ادب نوں سدا ای مان رہے گا

---

[1] مولوی غلام رسول، چٹھی بزبان پنجابی معہ سی حرفی سسّی، لاہور۔ ص ۴

[2] اوہی ، ص ۷

فضل شاہ دے سوہنی مہینوال وچ عشق دا مقام

عشق کیہ اے؟ اپنے متھے مقصود تیکر اپڑن یاں اوس نوں حاصل کرن لئی بے لچک، ان تھک تے سواھرا ادم تے عمل، ایہہ عشق ای اے جیہڑا بندے کولوں "انا الحق" دا نعرہ لگواندا اے، ایہہ عشق ای اے جیہڑا جدوں طالب تے مطلوب نوں اک تھاں تے "اِک مک" کر دیندا اے تے اوہ کوک اٹھدا اے

؎ رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی۔

عشق اک ایہجی لگن داناں اے جیہڑی طالب اپنے مطلوب لئی نت نت لئی سیہڑدا اے ایہہ عشق ای اے جس نوں انگ لا کے تے اپنے ھڈاں وچ رچا کے سالک فناہ فی اللہ دا مقام حاصل کردا اے، ایہہ مقام کائنات وچ سب توں اچا مقام اے، عشق دا ایہہ روپ سب توں سلکھنا تے سچا روپ اے، پیر، ولی، غوث، قطب تے پیغمبر تیکر ایسے عشق وچ بھلے ہوندے نیں مقصد تے مقصود لئی سچی تے پاک لگن ای عشق دے مقام نوں زمین دیاں نیواناں توں اسمان دیاں اچاناں تیکر اپڑا دیندی اے۔

اپنے مقصد تے مقصود دی تاہنگ سامنے عقل وی مات پے جاندی اے ایس لئی ایہدے راہ دیاں مشکلاں تے آوکڑاں انسان لئی کوئی حیثیت نہیں رکھدیاں کیوں جے اوہ ایہناں مشکلاں تے آوکڑاں نوں عقل دی گھسوٹی تے نہیں سگوں عشق دے سل وٹے نال ٹکراندا اے ایسے لئی سیانے عشق نوں بھانویں اوہ مجازی ہووے یاں حقیقی اکو تکڑی وچ تولدے نیں جویں فضل شاہ ہوراں اپنی لکھت سوہنی مہینوال شروع کرن لگیاں لکھیا اے۔

عشق وِچ مصیبتاں بہت مشکل بندہ کون جھلّے اوہدی جھال میاں
لاکھاں پیر ولی عشق ڈوب دتے گل پا پریم دی جال میاں
عشق عقل بھُلا کھوا دانہ آدم جنتوں دے نکال میاں
ابراہیم تائیں ایس عشق ظالم دتا چِخہ نمرود دی ڈال میاں
یوسف ابن یعقوب نوں کھوہ پایا ایس عشق نے خواب وکھال میاں
کُٹھی خواب دے وِچ طیموس بیٹی صورت یوسف دی ویکھ کمال میاں
ظالم عشق نے مار شہید کیتے بی بی فاطمہ دے دونویں لال میاں
ڈھول روم تے شام دے شاہ تائیں عشق ماریا ڈھول ڈھال میاں
شاہ قیس جنوں مجنوں لوک سدّن سُک ہویا مثال ہلال میاں
لیلیٰ وِچ محلاں نت رہے روندی ویکھ یار دا مندڑا حال میاں
رانجھا تخت ہزارے دا چودھری سی ایس عشق کیتا چروال میاں
بیلے وِچ بیلی پچھے پھرے کملی کُٹھی عشق دی ہیر سیال میاں[1]

گوکہ فضل شاہ ہوراں [illegible] نبازی عشق نوں انج گھیوکھچڑی کیتا اے
کہ اوہدے وِچ فرق رتا وی نہیں رہیا۔

فضل شاہ ہوراں ایہہ سارا بیان ایسے لئی دتا اے کہ اوہ اپنی داستان نوں مقصود لئی "آپا" تجن تے اُسارنا چاہندے سن ایس گل [illegible] بدوں اسی داستان دے پیر نال پیر رلا کے ٹرنے آں تے ساہنوں دسدا اے کہ اک طالب عزت بیگ جیہڑا عزت تے وقار دے چبوترے تے کھلوتا شاہانہ ٹھاٹھ وِچ سوجاں مان دا اپنے مطلوب لئی کھیہہ ہون ملخ بخارے توں ہندوستان آیا اے۔

آہندے نیں روحاں دا ملاپ تے عالم ارواح وِچ ای ہو جاندا اے ایسے لئی دنیا دی تسبی دے ایہہ دانے بھانویں کتے وِچ کھلرے ہون اوڑک اوسے ای تسبی وِچ پروئے جاندے

۱۔ فضل شاہ: سوہنی مہینوال، لاہور، ۱۹۱۹ء، ص ۴

نیں ممکن وے ایہہ ہوندے نیں ایس گل دا سہارا فضل شاہ ہوراں وی اپنی لکھت وچ لیا اے
تے عزت بیگ نوں اچیاں شاناں نال ہندوستان دے نگر گجرات وچ لے آوندے نیں جتھے
گھمیار تُلے دے گھر وچ اوہدی لاڈاں دی پلی دھی سوہنی موجود اے، عزت بیگ اپنے اک
غلام نوں گجرات دے بزار وچوں تُلے گھمیار کولوں کجھ بھانڈے خریدن گھلدا اے جدوں غلام
آن کے سوہنی دے سہپن دا نقشہ بنھدا اے تے عزت بیگ بن ڈٹھیاں ای سوہنی لئی دگ
جاندا اے، غلام نوں نال لے کے تُلے گھمیار دی دوکان اُتے اپڑ دا اے۔

تُلا کم دے وچ مشغول آہا ایہہ کم ہیسی تیتے تا ہ میاں
سدّے نال پیار دے سوہنی نوں آکھے بھانڈڑے ایہناں وکھامیاں
جویں بدلاں تھیں چن باہر آوے سوہنی نکلی نال ادامیاں
صورت سوہنی ویکھ کے سوہنی دی عزت بیگ ڈگا غش کھامیاں
موہوں آکھ اللہ بیلی پکڑ باہوں ے تُرت غلام اٹھامیاں
سوہنی ویکھ کے ہو حیران کھلی تُلا رنگ نوں لئے وٹامیاں
اکھیں نال غلام نے دس دتا ایتھے کوئی فریب بنامیاں
آکھے پیر رضا تھیں چل گیا ایہہ رکھیا آپ خدامیاں[1]

ایتھوں عزت بیگ دا آپا "تجن" دا عمل شروع ہوندا اے، عزت بیگ نے سوہنی
نوں ایس گل دا پتہ نہیں لگن دتا کہ اوہ اوہدے نیناں دا پھٹیا گیا اے ایس توں بعد
اوہ اوتھے جاندا اے اوہنوں ویکھدا اے، بھانڈے خرید دا اے تے مُڑ آوندا اے
تے اوڑک اپنے بھانڈے خرید کے اوس کرنے وی کیہ سن ؟ سانجھ قائم رکھن لئی اوس
اپنی عزت نوں شان تے شوکت نوں اک بنّے رکھیا تے گجرات وچ ای بھانڈیاں دی ہٹی
پالئی، سوہنی کولوں ودھ بھا ہ تے بھانڈے لیوندا تے اپنی دوکان اُتے گھٹ توں گھٹ
مل تے ویچ دیندا، بھانڈے چھیتی توں چھیتی ویچ پھیر تُلے دی دوکان تے بھانڈے خریدن

۱۔ فضل شاہ، سوہنی مہینوال، لاہور۔ ۱۹۱۹ء، ص ۲۰

لئی نہیں خبر سے سوہنی نوں ویکھن ..... اپنے مقصد ، مطلب نوں حاصل کرن دی تاہنگ دل وچ لئی دنیا دا عیش آرام ، عزت تے وڈھسپ نوں لت مار کے عشق دی اوّلی راہ تے ٹریا نہیں سگوں بھجیا تے اوڑک ایہہ حالت ہو گئی کہ

ے دیکھو عشق دا رنگ بہار یارو مہنگے ہوئے سستے دیسے ان بیلی
ایسے گھاٹڑیوں نفع جاندا سی عقل عشق دا ویرہ پچھان بیلی
ایڈا گھاٹڑا جس ونجارڑے نوں کھڑک رہے گا وچ امان بیلی
اوڑک دم سارے تمّ ہو گئے کتے کم قضا خزان بیلی
پہرہ زحل مریخ دا آن ہویا مٹے مشتری تیر کمان بیلی
جو کجھ بھاگ متھے اُتے لکھیا سی او بڑے نصیب مٹان بیلی
جس تے قہر نزول خدا کرے دس کون ہووے مہربان بیلی
ہوئے یار تمام بیزار اس توں چار روز دے سان مہمان بیلی
چھڈ وچ پردیس اکلڑے نوں آپو دھاپ ہو گئے روان بیلی
نہ اوہ اوٹھ نہ مال سوداگرے دا ہوئے کُل متاع ویران بیلی[1]

ہو نکہ عزت بیگ نے عشق تے اپنی عزت ، وقار تے مال دولت قربان کر دتا اسے یار دوست مال دولت سب اوس نوں چھڈ دے گئے نیں پر اوہ اکو عشق نوں اپنے مقصد نوں سینے نال لائی ایس اوتی راہ تے ٹریا لگا جاندا اے ، جدوں پلے کجھ نہیں رہیا بے زر تے بے پر ہو گیا تے اوڑک مُڑ آکے گھمیار نے اپنا کاماں لا لیا ، مجھاں چارن والا چروال ، انج اوہ اپنے مقصد تے مطلوب لئی دنیا دی ظاہرا چیائی توں نیچائی تے ڈگ پیا . خاک شاہ ہو کے مہینوال بن گیا .

عزت بیگ کولوں مہینوال بنیا اوس روز تھیں وچ سنسار سائیں
مہینوال سدایا خلق اندر کارن یار دے اِک دیدار سائیں[2]

---

۱. فضل شاہ ، سوہنی مہینوال ، لاہور - ۱۹۱۹ء ، ص ۲۲
۲. فضل شاہ ، سوہنی مہینوال ، لاہور - ۱۹۱۹ء ، ص ۲۱

الیس حالت تیکر اپڑن لئی مہینوال ۔۔ نوں بڑے ای کشٹ کٹنے پئے ، سب توں وڈا کشٹ تے ایہوای کر جیہڑا آپ غلاماں والاسی اوہ غلام بن گیا، سوہنی ایہہ سبھو کجھ ویکھ رہی سی مہینوال دا کیڈا جگرا سی کہ اپنے مقصود نوں سامنے ویکھدا پر اپنے دل دی گل حالی توڑی آکھ نہ سکیا ۔ ایتھے اوہدے کولوں رہیا نہ جاسکیا تے اوڑک اُبھاسریا، اوہدے عشق دے اظہار دا اثر سوہنی تے وی ساتواں ہویا ۔

ک روز اکلڑی دیکھ سوہنی مہینوال رُنا زار زار سائیں
بوجھ ورتیا سی الغوں بے تا کہ کیتا یار دے گوش گزار سائیں
تیرا نوکراں طرف دھیان ناہیں میرے سوہنیاں دے سردار سائیں
تدہ کارنے ہیں مہینوال بنیا والی ہو کے بلخ بخارا سائیں [1]

اوودن تیکر تے امن امان رہیا جدوں تیکر عشق دی گل اظہار نہیں سی ہوئی ، انج دو نواں پاسے اگ تے اک لحاظ نال لگی ہوئی سی جدوں ایہہ اگ بل کے بھانبڑ بنی تے اوہدا سیک آل دوآلے اپڑن لگا تے انج ہویا کہ مہینوال دے نال ہن سوہنی وی سانواں اُترن دا چارا کرن ڈہیہ پئی انج اوہدے کولوں آپ مہارے پیا ہوندا سی کیوں جے اوہدا عشق دی کوئی نیویں جائے نہیں کھلوتا ندے تے اوہ ماں نال جواب سوال کر دی اے تے وچ کہندی اے ۔

اگے نہیں تاں حال تحقیق ہویا حرمت نال رسولؐ خدا مائے
رکھ صدق یقین نہ مارساں گی مہینوال توں جان فدا مائے
دھروں لیکھ جو اوس دے نال میرا دس کون توں دیں مٹا مائے
تیرے بول ہیں پال وکھاوساں گی بس ہور نہ پئی ستا مائے
میرا مرن جیون الیس نال ہوسی جیندا وس نی ایں مینوں چاہ مائے
فضل یار پچھے مرجاوساں گی ساڈے جیونے تھیں پت چاہ مائے [2]

ایہہ مقام اوہ اے جتھے طالب نوں مطلوب توں بناں ہور کجھ وی نہیں تجھدا ایتھوں تیکر کہ اوہ

---

۱. فضل شاہ ، سوہنی مہینوال ، لاہور ، ۱۹۱۹ء ، ص ۲۲

۲. اوہی : ص ۱۷

رب نوں وی اوسے مطلوب وچ دیکھدا اے تے جدوں طالب ایس منزل تے اپڑ دا اے تے پھیر رب وی بوہڑ دا اے ایس منزل وچ اوہدے کولوں کرامتاں تیکر دا ہو جانا کوئی وڈی گل نہیں ہوندی ایہو کارن اے کہ سوہنی دوجے بندے نال ویاہے جان دے ہوندیاں ہویاں وی اوہ پاک، صاف تے صرف مہینوال دی امانت ای رہندی اے۔

داستان دے ایس موڑ تے اپڑ کے بھانویں سوہنی تے مہینوال وچالے وتھاں تے پاڑے پے گئے نیں سوہنی اپنے سوہریاں دے گھر تے مہینوال جھناں دے پارلے پاسے پر اوہ وگدے واریاں وچ اک دوجے نوں ملدے رہندے نیں، طالب جویں اپنے آپ نوں مار عزت بیگ توں مہینوال بن گیا تے عشق دی دنیا وچ اچا مقام مل لیا انج ای سوہنی نے مطلوب دی تھاں طالب دا روپ وٹا لیا تے مہینوال پچھے لج شرم تے جہان دے ورتارے تے وقار نوں اک پاسے رکھ دتا، ایہو قربانی اے جس نے اوہدے عشق نوں اُچا مقام دتا تے اجیہیاں گلاں ہوند وچ آیاں جنہاں تے یقین کرن لگیاں تھوڑا اگو سوچنا پیندا اے۔ ایہدر مہینوال جھناں دے پار بیٹھا سوہنی دی اڈیک وچ رہندا تے سوہنی رات دے ڈراؤ ہنیرے وچ سیاں دیاں سریاں لتاڑ دی گھڑے تے ترکے اوہدے کول اپڑ دی مہینوال اوہدی خاطر جھناں وچوں مچھیاں پھڑ دا، ایہہ دوناں دا روز دا کم سی، عاشقاں دے امتحان وی تے کئی ہوندے نیں مہینوال نوں وی کئی امتحاناں وچوں لنگھنا پیا اک امتحان والا اوہ دیہاڑا سی جس دیہاڑے جھناں دیاں ساریاں مچھیاں مہینوال نال رُس پیاں اوس پرواہ نہ کیتی تے پٹ چیر کے اپنے مطلوب اگے رکھ دتا۔ سوہنی دے وی کئی امتحان ہوئے اک امتحان دا دیہاڑا سوہنی تے وی آگیا جس دیہاڑے جھناں پار کرن لئی پکے دی تھاں کچا گھڑا اوہدا سہارا بنن لئی اگے آگیا، کچے تے پچ کرنا ہوندا اے ایس گل دا تھوہ سوہنی نوں وی سی پر عشق نوں تے کسے سہارے دی لوڑ نہیں ہوندی ایہہ تے پھیر وی نِکا موٹا سہارا ہے سی سوہنی سوچیا۔۔

میرا اکیتوں کیتا ای جا کچا کیہڑا دسے تقدیر مٹا بیلی
جیکر آپ رکھیں مارے کون سائیاں ہوئی ہوئی بھی دیں جوا بیلی
کئی لاکھ منتا رووان رُڑھدیاں نوں دیویں فضل بھئیں پار لنگھا بیلی

جیکر مُڑاں تاں عشق نوں لاج لگدی مُڑن عاشقاں نہیں روا بیلی[1]

ایس کر کے اوہ کچے دے نال ای ٹھلھ پئی، کچے نے تے کچ کرنا ای سی اوس کچ کیتا، کھُر یا تے سوہنی نوں سہاریوں محروم کر دتا، پر ایس کچے نے اوہدے عشق نوں پکیاں کر دتا، ڈبدی سوہنی دیاں کوکاں نے جھناں وچ اگ لا دتی۔

سوہنی کُوکدی بیلیا بیلیا او دس کون دردی ایتھے ہین تیرے
اِک ساک آہا تیرا نال میرے ایتھے ہور ناہیں ساک سین تیرے
پچھا دور رہیا تیرا اسجنا او ہن کول ناہیں بھائی بھین تیرے
پھر سین کنڈیاں تے ڈانواں ڈول بھوندا کوئی نہ مُنّے سنجے دین تیرے
جدوں درد فراق دی دھاڑ میسی کیہڑے دل ویسن سکھ چین تیرے
فضل نال شاہلا جگاں تیک جیویں خوشی نال گزرن دن رین تیرے[2]

ایس بلدی اگ وچ مہینوال دا چھال مار جانا قدرتی گل سی، ایہہ اگ عشق دی اگ پاک تے پوتر عشق دی اگ اے جیہڑی انسان دے خاکی پُتلے نوں تے ساڑ سکدی اے پر روح ایس اگ توں اُکی محفوظ اے، عشق وچ سر دتیاں جے اوس اِک دا سِرّ ل جائے، بھیت مل جائے تے ایہہ سودا کدوں مہنگا اے فضل شاہ مجازی عاشقاں نوں نصیحت کر دیاں لکھدے نیں۔

سچا پیار جے یار دے نال پایو کریں یار توں جان فدا میاں
سر دتیاں سِرّ جے ملے تینوں سستا ونج ہے لئیں مُکا میاں[3]

ایہو وجہ اے کہ سِرّ نوں پا جان والیاں ایہناں عاشقاں دا ناں قیامت توڑی زندہ رہے گا تے لوک اپنے مطلوب لئی ایہناں دے ناں استعمال کرن گے تے ایہہ مرتبہ ایہناں نوں اچے تے سچے عشق پاروں ملیا اے جیہڑا ہر کوئی حاصل نہیں کر سکدا

۱۔ فضل شاہ، سوہنی مہینوال، لاہور ۱۹۱۹ء، ص ۳۳

۲۔ اوہی : ص ۳۹

۳۔ اوہی : ص ۴۷

سرحد دا پنجابی شاعر: احمد علی سائیں

کھرے کھوٹے نوں نگہ سے پرکھ سکنا نیک د بر دی خوب پچھان رکھناں
دل نوں خواہش نہ قدر کردان دی اے نہ کوئی نگاہ اندر قدردان رکھناں
کسے زلزلے سی ڈول سکدا نہیں پختہ اپنا دین ایمان رکھناں
سائیاں قدرت نے جوہر عطا کیتا ئے پُر تاثیر ہیں اپنی زبان رکھناں[۱]

تجربے مشاہدے تے حیاتی دیاں مِٹھیاں تے کوڑیاں حقیقتاں وچوں جدوں انسان لنگھ جائے تے اوہدے وچ آپ مہارے دانش مندی آجاندی اے ایہا انسان حیاتی دیاں گنجھلاں توں پار لنگھ کے اصلیت دا نظارہ کرن جوگا ہو جاندا اے کیوں جے حیاتی نوں انگ لا کے اوہ کُندن بن چکا ہوندا اے، ویکھن نوں سائیں احمد علی اِک مجذوب تے صوفی منشی جیہا بندہ جاپدا سی کہندے نیں پہلی نظرے اوہدے وچ کوئی ایجہی کھچ والی چیز بندے نوں نہیں سی دِسدی پر جدوں اوہدے نیڑے ہو کے کوئی اوہدے اندر جھاتی پاندا سی تے اوہدے وچ اوہنوں سمندراں دی ڈونگھیائی تے گگناں دی اُچیائی نظر آؤندی سی اوہدے شعر فکر تے فن نال نکو نک بھرے ہوندے سن جیہ پاروں اوہدی ظاہری شکل صورت تے ہیئت نوں چھڈ کے ہر کوئی اوہدے کول بہن تے اوہنوں اپنے کول بٹھان دا چار اکھ دا سی پر سائیں اک بے پرواہ، اک بھتاں نہ ٹکن والا، اپنی مرضی دا مالک تے کسے حد توڑی مغرور یاں آپ ہدرا بندہ سی۔

۱۔ احمد علی سائیں: سائیں احمد علی پشاوری مرتبہ رضا ہمدانی، اسلام آباد۔ ۱۹۷۷ء، ص ۱۶۷

مڈھلے لکھوں اوہدا تعلق پشاور نال سی پر اوہ ودھیرا چر راولپنڈی وِچ رہیا عام خیال اے
کہ اوہ اک سو پنج سال دی عمر پا کے فوت ہویا[۱] اوہ پ لکھے دروازے متصل شیخ حبیب
دفن اے اوہدے جمن مرن دیاں تاریخاں وِچ بڑا تھوڑا اختلاف اے پر عام گویڑ جنم
۱۸۴۲ء۔ وفات ۱۹۱۱ء اے عام خیال ایہو اے کہ سائیں ۱۹۳۰ء وِچ راولپنڈی توں پشاور
واپس چلا گیا سی اوہدے شعراں توں انج لگدا اے کہ اوہ ودھیرا پڑھیا لکھیا بندہ سی عربی
فارسی دا جانو سی پر کوئی اجیہی شہادت نہیں ملدی جیہڑی ایہہ ثابت کرے کہ اوس باقاعدہ
مدرسے دی تعلیم حاصل کیتی اوہ اپنے شعراں نوں عام کرکے نہ آپ لکھدا سی تے نہ ای کسے
نوں لکھن دیندا سی بس اک شاگرد سی جس نوں ایہہ اجازت سی کہ اوہ شعر لکھ لئے اوہ
لکھدا رہیا تے سائیں دی وفات مگروں بھارت منتقل ہو گیا[۱]۔ سائیں دا اوہ خزانہ وی نال ای
لے گیا پر سائیں دی مقبولیت پاروں اوہدے شعر عام خاص لوکاں نوں زبانی یاد سن ایس کر
کے اوہدے عقیدت منداں نے ایہناں نوں محفوظ کرن دے سلسلے وِچ ہن تیکر دو کوششاں
کیتیاں نیں پہلی کوشش بمبئی آدم جی عبداللہ دی سی حرفی دی اشاعت اے ایس نسخے وِچ
دو سی حرفیاں نیں سائیں توں اڈ گوہر، حیدر، ذاکر، اختر، سلیم، تے شہباز، دے چومصرعے وی
درج کر دِتے نیں پر دوسری سی حرفی سائیں دی اے ایس نسخے وِچ کتابت دیاں غلطیاں وی
ہے نیں دوجی کتاب جوہر کمال دے نال تے شاعر دی حیاتی وِچ لالہ بوٹا مل راولپنڈی نے ۱۹۱۱ء وِچ چھاپی
اک کامیاب کوشش لوک ورثے دے قومی ادارے (اسلام آباد) ولوں چھاپی، رضا ہمدانی
دی مرتب کیتی کتاب اے ”سائیں احمد علی پشاوری“ ایہہ کتاب اوہناں سائیں نوں اِک
ہندکو شاعر دے طور تے من کے مرتب کیتی اے تے ایہدے وِچ بوہتا کر کے
اوہدے پنجابی کلام نوں ہندکو رنگ دین دی کوشش اے بہرحال سائیں
کیوں جے ہندکو لہجے دا شاعر سی ایس کر کے اوہدا ایہہ لہجہ اوہنوں پنجابی ادب چوں باہر نہیں

۱۔ احمد علی سائیں، سائیں احمد علی پشاوری مرتبہ رضا ہمدانی۔ اسلام آباد۔ ۱۹۷۷ء، ص ۲۷

۲۔ احمد علی۔ ایتیں، سائیں راولپنڈی شہر، سائیں دی سی حرفی، لاہور ص ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴

کڈھ دیندا ایس کتاب وچ بلاشبہ سائیں احمد علی دی شاعری تے اوہدی ذاتی زندگی بارے بہت ساریاں معلومات نوں اک تھاں محفوظ کر دتا گیا اے۔ ایدوں پہلاں چھپیاں دو کتاباں وچ پنجابی دا ٹکسالی لہجہ اے۔

جتھوں تیکر سائیں دی شاعری دا تعلق اے ایہدے وچ بوہتا کرکے اوہدے چومصرعے ای ملدے نیں جنہاں وچوں ابتدائی دور دے چومصرعیاں اُتے عربی فارسی دا رنگ چڑھاں اے جدوں کہ بعد دے دور وچ خالص پنجابی یاں بعض تھاں ہندکو رنگ پردھان ہو جاندا اے رضا ہمدانی دے آکھن موجب اوہ لاہور اک مشاعرہ پڑھن آیا جتھے حضرت علامہ اقبال وی موجود سن علامہ نے سائیں دی شاعری سُن کے اوہنوں "پنجابی دا غالبؒ" آکھیا[1]

سائیں احمد علی اک پُرگو، پُرمغز تے بھرداں شاعر ہون دے نال نال خیال دی اچیائی تے بیان دے تِکھے پن پاروں پنجابی وچ اپنی دکھ تھاں ملی کھوتا اے اوہدی شاعری ول جے اچانویں جیہی نظر وی ماریئے تے اوہ سانوں اک صوفی منش تے عاشق مزاج بندہ دسدا اے اوہدی حیاتی دی فقیری تے حال مست بندے دی حیاتی سی ایس کر کے اوہدے شعراں وچ انتاں دی تاثیر اے اِک چومصرعہ ویکھو۔

س د۔ دنیا تے آیا ایں تاامن نال رہو توں کھاکے بانی فتور نہ جا
ماں دے شکم سی پیدا معصوم ہویوں ذمے بدی والے نہ کے قصور نہ جا
نظر نال کامل قدرت ویکھدا جا، نور ہوندیاں ہوکے بے نور نہ جا
جنہوں ڈھونڈنا ایں وسدا تے کول تیرے اکھاں بند کر ویکھ لے دُور نہ جا[2]

ایتھے سائیں جتھے انسان نوں اوہدے عملاں اُتے مختار ہون دی دس پایا پاندا اے اوتھے چنگے عمل کمان ول پیاوی پریردا اے نالے پھیر ہمہ اوست دے مسئلے نوں بڑے سُچجے ڈھنگ نال بیان کیتا اے اک تھاں انسان نوں رب دے نور دا حصہ قرار دیندیاں اللّٰہُ نورُ السمواتِ والارض ول اشارہ کردا اے تے آخری مصرعے وچ اللہ دے بالکل نیڑے ہون دے حوالے نال نحن اقرب الیہ من حبل الورید

۱۔ احمد علی سائیں: سائیں احمد علی پشاوری مرتبہ رضا ہمدانی، اسلام آباد۔ ۱۹۷۷ء، ص ۲۸
۲۔ اوہی : ص ۹۸

دل پیا سینت ماردا اے۔ مطلب ایہہ اے کہ اک نکے جنے چومصرعے وچ کنے سارے مضمون نوں انج سمیٹ دتا اے کہ جیویں سمندر نوں کوزے وچ بند کر دتا ہووے ایس حوالے نال سائیں اک صوفی شاعر بن دا اے جیہدا محبوب رب تعالیٰ اے، اوہدے کول رسول پاکؐ دا عشق وی موجود اے۔ اک چومصرعہ ویکھو:۔

ج جبریل ہر روز طواف کر کے تیرے روضے دے در دیوار چمدا
اے سرکار تیرے قدم آؤن جتھے ٹکڑا خاک ہو شکر گذار چمدا
تیرے اسم مبارک نوں جدوں لکھیا کاغذ قلم دا منہ کئی وار چمدا
سائیاں عرش تے پین جد پیر تیرے عرش پیر تیرے لگاتار چمدا[1]

سائیں عشق تے تصوف دا شاعر اے اوہ عربی فارسی اردو تے پنجابی دی قدیم تے جیوندی جاگدی روایت دا سخنور اے۔ سماجی تے اخلاقی موضوعاں تے وی قلم چکدا اے پر اوہدے بوہتے شعراں اُتے تصوف تے عشق دا رنگ اگھڑواں اے، عشق دے ایس رنگ وچ کتے حقیقت دا پلہ بھارا ہو جاندا اے تے کتے مجاز دا تے کتے حقیقت تے مجاز نوں ایس طرح گُنھ کے پیش کردا اے کہ حقیقت چوں مجاز تے مجاز چوں حقیقت دا جھلکارا پیا پیندا اے ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے اوہدی شاعری وچوں خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں والا سوز تے گداز جھلکدا اے اوہ عشق دے فلسفے نوں انج بیان کردا اے ؎

عین شین تے قاف دو نقطیئے دے جنہاں نقطے پچھاتے اوہ دور لے گئے
جنہاں سر بچایا نہیں سِرّ پایا جنہاں سر دتا اوہ سِرّ ضرور لے گئے
رہے سہکدے بوالہوس ہوس کردے مغز معنوی صاحب شعور لے گئے
توں بھی اس طرح لے جا سوغات سائیاں جیڑھ کے دار جس طرح منصور لے گئے[2]

۱۔ احمد علی سائیں، سائیں احمد علی پشاوری (مرتبہ رضا ہمدانی)، اسلام آباد ۱۹۷۷ء، ص ۲۴

۲۔ ایہہ چومصرعہ راقم الحروف نے اپنے والد مرحوم (ملک محمد دین) جیہڑے پنجابی شاعری دا وڈھیرا ذوق رکھدے سن اوہناں آپ دی کجھ شاعری کیتی) انج ای سنیاسی اوہ کیوں جے راولپنڈی رہے سن سائیں، گوہر تے شہباز دی مجلس وچ بہندے رہے ایس کر کے اوہناں نوں ایہناں دے وڈھیرے شعر یاد سن راقم نوں پنجابی دا چسکا ایہناں توں پیا (ش۔م)

منصور بن حلاج نوں جیہڑا روحانی تجربہ ہویا سی اوہو صوفیاں دا دابہ ہوندا اے تے صوفی ایسے ای ملحے لئی ربی عشق وچ غوطے لاندے رہندے نیں ایہو کارن اے کہ سائیں عشق نوں عاشقاں وا رہبر تے استاد رہتھدا اے تے ایس عشق دی لذت توں نابربندیاں نوں بے مراد قرار دیندا اے۔

ع عشق دے ہون شاگرد عاشق، عشق عاشقاں دا ہے استاد ہوندا
سُولی چڑھدیاں بھی یادوں بھلدا نہیں جنہوں عشق والا سبق یاد ہوندا
ملک عشق اندر عاشق رہن والا بالکل فکر فاقے سی آزاد ہوندا
سائیاں عشق دی نند یا کرن والا بدنصیب ہوندا بے مراد ہوندا[1]

عشق کیہ اے ؟ اک مقصد دے حاصل کرن دی لگن اک طالب ایس طلب وچ، طالب تے مطلوب جدوں تیک اِک یک نہ ہو جان اودوں تیکر ایہدی منزل نیڑے نہیں آوندی مجنوں اک عاشق سی جیہڑا لیلیٰ نوں اک مطلوب بنا کے اوہدی طلب وچ اپنا آپ ونجا بیٹھا، بالکل اینج ای جویں منصور بن حلاج نے اپنی ذات دی نفی کر دتی ایہہ منصور بن حلاج اک خاکی نے عشق پاروں اک اعلیٰ تے ارفع مرتبہ حاصل کر لیا، سائیں اک تھاں عشق دے پھیلنے اِنج پھولدا اے

ع لا کے عشق دے دامن دے نال دامن خاکی کئی دے کئی اکسیر ہو گئے
اس دی روشنی سی فیض پان والے پلاں جھلاں وچ روشن ضمیر ہو گئے
اس دی طلب وچ جنگلاں وچ پھر پھر مجنوں جیہے کئی لاغر زہیر ہو گئے
سائیاں عشق دے جیہڑے مرید ہو گئے اوہ مرید کُل عالم دے پیر ہو گئے[2]

جویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے سائیں دی شاعری وچ حقیقی عشق دے نال نال مجازی عشق دا سوا اہرامن پھواں تے درد سوز نال بھریا انداز دی ملدا اے کلام نوں تاثیر والا بنان وچ اوہدا ایہہ انداز اوہدی بڑی مدد کردا اے ایہو کارن اے کہ اوہدے شعراں دے سوز تے گداز نوں

۱۔ احمد علی سائیں: سائیں احمد علی پشاوری، مرتبہ رضا ہمدانی، اسلام آباد۔ ۱۹۷۷ء، ص ۸،

۲۔ اوہی : ص ۸۷

اساں خواجہ فرید دیاں کافیاں نال رلایا سی اوہدا مجازی رنگ ملاحظہ کرو۔

غ۔ خواب وچ نظر یک شوخ آیا محبوب نازاُوس بت مغرور دے حسن
لباں لعل یاقوت دندان موتی وساں نین کیہ اوہدے فتور دے حسن
گردن مثل کلنگ بلور سینہ ساغر بھرے دو آب انگور دے حسن
سائیاں کسے کم بخت جگا دتا اج ہوندے نظارے پئے دُور دے حسن[1]

سائیں دے ایہناں شعراں دے مزاج وچ شوخی تے ٹکھاپن اے تے اوس ایہناں دے بیان وچ خوب خوب تشبیہاں تے استعارے ورتے نیں انج سائیں دے ایہہ شعر غزل دے مزاج دے بن گئے نیں شاید ایسے لئی علامہ اقبال نے اوس نوں "پنجابی دا غالب" آکھیا سی ذرا ایہہ شعر ویکھو ۔

ک کرگس کے میر شکار سُنیائے چڑھ کے کرن شکار۔ نواں جائے گا اج
جدوں تیک شکار نہیں کر لینا قدم اگانہہ ای اگانہہ ودھائے گا اج
تد نظر شو نجرے شکار کیہڑا جس تے نگاہ دا تیر چلائے گا اج
سائیاں بڑا خوش بخت شکار ہونائیں درشن جیہڑا حضور دے پائے گا اج[2]

ایسے رنگ دا ایہہ چومصرعہ کیہڑا گھٹ زور دا اے ۔

ح حسن دی مستی مغرور کیتا یا مزاج فرعونی وگاڑیا وی
میرا خوش سی دل لے کے چال بازاں پھیر پیراں دے بیٹھ تساڑیا دی
میرے دشمناں دے سینے ٹھنڈ واسے آتش رشک سی دل نوں ساڑیا دی
توں مخلوق وچ دسیں گا کدوں سائیاں جد توں وسدیاں مینوں اجاڑیا دی[3]

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے سائیں مڈھلے پکھوں صوفی تے عاشق اے ایس کر کے

۱۔ احمد علی سائیں؛ سائیں احمد علی پشاوری مرتبہ رضا ہمدانی، اسلام آباد۔ ۱۹۷۷ء، ص ۱۵۷
۲۔ اوہی : ص ۴۴
۳۔ اوہی : ۱۲۳

حقیقی تے مجازی عشق دے شعر اک دوجے دی کنڈ نال کنڈ جوڑ کے بیٹھے نظر آوندے نیں صوفیاں دا کیوں جے عام مشن مخلوق خدا نوں مالک حقیقی ول رجوع کرن تے اوہدی راہ تے ٹرن لئی پریرن دا ہوندا اے ایس کر کے اوہ ایس دنیا نوں ہیچ تے آخرت نوں اہم قرار دین دا پرچار کردے نیں ایس ضمن وچ اوہ بندے نوں اوہدی اصلیت دسدے نیں اوہدے اصل مقام نوں یاد کروادے نیں، سائیں کہندا اے ؎

طے منزلِ دنیا نوں کرن واسے مُکدا قدم جاندگی دی راہ دے وچ
خود بخود ہوسی ہستی پاک تیری رکھیا موت کر اپنی نگاہ دے وچ
کسے گل دی نہیں تینوں لوڑ اینی سجدہ کری جا اوہدی درگاہ دے وچ
غفلت وچ کوئی دم نہ گذار سائیاں سو سو خوبیاں نیں ہک ہک ساہ دے وچ[۱]

مکدی گل ایہہ اے کہ پشاور دا جم پل تے راولپنڈی وچ اپنی سچی شاعری دی دھم پان والا سچا تے سُتھا شاعر سائیں احمد علی اپنی شاعری راہیں ربی عشق دے موتی رولدا اے دانش مندی دے خزانے ونڈدا اے اوہدے شعراں وچ سوز وی اے تے گداز وی شوخی وی اے تے تکھا پن وی بلند خیالی وی اے تے روانی وی اوہدے کئیاں چومصرعیاں دا مزاج پورا پورا غزل والا بݨدا اے تے ایس حوالے نال اسی آکھ سکنے آں کہ سائیں نے اپنی شاعری راہیں اوس ویلے پنجابی غزل نوں ہلاشیری دے کے اوہدے پیر پکے کیتے ایہو کارن اے کہ ایہدے مگروں غزل مقبول توں مقبول ہوندی چلی گئی تے اج پنجابی دی شاعری دا شنگار اے۔

۱۔ احمد علی سائیں، سائیں احمد علی پشاوری مرتبہ رضا ہمدانی، اسلام آباد۔ ۱۹۷۷ء، ص ۹۸

پنجابی دا لوک بال ادب

بال کسے وی رہتل وِچ اوتھوں دی سماجی حیاتی دا اک جاندار انگ ہوندے نیں کیوں
جے ایس رہتل دی اُساری وِچ انسان جیہں سرگرمی نال حصہ لے رہے ہوندے نیں ایہناں
دے حال نوں سوارن دے نال نال آؤندی بھلک نوں بنان دا ادم وی ہوندا اے تے
بچے کیوں جے قوم دی آؤندی بھلک ہوندے نیں ایس لئی ایس حوالے نال انساناں دی حال
دی دوڑ بھج دا مرکز تے کیندر ایہناں دی آؤندی بھلک نوں سوارن دا اگنیا متھیاں
اٹکل پچو پروگرام ایہناں دے سامنے ہوندا اے کیوں جے ہر وڈا آدمی بچپن، جوانی تے
پھیر بڈھیپے دیاں منزلاں توں لنگھدا اے ایس لئی لوک ادب وِچ انساناں دیاں ایہناں
تناں منزلاں یاں حیاتی دے تناں حصیاں دی جھلک ہوندی اے پھیر ایہہ وی اے کہ کیوں
جے بال پُنے دا حصہ دوجیاں دوحصیاں توں کجھ لماں ویہلڑ جیہا ہوندا اے تے ایس حصے
وِچ اُساری دا عمل زیادہ ہوندا اے نالے ایس حصے وِچ بالاں دے اپنے توں اڈا وہناں دے
نگدے وی ایس اُساری دے عمل وِچ حصہ پا رہے ہوندے نیں ایس لئی ایس حصے نوں
اک بھرپور حصہ متھیا جاندا اے ایس لئی لوک ادب وِچ وی بچپن بارے مواد وی ہوندا اک
قدرتی جیہی گل اے ایہہ وکھری گل اے کہ ساڈے ایتھے ایس سارے مواد نوں صرف
آپ بال ای سینہ بہ سینہ اگے ٹور رہے نیں ایس نوں سانبھن ول گھٹ ای گوہ کیتا
گیا اے۔

پنجابی وِچ بالاں بارے ایس ادب دی شکل صورت تن قسماں دی اے پہلی قسم وِچ
اوہ ادب آؤندا اے جیہڑا بچیاں دے بارے وِچ اے پر وڈیاں نے بنایا اے تے
بالاں نے آپ ایہدے بنان وِچ حصہ نہیں لیا ایہہ بالاں دی رہتل وِچ اہمیت بارے

اے ایہہ گل وی آکھن والی اے کہ ایس قسم وچ اوہ ادب وی شامل اے جیہڑا بالاں دے بارے وڈیاں دے جذبیاں دی دس پاندا اے دوجی قسم اوس ادب دی اے جیہڑا بچیاں لئی لکھیا جاندا اے ایہہ وڈیاں ولوں ہوندا اے ایس وچ بچے کسے نہ کسے پکھوں حصہ وی لیندے نظر آؤندے نیں جیویں لوریاں دا ذکر خاص طور تے کیتا جا سکدا اے۔ تیجی قسم وچ اوہ ادب آؤندا اے جیہدی تخلیق آپ بچے کردے نیں ایہہ وکھری گل اے کہ ایہناں معصوم جذبیاں نوں ادب دا درجہ دین وچ وڈے ودھیرا ہتھ لواندے نیں۔

آؤ ہن ذرا ایہناں تناں قسماں دے بال ادب اُتے اچانویں جیہی نظر پائیے، پہلی ذکر کیتی قسم وچ اساں اوس بال ادب نوں لیا ندا سی جیہڑا بالاں بارے اے ایس وچ پنجابی دے اکھاں تے اڈو اڈ لوک گیت آؤندے نیں بالاں بارے ایس لوک ادب دا ایدھر ودھیرا اُچا تے پکیرا ہوندا اے جیویں اکھاناں وچ بھرویں لوک دانش دا اظہار ہوندا اے کجھ اجیہاں کہاوتاں دیکھو۔

۱۔ بال دے سر تے دبھ نہیں اگدی ہور سب کجھ ہوندا اے

۲۔ بال ادھرا کھیڈ دا اے جیہڑی پیسے خرچے

۳۔ بلھے دا بلھا نہ ہووے گا تے متھے پھُلی ضرور ہووے گی

۴۔ اللہ ہو چڑے اللہ گو چڑے

۵۔ جمدیاں سولاں دے منہ تکھے۔

ایہناں اکھاناں وچوں پہلے اکھان وچ ایس گل دی دس پائی گئی اے کہ بال پنے وچ بال نوں جسمانی طور تے ہر قسم دی تکلیف ہوندی اے گھبرانا نہیں چاہیدا دوجے وچ ایس گل دا سمجھا ملدا اے کہ بال دے پالن لئی پلیوں خرچے دی بے حد لوڑ ہوندی اے تیجے اکھان وچ بال دے اپنے باپ دے سبھا اُتے تھوڑا بہت جان دی اٹل سچائی دا اظہار اے تے چوتھے وچ بال نوں اللہ تعالیٰ دے سپرد کیتا گیا اے کہ اوہ ای اوہدا راکھا اے آخری اکھان دسدا اے کہ "ہونہار بروا کے چکنے چکنے پات"۔

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ اجیہا ادب بالاں دے بارے وچ لے ایہدی نثر

وچ بال آپوں حصہ نہیں لیندے سے نہ ای بال ایس ادب نوں ورتدے نیں ایس قسم دے جس ادب نوں بال آپ گھٹ گھڑدے تے ودھیر اورتدے نیں اوہنے وچ بجھارتاں بیاں باتاں آؤندیاں نیں ایہہ اکھاناں وانگ دی لوک دانش والا ادب اے جیہڑا بالاں دی حیاتی وچ اوہناں دی ذہنی تربیت تے تفریح دے حوالے نال ودھیرا اچھا کردار ادا کردا اے ایہہ بجھارتاں بالاں دی عمر دے حساب نال لوک ادب وچ موجود نیں نکے نکے بال ذرا سوکھیاں تے سادہ بجھارتاں پیاں باتاں پاندے تے بجھدے نیں جیوں جیوں عمر پکیری ہوندی جاندی اے تیوں تیوں بجھارتاں دی زبان وی پکی پیڈی ہوندی جاندی اے تے اوہناں دی بنتر دی پیچ دار ہوندی جاندی اے ایتھوں تیکر کہ کجھ بجھارتاں اجیہیاں نیں جیہڑیاں صرف وڈھیاں واسطے ای مخصوص ہو جاندیاں نیں چھوٹی عمر دے بالاں واسطے جیہڑیاں بجھارتاں عام کر کے ملدیاں نیں اوہناں وچوں اک دو ملاحظہ فرماؤ:

نکا جناں کا کا تے لوہے دا راکھا — (جندرا۔ تالا)[۱]

نکی جنی کڑی پا پراندا ٹری — (سوئی دھاگہ)[۲]

دوڈھیاں دے کجھ گیت ایہے ہوندے نیں جنہاں دا تعلق چھوٹیاں بالاں نال ہوندا اے کجھ گیت اوہناں نال پیار محبت دے اظہار لئی کجھ اوہناں نوں وراں لئی تے کھڈان لئی گائے جاندے نیں اک گیت دا بول ملاحظہ فرماؤ جس وچ بھین اپنے نکے ویر نال ورھیاں دی سانجھ پئی پاندی اے۔

چھوٹے ویر دی کھڈاوی بن کے، عمراں گزار دیاں[۳]

گیتاں دی ایسے نوعیت توں اگوں اوہ گیت شروع ہو جاندے نیں جیہڑے بالکل نکے بالاں نوں کھڈان وران، سوان یا روندیاں نوں چپ کران لئی ماںواں، بھیناں، نانیاں، دادیاں گاؤندیاں

۱۔ ارشد میر: بجھ میرا بجھکا، لاہور۔ ۱۹۷۲ء، ص ۱۵۰ تے ص ۱۹۵

۲۔ اوہی : ص ۱۵۴ تے ص ۱۹۶

۳۔ ارشاد احمد پنجابی: پنجاب کی عورت، لاہور۔ ۱۹۷۶ء، ص ۱۷۳

نیں ایہناں وچوں سب توں اچیرا تے اہم گیت "لوری" یاں "جھولنا" اے لوری اک اجیہا دعائیہ گیت اے جیہڑا دودھ پیندے بال نوں عام کرکے روندیاں چپ کران، وران یاں سوان لئی گایا جاندا اے ایس دی لے مدھم ہوندی اے۔ سُراں عام کرکے کومل تے بول وڈھیرے سادہ ہوندے نیں ایس وچ بال دی وڈی عمر، چنگی صحت تے اوہدے نگدیاں دی خیر منگی جاندی اے۔ بعض لوریاں وچ سبھ سبھائے اوس ویلے دیاں معاشرتی حقیقتاں دا بیان وی ہوندا اے ایہہ لوریاں عام کرکے ماواں، بھیناں، نانیاں، دادیاں یاں پھیر باندیاں گاؤندیاں نیں بال نوں پنگھوڑے وچ پاکے یاں گودی لے کے یاں منجی تے پلکے ہولی ہولی آواز وچ لوری گائی جاندی اے پنگھوڑے وچ ہووے تے اوس نوں ہونٹے دتے جاندے نیں گودی وچ ہووے تے ہلایا جاندا اے تے منجی تے پئے نوں ہولی ہولی تھاپی دتی جاندی اے انج اک لحاظ نال بال ذاتی طور تے لے دے نال شامل ہو جاندا اے۔ اک دو لوریاں ملاحظہ فرماؤ۔

اللہ توں والی توں
دتا ای تے پالیں توں
در در کتیا، جنگل ستیا
جنگل کانے، جیون کاکے دے مامے
مامیاں دے مک لاچے، جیون کاکے دے چاچے
چاچیاں کیتی واہی، جیون کاکے دے بھائی

یاں

الڑھ بلڑھ باوے دا
باوا کنک لیاوے گا
بادی بہہ کے چھٹے گی
بھڑولی پلونی کتے گی

دوسری لوری وچ بچے نوں کتے دے ڈر توں باہر کڈھن لئی دور کیتا جا رہیا اے تے اوہدی تے اوہدے نگدیاں دی خیر منگی گئی اے تے تیسری لوری وچ ایس سماجی قدر دی دس پائی گئی اے کہ ایتھے کم کار، روزی روزگار دا ذمہ دار مرد اے جدوں کہ گھر نوں

سوارن تے سنبھالن والیاں سوانیاں ہوندیاں نیں، کجھ لوریاں اجیہیاں وی ہوندیاں نیں کہ بھرائی لوک، ڈھول دی تھاپ تے بالاں نوں گودی وچ لے کے ہونٹے دے کے دیندے نیں ایہہ لوریاں اک لحاظ نال "رکھ" والیاں لوریاں ہوندیاں نیں بالاں نوں دوائیاں جان تے آکھدے نیں بال بیماریاں تے بلاواں کولوں محفوظ رہندے نیں۔

بال جدوں تھوڑا جیہا وڈھا ہوندا اے، مونہہ توں تت بت کرن لگدا اے، ڈھڈ دے کے ماں، پیو، بھین بھرا، نانی دادی کول اپڑوا اے تے چاہندا اے کہ اوہ اوہدے نال کھیڈن ایتھے "ہونئے ماہنٹے" یاں "ہونٹے ماہیاں" دا سر بندھ کیتا جاندا اے۔ ایس دا اک طریقہ تے ایہہ اے کہ بال نوں بنے بنائے پنگھوڑے وچ پا کے ہونٹے دتے جان یاں وڈھی ساری منجی یاں درخت دے ٹاہن اُتے مضبوط چادر نوں ملے داہ دوناں پاسیوں بنھ کے اوس جھولی وچ بال نوں پادتا جائے تے اک طریقہ اے کہ وڈا منجی اُتے سدھا لیٹ جاندا اے لتاں کٹھیاں کر کے پنیاں اُتے بالاں نوں پا لیا جاندا اے لتاں کدی پیٹ دل تے کدی ایس دے مخالف لے جا کے بچے نوں ہونٹے دتے جاندے نیں ایس موقعے تے جیہڑے گیت گائے جاندے نیں اوہناں وچوں تناں دے کجھ بول ملاحظہ فرماؤ:۔

ہونٹے ماہیاں
پینگھ چڑھائیاں

یاں
ہونٹے ماہیاں
پینگھ جھٹے خربوزے، ہوئے ڈھائی سیر
ادھیاں دا ایں لون منگایا، ادھیاں دا ایں تیل
مائیے بڈھیے بھانڈا ٹینڈا سانبھ لئیں
مینہ دی گڈ آ گئی آ

یاں
ہونٹے مانیے، ست بھرا ویا ہنیے
اک بھرا کوارا، سودّنی دا لاڑا
سودّنی کتھوں لیائیے، وو شالا پپل دور، ٹپ گئی کھجور

کھجوراں لیاندے بیر، ہوئے ڈھائی سیر
بیروں لیاندے موتی، کاکے دی پگ پروتی، کاکے دی چینی پروتی
بھانڈڑے ٹمینڈڑے سانبھ لئو
مینہ دی گڈ آ گئی آ

"مینہ دی گڈ آ گئی آ" کہندیاں تساں نوں بالکل سدھیاں کیتا جاندا اے بال ڈگن لگدا اے پر اوس نوں ڈگن نہیں دتا جاندا، ننج بال ہسدا اے مزہ لیندا اے خوش ہوندا اے بال نوں وراں تے خوش کرن دا اک ہور وی طریقہ اے الیس نوں "کتکتاریاں" کہندے نیں ایہہ ہونٹے ماہیاں لین والے بال توں ذرا کو وڈی عمر دے بال واسطے ٹھیک رہندیاں نیں جدوں اوہ بہہ یاں کھلو سکدا اے بال نوں سامنے کھڑا کر کے یاں بٹھا کے اوس دی اک بانہہ کھبے ہتھ نال پھڑ لئی جاندی اے سجے ہتھ نال بال وانگوں دی توتلی زبان بنا کے آکھیا جاندا اے:۔

ایتھے گھود (گھیو) پایا
چوری کُٹی
کھند (کھنڈ) پائی
کاکے نوں آکھیا
کاکے چولی (چوری) کھا لئی ۱

پہلے مصرعے تے بچے دے ہتھ تے، پھیر کہنی دے اُتلے پاسے، پھیر ڈولے اُتے تے آخر تے کچھ وچ کتکتاری کڈھی جاندی اے بال ہسدا اے تے خوش ہوندا اے۔

بال ایدوں ذرا وڈے ہوندے نیں تے آپوں کھیڈن ملھن لگ پیندے نیں اوہ اپنیاں کھیڈاں دے بول آپ وی گھڑن لگ پیندے نیں الیس دور وچ وڈیاں سوانیاں ماں، بھین تے نانی دادی یاں باندی اوہناں توں نثری کہانیاں دی سنان ڈیہہ پیندیاں نیں الیس سلسلے

۱۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور - ۱۹۷۶ء، ص ۶۲

وچ اک کہانی تے انتاں دی مشہور اے "چڑی چڑے یاں چڑی کاں" دی کہانی جس وچ سادگی دی اے تے سبق دی ایس دے الفاظ بھانویں زمانے دے حساب نال بدلدے رہندے نیں پر پلاٹ تے مفہوم صدیاں توں اوہو ای چلیا آرہیا اے جس وچ دونویں رل کے کھچڑی پکاندے نیں چڑی آکھدی اے پانی لے آ، اوہ پانی لین جاندا اے تے پچھوں چڑی ساری کھچڑی کھا کے چکی وچ یاں پینگھ دے تھلے وڑجاندی اے اوہ پانی لے کے آؤندا اے تے بھانڈے خالی ویکھ کے غصہ چڑھ جاندا اے اوہ لوہے دی سیخ تاندا اے تے چڑی دے پونڈے تے لاندا اے چڑی چیکدی اے ایتھے مکالمہ انج اے۔

چڑی : چیں چیں میرا پونڈا سڑیا۔

دکاں یاں) چڑا : کیوں پرایا کھچڑ کھادھا؟

گو کہ ایس دور وچ بال کیوں جے کجھ سمجھ سمجھا لیندا اے ایس لئی اوس دی اخلاق تربیت وی نال ای شروع ہو چکی اے ایس کہانی وچ تعزیر دے نال نال ایہہ سبق وی اے کہ بھائی والی وچ بے ایمانی نہیں کرنی چاہیدی پرائے مال نوں اپنان والے نوں ایس معاشرے وچ سزا ملدی اے ایتھے ای اک منظوم کہانی ملاحظہ فرماؤ جس وچ رب تعالیٰ نوں سچا آکھیا گیا اے۔

اک سی تے اک سی بادشاہ

اوہدی کنڈ تے اُگا گھاہ

گھاہ کھادھا گائیں

گائیں دتے بچے ۔ اللہ میاں سچے

مڈھلی عمر وچ بال پنگھوڑے دے بڑے شکین ہوندے نیں "لوری" تے "ہونٹے ماہیاں" وچ ایہہ مزہ لے چکے ہوندے نیں کھیڈن ملن دے لائق ہوندے نیں تے پنگھوڑے ول نسدے نیں ایہہ پنگھوڑا لکڑیاں یاں بیڑیاں یاں ڈولیاں دا بنایا ہوندا اے یاں گول بیلر دی صورت وچ گھوڑیاں دا بنایا جاندا اے پنگھوڑے والا پیسے، آٹا یاں دانے لے کے ایہہ پنگھوڑے جھوٹاندا اے ایس پنگھوڑے نوں تیز چلان لئی بالاں نے گیت گھڑے ہوندے

نیں اک گیت ویکھو:

بھائی بھائی بھائی
تیری تیل دی کڑھائی
تیرا لون دا پتاشا
تیری رن کرے تماشا — بھائی زور دی، بھائی زور دی

ایس عمر وچ بال دا جھکا کھیڈاں ول ودھیرا ہوندا اے پنگھوڑے نال ملدی جلدی پینگھ وی ہوندی اے بال خاص طور تے کڑیاں پینگھ جھوٹدیاں تے گیت گاؤندیاں ہیں ایچ دی اک کھیڈ "بھاں بھاں بلیاں" دی اے جس وچ بال دونویں ہتھ موڈھیاں تیکر کھلار کے اپنے ای آلے دوآلے چکر کٹدے نیں نال نال ایہہ گیت چلدا اے:

بھاں بھاں بلیاں
ککڑاں چھلیاں
ککڑ گیا جنگل
اوتھے پیا سنگل
سنگل دیاں کڑیاں
بھوں بھوں لڑیاں[1]

ایہہ کھیڈ بال رل کے کھیڈدے نیں جدوں بھوں چڑھ جاندے نیں ڈگدے پھردے نیں ہسدے نیں نال ای اک کھنداالے چلوہن "نچھ" کھیڈ تے سارے اک دائرے وچ کھلو جاندے میں اک بال بولدا اے:

بھابو میری مرچاں گنڈیاں
مینوں آئی نچھ — نچھ — نچھ

"نچھ" دے نال ای بال سچ مچ دی نچھ وانگ سرنوں مار دے نیں تے ایہہ سلسلہ

۱۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۱۲۹

تھکن تیکر چلدا رہندا اے دائرے وچ کھلو کے کھیڈن والیاں کھیڈاں وچ "ببا بھنبیری" وی اے۔ ایس دا بول ملاحظہ فرماؤ :۔

ساڈے ویہڑے پپل سی بھئی پپل سی
اک پتا توڑاں گے، بھئی توڑاں گے
سارے پتے ہلن گے، بھئی ہلن گے
سارے مامے آون گے، بھئی آون گے
اک ماماں رُس گیا، اوہنوں دتی پیہڑی
تھلیوں لڑ گئی کیڑی
بھنبھا بھنبیری دا، ویکھ تماشا کیڑی دا

یاں :۔

تتے تتے چول پکے، اُتے پائی کھنڈ
ویر میرے دی چٹھی آئی پئی کلیجے ٹھنڈ

بال پنگھوڑے توں لکڑی دے بنے پنگھوڑے دجھولے تیکر آون نال بال دی عمر، سوچ تے جسمانی حالت وچ وددھیرا فرق پے جاندا اے ہن بال آپ کھیڈن ملھن تے کھیڈاں وچ نویاں کاڈھاں کڈھن جوہو گا ہو جاندا اے ایس لئی بلوغت تیکر اپڑن تیکر اوس دا ایہہ زمانہ اے بول بلارن دا زمانہ اے شرارتاں دا زمانہ اے ایس دے مڈھلے حصے وچ کھیڈ دیاں بول بولاریاں کڑیاں منڈیاں وچ سانجھیاں ہوندیاں نیں پر پھیر ہولی ہولی وکھ وکھ ہو جاندیاں نیں سانجھیاں کھیڈاں وچ ذکر کیتے بولاں توں اڈ مکن میٹی، کوٹلہ چھپاکی، اکھڑ باندھا وغیرہ جدوں کہ وکھ وکھ کھیڈاں وچ ککلی، تھپناں، بقال، گڈی گڈا، رسہ، گدا، بھنڈا بھنڈاریا وغیرہ کڑیاں دیاں تے گیڈیاں، گلی ڈنڈا، پتنگ بازی، کھدو کھنڈی کچیاں کہ پکیاں، ایں گئی، بھڑن بھڑاں چڑیل مار ڈنڈا، جیکا گڈا وغیرہ منڈیاں دیاں کھیڈاں نیں ایہناں توں اڈ "برف دا بند" "چھوہن چھوہاں" وغیرہ وی بے ہنگم کھیڈاں نیں ساڈے موضوع نال اوہناں کھیڈاں دا تعلق اے جنہاں نال بول بلاریاں وی ہے نیں جنہاں وچ ادب دے حوالے نال اوہناں

دے خیالات، احساسات تے جذبیاں توں اڈ اوس معاشرے دیاں سوچاں وانگھ سگھ ملدا اے جس وچ اوہ رہ رہے نیں کھیڈاں دے بولاں وچوں بچن والیاں کھیڈاں دے بچن والے بول بڑے اپیچ رکھدے نیں اک دو ملاحظہ فرماؤ۔

ایگن مینگن، تلی تلینگن
ساواپیوا ڈکرا، گڑ کھاواں ویل ودھاواں مولی ماریا پترا
پترے ہیٹھاں جنج کھلوتی جنجے پچھیا کیہڑا راہ
ڈھول وجے ڈھمکا دبٹ پیر بادشاہ "ویاہ"
آنڈے مانڈے سوا ڈھائی "پنج ماء"[1]

یاں

وڈے وڈے ہانیوں ؛ تہاڈا جیوے ماں پیو!

یاں

کوئی لے چن تے کوئی لے تارا ؛ تارا تارا تارا

مُکن میٹی دے بول ویکھو

مک چُھپ جانا مکئی دادا نا راجے دی بیٹی آئی جے ؛ — آجا!

ککلی، ہتھال، گدا، کوٹلہ چھپاکی تے ٹھناں وچ بچن دی کوئی لوڑ نہیں ہوندی ککلی دا نکے بالاں دا بول ویکھو:

ککلی کلیر دی، پگ میرے ویر دی
دوپٹہ میرے بھائی دا، پھٹے منہ جوائی دا[2]

ککلی کڑیاں دی کھیڈ اے ایہدے وچ وی ہر عمر دیاں کڑیاں دے مطابق بول موجود نیں اینج ای ہتھال وی کڑیاں تے سوانیاں دی کھیڈ اے ایس دے بول دی عمر دے مطابق ہوندے نیں ایہہ گیند نال پایا جاندا اے یاں پھیرٹاکیاں دے کھدو نال۔ اک ہتھال دے بول ویکھو ایہدے وچ وی بالاں والی معصومیت تے کسے حد توڑی بے معنی

---

۱. شہباز ملک، چانن، لاہور- ۱۹۶۲ء، ص ۲۸۲

۲. ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۱۳۳

ہن دی موجود اے:

چھیپی چھاں، جیوے ماں
کھکھڑیاں کھر بوہے کھاں
گھاندی کھاندی کابل جاں
کابلوں لیاندی گوری گاں
گوری گاں گلابی وچھ
مارے سنگ تڑاوے سر
مُنڈے کھیڈن گُلی ڈنڈا
کُڑیاں چڑیاں گاؤندیاں
مردکردے لیکھا پتا
رناں گھر وساؤندیاں
آل مال میرا ہویا پہلا تھاں مُہ[1]

گُدا اوی گُڈیاں تے سوانیاں دی کھیڈ اے نکیاں کُڑیاں دے گُدے دے بول انج ہوندے نیں:

گدا پاؤکرڈیو، مٹھا چھتیا ردھا اے[2]

اک گدا دو کڑیاں دا ہوندا اے یاں بوہتیاں کڑیاں قطار وچ کھلو جاندیاں نیں تے دو، دو دی ٹولی وچ ایہہ گدا پاندیاں نیں ایتھے ہتھاں دی توڑی دوجی گُڑی نال ہتھ مار کے وجدی اے ایس دے بول ملاحظہ فرماؤ:

طو دے طوطڑیا
طوطا سکندر دا

۱۔ شہباز ملک: جانن، لاہور۔ ۱۹۶۲ء، ص ۲۸۸

۲۔ ارشاد احمد پنجابی: پنجاب کی عورت، لاہور۔ ۱۹۷۶ء، ص ۱۳۷

پانی پیوے سمندر دا
کم کرے دوپہراں دا
کجل پاوے لہراں دا
چٹی چادر چاچے دی
چھلیاں والے کاکے دی[1]

کوٹلا چھپاکی وچ ساریاں کڑیاں تے بعض ویلے نکی عمر دے منڈے دائرے دی شکل وچ مونہہ اندر کرکے بہہ جاندے نیں دوپٹے دا کوٹلا وٹ لیا جاندا اے اک ہانی اوہ کوٹلا پھڑ کے آلے دوآلے چکر لاندا اے تے نال نال بول بولدا اے۔

کوٹلا چھپاکی جمعرات آئی اے
جیہڑا اگے پچھے ویکھے اوہدی شامت آئی اے

کڑیاں دیاں کھیڈاں وچوں ٹھیناں بڑی دلچسپ تے عام کھیڈ اے ایہدے وچ اڈو اڈ واریاں ہوندیاں نیں جنہاں نوں باقاعدہ ناں وی دتے جاندے نیں ایلا، پتو، کچے چار و چار، چمبا، کتے، پگ چگ مطلب اے کل ست واریاں ہوندیاں نیں جس نال پگ لیا جاندا اے ہر وار واسطے وکھو وکھ بول ہوندے نیں ایہناں وچوں پگ دے بول ملاحظہ فرماؤ

سو چڑھیا
ڈبو کتا لڑیا
کہنے لڑایا
میں لڑایا
بڑا مزہ آیا "لتو وار"[2]

بالاں نے کھیڈن لئی بلان لئی وی بول گھڑے ہوندے نیں ایس نوں "سدا" آکھیا جاندا

1۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۱۳۸

2۔ ارشاد احمد پنجابی، پنج گیٹے، لاہور۔ ۱۹۸۲ء، ص ۲۹

اے سویرے سویرے بال اُچی اُچی ہر گھر دے اگے آ کے بول کے اوس گھر دے بالاں دے ناں لے لے کے سدا دیندے نیں:

انگلا پلنگلا
بھائی تیرا رنگلا
اٹھو نی کڑیو
چڑیاں چوں چوں لایا
اُٹھ نی فائقہ
تیرا ویر ویاہیا مرا
یاں
ساڈے پیراں بیٹھ سلائیاں
اسیں کیہڑے ویلے دیاں آئیاں
آ، نی فائقہ کھیڈیئے

کئی وار انج ہوندا اے کہ سارے منڈے کڑیاں کھیڈ لئی اپڑ جاندے نیں پر کوئی اک ایہناں وچ شامل نہیں ہوندا اوہ اوہدی کمی محسوس کردے نیں تے چاہندے نیں کہ اوہ وی شامل ہووے پہلاں تے "سدا" دے اُتلے بول بول کے بلایا جاندا اے جے نہیں آوندا تے پھیر طنز تے ٹچکر تے اُتر آوندے نیں:

چنے دی چاننی تارا گول مول
سارے منڈے کھیڈدے شازی ماں دے کول

کجھ کھیڈاں اجیہیاں نیں جیہڑیاں صرف گیتاں بولاں تیکر ای محدود ہوندیاں نیں جیویں موسم تے رُتاں دے لحاظ نال بارش منگنی یاں بوہتے مینہ ویلے دھپ لئی عرضوئی، انج دیس پنجاب وچ بارش منگن لئی گڈی گڈا اساڑن دا رواج بڑا قدیم اے ایس موقعے تے گڈی گڈا اساڑیا جاوے یاں نہ ساڑیا جاوے منڈے کڑیاں کٹھے ہو کے ایہہ گیت ضرور گوندے نیں:-

---

۱۔ ارشاد احمد پنجابی: پنجاب کی عورت، لاہور – ۷۰، ۱۹۶۹، ص ۸۲

وسّس میاں کالیا میں گڈی گڈا ساڑیا
وس میاں چِٹیا میں گڈی گڈا پٹیا ۱

یاں
کالیاں اِٹاں کالے روڑ
مینہ وسا دے زورو زور
اڈیاں گھساواں گے
مینہ ورھے گا جاواں گے ۲

یاں
اللہ میاں مینہ وسا
ساڈی کوٹھی دانے پا
جھوٹھیاں دی کوٹھی ڈڈو پا
ڈڈو کرن گڑیں گڑیں
جھوٹھے کرن بڑیں بڑیں

جدوں مینہ جدوں باہر اورھن لگ پئے تاں وی بال کڑیاں ایس نوں بند کرن لئی رَولا پاندے باہر نکل آؤندے نیں تے سورج نوں مخاطب کر کے کہندے نیں :۔

سُورجا سُورجا
جھگا دیواں ٹوپی دیواں
تیڑ دی لنگوٹی دیواں
دھپ کراری کڈھ دے ۳

ویکھیا ایہو گیا اے کہ بالاں دے معصوم جذبیاں پاروں مینہ ورھدا وی اے تے جدوں باہر اورھدا تھم وی جاندا اے ۔

۱۔ ارشاد احمد پنجابی : پنجاب کی عورت، لاہور۔ ۱۹۷۶ء، ص ۶۹
۲۔ ارشاد احمد پنجابی : من پرچاوے، لاہور۔ ۱۹۸۲ء، ص ۳۵
۳۔ اوہی : ص ۴۷

جدوں بال سکول جاندا اے تے اوتھے وی اپنے ہمجولیاں نال رل مل کے عوامی قسم دیاں کھیڈاں کھیڈدا اے جیہدے بول عوامی ہوندے نیں اوہ آپ گھڑدا اے یاں اوہدے جیہا کوئی گھڑدا اے ایتھے اوہ اپنی پڑھائی نوں وی کھیڈ ای بنا لیندا اے ایس دلچسپی نال اوہدا دل پڑھائی نال جڑیا رہندا اے ایتھے چھٹی ویلے دے رولے وچ اج وی ایہہ آوازاں سنیاں جاندیاں نیں۔

چھٹی — بابے دی ہٹی لٹی

اوہی چھٹی ساری — دھیاں پتراں والی

ایتھوں تیکر کہ اوہ گنتی نوں وی انج دے بولاں نال سجا لیندا اے:

اک دو تین — بابے بڈھے دی مشین

بابا گھٹ تولدا اے[1]

یاں اک دو نی دو نی — گھروں چرائی پونی

مار پینی دو نی[2]

تختی سکاندیاں بولدا اے — پھٹیے پھٹیے ٹک جا

کالا چور آیا ای

ڈنڈا لے کے آیا ای

ڈنڈا گیا ٹٹ

پھٹی گئی ٹک[3]

یاں سک جا ٹک جا

باراں وٹے لا جا

اک وٹہ لوہے دا

---

۱. ارشاد احمد پنجابی، من پرچاوے، لاہور ۔ ۱۹۸۲ء

۲. اوہی : ص ۸۶

۳. ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور ۔ ۱۹۷۹ء، ص ۸۷

پانی پیتا ٹوئے دا

ٹوئے وِچ پئی ــ میری کا پھپّٹ ٹکی

انج ای سیاہی نوں دوات وِچ پا کے رلاندا اے ایتھے وی اوہ بولاں نال اپنے آپ نوں ایس ماحول نال جوڑی رکھن دا چارا کردا اے:

آلے وِچ پوڑی میری سیاہی گوہڑی[۱]

ایس عمر وِچ شرارتاں، ٹھگراں تے مشکریاں بال دی حیاتی ہوندی اے اوہ اک منڈے دے سر تے ملکڑے کوئی کاغذ، پتر رکھ کے رولا پاندا اے:

اک منڈے دے سر تے بُری بلا کھادا پیتا نکل گیا

یاں کسے منڈے نوں اینویں ای گل کہہ کے حیران کر دتا جاندا اے تے پھیر اوہنوں چھیڑن لئی سارے رل کے ایہہ بول گاؤندے نیں:

اک منڈے نوں جھوٹھایا

اونٹھاں مگر لایا

اونٹھ گئے دلی

اوتھوں لیاندی بلی

بلی دتے بچے ــ اللہ میاں سچے

بچے اک تھاں بیٹھے وی نچلے نہیں رہ سکدے کدی ویکھو سیال دیاں راتاں وِچ جلدی اگ دی ڈھانی بال کے سیک رہے ہوندے نیں ہوا دے رخ پاروں جے اک پاسے دھوں چلا جائے تے اوہدر دا کوئی منڈا ایہہ بولن لگدا اے:

دھوئیاں دھوئیاں اوہدر جا

نائی دے پکوڑے کھا

۱۔ ارشاد احمد پنجابی: پنجاب کی عورت، لاہور ۔ ۱۹۷۶ء، ص ۸۸

اک پکوڑا ٹبس گیا
وہٹی لے کے رُس گیا مڈا[1]

ایہہ اوہ کجھ بول نیں جیہڑے پنجاب دے بالاں کڑیاں دے موہناں تے اج وی
نچدے نیں ایہہ گیت ORAL TRADITION دے حوالے نال اگے چلدے نیں ایس
TRADITION وچ ہر دور دے بال کجھ نہ کجھ داخل کردے رہندے نیں اپنے ماحول تے لوڑاں
موجب، شہراں دی گل تے دوجی اے کہ ایتھے تفریح دے ہور کئی سامان نیں پنڈاں وچ بال
کڑیاں ایہناں دلچسپ کھیڈاں تے بولاں نال تفریح وی حاصل کردے نیں تے معلومات تے تربیت
وی، ایہناں معصوم بولاں وچ اوہناں دی مذہبی تربیت وی ہوندی لے تے اخلاقی تربیت
وی جیویں کہ تساں ویکھیا اے رب دے سچے ہون، پرائے مال نوں غصب کرن تے سزا ملن،
مرداں دے کماں عورتاں دے گھروساں وغیرہ دی مت ایہناں گیتاں دے بولاں وچ بڑے
سادہ ڈھنگ وچ موجود اے ایہناں گیتاں تے کھیڈاں پاروں ایہہ بال اپنے کلچر نال تے اپنی
رہتل نال جڑے رہندے نیں تے ایس نوں سینہ بہ سینہ اگے چلا کے ایس دے محفوظ کرن دا
چاراوی کردے نیں ایہناں گیتاں بولاں تے کھیڈاں دا نفسیاتی جائزہ لیا جائے تے عمرانیات
دے کئی قسم دے سٹے کڈھن وچ مدد مل سکدی اے ایس حوالے نال پنجابی دے لوک بال
ادب نوں کٹھیاں کرن تے سانبھن دی لوڑ اے

۱۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عصمت، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۹۱

لوک گیتاں دی باری وچوں: ویاہ

کسے وی دیس دے لوک گیت اوتھوں دی رہتل داسگواں رُوپ ہوندے نیں۔ ایہناں گیتاں وچ اوتھوں دے لوکاں دی رہت بہت، کھان پین تے ورتن وہار تے عقیدے، ہاؤ بھاؤ، غمی خوشی چنگیائی تے مندیائی داانفرادی تے اجتماعی اظہار لبھدا اے ایہو وجہ اے کہ ایہہ گیت ہر من پیارے ہوندے نیں ایہہ کسے اک دی ملکیت نہ ہوندیاں ہویاں ہر اک دے ہوندے نیں لوک ایہناں گیتاں نوں اپنا سمجھ کے آپ ایہناں نوں بناندے سنگھاردے نیں تے پھیر آپ ای اپنے من دیاں اُلیلاں دی دس پان لئی ورتوں وچ لیاؤندے نیں، لوک گیت کیوں جے لوکائی دے وچوں جنم لیندا اے ایس کر کے ایس نوں غمی خوشی دا ساتھی سمجھدے تے اپنے جذبیاں دی دس پان لئی ایہناں دا سہارا لیندے نیں۔

پنجاب دیس اک بھرویں رہتل دا دیس اے سیانیاں نے اَج دی رہتل نوں پنج ہزار سال پچھانہہ نے جا کے ایس دی پکی پیڈی رہت بہت نوں ثابت کر دتا اے۔ ہڑپہ، موہنجوداڑو تے کوٹ ڈجی دیاں تھیہاں وچوں جیہڑی وڈھیری ترقی وند تہذیب دی نشان دہی ہوئی اے ایہہ پنجاب دی پرانی تہذیب دیاں جڑھاں ای نیں پر تاریخ سانوں ایہہ وی دسدی اے کہ جدوں ایہہ تہذیباں مٹی وچ رل گئیاں تے ایتھوں دی لوکائی دی رہتل وچ زوال آ گیا تے اسلام نے ایتھے آ کے ایتھوں دی رہتل نوں مڑ اک نویں حیاتی دتی تے مڑ ایتھوں دے انسان نوں جیون دا آنند آون لگ پیا۔

معاشرے دی بنتر انج ہوندی اے کہ جدوں وی انسان کٹھے تے رل مل کے رہن تے آمادہ ہوندے نیں تے دوہاں وچ سانجھے تے انفرادی تحفظ تے کارونڈ توں اڈ اک دوجے

دے دُکھ سُکھ وِچ شریک ہون دا اک قسم دا معاہدہ طے پاندا اے، ایس معاشرے وِچ مرد عورت دے ملاپ نال جدوں آبادی ودھدی اے تے پھیر آبادی دے ٹھک سر رہن بہن لئی اخلاقی تے سماجی اصول ہوند وِچ آؤندے نیں۔ ایہہ اخلاقی تے سماجی اصول ای رسم رواج دی شکل اختیار کر جاندے نیں ایہہ وجہ اے کہ کسے ویس دے رسم رواج اوتھوں دیاں سماجی تے معاشرتی لوڑاں دے حساب نال ہوندے نیں جویں ایہہ کہ ویاہ کسے وی معاشرے دی سانجھی لوڑ اے جس پاروں اک خاندان دوجے خاندان دے نیڑے آؤندا اے۔ مرد تے عورت آپو اپنے خاندان دے سفیر ہوندے نیں جیہڑے ایہناں نوں نیڑے توں نیڑے لیاؤن تے سانجھ ودھان دا کم دا ادا کردے نیں۔

پنجابیاں نوں زندہ دل ایسے لئی کہندے نیں کہ ایہناں دی حیاتی دے ہر انگ بارے لوک گیت موجود اے۔ شادی ویاہ وِچ جیہڑیاں رسماں ادا کیتیاں جاندیاں نیں، ایہناں دے نال نال لوک گیتاں دی بھرمار اے جنہاں راہیں شادی ویاہ دی تقریب نوں زیادہ توں زیادہ دل کھچواں تے یادگار بنان دی کوشش کیتی جاندی اے۔

رشتے دی گل بات شروع ہو کے جدوں "ہاں" ہو جاندی اے تے منڈے تے کڑی والیاں دوہواں گھراں وِچ جیہدے ڈھولکی رکھ دتی جاندی اے جیہدے تے آئے دوآلے دیاں کڑیاں رونق لا دیندیاں نیں تے سہاگ دے گیت گاؤندیاں نیں۔

دئیں دئیں وے بابلا اوس گھرے
جتھے سس بھلی سوہرا پردھان

یاں

بابل تیرا پُن ہووے
پُن ہووے تیرا دان ــــ

ایہو جیہے گیتاں دے ذریعے کڑیاں چڑیاں اک پاسے خوشی منا ندیاں نیں تے دوجے پاسے ایس گل دا اظہار وی کر دیاں نیں کہ ور چنگا ہونا چاہیدا اے۔ گاؤں پچھن دا ایہہ سلسلہ کنے دن ای رہندا اے پہلاں پہلاں رات دے وقت کجھ چر لئی ڈھولکی رکھی جاندی اے پر جدوں ایہہ "ہاں" منگنی وِچ بدل جاندی اے تے پھیر ایہہ رونق میلہ ساری ساری رات

ہونداا ے۔ ایس نوں "رات جگا" کہندے نیں۔ منگنی دی رسم وچ منڈے والے کڑی والیاں دے گھر جاندے نیں۔ کڑی نوں کجھ گہنا گٹا پاندے نیں تے کڑی والے اگوں اوہناں نوں نقدی دی صورت وچ سگن دیندے نیں۔ جیہڑا چاندی دی تھالی وچ وی ہوسکدا اے کئی واری ایہہ وی ہوندا اے کہ منگنی دے نال ای نکاح وی کر دتا جاندا اے تے پھیر صرف رخصتی رہ جاندی اے۔ کجھ وقفہ پاکے منڈے والے ویاہ منگ لیندے نیں تے انج دن "متھن" دی رسم ہوندی اے۔ ویاہ دے دن متھے جان تے پھیر "رات جگے" شروع ہو جاندے ہیں تے گیتاں تے رونق میلے لگدے نیں ویاہ توں ہفتہ پہلے سوانیاں لاڑے یاں ووہٹی نوں ہلدی میٹھا تیل تے جوں دے آٹے نوں رلا کے وٹنا بناندیاں تے لاندیاں نیں آہندے نیں انج کرن نال ویاہ وچ رُوپ چڑھدا اے۔ جیوں جیوں ویاہ دی تاریخ نیڑے آؤندی اے تیوں تیوں میل ودھدا جاندا اے تے اوڑک دو دن پہلاں مہندی دی رسم ادا کیتی جاندی اے کڑیاں چڑیاں کٹھیاں ہوندیاں نیں چھیڑ چھاڑ ہوندی اے ہاسے ہمیڑے نال ماحول الیلاں بھریاں ہو جاندا اے کوئی سوانی اک بنیوں مہندی دا گیت چھیڑ دیندی اے۔

آلیا بھولیا مہندی لاون دے
سدا رنگیلیا مہندی لاون دے

ایہدر لاڑے نوں تے اودھر ووہٹی نوں مہندی لائی جاندی اے کتے ایہہ رواج وی اے کہ لاڑے والیاں ووہٹی نوں مہندی لان جاندیاں نیں۔

"تیل چاڑھن" دی رسم وی اک دن پہلاں ہوندی اے منڈے یاں کڑی نوں بٹھا کے عورتاں آلے دوآلے کھلو جاندیاں نیں۔ اُتے چُنی تان لئی جاندی اے۔ مراساں ووہٹی یاں لاڑے دے سگناں دے گیت گاؤندیاں نیں، سر وارنے ہوندے نیں تے اک بنیوں آواز آؤندی اے۔

پھلاں بھری چنگیر اک پھُل توری دا
ایس ویلے دی لوڑ ماماں لوڑمی دا

کے ماماں بڑے چاء نال گاناں لے کے منڈے دے سجے گٹ تے بنھ دیندا اے۔ ایہہ

گانالال رنگ دی مُولی دابنیا ہونداا ے کپڑے توں علاوہ چاندی دا وی ہوسکدا اے ایہہ رگانا بجھدا اے تے اوہدر کوئی مراسن مٹھا مٹھا گیت گاؤندی اے۔

تیل والے دن ای برادری نیوندرا پاندی اے نیوندرا اک دوجے دی گنی متھی مددہوندی اے منڈے نوں مہندی لگ گئی اوہ تیل چڑھ گیا۔ تے پھیر اہندے نیں مائیوں پے گیا ہن اوہ کلیاں کتے باہر نہیں جاسکدا کپڑے وی نہیں بدلدا اوہو تیل والے کپڑے پائی رکھدا اے۔ اوہدر کڑی نوں وی مہندی تے تیل مگروں مائیوں پاندے نیں تے اوہ وی باہر نہیں نکل سکدی۔ دوناں پاسے جگرا تے کٹے جارہے نیں سہاگ دے گیت گائے جاندے نیں مراساں کولوں گھوڑیاں سنیا جاندیاں نیں۔ منڈے دی ماں آپ وی گھوڑیاں بڑے چانال گاؤندی اے۔

وچ سرداراں تے تیرا بیٹھنا
میں بلہاری وے ماں دیاں سُرجنا

کول بیٹھی دادی گھوڑی گوندی اے

ہریانی مالن ہریا نی بھیناں ہریانی بھاگیں بھریا
جس دھاڑے میں ہریا جمیا سوئی دیہاڑ بھاگیں بھریا

تے اوڑک ویاہ والا دیہاڑا آجاندا اے ایس دن منڈے والے گھر دیاں خوشیاں ہوندیاں نیں کجھ کامے بندے سیج لے جان دے سربندھاں وچ لگ جاندے نیں گہنے لدی گھوڑی دا سربندھ کیتا جاندا اے۔ لاڑے لئی گھوٹڑیں پگ بدھی جاندی اے۔ سونے دیاں تاراں تے سجرے پھلاں دا سہرا تیار ہوندا اے اوہدر سہاگناں بھاگناں پنڈ دے کھوہ توں منڈے نوں کھاریوں لاہن لئی پانی دے گھڑے لین ٹر پیندیاں نیں۔ ایس موقعے تے "گھڑولی" دا گیت گایا جاندا اے۔ جس دے بول کجھ انج ہوندے نیں۔

سنو نی گل ساری
میں ماہی نال لڑ آئی آں واہ واہ گھڑولی بھر آئی آں

ایہو رسم کڑی والے گھروی ادا کیتی جاندی اے۔ ایس رسم بارے سیانیاں دا خیال

اے کہ پنج ہزار سال توں ایتھے موجود اے[1]۔ پھیر کھاریوں لاہن دی واری آ جاندی اے کھارا کھندے نیں ٹوکری نوں۔ پرانے زمانے وچ پکے فرش نہیں سن ہوندے وڈی ساری ٹوکری نوں موہدی مار دتا جاندا سی تے منڈا کرڑی اوہدے تے بہہ جاندے سن۔ فائدہ ایہہ ہوندی سی کہ پانی کھاریوں تھلے زمین تے وہہ جاندا سی۔ چکڑ وچوں لنگھن لئی ہانڈی دیاں چپنیاں موہدیاں مار دتیاں جاندیاں سن۔ نہاؤن توں بعد منڈا ایہناں تے پیر رکھ کے لنگھ جاندا سی چپنیاں عام کر کے بھج جاندیاں سن۔ ایہہ اوس ویلے دی اک لوڑ سی۔ جیہڑی بعد وچ رسم بن گئی ٹوکری تے ہن کتے نظر نہیں آوندی ہاں چپنیاں ضرور بھنوائیاں جاندیاں نیں۔ کھاریوں لاہن ویلے وی مامے دی ای لوڑ ہوندی اے۔ ماماں ای سگن کردا اے سگناں دے گیت گائے جاندے نیں۔ سروارنے ہوندے نیں۔ ماماں منڈے نوں انعام دیندا اے تے منڈا کھاریوں لہہ کے جنج لئی تیار ہو جاندا اے۔ سونے دیاں تاراں تے سجرے پھلاں دا سہرا اوہدے مکھڑے تے سجا دتا جاندا اے۔ ایہہ سہرا پیو یا وڈا بھرا نہیں تے کوئی بزرگ بنھدا اے ایہہ ماحول بڑا ای الیلاں بھریاں ہوندا اے۔ منڈے دیاں بھیناں پھٹ پھٹ پیندیاں نیں۔ اک پاسیوں گیت بھردا اے۔

سہرا بنھیے ست لڑیاں، ہیرے موتیاں لعلاں جڑیاں
ہائے نی کسے مالن نے پرویا سوہنا سہرا

اک گیت مکدا اے تے دوجا شروع ہو جاندا اے۔

تیری چڑھی رہے کمان سہرے والیا
سوہنے سہرے والیا، سوہنے سہرے والیا

سہرا بنھ کے لاڑا گھوڑی چڑھ جاندا اے نال ایہدے "سرباہلا" وی اک نکے لاڑے دے طور تے بہندا اے۔ سرباہلا عام کر کے چھوٹا بھرا یا بھتیجا ہوندا اے۔ ملتان ول دے علاقے وچ سرباہلا وڈا مرد ہوندا اے عام کر کے بھنیوا جیہڑا مائیوں توں لے کے ڈولی آون تیکر لاڑے دے محافظ دا کردار ادا کردا اے۔ جنج ٹرن لگدی اے تے بھیناں گھوڑی دی واگ پھڑ لیندیاں نیں کول بھابھی وی سرمہ لے کے کھلوتی ہوندی اے۔

۱۔ عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۰۱

جو کجھ منگنا بھابھی منگ لے دیر نہ لائیں
سچی ساڑھی تے دونی ٹکڑے حائیں سرمہ پڑائی

جنج تُر دی اے، ڈھول ڈھمکا وجدا اے۔ پیسیاں روپیاں دی سوٹ کیتی جاندی اے
تے انج ای کڑی والے گھر اپڑ جاندی اے۔ جنج نوں جی آیاں نوں آکھن لئی اگلی واہنڈی بڈھیاں
مرد آن کھلوندے نیں۔ استقبالیہ گیت ابھر دے نیں۔

ویہڑے جنج بنے دی آئی
سارا لوک دیندا ودھائی

کسے زمانے وچ "اڑونیاں" پاکے جنج نوں بنھ دتا جاندا سی۔ تے ایہہ اڑونی حل کر کے
جنج نوں کھول لیا جاندا سی پر ہن ایہہ رواج نہیں ہاں جنج دے پچن تے کڑی والیاں ولوں
آیاں چالاک تے چاتر سوانیاں وتوں حالی وی "سٹھنیاں" سنن وچ آجاندیاں نیں۔ جنہاں وچ
طنز تے ہاسے ٹھٹھے تے طنز چوبھ دا عام کر کے غصے نہیں کیتا جاندا سٹھنیاں دے بولاں وچ
انتاں دا کھلا پن تے بے ساختگی ہوندی اے۔

تیری ماں منجی تے موتریا	لاڑیا کھسو تریا
تیری ماں نوں شرم نہ آئی	منجی مُشکنے پائی

انج ای شغل میلے وچ "ملنی" ہوندی اے جنج دی خاطر خدمت کیتی جاندی اے۔
نکاح ہوندا اے، چھوہارے لٹائے جاندے نیں۔ منڈے نوں کھٹ تے بہالیا جاندا اے
چھتے وری داج دا وکھالا ہوندا اے۔ ووہٹی لاڑے وچ چھاپ چھلے نوں لاہن دا
مقابلہ کرایا جاندا اے تے انج اوہ ویلا وی آجاندا اے جدوں ماں باپ اپنے جگر دا ٹوٹا اپنے
ہتھیں ڈولی پاندے نیں۔ ایہہ پہلا موقعہ ہوندا اے جدوں خوشی دے نال نال غم تے تحزن
دی اک لہر کڑی والیاں دے کالجیاں نوں ونھ دیندی اے انج جاپدا اے جیویں فرض دی
ادائیگی دے اطمینانی جذبیاں نوں ہالی توڑی ایہہ اک ڈھال بنا کے اپنے اُتے پائی آوندے
سن پر ایس ویلے اوہ ایہہ ڈھال وی لاہ کے سٹ دیندے نیں کوئی سوانی درداں بھرے
لہجے وچ ووہٹی دی زبان بن جاندی اے۔

ویراں نوں وتے محل دو محلے

دھیاں نوں پردیس — وے سُن بابل میرے

ایسے لئی کہندے نیں دھیاں بگانا دھن ہوندیاں نیں، ایہہ چڑیاں دا چنبا ہوندا اے جنہاں اوڑک اڈ جانا ہوندا اے۔ ڈولی کیوں جے وچھوڑا پاندی اے ایس کر کے ایہدے وچ غم تے حزن دا ہونا لازمی ہوندا اے۔ ایہہ غم تے حزن اصل وچ دھیاں دے لیکھاں کولوں ڈرن تے اوہناں دے مستقبل بارے بے وس ہون دی وس پاندا اے تے ایہہ اوود ل چھیتی ای ڈولی توں پہلاں والی خوشی وچ بدل جاندا اے جدوں دھی نوں سوہرے گھر سُکھ نصیب ہو جاندا اے اوہدے ولوں ماپیاں نوں ٹھنڈی ہوا آؤندی اے۔

پنجابی ادب وِچ ساڈا قومی مہاندرا

محترم ڈاکٹر سید محمد عبداللہ ہوراں نے اپنے اک مقالے "ہمارا قومی ادب" وِچ قومی ادب دی تعریف انج کیتی اے کہ ا۔ کسے قوم دا کُل سرمایۂ تحریر ۲۔ کسے قوم دے تحریر دے سرمائے دا اوہ حصہ جس وِچ ایس دیاں اوہ بنیادی قدراں موجود ہون جیہڑیاں اوہدا مہاندرا قائم کردیاں نیں۔ یاں ایس دی تاریخی شخصیت نوں نتاردیاں نیں تے ایس دی بیتی گل بارے اوہدے وِچ فخر تے مان دا جذبہ پنگراندیاں ہون یاں ۳۔ اوہ لکھتاں جیہڑیاں کسے قوم دی جذباتی تے ذہنی تعمیر وِچ حصہ لیندیاں ہون تے آون والی بھلک واسطے ایس قوم دیاں اُمنگاں تے سانجھیاں آرزوواں [۱] نوں مکمل کرن وِچ مدد دین [۲]۔ اپنے ایسے مقالے وِچ سید صاحب نے ایس شک نوں وی شروع وِچ دور کرن دا چارا کیتا اے جس دے تحت اُتے دِتی تعریف وِچ آون والے ادب نوں آفاقیت توں وانجیا قرار دتا جا سکے اوہ لکھدے نیں کہ "قومی ادب لازمی طور تے آفاقی ادب دی ضد نہیں پھیر وی ایہہ شاعر دے فن دے کمال تے ایس دیاں روحانی ممکن ہون والیاں طاقتاں اُتے اے کہ اوہ اپنے ادب دے محدود مہاندرے نوں کس زبان تے کس محاورے وِچ پیش کردا اے جے کسے ادیب دا محاورہ محدود توں لامحدود، قید والے گھیرے توں لامحدود گھیرے ول نہیں ودھدا یاں لامحدودیاں مطلق نوں وِگتے وِچ لیاؤن دی گنجائش نہیں رکھدا تے اوس دا ادب صرف مقامی امنگاں دا اظہار سمجھیا جاوے گا آفاقی ادب نہیں بن سکے گا [۲]"

ساڈی جاچے اُتے دتیاں تعریفاں وِچوں نمبر ۲ تے نمبر ۳ دا سانجھا مفہوم قومی ادب دے

۱۔ محمد عبداللہ، ڈاکٹر سید، ہمارا قومی ادب در ماہنامہ "ماہِ نو" لاہور، جنوری ۱۹۷۹ء، ص ۳

۲۔ اوہی، ص ۳

مہاندرے نوں نتاروِیں پکھوں ساہمنے لے آؤندا اے اپنے قومی حوالے نال سیّد صاحب نے اجیہے ادب نوں "پاکستانی ادب" دا ناں دتا اے ایہہ معنے سیّد صاحب نے محدود طور تے دتے نیں کیوں جے اوہناں نے موجودہ ادب دا مہاندرا نتارنا سی پر ویکھیا جاوے تے "پاکستانی ادب" یاں اپنے حوالے نال "قومی ادب" دی اصطلاح غیر محدود معنیاں وِچ وی ورتی جا سکدی اے کیوں جے حضرت قائداعظم نے اپنی اک تقریر وِچ فرمایا سی کہ "پاکستان برصغیر دے خطے وِچ اوسے ویلے قائم ہو گیا سی جدوں ایتھوں دا پہلا باشندہ اسلام دے حلقے وِچ آیا سی"[1]۔ مطلب ایہہ اے کہ مسلمان جدوں ایس خطے وِچ آئے تے اپنی تہذیب تے رہتل نال لے کے آئے ایہہ تہذیب اوہناں دے دین دی رنگت والی سی کیوں جے اسلام وِچ دنیا تے دین دو وکھ وکھ خانیاں وِچ نہیں ونڈے جا سکدے مطلب ایہہ اے کہ اسلام وِچ حقوق اللہ تے حقوق العباد دی اہمیت اِکو جیہی اے ایس حوالے نال مسلماناں دی تہذیب اک وکھ مہاندرے والی سی جس نوں ایہناں نے ایس خطے وِچ رہندیاں وی دھیری حد توڑی برقرار رکھن دی کوشش کیتی ایسے نوں دو قومی نظریہ دا ناں دتا گیا جس دی بنیاد اُتے پاکستان بنیا ایس حوالے نال جنوبی ایشیا دے مسلمان اک وکھ قوم قرار پائے جنہاں دا تعلق دنیا دے مسلماناں نال ایسے قومی حوالے نال بن دا اے۔

جنوبی ایشیا وِچ جدوں آزادی دی لہر چلی تے اک پاسے ایہہ نظریہ سی کہ ایتھوں دے وسنیک اک قوم نیں اوہناں نوں آزادی ایسے بنیاد اُتے ملنی چاہیدی اے پر دوسرے پاسے ایہہ نظریہ سی کہ برصغیر پاک تے ہند وِچ مسلمان اک قوم نیں جنہاں دی معاشرت تے معیشت دا مہاندرا دوسریاں (غیر مسلم) قوماں توں اُکا وکھ اے ایس دے ہوندیاں ہویاں کہ مسلمان ایتھوں دیاں ایہناں قوماں نال سینکڑے ورھیاں توں اکٹھے رہ رہے سن ایہناں نے ایتھے حکمران پاروں تے محکوم پاروں دی ویلا گزاریا سی پر ایہناں نے اپنے وکھ قومی مہاندرے نوں کدی مٹن نہیں دتا ایہو کارن اے کہ مسلمان برصغیر دی آزادی ویلے انگریز ہندو سکھ گٹھ جوڑ دے باوجود اپنے واسطے اک وکھ آزاد خطہ حاصل کرن وِچ کامیاب ہو گئے جتھے اوہ اپنے قومی مہاندرے نوں ہور اگھاڑن

۱۔ سمیع اللہ قریشی، قیام پاکستان کا تاریخی اور تہذیبی پس منظر، لاہور، ۱۹۷۷ء، ص ۱۴

دے قابل ہو سکدے نیں

ایس ساری گل بات وچ اساں نظریے دے حوالے نال گل کیتی اے جیہڑا جغرافیے نال نہیں فکر نال ہوندوچ اوندا اے تے فکر دا جوڑ میل بوہتا کر کے تاریخ نال ہوندا اے ڈاکٹر سید عبداللہ ہوراں دی ایسے پاسے سینٹ ماری اے کہ قومی ادب وچ اوس قوم دیاں بنیادی قدراں آوندیاں نیں اجیہیاں بنیادی قدراں جیہڑیاں اوہدی تاریخ شخصیت نوں ظاہر کردیاں نیں، مسلماناں دے جنوبی ایشیا وچ آون تے ایتھے مستقل طور تے وس جان دے، ہوندیاں ہویاں وی اوس معاشرتی ڈھانچے نالوں اپنے آپ نوں وکھ نہیں کیتا جیہڑا چودھاں سو ورھے پہلاں نبی آخر الزماں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے قرآن تے حدیث تے اپنی پاک سیرت دے حوالے نال مسلماناں نوں دتا سی ظاہر اے ایس معاشرتی ڈھانچے دا تعلق برصغیر دے قدیم معاشرتی ڈھانچہ دیاں بنیادی قدراں نال نہیں ایہہ وکھ گل اے کہ مسلماناں دے اون نال ایتھے دے معاشرتی ڈھانچے وچ انقلابی تبدیلیاں ہوئیاں اوہ معاشرہ جس نوں طبقیاں وچ ونڈیا گیا سی اوہدے وچ دا ظالمانہ نظام انسانیت نوں ہیٹھاں ول انساں دیاں گہرائیاں وچ ڈیگ چکیا سی مسلماناں دے آون نال ایہہ سلسلہ ٹٹیا، انسانی برابری دے اصول نوں منیا گیا تے ایہہ معاشرتی قدر پاروں ایتھے رائج ہویا۔

جنوبی ایشیا وچ ہندو اجیہی قوم اے جس نے ہمیش ہر آن والی قوم نوں معاشرتی تے معاشی پدھر تے ہڑپ کرن دی کوشش کیتی "اکو ای گل اے" اک اجیہا نعرہ اے جیہڑا ہندواں نے سینکڑے ورھیاں توں اپنایا ہویا اے ایس نعرے دے تحت اوہ اپنے عمومی اصولاں وچ کجھ نرمی پیدا کر دا اے اوس قوم نوں اپنا جزو بناندا اے دوجی قوم دا وکھ ہماندر ادھندلا کر کے اوڑک اوس "جزو" نوں اپنے "کل" وچ جذب کر لیندا اے۔ بدھ مت، جین مت ایس دیاں مثالاں نیں جنہاں دیاں بنیادی قدراں ہندو مت نال نہیں رلدیاں پر ایہہ دونویں دھرم ہن برصغیر وچوں الوپ ہو چکے نیں ایس دی سجری مثال "سکھ مت" دی اے ایس دھرم دے بنیادی اصول ہندو دھرم دے بنیادی اصولاں نال اکا ای نہیں کھاندے بلکہ ایہناں وچوں "وحدانیت" دا اصول بنیادی طور تے اسلام نال رلدا کھاندا اے پر پچھلے سینکڑے ورھیاں توں ہندو، سکھ اُتے باقاعدہ WORK کر رہیا اے "اکو ای گل اے" دا جادو سکھ مت اُتے ودھیر اچلدا رہیا اے ایس سلسلے

وچ ہندو نے سکھ نوں مسلماناں دے خلاف سازشاں کر کے بدظن وی کیتا اوڑک ایس دے بٹے وجھوں سکھ نوں غلام بنا کے بھارت لے گیا پینتیاں ورھیاں پچھوں جدوں پاکستانی قوم ول سکھ قوم دی نظر پئی جیہڑی اپنے دکھ مہاندرے پاروں آزادی دے بُتے لٹ رہی سی تاں اوس نوں ہوش آئی پر اپنے وچ اتاں دا پانی پلاں دے تھلیوں لنگھ چکیا سی ہُن سکھ دے اندر دی قومی غیرت جاگ پئی اے اوہ ہندو دی چالبازی تے چالاکی دا جاتو ہو چکیا اے ہندو ایہہ آکھن کہ "سکھ ہندو نیں" دا جواب نتارویں ڈھنگ نال "سکھ ہندو نہیں" دے روپ وچ دے رہیا اے گولڈن ٹمپل امرتسر اُتے ہوئے آپریشن بلیو سٹار دے نتیجے وچ اک پاسے سنت جرنیل سنگھ بھنڈراں والا تے اوہدے سینکڑے ساتھی شہادت دا درجہ پا چکے نیں تے اوہدے ردعمل پاروں شریمتی اندرا گاندھی سکھاں ہتھوں قتل ہو کے ہندو قوم وتوں شہید اکھوا رہی اے ایہہ پاڑا دنوں دنی ودھ رہیا اے ایس لئی کہ سکھ قوم تے اپنے دکھ قومی تشخص نوں اُجاگر کرن دی ہُن سونہہ کھا لئی اے بھارت دے سیکولرازم دا بھانڈا اوسے چوراہے پھُٹ چکیا اے کیوں جے ہُن خوشونت سنگھ ورگے سیکولر نظریہ رکھن والے سکھ وی ہندو دے ظلم اُتے کُرلا اُٹھے نیں تے کینیڈا وچ خالصتان کونسل دے صدر جگجیت سنگھ چوہان دنیا اگے ایہہ واویلا پئے کر دے نیں کہ سکھ اک وکھ قوم اے ایس نوں خالصتان دے روپ وچ آزادی ملنی چاہیدی اے مطلب ایہہ اے کہ سکھ قوم غلام بنن توں بعد عمل دے میدان وچ آئی اے جدوں کہ مسلمان قوم ازل دے دیہاڑے توں آزاد منش اے تے عمل دے میدان وچ اے ایس نے اپنے وکھ قومی مہاندرے نوں کدی وی اکھوں اوہلے نہیں رکھیا ایہو کارن اے کہ مسلماناں دے ادب نوں ویکھیا جاوے تے ایس وچ اک وکھ قومی مہاندرے دے خدوخال نوں ابھارن تے نتارن والیاں اتاں دیاں شہادتاں سانوں مل جاندیاں نیں پنجابی ادب وچ کیوں جے پاکستان بنن توں پہلاں تک مسلماناں دا حصہ بوہتا سی ایس لئی ایس حوالے نال وی ایہہ گل ثابت کیتی جاسکدی اے۔ پاکستان دے قیام توں مگروں ہوند وچ آون والے پنجابی ادب نوں اسی چھیکڑ تے کجھ وکھ ڈھنگ نال بحث ہیٹھ لیا کے ایس دے حوالے نال قومی مہاندرے نوں اُبھارن والیاں قدراں اُتے چانن پاواں گے

ہُن تیکر کیتی گئی بحث تے گل بات نال اسی ایہہ ثابت کیتا اے کہ مسلمان، برصغیر پاک تے ہند وِچ ہمیش اک اڈّ قوم پاروں رہے ایہناں نے اک پل واسطے وی کدی اپنے وکھ قومی مہاندرے نوں اکھاں توں اوہلے نہیں ہوݨ دِتا ایہو وجہ اے کہ ایہناں دے رہن سہن، بُود و باش ایہناں دے ادب دے مقابلے وِچ ایتھوں دیاں دوجیاں قوماں دے رہن سہن، بود و باش تے ادب وِچ ساہنوں نتارواں فرق دِسدا اے ایہہ گل ضرور اے کہ ایہناں نے مقامی معاشرے دیاں اجیہیاں قدراں نوں وی اپنایا جیہڑیاں اسلام دے بنیادی اصولاں نال متصادم نہیں سن ادب تے خاص طور تے پنجابی ادب دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے کیوں جے پنجاب وِچ ہمیش مسلماناں دی وددھ گنتی رہی اے تے پنجابی دی اک ہزار ورھیاں دی لسانی تے اُٹھ سو ورھیاں دی معلوم ادبی روایت وِچ بوہتا حصہ مسلماناں دا ای اے ایس لئی پنجابی ادب دی مجموعی لسانی تے ادبی روایت مسلمانی قرار پاندی اے ایس واسطے مثالاں دینا ضروری اے گل بھانویں لمی ہو جاوے گی پر ایس حقیقت نوں اُجاگر کیتیاں بناں چارا نہیں ای سب توں پہلاں پنجابی ادب دی لسانی روایت نوں لینے آں ایہدے نال ای ادبی روایت دی جُڑت کے سامنے آوے گی۔

ایہہ گل تے تسلیم اے کہ پنجابی زبان دیاں جڑھاں اوہناں زباناں دے گروہ وِچ نیں جیہڑیاں برصغیر پاک تے ہند دے ایس خطے دے قدیم وسنیک بولدے سن ایس گروہ دا تعلق دراوڑی مُنڈا زباناں نال اے ظاہر اے ایہہ زباناں بعد وِچ آوݨ والی آریائی زبان توں اڈ مزاج دیاں سن یعنی ایہہ نظریہ ہُن منیا نہیں جا سکدا کہ ایس خطے دیاں زباناں آریائی گروہ دیاں زباناں نال تعلق رکھدیاں نیں ایہہ گل وی ہُن حقیقت نہیں رہی کہ جدوں آریہ لوک ایس خطے وِچ آئے تے ایہناں نے مقامی تہذیب تے زباناں نوں اُکا مٹا دِتا تے اوہناں دی تھاں اپنی تہذیب تے زباناں نوں نافذ کیتا سگوں ہُن تے لسانیات دے ماہر ایہہ حقیقت سامنے لیائے نیں کہ ایتھوں دے قدیم وسنیکاں نے آریہ لوکاں نوں گنگا جمنا دل دھک دِتا ایہناں دیاں زباناں نے وی مقامی زباناں اُتے کوئی خاص اثر نہیں کیتا ایتھوں تیکر کہ ایتھے رہندیاں ایہناں نے جیہڑے وید بنائے اوہ وی آریاں دی خالص زبان "سنسکرت" وِچ نہیں ویداں دی زبان وِچ وی چوکھی حد تیکر مقامی زباناں دی ملاوٹ اے ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ جیہڑی تہذیب تے

زبان آریہ دے بعد ایتھے جاری ہوئی اوہ ہندو تہذیب نہیں سی سگوں ایس دا تعلق آریہ لوکاں توں پہلاں موجود تہذیب نال سی ہولی ہولی ایہہ تہذیب مُکدی گئی جدوں ایتھے مسلمان آئے تے ایہناں نے اپنی تہذیب دے خدوخال نوں متعارف کروایا مسلم تہذیب ایس زمانے وچ اک انقلابی تہذیب سی کیوں جے اسلام جدوں رب دی آخری ہدایت باروں آیا تے دنیا دیاں دوجیاں تہذیباں زوال دا شکار سن اسلامی تہذیب اک زوردار تہذیب سی پھیر ایس نوں پھیلان والے موثر ڈھنگ نال پھیلاندے سن ایس لئی ایہہ جس پاسے گئی ایس نوں سر متھے تے قبول لیا گیا ایس دی اک وجہ تے پیغام دی سچائی سی تے دوجی ایس نوں اپڑان والیاں دا عملی ڈھنگ وچ ایس نوں پیش کرنا سی ایس حوالے نال جے اسی ۷۱۲ء نوں ایس خطے وچ اسلامی اثر نوں موثر انداز وچ پھیلان دا مڈھلا نقطہ متھ لیئے تاں گل نوں اگے ودھاؤنا سوکھا ہووے گا۔

پنجابی زبان دے ماہر لسانیات (جنہاں وچ غیر مسلم وی شامل نیں) ایس گل تے متفق نیں کہ پنجاب دے خطے وچ بولی جان والی زبان نے مسلماناں دی آمد تے پنجابی زبان بنن ول اپنے سفر دا مڈھ بدھا ظاہر اے مسلمان اپنے نال عربی، ترکی تے فارسی زباناں لیائے ایہناں زباناں اُتے اسلامی اثر ڈونگھے ہو چکے سن تے اسلامی مہاندرا ایہناں دا بن چکیا سی ایس لئی ایہناں دے اثر نال پنجاب دے خطے وچ جیہڑی زبان اُبھری ایس دی بنیادی لسانی روایت اِی اسلامی قرار پاندی اے ایہو وجہ اے کہ ایس دور وچ جیہڑا ادب ملدا اے اوہ مسلماناں دے ہتھوں ای تخلیق ہویا محمود غزنوی توں بابر دے مغل سلطنت دی نینہہ رکھن تک پنجابی زبان اپنا وکھ مہاندرا بنا چکی سی ایس دور دے ادب وچوں اک دو مثالاں ویکھو۔

حاجی بابا رتن (۱۰۰۰ء — ۱۲۰۰ء) دا تذکرہ ایس دور دے شاعراں وچ ملدا اے ایہناں دا اک بول سکھاں دیاں ادبی تاریخاں وچ وی ملدا اے

ڈوبا محمد سونا خدائی دے
دہوں وچ دنیا غوطہ کھائی دے[1]

۱۔ نرندر دھیر: ناتھ جوگیاں دا ساہت در پنجابی ساہت دا اتہاس، بھاگ پہلا، پٹیالہ۔ ۱۹۷۱ء، ص ۹۹ گورمکھی

ایسے دور دی اک ہور مثال حضرت بابا فرید گنج شکرؒ (۱۱۷۵ء-۱۲۶۵ء) دی اے جنہاں دا کلام آدی گرنتھ (مرتبہ ۱۶۰۴ء) راہیں محفوظ ہو کے ساڈے تیکر اپڑیا۔ بابا فرید گنج شکرؒ اپنے ویلے دے بہت وڈے عالم صوفی با عمل تے درویش سن ایہناں دے کلام وچ اوہ اسلامی قدراں ملدیاں نیں جیہڑیاں جاہلیت دے زمانے دی شاعری دے مقابلے وچ قرآن حکیم دی تعلیم دے ذریعے سامنے آئیاں۔ قرآن پاک تے حضرت محمدؐ دی سیرت دے حوالے نال جیہڑا نظریہ حیات تے جیہڑا اخلاقی نظام ہوند وچ آیا۔ اوس دا اظہار بابا فرید دی شاعری اے ایس وچ توحید، فناہ، حیاتی بعد از موت، قیامت، جزا تے سزا، اللہ توں ڈرنا، انسانی فلاح، اللہ دی عبادت (نماز) وغیرہ شامل نیں بابا جی فرماندے نیں۔

اُٹھ فریدا اوضو ساز صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نویں سو سر کپ اتار[۱]

نماز بارے ای اک تھاں لکھدے نیں

فریدا بے نمازا کتیا ایہہ نہ بھلی ریت
کدے چل نہ آیا، پنجے وقت مسیت[۲]

اللہ تعالیٰ دے علیم تے بصیر ہون تے سدا زندہ ہون بارے تے اسلامی ہدایت دی بنیاد "رب تعالیٰ کولوں ڈرنا" نوں اک بول وچ انج لیاوندے نیں

اٹھ فریدا ستیا جھاڑو دے مسیت
توں ستا رب جاگدا تیری، ڈاہڈے نال پریت[۳]

ایہدے وچ "ڈاہڈے" لفظ نوں "پریت" نال لیاون نال اللہ تعالیٰ نال عشق دے اسلامی انداز نوں اُبھاریا گیا اے۔

۱۔ بابا فرید: بول فریدی مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ ۱۹۶۵ء، ص ۱۱۶

۲۔ فرید، بابا: بول فریدی مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ ۱۹۶۵ء، ص ۱۱۵

بابا فرید نوں پنجابی شاعری (ادب) دا باوا آدم آکھیا جاندا اے آپ نے جیہڑا ادب تخلیق کیتا اوہ اک پاسے تے مکمل طور تے ادبی لوڑاں نوں پوریاں کردا اے تے دوسرے پاسے ایس خطے دے لوکاں نوں اسلام دی سچی تے سُچی راہ وی وکھاندا اے ایس دے مگروں اٹھ سو ورھیاں دے پنجابی ادب اُتے تسی اچانویں نظر وی مار جاؤ تہانوں ایہدے وچ وڈھے پکھتوں اوہو ای جذبہ نظر آئے گا جیہڑا بابا جی دی شاعری وچ موجود اے دوسرے لفظاں وچ اسی ایہہ آکھ سکنے آں کہ بابا فرید گنج شکرؒ نے اپنی شاعری وچ اسلامی قومی تشخص نوں اک مجسم روپ دے دتا۔

پنجابی زبان دی ایہہ خوش قسمتی اے کہ ایس نوں جیہڑی لسانی تے ادبی روایت ایس مڈھلے کلام توں ملی ایہہ تخلیقی سطح اُتے سامنے آیا سی نہیں تے ایس دی اک صورت کئے تعلیمی تبلیغی یاں تدریسی رسالے دی وی ہوسکدی سی کہ ایہہ زمانہ اجیہے لٹریچر دیاں لوڑاں دا زمانہ سی جیویں کہ بعد وچ اساں ویکھیا کہ اُٹھ سو ورھیاں وچ خالص دینی ادب وی وجود وچ آیا تے ایہہ سلسلہ قیامت توڑی جاری رہے گا اجیہا ادب بھانویں مجموعی طور تے قومی سھاندرے نوں ادب دے حوالے نال اُجاگر کرن وچ مدد دیندا اے پر جو کردار تخلیقی سطح اُتے وجود وچ آون والا ادب ادا کردا اے ایہہ ادب ادا نہیں کردا پھیر ایہہ گل وی اے کہ تخلیقی پدھر تے ہوندوچ آون والا قومی سھاندرے والا ادب کیوں جے اپنے لکھن والے دے ذاتی احساس دے حوالے نال ہوندوچ آوندا اے مطلب اے ایس دی حیثیت جذبات دی ہوندی اے ایس لئی ایہہ قومی سھاندرے دی پرکھ تے تشخیص دے سلسلے وچ باا عتبار حوالے دی بن جاندی اے ایس نالوں وی زوردار مثال لوک ادب دی اے جیہڑا کسے معاشرے دے سلبھے ضمیر دی آواز منھیا جاسکدا اے ایس دی نوعیت وی تخلیقی ہوندی اے ایس دیاں مثالاں اسی اگے چل کے دیاں سگے پہلاں باقاعدہ تخلیقی ادب دیاں کجھ مثالاں نال گل اگے ٹوریئے:

تخلیقی پدھر تے قومی سھاندرے دا پنجابی ادب ساڈے صوفی شاعراں ہتھوں وی ہوند وچ آیا اے ایہناں وچ شاہ حسین لاہوری، حضرت سلطان باہوؒ، حضرت بلھا شاہ، علی حیدر ملتانی، ہاشم شاہ، مولوی احمد یار، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید دا ناں اُچیچا لیا جا سکدا اے اسی ایہہ گل منّنے آں کہ ایہناں وچوں کجھ شاعراں دے کلام اُتے بھگتی دا اثر اے

تے وحدت الوجود دے حوالے نال کئی تھانواں تے ایہناں دا اظہار قومی مہاندرے نوں پھیٹر کردا دسدا اے پر ساڈا نقطہ نظر ایس سلسلے وچ ایہہ اے کہ ایہناں وچوں کئی شاعراں نے بھانویں وحدت الوجود دے بیان وچ ہندی ادبی تے لسانی روایت توں لابھ چکیا اے پر ایہناں شاعراں نوں جے سموچے پکھوں ویکھیا جاوے تے ایہناں دا ایہہ رنگ ایہناں دے مسلمانی لسانی تے ادبی روایت والے رنگ وچ جذب ہوندا نظر آوندا اے اُنج تے ناتھ جوگیاں دے ویلے گورکھ ناتھ (۱۱۰۰ء ۔ ۱۲۰۰ء) دے کلام وچ سانوں عربی فارسی دے لفظ تے مسلمانی لسانی روایت جزوی طور تے مل جاندی اے جیویں بھگت بانی یاں سادھ بھاشا دا گورکھ ناتھ دا ایہہ کلام ؎

ناتھ کہنتا سبھ جگ ناتھیا گورکھ کہت گوئی
کلمہ کا گور محمدؐ ہوتا پہلے موا سوئی [۱]

پر ایہہ اسمولچا تاثر ساڈے قومی مہاندرے والا نہیں دوجے پاسے شاہ حسین لاہوری دی ایہہ کافی ویکھو ؎

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نمانا ں میں ناہیں سبھ توں [۲]

اک ہور تھاں کہندے نیں ؎

نی! مینوں رب نہ بھُلی، دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھُلی ہو سبھ کجھ بھُلی رب نہ بھُلن جیہا [۳]

یاں پھیر لکھدے نیں ؎

۱۔ نندر دھیر، ناتھ جوگیاں دا ساہت وِچ پنجابی ساہت دا اتہاس (۱)، پٹیالہ (بھارت)۔ ۱۹۷۱ء، ص ۸۲
۲۔ شاہ حسین، کافیاں، لاہور ۱۹۷۲ء، ص ۲۱
۳۔ اوہی ، ص ۴۰

ملاں دے اُپر ہوگ، بیڑا کیا صوفی کیا جنگی

جو رب بھاوے سوای تھیسی سائی بات ہے چنگی

آپے ایک انیک کہاوے صاحب ہے بہُ رنگی

کہے حسین سہاگن سائی جو شوہ دے رنگ رنگی[۱]

حضرت سلطان باہو کول اللہ تعالیٰ دا عشق ای عشق اے۔ وحدانیت نوں اوہناں نے آپنے فکر دی بنیاد بنایا اے اوہناں دی شاعری وچ اسلامی ہدایت نوں حیاتی دا ضابطہ کرکے پیش کیتا گیا اے جس نال قومی مہاندرے دے خدوخال ہور زیادہ اُگھڑ آئے نیں فرماندے نیں ؂

الف اللہ چنبے دی بُوٹی مُرشد من میرے وچ لائی ہُو

نفی اثبات دا پانی ملیس ہر رگے ہر جائی ہُو

اندر بُوٹی مُشک مچایا جاں پھُلّن پر آئی ہُو

جیوے مُرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہُو[۲]

تے ؂

کلمے لکھ کروڑاں تارے ولی کیتے سے راہیں ہُو

کلمے نال بجھائے دوزخ جتھے اگ بلے از گاہیں ہُو

کلمے نال بہشتیں جانا جتھے نعمت سُنج صباحیں ہُو

کلمے جیہی کوئی نعمت نہ باہو اندر دوہیں سرائیں ہُو[۳]

پھیر ؂

مُرشد اوہ سہیڑیئے جیہڑا دوجگ خوشی وکھائے ہُو

اوّل غم ٹکڑے دا میٹے وت رب دا راہ سمجھائے ہُو[۴]

۱۔ شاہ حسین: کافیاں، لاہور۔ ۱۹۷۲ء، ص ۴۴

۲۔ سلطان باہو: ابیات، لاہور۔ بائیسواں، ص ۳

۳ ۔ اوہی : ص ۲۰

۴۔ اوہی : ص ۲۱

پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ بلھا شاہ اک ایجہا شاعر اے جس نوں ایہدی شاعری دے حوالے نال سب توں ودھ گمراہ کن طریقے نال پیش کرن دی سازش کیتی گئی اے بلھا شاہ نے پنجابی شاعری راہیں اپنے پیغام نوں کیوں جے سب توں زیادہ تخلیقی رنگ دین دا چارا کیتا اے ایس لئی کتے کتے ابہام پاروں لوکاں نے اوس بارے عجیب عجیب گلاں کیتیاں نیں کہ اوہ سیکولر شاعر اے کجھ نے اوس نوں وجودی (موجودگا) وی آکھیا اے پر حقی گل ایہہ اے کہ بلھا اک سالک اے وہ فناہ فی الشیخ، فناہ فی الرسول تے فناہ فی اللہ دیاں منزلاں دا جانُوں اے ایہناں تناں منزلاں وچوں لنگھن دیاں کیفتیاں اوس دی شاعری وچ موجود نیں اوس دی شاعری دا بنیادی نقطہ یاں دُھرا توحید الٰہی اے۔ عارف عبدالمتین دے لفظاں وچ بلھا شاہ۔ توحید الٰہی نوں بڑی جذباتی شدت نال پیش کردے نیں۔ اوہناں دے کلام وچ سانوں توحید دا محض نظریاتی، فکری تے جامد قسم دا اظہار نہیں ملدا سگوں ایہدے الٹ محسوساتی تے جذباتی سطح اُتے بڑا متحرک قسم دا ابلاغ لبھدا اے[۱] بلھا کہندا اے

کیہہ پچھنا ایں ذات صفات میری
اوہو آدم والی ذات میری
نحن اقرب دے وچ گھات میری[۲]

علی حیدر، ہاشم، مولوی احمد یار، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید ایہہ سب صوفی اک ای فکری نکتے دے آلے دوالے تخلیقی پدھر اُتے گل کردے دسدے نیں تے اوہ توحید دے بیان دا نکتہ اے ایہناں ساریاں نے وحدت الوجود دے حوالے نال گل کیتی اے خواجہ غلام فرید دے مگروں ایہہ سلسلہ پاکستان دے قیام تیکر چلدا اے تے سید فضل شاہ نوں کوٹی، میاں محمد بوٹا، میاں ہدایت اللہ کول ایہہ انداز بڑے زوردار ڈھنگ وچ دسدا اے پاکستان دے قیام مگروں ایس دی صورت وحدت الوجود والی تے نا اوہیں نہیں رہندی پر اسلامی معاشرے دی گل رب تے بندے دے رشتے دے حوالے نال اُگھیڑ دیں تے نا اوہیں اے جدید شاعراں وچوں قیوم نظر

۱۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۱۰۲

۲۔ بلھا شاہ، کلیات بلھے شاہ، لاہور۔

وچ ساڈوں ایہہ اگھ لبھدا اے عارف عبدالمتین ہوراں نے اپنی کتاب "پرکھ پڑچول" وچ پنجابی دے شروع توں اج تیکر دے شاعراں نوں وحدت الوجود دی حوالے نال اکو لڑی وچ پرون دا چارا کیتا اے اوہ وی ایسے گل دے قائل نظر آؤندے نیں کہ قیام پاکستان توں مگروں ایس دا انداز کجھ بدل گیا۔

حقیقت ایہہ اے کہ خواجہ غلام فرید دے بعد تخلیقی سطح تے ایہہ اظہار کوئی بوہتی اُچیائی اُتے ساڈوں نظر نہیں آؤندا شاید ایس دا کارن خواجہ غلام فرید دی اپنی ذات وی ہووے کیوں جے اوہ صوفی با عمل سن، خواجہ غلام فرید، محی الدین ابن العربی دے فلسفے دے زبردست مفسر سن "وحدت الوجود" اوہناں دی شاعری دا مرکزی فلسفہ اے اوہناں نے ایس فکر نوں اپنی ذات دا حصہ بنا کے تخلیقی سطح تے ایس دا اظہار بڑے زوردار ڈھنگ وچ کیتا اے ؎

ہر جا ذات پُنل ہے   صوفی سمجھ سنبھال
لَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْءٌ   سب شے اس نوں جان[1]

پنجابی دے صوفی شاعراں دے تخلیقی اظہار دیاں ایہناں مثالاں توں ایہہ ثابت کرنا سی کہ ایہناں شاعراں نے اِکو نکتے دے آلے دوالے اپنی شاعری نوں گھمان دی کھیچل کیتی اے تے اوہ اے "توحید" ایہناں وچوں کجھ نے سلوک دیاں منزلاں دی گل کیتی اے تے کجھ نے عشق نوں رہبر بنا کے سدھی توحید دی بقا تے باقی ہر شے دی فناہ دی گل کیتی اے ظاہر اے ایہہ ساڈے قومی مہاندرے دی اک بہت وڈی قدر اے باقی قدراں ایسے اِی اک قدر دی تفہیم تے تفسیر واسطے ای نیں۔

تخلیقی پدھر تے پنجابی ادب وچ قومی یاں اسلامی مہاندرے نوں اُجاگر کرن دا عمل اک ہور رُوپ وچ وی ظاہر ہویا ایہہ "پنجابی مرثیہ یا جنگنامہ کربلا" اے ایس دی پنجابی ادب وچ روایت گھٹ وگھٹ پنج سو ورھے پرانی اے ہُن ایہہ گل تے یقینی اے کہ "اسلام زندہ ہوتا ہے ہر کربلا کے بعد" پنجابی دے مسلمان (سگوں کئی غیر مسلم) شاعراں نے ایس گل نوں نظر

۱۔ غلام فرید، خواجہ، دیوان فرید مع ڈوہڑہ جات، ملتان۔ ص ۱۲۴

وِچ رکھدیاں بھرپور مرثیہ ادب تخلیق کیتا ایہہ سلسلہ فرید ثانی (۱۴۵۰ء - ۱۵۷۵ء) توں ٹُر کے اَج تیکر جاری اے تے قیامت تورُی جاری رہے گا ہُن تیکر دی کھوج موجب پیر محمد کاسی پنجابی دا پہلا لکھاری اے جس جنگ نامہ کربلا لکھیا ایہہ ۱۰۹۲ھ مطابق ۱۶۸۱ء دی لکھت اے ؎

بیٹا حضرت علی دا ہویا پاک شہید روون لگی پرتھمی دُکھ نہ سونگ یزید
پُون تجلی نور دی عرشوں برسن پھُل ماتم کیتا کربلا جنگل سارے رُل [۱]

ایدوں مگروں حافظ برخوردار دا اٹھارویں صدی) رکن الدین (۱۷۲۳ء) شاہجہان مقبل (۱۷۴۰ء) حامد شاہ عباسی (۱۷۷۷ء) وغیرہ وڈے وڈے جنگ نامہ نگار ہوئے نیں انھیویں صدی عیسوی وِچ پنجابی مرثیے نے کروٹ لئی ملتان دے علاقے وِچ ایس دا رنگ مجلساں والا نظم نثر تے پھٹکل مرثیے دا ہو گیا جدوں کہ دوسرے پاسے مرثیے دی اتاں دی مقبولیت پاروں من وچار گلاں تے مبالغے نوں سنجیدگی نال محسوس کیتا گیا تے شاہ عبدالعزیز دے رسالہ "سرالشہادتین" دی طرز تے جنگ نامے لکھے گئے کیوں جے من وچار گلاں تے مبالغے نال شہادت امام عالی مقام دی اصل روح پھٹڑ ہو رہی سی جس نال قومی مہاندرا وی پھٹڑ ہو رہیا سی ایس اصلاحی سلسلے دی پنجابی وِچ سب توں پہلی لکھت سرالشہادتین دا پنجابی منظوم ترجمہ محمد حسین احمد آبادی دی کتاب "گلزار حسین" اے بعد وِچ ایس پرت تے ہور لکھتاں وی ہوند وِچ آیاں جنہاں وِچ عبدالعزیز دا جنگ نامہ امام حسین، مولوی حبیب اللہ دا جنگ نامہ کربلا تے میاں محمد بوٹا گجراتی دا معرکہ کربلا دا ناں لیا جا سکدا اے۔

اسلامی مہاندرے نوں ابھارن والی تخلیقی سطح دی اک نوعیت پنجابی دے قصہ ادب دیاں اوہ داستاناں نیں جنہاں دا تعلق قرآن پاک یاں اسلامی تاریخ نال اے قرآنی داستاناں وِچوں سب ناموں ودھ داستان یوسف زلیخا (احسن القصص) اے جس نوں سب توں پہلاں حافظ برخوردار نے ۱۶۷۹ء وِچ نظم کیتا ایس نوں کجھناں تے نال سدھا سدھا تفسیر وانگ لکھیا پر کجھناں نے تخلیقی پدھر تے باقاعدہ پلاٹ بنا کے سامنے لیاندا مولوی عبدالحکیم، مولوی احمد یار،

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، جنگ نامہ پیر محمد کاسی، لاہور - ۱۹۸۲ء، ص ۴۶

مولوی غلام رسول عالم پوری تے مولوی عبدالستار دے ناں ایس سلسلے وچ لیے جاسکدے نیں مولوی غلام رسول عالم پوری دی احسن القصص زبان تے بیان پاروں اُچ پدھر دی تصنیف اے جس وچ بندے تے رب تعالیٰ نوں وحدت الشہود دے حوالے نال جوڑیا گیا اے حمد وچ فرماندے نیں

عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرہ اقراری
دم دم لکھ لکھ توں توں حمدوں تھکے نہ شکر گزاری[1]

تے کلمہ حمد دی تعریف وچ فرماندے نیں

عشق بھنا اخلاص نہلایا رنگیا برنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی[2]

اسلامی مہاندرے نوں اُبھارن والے ڈوجے قصیاں وچوں داستان امیر حمزہ، تمیم انصاری، ابراہیم ادھم، شیخ صنعان، سلطان محمود، اصغر و صغرا، شاہ منصور، سخی خواص تے میم سلمان وغیرہ ذکر دے قابل نیں ایہناں قصیاں دا ماحول خالص اسلامی اے تے اکثر دا جوڑ میل حجاز مقدس نال اے دلیسی قصے جیہڑے مسلماناں نے تحریر کیتے اوہناں دا ماحول دی ایہناں دے لکھاریاں نے اسلامی رکھیا جیویں ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحباں، سسی پنوں، سیف الملوک، میم سلمان وغیرہ ایہہ سلسلہ ویہویں صدی تیکر اپڑ کے منظوم ڈرامے دا اک ہور روپ دی اختیار کر دا اے داستاناں نوں لوک ڈرامے وانگ منظوم لکھیا گیا ایہدے وچ حشمت شاہ تے عبدالمجید کریام والا نے بڑا ناں پیدا کیتا۔ داستاناں وچوں وارث شاہ دی ہیر دے حوالے نال کجھ گلاں کرن نال ایس حوالے نال قومی مہاندرے نوں اجاگر کرن دا چارا کرن والیاں دی سیانف دی نشان دہی کیتی جاسکدی اے۔ ہیر دا قصہ سب توں پہلاں اک ہندو دمودر نے اکبر دے ویلے لکھیا وارث شاہ تیکر اپڑدیاں گھٹ وگھٹ پنج ہیراں تے وڈھیریاں مقبول ہو چکیاں سن۔ احمد گوجر، چراغ اعوان، ہیبل، مقبل تے حامد شاہ عباسی پر جیہڑی شہرت وارث دی ہیر نوں ملی اج تیکر کسے نوں نصیب

۱۔ غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، لاہور۔ ۱۹۶۱ء، ص ۲

۲۔ اوہی ، ص ۱

نہیں ہو سکی، وارث دی ہیر دوجیاں ہیراں توں دو خوبیاں پاروں وکھری اے پہلی انداز بیان یاں اسلوب تے دوجی اوہدی فطرت شناسی اوہدی ہیر دا سارا ماحول پنجاب دے اوس ویلے دے معاشرے نوں پیش کردا اے اوس ویلے مسیتاں وچ اسلامی ہدایت دیاں کیہڑیاں کیہڑیاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں سن، عالماں دا درجہ کیہ سی، اسلام وچ عورت دا مقام کیہ اے، انسان دی حقیقت کیہ اے؟ توحید، رسالت، اعمال، نجات، آخرت، روح، فرشتے، منکر نکیر، شیطان ایہناں ساریاں تے تھاں تھاں اسلامی نقطہ نظر نال چانن پایا گیا اے ایتھوں تیکر کہ کتاب دے چھیکڑ تے وارث نے جیہڑا علامتی رنگ دتا اے اوہ اسلامی فکر موجب اے روح، قلبوت دے حوالے نال اوہ ایس طریقے نال گل بناندا اے کہ جیویں ساری ہیر نوں اوس تصوف دا رنگ دے دتا ہووے وارث شاہ ہیر وچ ودھیری تھاں تے قرآن پاک دیاں آئتاں نگینے وانگ جڑ دیندا اے بلکہ ہیر دے مجموعی ماحول تے ہیر دے حوالے نال رب تے انسان دے رشتے نوں پکیاں کرن دے چارے پاروں اوہ اک تھاں ایہہ وی کہہ جاندا اے ـــ

ایہہ قرآن شریف دے معنے نیں جیہڑے شعر میں وارث شاہ دے نیں[1]

اوہدا نظریہ ایہہ اے کہ چنگے عمل بناں آخرت وچ نجات ناممکن اے کتاب دے آخر تے جدوں سیال ہیر نوں زہر دے دیندے نیں تے وارث ایس نوں بدعملی قرار دیندیاں ہویاں اللہ تعالیٰ نوں علیم تے بصیر مقدیاں لکھدا اے ـــ

مار سٹیا ہیر نوں ماپیاں نے ، ایہہ ویکھنے اوس دے خیال دے نی
بدعملیاں جنہاں توں کریں چوری ، محرم حال تیرے وال وال دے نی[2]

اساں شروع وچ ای ایہہ گل آکھ دتی سی کہ جیہڑا ادب تخلیقی حوالے نال سامنے آوے معاشرے دیاں اصل قدروں اوس راہیں پکے پیڈے ڈھنگ نال محفوظ ہوندیاں نیں انج اجیہا ادب دی پنجابی وچ لکھیا گیا جیہڑا پنجابی ادب کہاندا اے جس وچ سدھے

۱۔ وارث شاہ، ہیر، مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر، لاہور ـ ۱۹۶۱ء، ص

۲۔ اوہی ، ص ۳۸۳

سدھے ڈھنگ نال اسلامی ہدایت دی گل کیتی گئی اے ایہدے وچ فقہ دیاں کتاباں قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں، گلزاراں، اسلامی جنگ نامے، اسلامی تاریخ دیاں کتاباں پر دینی ادب وچ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی حیاتی بارے سیرت پاک دیاں کتاباں تے نعت حقی گل ایہہ اے کہ اک لحاظ نال تخلیقی پدھر تے لکھیاں گئیاں نیں وجہ ایہہ اے حضور دی ذات اقدس نال لکھن دی جذباتی وابستگی اے ایس لئی ایس حوالے نال لکھی جان والی تحریر وچ اُچے سُچے ادب دیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں ایس سلسلے وچ حاجی بابا رتن توں لے کے اج دے نعت گو شاعر حفیظ تائب تیکر ساڈا ادب نعت نال بھرپور ادب اے پہلاں نعت پنجابی دی ہر اوس تحریر دا حصہ رہی جیہڑی مسلمان ہتھوں ہوند وچ آئی بعد وچ نعت نے اک وکھری صنف پاروں اپنے آپ نوں منوا لیا ایہو ای گل سیرت دیاں کتاباں بارے اے پہلاں سیرت حصیاں وچ تولد نامہ، حلیہ شریف، معجزات، نور نامہ تے وفات نامہ دی صورت وچ لکھی گئی بعد وچ سیرت دیاں مکمل کتاباں نظم تے پھیر نثر وچ لکھیاں گئیاں۔

نعت رسول مقبولؐ نوں اصل وچ وِیہویں صدی وچ آکے اک وکھ صنف پاروں اپنایا گیا ایہہ سلسلہ خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں وچ ہوند وچ آؤندا اے اوہ اپنی اک کافی وچ لکھدے نیں۔

اِتھاں میں مُٹھڑی نت جان بلب

اوہ تاں خوش وسدا وچ ملک عرب [۱]

ایہدے بعد دو شاعراں نے عہد وچ نعت نوں دلوں وجھوں تخلیقی پدھر تے لکھدے تے پنجابی دے نعتیہ ادب دا مہاندرا سنواردے دسدے نیں پہلا پیر مہر علی شاہ گولڑوی تے دوجا امام دین راقب قصوری اے پیر ہوراں دی مشہور نعت دا اک حصہ ویکھو

اج سک متراں دی ودھیری اے	کیوں دلڑی اُداس گھنیری اے
لوں لوں وچ شوق چنگیری اے	اَج نیناں لایاں کیوں جھڑیاں
سُبحان اللہ ما اجملک	ما احسنک ما اکملک
کتھے مہر علی کتھے تیری ثنا	گستاخ اکھیں کتھے جا اڑیاں [۲]

۱۔ غلام فرید، خواجہ: دیوان فرید، ملتان۔ ص ۲۱

۲۔ حفیظ تائب (مرتبہ): پنجابی نعت، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۲۶، ۲۸

راقب نے لکھیا اے

میرے سوہنے محمدؐ دلدار دے نبی ۔۔۔۔ من موہنے محمدؐ میں واری گئی
جان کھٹڑی گئی نال ٹھٹھری گئی ۔۔۔۔ بلہاری گئی بلہاری گئی[1]

یاں اے

میں جیہی عیباں بھری نوں دسیاں نعتاں لکھنیاں
تیرے صدقے توں کریں مریاں نفلی بھلیاں کس طرح[2]

ایہہ سلسلہ حکیم ناصر، قریشی، اعظم چشتی، مسلم اویسی، صائم چشتی، فقیر قادری، محمد علی ظہوری، وغیرہ توں ہوندا حفیظ تائب تیکر اپڑدا اے تے اوہ ایس نوں تخلیقی پدھر تے فن دیاں اُچیائیاں اُتے اپڑا دیندے نیں۔ حفیظ تائب ساری کائنات نوں حضور نبی اکرم صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم دے حوالے نال ویکھدے نیں آپ دی ذات اقدس نوں آدمیت دا معیار قرار دیندے نیں۔ ایہناں دی نعتیہ شاعری نال ایہہ گل نتردی اے کہ اوہ اپنے معاشرے تے ایس دے حوالے نال عالمی معاشرے وچ انسانیت دے اوس معیار دے چاہوان نیں جس تے نبی آخرالزماںؐ اپڑے ایہو معیار اعلیٰ تے ارفع اے ظاہر اے اوہ اپنے عہد دے حوالے نال ایہہ گل کہہ رہے نیں نعتیہ شاعری وچ ایہہ اک نواں رجحان اے تے ایس نال ساڈے قومی جہاندرے دی نشان دہی ہوندی اے۔

تخلیقی پدھر تے ہوند وچ آون والے ادب وچ اک صنفِ کسب نامیاں دی اے جیہڑی پنجابی ادب وچ بھانویں بوہتی نہیں پر موجود ضرور اے ایہناں وچوں کجھ کسب نامے تے تصوف دے حوالے نال رب تے بندے دے رشتیاں نوں عبادت تے ریاضت دے ذریعے پکیاں کرن دا ادم کردے نیں تے کجھ معاشرتی سطح تے اوس کسب نوں اسلامی حوالے نال اپنان دی تلقین کردے نیں مولوی احمد یار دے کسب نامے ایس سلسلے وچ خاص طور تے ذکر دے قابل نیں اڈو اڈ پیشیاں درزی، لوہارا دھوبی، ترکھانا وغیرہ بارے پہلاں ایہناں کسب نامیاں وچ ایہہ دسیا گیا اے کہ حضرت آدمؑ توں بعد

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر (مرتب)، راقب قصوری دیاں نعتاں، برخ کلاں (قصور)۔ ۱۹۸۲ء، ص ۱۱۱

۲۔ اوہی ، ص ۴۳

کس کس پیغمبر نے ایہناں نوں اپنایا پھیر ایہہ دسیا گیا اے اک مسلمان نوں ایہہ کسب پیغمبراں دی سنت اُتے چل کے کرناتے عبادت سمجھ کے نبھانا چاہیدا اے ہر کسب نامے وچ آخر تے اوس کسب دے باراں اصول (فرض) دسے گئے نیں جنہاں نوں اوس کاسبی نوں اپنانا چاہیدا اے ایہہ باراں اصول ایہہ نیں: ۱۔ کسب کرن والا مرد نمازی ہووے۔ نماز قضا نہ کرے۔

۲۔ کسب نہ چھڈے۔

۳۔ خیرات کرے بھانویں مفلس ای ہووے

۴۔ فقہ (اسلامی) دا علم پڑھے

۵۔ ادب کماوے، ماں پیو تے استاداں دی خدمت کرے

۶۔ کوشش کرکے رزق حلال کماوے

۷۔ سویرے ویلے قرآن پڑھے۔

۸۔ درویش تے سوالی خالی نہ موڑے

۹۔ عورت نوں ستر (پڑدے وچ) بہاوے۔

۱۰۔ رب دا ناں ہمیش سنبھالے

۱۱۔ کسب دے استاد دی خدمت کرے

۱۲۔ جو کماوے اوہدے وچوں چوتھا حصہ اللہ تعالیٰ دے ناں تے شکرانے وجھوں دے دیوے[۱]

گوہ کیتیاں پتہ لگدا اے کہ جیہڑے اصول یاں فرض کسب نوں یاں کم نوں کرن لگیاں دسے گئے نیں ایہناں وچ اسلامی ہدایت حقوق اللہ تے حقوق العباد دونویں آجاندے نیں جیہڑا مسلمان کسب کرن والا ایہناں تے عمل کرے گا اوہ اجیہا معاشرہ پنگرائے گا جس دا مہاندرا اسلامی اے ایس حوالے نال ادب رائیں اسلامی تے قومی مہاندرے نوں اُبھارن وچ ایہناں کسب نامیاں دا حصہ بیندا اے۔

ہُن تیکر اساں اجیہے پنجابی ادب بارے گل بات کیتی اے جیہڑا باقاعدہ معلوم لکھاریاں ہتھوں تحریر ہویا تے ساڈی گل بات تخلیقی پدھرتے ہوند وچ آون والے ادب دے آسے دوآلے گھمدی رہی

۱۔ شہباز ملک: احمد یار دے کسب نامے: اسلامی ہدایت دے سومے در چھیماہی سکونج "(۵) لاہور۔ ۱۹۸۰ء ص ۸۲، ۸۴

اے ایس توں ساڈا مقصد ایہہ اے کہ کیوں جے لکھن والا اک معاشرے وچ رہ رہیا ہوندا اے جدوں
اوہ کوئی گل اپنی ذہن دی بھٹھی وچ پکا کے یعنی اپنی ذات دے اظہار پاروں کجھ رہیا ہوندا اے تے
ایس ادب وچ سچائی ہوندی گھٹ وگھٹ اوہ سچائی تے ضرور ہوندی اے جیہڑی معاشرے دے
اک فرد دی حیثیت نال اوس دے اندر موجود ہوندی اے دوجے پاسے تبلیغی پروپیگنڈہ لکھت وچ
لکھن والے دی ذات اینی ملوث نہیں ہوندی جنی تخلیقی ادب وچ ملوث ہوندی اے ایہہ وکھ گل اے
کہ ایس دی نوعیت اجتماعی دی قرار پائے جیویں کہ اسلامی مہاندرا، ہُن جیکر اک لکھن والا اک سانجھی اسلامی
قدر نوں جذباتی پدھر تے محسوس کردا اے تے ایس حالت وچ اوہ ایس قدر نوں ادبی ڈھنگ وچ
پیش کردا اے تے ایہہ اسلامی قدر دے نال نال اوس ادب دی اک سانجھی قدر دی قرار پائے گی ایہو
نقطہ نظر اپنا کے اساں پنجابی ادب دیاں اوہناں اسلامی یاں دوجے لفظاں وچ قومی قدراں نوں
اجاگر کیتا اے جیہڑیاں تخلیقی حوالے نال ادب وچ داخل ہو کے ادب دیاں قدراں بن گئیاں۔
ہُن اک ہور پاسے آؤ۔ اک ادب اوہ ہوندا اے جیہڑا لوکائی دے پدھر تے تخلیقی ہوندا اے
جے معلوم افراد وَلوں تخلیق ہون والا ادب اوس ادب دی سانجھی قدر قرار پاندا اے تے لوک ادب
نامعلوم افراد وَلوں تخلیق ہون والے ادب دے حوالے نال معاشرے دے ضمیر دی آواز منیا جا
سکدا اے انج جے معلوم افراد دے حوالے نال تخلیق ہون والیاں سولکھتاں توں کوئی قدر اجاگر ہو کے
ایس قدر دے سانجھی ہون دی سند لیندی اے تے لوک پدھر اُتے تخلیق ہون والی نری اک
لکھت ای ایہہ درجہ حاصل کر سکدی اے کہ ایہہ کسے اک فرد دی تخلیق نہیں ہوندی ایس دے
بنان سوارن وچ معاشرے دے بہت سارے افراد نے حصہ لیا ہوندا اے ایسے واسطے اساں لوک
سطح اُتے تخلیق ہون والے ادب نوں معاشرے دے ضمیر دی آواز آکھیا اے۔
پنجابی وچ اچھا بہت سارا لوک ادب موجود اے تے کجھ حد تیکر محفوظ وی اے جیہڑا ساڈے
قومی مہاندرے نوں اجاگر کردا اے مطلب اے اچھا لوک ادب موجود اے جیہڑا ساڈے اسلامی
مہاندرے نوں نتاردا اے آؤ کجھ ونگیاں ویکھیئے۔
لوری، ساڈے پنجابی معاشرے وچ اک لوک گیت ای نہیں سگوں اک اچھا لوک عمل اے
جیہڑا ساڈے لوک بالاں نوں وراں واسطے یاں سوان واسطے گاؤندے تے کردے نیں ایس گیت

وچ پیار محبت مڈھلی چیز اے خاص کر کے ماں دی ممتا ایہدے وچ موجود ہوندی اے ایہناں وچ اللہ تعالےٰ دے اک ہون، مالک کُل ہون دا اقرار ملدا اے نال ای اوسے کولوں مدد منگی جاندی اے بال دی وڈی عمر دی دعا، لائق ہون دی چاہت دا اظہار، بہادر ہون دی دعا مطلب ایہہ اے کہ "اللہ" اک بنیادی عنصر یا پودل ایہناں لوریاں وچ موجود ہوندا اے جیہڑا اک توحیدی معاشرے واسطے اشد ضروری اے۔ بالاں دی اک لوری ویکھو۔

ے اللہ توں والی توں   دتا ای تے پالیں توں[1]

توحید دے نال نال رسالت دا درجہ اے تے ایہہ وی ساڈے قومی تے ملی جھانڈرے دی اک پچھان اے لوک لوری دا اک بول ملاحظہ کرو۔

اللہ ای اللہ کیا کرو   خالی دَم نہ بھریا کرو

مدد تیری یارسولؐ   دل وچ غم نہ کریا کرو

یاں ے

دن چڑھیا بھاگیں بھریا   ساڈا بنی کے وتج وڑیا

اس وڑدے کلمہ پڑھیا   پڑھو لا الہ الا اللہ محمد پاک رسول اللہؐ[2]

لوک ادب وتج اک لوری ایجہی ملدی اے جس وچ نبی پاک نوں بچہ سمجھ کے عقیدت دے اظہار نال لوری دتی جاندی اے ایہہ لوری عام کر کے "بھرائی" لوک بچے کے بالاں نوں دیندے نیں لوک نبیؐ پاک دی برکت نال ایس نوں بالاں لئی "رکھ" سمجھدے نیں۔

گدا: اک لوک ناچ اے تے نال گیت وی عام کر کے سوانیاں گدا پاندیاں تے گاؤندیاں نیں گدا شروع کردیاں "اللہ" دے ناں نوں ضروری سمجھیا جاندا اے ایسی قسم دے اک گدّے دے بول وچ اظہار انج ہویا اے ے

نام اللہ دا سب توں چنگا   سب نوں ایہو سہائے

۱۔ شہباز ملک، پنجابی لوک بال ادب در چھماہی، کھوج - لاہور۔ جنوری - جون ۱۹۸۰ء، ص ۷۹

۲۔ اسلم رانا، پنجابی لوک ادب اُتے اسلامی اثرات در چھماہی، کھوج - لاہور - جولائی۔ دسمبر ۱۹۷۹ء، ص ۱۹

گدے دے وچ اوہدا کم کیہ بھینو ‏ ‏ جیہڑی اللہ دا نام بھلاوے
دونہاں جہاناں دا اللہ والی ‏ ‏ اوہدی صفت نہ کیتی جاوے
اللہ داناں سے لوڑے ‏ ‏ جیہڑی گدے دے وچ آوے [1]

شادی ویاہ دی بنیاد کیوں جے مذہبی ہوندی اے ایس لئی ساڈے لوک گیتاں وچ ساڈے اپنے حوالے نال مذہبی تے اسلامی رنگ ودھیرا ہوندا اے ایہہ سلسلہ ویاہ دی گنڈھ پان توں ای شروع ہو جاندا اے ؎

ہرا ہرا توت چھانگا ‏ ‏ لغراں لین ہلارے
گنڈھاں پاوندی نے آکھیا ‏ ‏ یا محمدؐ مصطفیٰ اللہ پار اتارے [2]

مہندی تے گانے دی رسم ویلے وی اللہ داناں انج لیا جاندا اے ؎

بسم اللہ کر کے مہندی میں لیندی ہاں ہتھ ولا کے سجا
ساری ٹہر گئی ہاں، میڈے نوشے گانا بدھا [3]

سہاگ دے گیتاں دا رنگ عام کر کے خوشی دا رنگ ہوندا اے چنگیاں خواہشاں دلے گیت سہاگ دے اک گیت وچ وی دی شادی وچ رب تے رب دا فضل تے فرشتیاں دا ذکر ساڈیاں ملی قدراں نوں انج اجاگر کر رہیا اے ؎

دسیں دسیں چھوہرے اللہ واسطہ ای ‏ ‏ کتھے جمی توں کتھے جائی آئی
جمی جمی سی وچ مجبوریاں دے ‏ ‏ اک مائی میری دوجی دائی آئی
تبھی تاریاں دی روشنائی آئی ‏ ‏ دسیں دسیں چھوہرے اللہ واسطہ ای
کتھے منگی تے کتھے ویاہی آئی ‏ ‏ منگی منگی سی وچ پیتاں دے
ملی آگرے توں میری جنج آئی ‏ ‏ اک سوسٹھ فرشتہ چڑھیا جنج میری

۱۔ شہباز ملک، اچانن، لاہور۔ ۱۹۶۲ء، ص ۱۲۷

۲۔ اسلم رانا، پنجابی لوک ادب اتے اسلامی اثرات ورچھیا ہی "کھوج" لاہور، جولائی۔ دسمبر ۱۹۷۹ء، ص ۲۱

۳۔ اوہی ، ص ۲۱

نال گھوڑیاں دی بادشاہی آئی   نوری نوری فرشتہ پڑھ گیا حق میرا

اللہ پاک دی وچ گواہی آئی[۱]

لوک صنفاں وچوں کوئی اجیہی صنف نہیں جس وچ اسلامی یاں ملی حوالے نال گل نہ کیتی گئی ہووے ایہناں وچوں ودھیریاں صنفاں ہون گیاں جیہڑیاں اسلام دے ایتھے اون توں پہلاں دیاں نیں پر مگروں ایہہ اساں اپنائیاں تے ایہناں دا رنگ ڈھنگ ای ہور ہو گیا ایہناں وچ ویاہ شادی دی رسم "گھڑا گھڑولی" اے جیہڑی عین الحق فرید کوٹی دی تحقیق موجب گھٹ وگھٹ پنج ہزار سال پرانی اے رسم اج وی ساڈے پنڈاں وچ موجود اے ایس نوں "گھڑا آؤ" آکھیا جاندا ہے[۲]۔ ویاہ ویلے ووہٹی لاڑے نوں نہاون واسطے کڑیاں چڑیاں کھوہ توں پانی لین جاندیاں نیں گاؤندیاں آؤندیاں نیں ایہناں گیتاں وچ لاڑی لاڑے دی رب تعالیٰ کولوں خیر منگی جاندی اے ؎

واہ واہ گھڑولی بھر آئیاں

واہ واہ سرے تے دھر آئیاں[۳]

ماہیا وی اک قدیم صنف اے پنجابی ادب وچ انتاں دے لوک ماہیے موجود نیں ایہناں وچ ساڈے قومی مہاندرے دی جھلک دیکھو ؎

مینہ وس گیا باراں تے	اللہ سائیں فضل کرے پردیسی یاراں تے
سڑکے تے لاری آ	اگے نیں رسول اللہ پچھے خلقت ساری آ
آری تے آری اے	اک دم یوسف دا سارا مصر بپاری اے
چولی اتے لال تلا	گلی وچ یار ملیا اکھیں پڑھیا بسم اللہ[۴]

بولیاں وی پنجابی لوک ادب دی اک ات مقبول تے نویکلی صنف اے جس وچ اکو مصرعے وچ

۱۔ اسلم رانا: پنجابی لوک ادب اتے اسلامی اثرات در چھیماہی "کھوج" لاہور، جولائی دسمبر ۱۹۷۹ء، ص ۲۲

۲۔ عین الحق فرید کوٹی: اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۰۱

۳۔ ارشاد احمد پنجابی: پنجاب کی عورت، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۴۰

۴۔ اسلم رانا، پنجابی لوک ادب اتے اسلامی اثرات در چھیماہی "کھوج" لاہور، جولائی۔ دسمبر ۱۹۷۹ء، ص ۲۴

انہاں دی معنیاں بھری گل اکھ دتی جاندی اے کجھ بولیاں ملاحظہ فرماؤ:-

اوتھے عملاں تے ہون نبیڑے، ذات کسے پچھنی نہیں[1]

اک واری میل دے ربا، کتے وچھڑے ای نہ مرجائیے[2]

دنیا مان کر دی، رب سبھناں دا داتا[3]

مجگنی، پنجابی لوک ادب دی بولی توں دی مقبول تے ہرمن پیاری صنف اے جگنی تے عام کر کے پیر دی ای مشہور اے جگنی گیت وچ جگنی عام کر کے کلمہ پڑھدی، علی دا ناں لیندی، اللہ اللہ کر دی دسدی اے اوہ رب تعالیٰ دے فضل دی چاہوان رسول پاکؐ دی چاہت دی بھیوا تے حضرت علیؓ دے در دی سوالی بن کے ہمیش وراگ دے گیت گاؤندی اے، جگنی بھانویں اک گہنایاں زیور اے پر اصطلاح وچ باقاعدہ اک کردار اے جیہڑا عمل کردا اے سفر کردا اے جگنی جدوں زیور پاروں آؤندی اے تے ایہدے دھاگے گن کے گل نوں اگے ٹوریا جاندا اے ایہناں وچوں کجھ رنگ ڈھنگ ونگی وجھوں ویکھو:-

- سائیں میریا جگنی ڈھیندی آ — جیہڑا نام اللہ دا لیندی آ
- میری جگنی دا رنگ کالا — رکھے شرماں کملی والا
- ساری امت دا رکھوالا — او پیر میریا جگنی رہندی آ
- جیہڑی نام علی دا لیندی آ — جیہڑی موہوں کلمہ کہندی آ
- میری جگنی دے دھاگے پنج — بی بی فاطمہؓ دے فرزند
- جنہاں کربل کیتی جنگ — دشمن پانی کر دے بند
- او پیر میریا جگنی ——— [4]

۱۔ حمیداللہ ہاشمی: پنجابی بولیاں، فیصل آباد۔ ۱۹۸۱ء، ص ۲۱

۲ اوہی : ص ۲۳

۳ اوہی : ص ۵۳

۴۔ اسلم رانا: پنجابی لوک ادب تے اسلامی اثرات در چھیماہی کھوج، لاہور۔ جولائی۔ دسمبر ۱۹۷۹ء، ص ۲۶

اینج ای بے شمار صنفاں نیں جیویں ڈھولا، اکھان، بجھارتاں، نثر دیاں لوک کہانیاں لوک واراں جنہاں وچ پنجاب دیاں لوک کہانیاں نوں اک خاص وار انگ وچ وار گاؤن والے گاؤندے نیں ایہناں وچ پہلاں حمد ہوندی اے پھیر نعت مدح پیراں تے پھیر اصل وار آؤندی اے کئی واراں وچ اسلامی تاریخ دے کردار، باقاعدہ کردار پاروں آؤندے نیں۔ جیویں وار بادشاہ اوہ وچ حضرت علیؓ دا کردار

نعرہ ماریا علیؓ نے جوش پیا پچاسے
پنج تیر تے اک کمان پھڑ لئی سروانے
حضرت پھرن دو آلے کھوہ دے جیویں پھرن دولنے
گوشہ گھت کمان دا چک لئی اتانہہ نے
گیٹی کاغذ وانگوں اڈ گئی چڑھ گئی اسمانے
کھوہوں کڈھ داؤد نوں ہتھ پھیریا جانے[۱]

ایہہ کجھ ونگیاں نیں جے تفصیل وچ جائیے تے کتاباں لکھیاں جا سکدیاں نیں دتیاں ونگیاں توں جیہڑی گل نتر دی اے اوہ ایہہ اے کہ لوک پدھر تے تخلیق ہوئے ادب وچ اسلامی معاندراں تھاں تھاں ٹھاٹھاں پیا ماردا اے ایہدے وچ توحید، رسالت، فناہ، آخرت، حیاتی بعد از موت سزا جزا، تقدیر، رسول پاکؐ دی شفاعت، رسول پاکؐ دا ہادی رہبر ہونا، اللہ تعالیٰ دا رازق ہونا اللہ تعالیٰ دا مالک کل ہونا، اللہ تعالیٰ دا علیم تے بصیر ہونا، اللہ تعالیٰ دا ستار تے غفار ہونا، اولیاء دی تکریم، عید دے چن تے رمضان دے چن دی خوشی، حضرت امام حسنؓ تے حسینؓ دی شہادت، کلمہ طیبہ دے بغیر بخشش ناممکن، اللہ تعالیٰ دا خالق تے بشر دا مخلوق ہونا، چنگی چیز ویکھ کے بسم اللہ پڑھنا، فرشتہ، کوئی کم کرن توں پہلاں بسم اللہ پڑھنا، اللہ تعالیٰ دا ذکر کرنا، اللہ تعالیٰ دا پالن ہار ہونا وغیرہ ظاہر اے ایہہ گلاں ساڈے ملی معاندرے دیاں اچیچیاں قدراں نیں ایہہ کسے سیکولریاں غیر مسلم معاشرے دیاں قدراں نہیں سگوں اک بھرویں مسلم معاشرے دیاں قدراں تے پچھان نیں تے اینج ایہہ ایس حوالے نال ساڈے ملی معاندرے نوں نتار دیاں نیں۔

۱۔ احمد سلیم (مرتب)، لوک واراں، اسلام آباد، ۱۹۸۱ء، ص ۹۴ (وار دا ذرہ بادشاہ غلام محمد ریا کو توں سن کے لکھی گئی)

آؤ ہُن پنجابی ادب وِچ قومی مہاندرے نوں نسارن واسطے اک ہور حوالے نال گل کر لئیے، انیویں صدی عیسوی دے ادھ وِچ جدوں جنوبی ایشیا وِچ انگریز توں آزادی حاصل کرن دیاں تحریکاں چلیاں ایس ویلے پنجابی ادب وِچ ترن پدھر تے کم ہویا اک پدھر اوہ سی جس وِچ برصغیر وِچ عیسائی مشنریاں دیاں سرگرمیاں پاروں مقامی مذہب اپنے اپنے مذہبی مہاندرے نوں اُجاگر کرن تے عیسائیت دے طوفان توں اپنے آپ نوں بچان واسطے نس بھج کر رہے سن ایس دور وِچ مناظراتی لٹریچر پنجابی دی دینی روایت دے تحت لکھیا گیا ایسے وِچ قادیانی فتنے نوں روکن والا لٹریچر وی شامل اے ایس سلسلے دا دوجا پدھر اسلامی ہدایت نوں ودھ توں ودھ پنجابی وِچ لیاؤن دا ادم اے ایہدے وِچ قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں فقہ دے رسالے جس وِچ پکیاں روٹیاں ہسیاں روٹیاں تے مٹھیاں روٹیاں شامل نیں ایہہ نظم تے نثر دوناں وِچ نیں۔ تیجا پدھر مزاحمتی ادب والا اے یاں انج آکھ لئو تحریکاں دا ادب ایس دور وِچ، ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی دوران گوگیرہ ضلع ساہیوال دے سورمیاں دے کارنامے بیان کرن والے ڈھولے نیں جیہڑے لوک سطح تے جوڑے گئے تے اج وی سینہ بہ سینہ چلے آ رہے نیں۔

ایہہ ستمبر، ۱۸۵۷ء دی گل اے مسلمان قوماں کھرل، جوئیے، وٹو تمل دے میدان وِچ آئیاں احمد خاں کھرل، مراد فتیانہ وغیرہ نال انگریز اسسٹنٹ کمشنر برکلے دی لڑائی وِچ برکلے اپنے گھوڑ سواریاں نال ماریا گیا لڑائی دی وجہ ایہہ سی کہ انگریزاں نے ایہناں کولوں لڑائی واسطے گھوڑے تے دوجا سامان منگیا سی جیہڑا ایہناں نے ایہہ کہہ کے نہ دتا کہ ایہہ گھوڑے تے سامان جنگ آزادی وِچ لڑ رہے مسلماناں دے خلاف ورتیا جاوے گا ایس جرأت تے مراد پُنے دے جواب وِچ انگریزاں نے ایس علاقے دے لوکاں دا قتل عام کیتا پنڈ دے پنڈ ساڑ دتے احمد خاں کھرل تے دوجیاں نوں قید کیتا کئی پھانسی چاڑھے گئے بہادری دے کارنامیاں نوں ایس علاقے دے لوک شاعراں نے ڈھولیاں دا روپ دتا اک ڈھولا ویکھو جس وِچ بہادراں دی تعریف کیتی گئی اے تے دسیا گیا اے کہ اوہ جہاد فی سبیل اللہ کر رہے سن ؎

".....

ایہناں انگریزاں بھنڈ لئے　مراد تے بہادل تے فتیانے

جیہڑے راوی دے اُتے چکیندے مال چودھار دا
پنڈی شیخ موسیٰ وچوں نادر قریشی بنھ ٹوڑ یونیں
پنچھی نکھیڑیا ہنساں دی ڈار دا
پیریں بیڑیاں ہتھیں ہتھکڑیاں، جھل کے فرض نبھائی جاندے نی رب غفار دا[۱]

تحریکاں دے حوالے نال لکھیا جان والا ادب قیام پاکستان تیکر مسلسل لکھیا جاندا رہیا اے ایس دی نوعیت ایہہ اے کہ انگریزاں توں آزادی دی منگ تے مسلماناں ہندوواں تے سکھاں لئی وچ ملدی اے پر ایس سلسلے وچ مسلماناں نے پنجابی وچ جیہڑا ادب تخلیق کیتا اوہدا خاص وصف ایہہ اے کہ مسلماناں نے ایس وچ مسلم جہاندرے دے حوالے نال گل کیتی اے جیویں کہ ذکر کیتے ڈھولے وچ انگریزاں دے خلاف لڑ رہے لوکاں نوں جہاد دے حوالے نال رب تعالیٰ دا فرض ادا کردیاں دسیا گیا اے ایہہ سلسلہ جدوں اگے ودھدا اے تے ۱۹۱۹ء وچ خلافت دی تحریک چلی تے پنجابی ادب وچ ترکاں دی حمایت تے خلافت دے حق وچ شعراں دا طوفان آگیا۔ ملک لال دین قیصرؔ دی اک مشہور نظم دے بول ویکھو ؎

ڈالیوں ٹٹ پئے کچے پکے گگو
وات یتیماں دی کوئی نہ پچھے
روندے سرنادے بال دے بیوہ ہوگئیاں مائیاں
کہ بکرے یونانی ہلال دے پیا دانگ قصائیاں
غازی مصطفیٰ پاشا کمال دے تیراں دور بلائیاں[۲]

ایہدے بعد ۱۹۴۰ء دی قرارداد لاہور (پاکستان) تیکر مسلم تشخص دیاں جیہڑیاں تحریکاں وی چلیاں پنجابی لکھاریاں نے اوہناں وچ بھرپور حصہ لیا تے اپنے قلم راہیں اپنے قومی جہاندرے نوں محفوظ کرن تے اجاگر کرن دا چارا کیتا ایہناں وچ علم دین شہید دی تحریک، کشمیری مسلماناں دی تحریک، شہید گنج

۱۔ اے۔ ڈی۔ اعجاز: کال بلیندی، لاہور۔ ۱۹۸۳ء ص ۱۶۱

۲۔ شہباز ملک: آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء ص ۱۵

دی تحریک سب شامل نیں۔ ۱۹۴۰ء وچ جدوں قرار داد پاکستان وچ مسلماناں دے دو قومی نظریہ دے تحت اپنے لئی وکھ خطہ پاکستان دا مطالبہ کیتا تے تحریکاں دا ایہہ ادب سکھراں تے اپڑکے لوکائی سامنے آیا۔

جیویں کہ اسی شروع وچ عرض کر چکے آں کہ ساڈا قومی تشخص ایس خطے وچ دو قومی نظریئے دے حوالے نال پچھانیا جاندا اے پاکستان دو قومی نظریئے دی بنیاد اُتے عمل وچ آیا ایس لئی جیہڑی تحریک چلی ایس دا بنیادی نکتہ وی ایہو ای سی کہ مسلمان ایس خطے وچ ہمیش ای اک الگ قوم نیں ایہناں دا اک وکھ مہاندرا اے ۔ ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء وچالے تخلیق ہون والا ایس حوالے دا پنجابی ادب بلاشبہ ساڈے لئی اک قومی سرمائے توں گھٹ نہیں بھانویں ایہہ ہنگامی ادب دی ذیل وچ آؤندا اے پر ایس دے مطالعے نال ایہہ گل نتردی اے کہ مسلماناں نے جس جوش جذبے تے ولولے نال ایہہ ادب تخلیق کیتا ایس دی حیثیت اک لحاظ نال پکّی پیڈی تے مستقل اے ایس ادب وچ بہت سارا کلام بلاشبہ زبان تے بیان پاروں وی اعلیٰ اے ایہہ ادب تے اتاں دا اے ونگی پاروں کجھ حصہ پیش اے عشق لہر پاکستان دے قیام دا جواز دسدیاں لکھدے نیں ؎

دل دریا سی دو لتاں روڑھدے رہے ایہہ نہ سوچیا کجھ بچا لیئے
پانی وانگ جنہاں ساڈا مال پیتا ہُن اوہ کہن غلام بنا لیئے
سُتّی چنگ حریفاں نے وچ لکھاں بھانبڑ بھڑکیا کیہڑیں بجھالیئے
بیڑی قوم دی اے گھمن گھیر اندر چپّو ونج نہ ہسانیوں لالیئے
غیراں نال نہ نبھدی بھائی والی حصہ اپنا وکھ ونڈ لیئے
عشق لہر سبھ مشکلاں حل ہوون پاکستان جے کدی بنا لیئے[۱]

دو قومی نظریئے دی بنیاد ظاہر اے اسلام اے ایس لئی ایہہ گل اوس ویلے وی پاکستان دی منگ وچ ای سامنے آگئی سی کہ جیہڑا خطہ منگیا جا رہیا اے اوہدے وچ اسلامی قانون چلے گا زندگی اسلامی ضابطہ حیات دے حوالے نال بسر ہووے گی ایس گل دی شہادت ادب وچوں ایہہ ملدی اے عشق لہر دا چوہ مصرعہ اے ؎

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے جاپ کھیاری، لاہور ۱۹۸۱ء ص ۲۶

مولا کرم کر ہند دے حال اُتے مسلمان ایہدا مسلمان ہووے
دلوں کڈھ کدورتاں ساریاں نوں اک دوسرے توں قربان ہووے
سارے فیصلے ہون قرآن اُتے اگے وانگ اسلام دی شان ہووے
عشق لہر کیہ نبی دا واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہووے[1]

تحریکِ پاکستان دے حوالے نال وجود وچ آون والے پنجابی ادب وچ دو گلاں بڑیاں نتاریاں نیں پہلی مسلماناں دا وکھ قومی مہاندرا تے دوجی ایہہ کہ وکھ آزادی ساڈا حق اے جہڑا اسی دان پھنڈی نہیں لینا حق کر کے لینا اے ایس سلسلے وچ بہت ساریاں مثالاں دتیاں جاسکدیاں نیں صرف اک ونگی پاروں دیکھو حافظ امرتسری لکھدے نیں سے

منگنے نہیں جے منگئے دان — لے کے رہواں گے پاکستان
ساڈا رہنا سہنا وکھرا — ساڈا اٹھنا بہنا وکھرا
وکھری آن تے وکھری شان — لے کے رہواں گے پاکستان[2]

دو قومی نظریئے نوں ہندوواں دے تعصب تے تنگ نظری نے وی اجاگر کرن وچ ودھیرا حصّہ لیا اے۔ اکو گل اے "دے "سیکولر" نعرے دے پردے وچ ہندی، ہندو، ہندوستان لئی جان وچھان والے ہندوواں دی چال مسلمان جھٹ ای جان گئے سن خاص طور تے جدوں کانگرس نوں کجھ چر حکومت کرن دا موقعہ ملیا تے ہندواں اپنے سمو لے تعصب نال کھل کے سامنے آگیا پاکستان دے مطالبے نے ایدوں لگروں ای زور پھڑیا تے ایس خطے دے کل مسلمان اک جھنڈے تھلے جمع ہو گئے تے کامیابی حاصل کیتی ہندوواں دے ایس تعصب دا شکریہ ادا کردیاں آغا امداد علی خان غالب نے دو قومی نظریئے نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے ایہہ چو مصرعہ قیام پاکستان تے لکھیا گیا سی سے

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۲۶
۲۔ اوہی ، ص ۶۹

گاندھی نہرو پٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی
میں تاں بڑا مشکور ہاں کانگرس دا جیہدی تنگ نظری ایہہ سامان کر گئی
آپے پایا پکھنڈ اکھنڈ والا جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
قہر آلود سی اوہدی نگاہ غالب پر تمناتے میری جوان کر گئی[1]

تُساں ویکھیا اے کہ شروع توں لے کے قیام پاکستان تیکر دے سارے عرصے وچ مسلماناں نے اپنے قومی مہاندرے نوں عنوان واسطے جدوجہد کیتی اے ایس دور وچ اوہناں ہر پدھر تے خوب کم کیتا اے پنجابی ادب دے ایس عہد دا مختصر جائزہ ایس گل دا پکا پیڈا ثبوت اے ایس عرصے وچ مسلماناں نے سازگار حالیاں وچ وی تے ناسازگار حالیاں وچ وی اپنے وکھ قومی مہاندرے نوں نتارن تے اجاگر کرن ولوں منہ نہیں موڑیا ایہہ اوسے دا ثمر اے کہ اللہ تعالیٰ نے اوڑک اوہنوں اک الگ خطہ "پاکستان" عطا کیتا جیہڑا رب تعالیٰ دے ناں اُتے ای اوہدی ہدایت نوں مجسم صورت وچ سامنے لیاون لئی حاصل کیتا گیا بعض بدراہ دانشور سقوط مشرقی پاکستان نوں دو قومی نظریئے دے باطل ہون واسطے مثال وجھوں پیش کر دے نیں جیہڑا ساڈے نیڑے اک گمراہ کُن گل اے اسی ایس نوں انج غلط متھنے آں کہ دو قومی نظریہ اک آئینہ اے ایس آئینے دی صِفت جو اوہدے سامنے آئے اوہدا عکس وکھانا اے جے ایس دے دو ٹوٹے کر دتے جان تے کیہ ایہہ صفت اوہدے وچوں ختم ہو جاوے گی؟ نہیں دونویں ٹوٹے اپنی اپنی تھاں عکس وکھان دی صفت نال موجود ہون گے ساڈی گل دی تائید سقوط مشرقی پاکستان دے بعد دے حالات کر دے نیں تے اج دا بنگلہ دیش تے اوہدا اسلامی مہاندرا کر دا اے۔

ہُن آؤ پاکستان دے قیام توں بعد دے دور وچ پنجابی ادب وچ قومی مہاندرے دی نوعیت ول، تے ظاہر اے ایس دی نوعیت قیام پاکستان توں پہلے دور نالوں کوئی بوہتی اڈ نہیں ہوئی ساڈے لکھن والیاں آزادی دے ماحول وچ سگوں ہور زوردار طریقے نال اپنی اک ہزار ورھیاں دی لسانی تے اٹھ سو ورھیاں دی ادبی روایت نال اپنا رشتہ جوڑیا جیہڑی ظاہر اے اسلامی روایت سی اک پکھوں تھوڑا جیہا فرق آیا کہ ہُن ساڈے لکھاریاں نے قیام پاکستان واسطے لکھن دی تھاں استحکام پاکستان

---

[1] شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۱۲۵

واسطے لکھیا کہ قومی مہاندرے نوں اجاگر کرن لئی ایہہ وی ویلے دی لوڑ سی اسی ویکھنے آں کہ قیام پاکستان توں بعد علامہ اقبال دے گھٹ وگھٹ سارے کلام دا پنجابی وچ ترجمہ ہو گیا ایس دور وچ نعتِ رسولؐ پاکستان دے قیام دے پہلے زمانے نالوں ادبی سطح تے ودھ مقبول ہوئی نعت وچ خاص طور تے ایہہ گل آئی کہ ایس دی بنیاد انسانیت نوازی اُتے رکھی گئی نعت دے حوالے نال پاکستانی قوم دے مسائل نوں پیش کیتا گیا اے ایس سلسلے وچ حفیظ تائب تے سلیم کاشر دیاں نعتاں ونگی پاروں پیش کیتیاں جا سکدیاں نیں حفیظ تائب دی نعت دے کجھ شعر نیں؎

اوہدی سیرت سدھا رستہ دسے گی
حشر تیکر آون والیاں نسلاں نوں

اوہدا اسوہ کافی ہے ہر دور لئی
ہُن نہیں لوڑ کسے رہبر دی لوکاں نوں

اوسے دا دستور مبارک ہے جیہڑا
پوریاں کرسی ہر ویلے دیاں لوڑاں نوں[۱]

اک انگ ایہہ اے ساڈے قومی مہاندرے نوں برقرار رکھن دا، برقرار رکھن دا لفظ اساں ایس لئی ورتیا اے کہ پاکستان دے قیام نے ساڈا وکھ قومی مہاندرا ثابت کر دتا اے ہُن اساں ایس نوں برقرار رکھنا اے اپنے آپ نوں ایس سطح تے ثابت کرنا اے کہ اساں جیہڑا وکھ قوم ہون دا دعویٰ کیتا تے ایس لئی وکھ خطہ حاصل کیتا جس وچ وکھ قوم دے اوس ضابطہ حیات نوں لاگو کرنا اے جس ضابطہ حیات نے ساڈی وکھ پچھان کروائی اے ظاہر اے ہُن ساڈے کم کرن دا ڈھنگ بدل گیا اے اساں ایس وکھ قومی مہاندرے نوں قائم رکھنا اے، انج ای ساڈی آزادی قائم رہ سکدی اے پنجابی ادب وچ ایہہ کم نعت گوئی توں اڈ پاکستان دے خطے نال محبت دے اظہار نال وی ہویا اے یعنی وطن دوستی تے بہت ساریاں نظماں لکھیاں گئیاں نیں۔ منظور انور قریشی اپنی نظم "پاکستان" وچ لکھدے نیں؎

۱۔ حفیظ تائب، پنجابی نعت، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۹۲

سونا دھرتی اُتے کھلارن دریاواں دیاں چھلاں
پیاری بولی سوہنی وستوں مٹھیاں مٹھیاں گلاں
سارے جگ تے جگ مگ کردا جھنڈے دا چن تارا
دیس میرے دی ریس نہ کوئی سوہنا سندر پیارا[1]

نظریاتی لحاظ نال وی ساڈے لکھن والیاں نے "پاکستانیت" واسطے بہت کجھ لکھیا اے جیہڑا ظاہر اے ساڈے قومی مہاندرے دا ای اظہار اے ایس سلسلے وچ حکیم ناصر دی نظم "اپنی سہان" وچوں ونگی ویکھو ـــ

توں مسلم ہیں، دنیا دے وچ توں اللہ دا جانی بن
نبی توحید دا بانی بنیا، توں توحید دا بانی بن
دین تیرے دی ریس نہ جگ تے توں وی تے لاثانی بن
بندہ رب دا نبی دی اُمت تے عامل قرآنی بن
نہ پنجابی نہ سرحدی نہ سندھی مکرانی بن
سب کجھ ہوندیاں سب توں پہلاں توں اک پاکستانی بن[2]

ساڈی قومی زندگی وچ اڈو اڈ دناں نوں وڈھیری اچیچ حاصل اے ایہناں وچ ۲۳ مارچ تے ۱۴ اگست خاص طور تے ذکر جوگ نیں ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء نوں سانوں آزادی ملی تے ایس دن اسی آزادی دا جشن منانے آں جدوں کہ ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ء نوں کیوں جے قرارداد لاہور (پاکستان) منظور ہوئی ایس لئی ایہہ دن ساڈی قومی حیاتی وچ جشن دا دن اے کہ ایس دن اساں اپنی منزل ول پیر پُٹیا ایس دن نوں اسی یوم جمہوریہ پاروں منانے آں کہ ایس دن ۱۹۵۶ء نوں ساڈا پہلا دستور نافذ ہویا۔ ایہناں دوناں دناں دے حوالے نال ساڈے ادب وچ اپنے وطن نال پیار محبت تے نہ ٹُٹن والی وابستگی دا اظہار ہوندا اے ایس سلسلے وچ سینکڑے ہزاراں نظماں پیش کیتیاں جا سکدیاں نیں

۱۔ منظور انور قریشی، نویں سویر، لائل پور (فیصل آباد)، ۱۹۶۴ء، ص ۱۹

۲۔ ناصر، حکیم، سجرا سورج، لاہور، ۱۹۶۱ء، ص ۱۰۲

سائیں فیروز دی اک نظم دا حصہ مثال وجھوں ویکھو ؎

آزادی ہے نعمت بھاری   جے آپس وچ کریئے یاری

فرقے بندی بُری بیماری   ایس ویرن توں ملک بچاؤ

آزادی دا جشن مناؤ [۱]

دو جنگاں (۱۹۶۵ء، ۱۹۷۱ء) جیہڑیاں پاکستان اُتے مسلط کیتیاں گئیاں ایہناں ویلے پاکستانی قوم وچ جیہڑا ملی جذبہ اُبھریا، وطن نال جیہڑی محبت ابھر کے سامنے آئی ایس دا اثر پنجابی ادب تے پیا ایہہ ادب ساڈا قومی سرمایہ اے بھانویں ایس نوں ہنگامی ادب آکھیا جاوے گا پر جیویں تحریکِ پاکستان ویلے لکھیا گیا ادب اک تاریخی حیثیت رکھدا اے، اینج ای ایہہ ادب دی پکا پیڈا تے ساڈے واسطے مستقل حیثیت دا اے ایس ادب راہیں ساڈا قومی مہاندرا سمجھو لچا نتر دا دِسدا اے کجھ مثالاں نال ای گل واضح ہو جائے گی صوفی تبسم دے مشہور ترانے دے بول نیں ؎

میریا ڈھول سپاہیا   تینوں رب دیاں رکھاں

اج تکدیاں تینوں   سارے جگ دیاں اکھاں

جنہاں راہواں توں جاویں   جنہاں راہواں توں آویں

اوہناں راہواں دی مٹی   چمن میریاں اکھاں [۲]

حسین شاہد ۱۹۶۵ء دی جنگ بارے لکھدے نیں "اساں ستمبر ۱۹۶۵ء وچ جیہڑی جنگ لڑی اوہ پورے پاکستان دی جنگ سی کیوں جے ساڈے اُتے حملہ ساڈی قومی شناخت مکان لئی تے ساڈا ملکی وجود ختم کرن لئی کیتا گیا سی [۳]" ظاہر اے کہ ایس ویلے لوڑ ایس گل دی سی کہ عسکری پدھر دے نال نال اسی اپنی قومی شناخت دی حفاظت دا بندوبست وی کرئیے تے ساڈے ایس دور دے جنگی ترانیاں نے ایہہ فرض ودھیری خوبی نال ادا کیتا ایہناں اک پاسے فوج دے حوصلے بلند کیتے تے

۰۱۔ فیروز، سائیں، ہاڑے، گوجرانوالہ۔ ۱۹۶۰ء، ص ۱۱۷

۰۲۔ احمد ندیم قاسمی ترتیب گلاں خون ضمیر دیاں، لاہور، ۱۹۹۵ء، ص ۱۲

۰۳۔ حسین شاہد، پنجابی۔ جنگ دے پڑوچ دریوُرتنے، سیالکوٹ۔ ۱۹۸۲ء، ص ۴۴

دوجے پاسے قوم نوں اوہدے قومی جھاندے دا نقشہ وکھا کے اوہدا شاندار ماضی یاد کرا کے اوہنوں جوش دوایا تے اوہدے وچ قومی جذبہ پنگران دا اچار اکیتا رشید انور دا جیہڑا ترانہ مقبول ہویا اوہدے کجھ بول ویکھو:

اج ہندیاں جنگ دی گل چھیڑی، اکھ ہوئی حیران حیرانیاں دی
مہاراج ایہہ کھیڈ تلوار دی اے جنگ کھیڈ نہیں ہوندی زنانیاں دی
اسیں نسل محمود جیہے نمازیاں دی دودھ پیتے نیں ماواں پٹھانیاں دے
اسیں سندھی بنگالی بلوچ پٹھے اسیں پُت پنجاب دے پانیاں دے
پہلو چھیڑ کے ہُن پئے نسدے او سٹ سہوتے سہی پاکستانیاں دی[١]

رؤف شیخ نے "وڈی ماں" نظم لکھی اوہدے آخر تے لکھیا:

ھداں تے ویری آئے نیں ہیں کندھ بناں گا ڈکاں گا
دیس نے میتھوں سر منگیا اے تے دیندا اُکوں دھکاں گا[٢]

دوجی جنگ وچ ساڈے لکھاریاں نے اپنے محاذ تے اتاں دے کم کیتے ایس دور دے ترانے وی بڑے ای ہر من پیارے ہوئے معراج دین اختر نے لکھیا:

ساڈا اللہ اک قرآن ہے اک   اسی غازی پاکستان دے آں

تے اختر کاشمیری دا ترانہ سی:

دشمن اج للکاریا ساڈے دیس دے جانثاراں نوں
ویری بھُل کے چھیڑ لیا اے مُڑ ننگیاں تلواراں نوں

٦ ستمبر ٦۵ نوں کیوں جے حملہ ہویا سی تے پاکستان ویری دا وار ڈکن وچ کامیاب رہیا سی ایس لئی ٦ ستمبر ساڈا قومی دن بن گیا، شہیداں، جنہاں اپنیاں جاناں قوم تے قومی جھاندے توں قربان کیتیاں ایہناں نوں پاکستانی قوم کدی نہیں بھُلی شاعراں نے اپنیاں لکھتاں وچ ایہناں نوں

١۔ احمد ندیم قاسمی مرتب، گلاں خون ضمیر دیاں، لاہور، ١٩٦۵ء، ص ٣٩

٢۔ اوہی : ص ١٤

خراجِ تحسین پیش کیتا تے جدوں تیکر پاکستان قائم رہے گا ایہہ سلسلہ وی جاری رہے گا ایس دور وچ "شہید دی ماں" دے عنوان تے بہت سارے شاعراں نے ودھ چڑھ کے نظماں لکھیاں ایہناں وچوں اک توں اک چڑھدی نظم اے۔ اللہ دتہ صابر دی نظم بہت مقبول ہوئی سے

مینوں دیو مبارک ساریاں، میرا اُچا نکلیا لال
جیہنے وار جوانی دیس توں سبھ خطرہ دِتا ٹال
اوہنے ڈگدا ویکھیا توپچی، لئی ودھ کے توپ سنبھال
اوہدی توپ دھنا دھن برس پئی مہیا ویریاں بچن محال
اوہنے پکے گولا رو کیا، نہ بھجا کنڈ وکھال
اوہنوں جامِ شہادت بھر کے گئی ہتھیں موت پیال

میری دُدھ دی لاج سو رکھ لئی میرا اُچا کر گیاناں
میرا اٹھنڈڑا اہوندا کالجہ جد کہن شہید دی ماں[1]

پاکستانی دور دے ایہناں سینتیاں ورھیاں وچ استحکام پاکستان، وطن نال محبت تے پاکستانیت نوں اُجاگر کرن والا اپنا پنجابی ادب تخلیق کیتا گیا اے کہ ایس دے بیان لئی کتاباں دی لوڑ اے ایس دور وچ ساڈے لکھن والیاں نے مڈھلے پکھوں دو طریقیاں نال کم کیتا اے اک طریقہ تے اوہو قیام پاکستان توں پہلاں والا مسلم مہاندرے نوں اُبھارن والا اے جیدے وچ وی دو نوعیتاں نیں اک دینی ادب تے دوجا ملی ادب، ملی ادب اوہ اے جس دا ویروا اسی پاکستان دے قیام توں پہلاں دے پنجابی ادب بارے کر چکے آں کہ تخلیقی پدھر تے مسلم مہاندرے نوں اُجاگر کرن والا ادب ایہہ ادب پاکستان دے ایہناں ورھیاں وچ برابر ہوندے وچ آؤندا رہیا اے سگوں ایس ادب وچ اسگے نالوں ودھ نکھار آیا اے ویکھیا جاوے تے صرف ایہو عمل پنجابی دے اجوکے ادب وچ قومی مہاندرے نوں اجاگر کرن لئی کافی اے پر ساڈے لکھن والیاں بہت سارا اچھا ادب وی تخلیق کیتا اے جس وچ اپنے وطن پاکستان نال اوہدیاں جوہاں تے پہاڑاں

۱۔ اللہ دتہ صابر، استاد ہتھکیاں سوکاں، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۵۹

نال اوہدے کھیتاں تے کھلیاناں نال اوہدے محنت کرن والے کساناں تے سرحداں دی حفاظت کرن والے کڑیل جواناں نال محبت دا اظہار اے بہت سارے لکھاریاں اپنیاں پوریاں پوریاں لکھتاں ای قومی تے ملی جھانڈرے نوں اجاگر کرن والی شاعری والیاں لیاندیاں ایس سلسلے وچ روٹ شیخ دواتاں ۱۹۶۸ء) عبدالمجید بھٹی (لہو دیاں (لشکاں)) حکیم نوازش علی (وطن دی آواز) وغیرہ شامل وجہوں ذکر دے قابل نیں ادب اُتے مشرقی پاکستان دی علیحدگی دا اثر اک پاسے "رتا" داہویا تے دوجے پاسے اوہدے توں سبق سکھ کے قومی جھانڈرے نوں ودھ توں ودھ اُجالن دا احساس پنگریا ساڈے شاعراں نے اپنی آزادی نوں برقرار رکھن لئی دنیا دے مظلوم تے غلام مسلماناں دی حمایت وچ ادب تخلیق کیتا ایس وچ خاص طور تے کشمیر دے مسلمان فلسطین دے مسلمان، ایریٹریا دے مسلمان تے افغانستان دے مسلمان تے حریت پسند ساڈے ادب دا موضوع بنے ظاہر اے ایہہ وی اک انداز اے اپنے قومی تے ملی جھانڈرے نوں اجاگر کرن دا ساڈے ادب وچ اپنے آگوواں علامہ اقبالؒ، قائداعظمؒ، لیاقت علی خان تے ہور ناں بارے عقیدت بھریاں نظماں وی لکھیاں گئیاں۔

تنقید تے تحقیق دی سطح تے ایہہ سلسلہ پاکستان بنن توں بعد ای شروع ہو گیا سی قیام پاکستان توں پہلاں پنجابی ادب دی نہار یوہتا کرکے سکھاں کول سی تنقید تے تحقیق وچ اوہناں نوں ای سند دا درجہ حاصل سی پر پاکستان دے قیام مگروں ادب وچ مسلماناں نے اپنے حصے نوں ڈھونڈنا بھالنا شروع کر دتا ساڈے صوفی شاعراں بارے جیہڑے گھپلے تنقید تے تحقیق دی سطح تے ہنداں تے سکھاں تے انگریزاں دلوں کیتے گئے سن اوہناں دی نشاندہی کرکے اصل صورت نوں اُجالن دا چارا کیتا گیا زبان تے ادب دیاں تاریخاں لکھیاں گئیاں لسانی تاریخ وچ پنجابی دا تعلق سنسکرت نالوں توڑ کے ایس دا تعلق اک پاسے آریاں توں پہلاں دیاں قوماں نال جوڑیا گیا تے دوجے پاسے پنجابی دے معلوم شکل وچ آون دا کارن مسلماناں دی آمد (۱۲،۲) نوں ثابت کیتا گیا پنجابی دے سکولاں کالجاں دے وچ پڑھائے جان دے حق نوں منزامنیا گیا سگوں پوسٹ گریجویٹ تے پی۔ ایچ۔ ڈی دی پدھر تے پنجابی نوں لیاون دے عملی اقدام ہوئے نصاباں وچ پاکستانی قومی جھانڈرے دا ادب شامل کرکے ایہہ ثابت کیتا گیا کہ پنجابی اُتے سکھاں دی پردھانگی دا دعویٰ غلط اے نقاداں تے محققاں نے

پنجابی زبان تے ادب دی ہزار ورھے دی مسلمانی روایت نوں اُجاگر کر کے اجوکے ادب نوں پاکستانی حوالے نال تخلیق کرن دے جواز مہیا کیتے ایس سلسلے وچ کتاب "منہ آئی گل" (۱۹۷۱ء) تے کتاب "پاک پنجابی" (۱۹۷۸ء) دا ناں خاص طور تے لیا جا سکدا اے جنہاں وچ پنجابی زبان تے ادب دے پاکستانی دا اسلامی) مہاندرے نوں دلیل وندے انداز نال اُجاگر کرن دا چارا کیتا گیا اے تنقید تے تحقیق وچ ایس رجحان نے بلاشبہ اجوکے پنجابی ادب وچ قومی مہاندرے نوں دلیری نال اُجاگر کرن دا حوصلہ پنگرایا اے تے سیکولر قسم دے پنجابی ادب نوں غیر مقبول بنان تے حوصلہ شکنی کرن وچ بڑا اوڈا کردار ادا کیتا اے ایہو وجہ اے کہ ساڈا اَج دا پنجابی لکھاری حمد تے نعت لکھنا اپنا فرض سمجھدا اے ساڈا نقاد قومی مہاندرے والے ادب نوں جی آیاں کہندا اے تے ساڈا محقق پنجابی زبان تے ادب اُتے اسلامی اثرات نوں ڈھونڈن بھالن تے بڑے مان نال اپنے تحقیقی سٹیاں نوں لوکائی سامنے لیاؤن دا چارا کر رہیا اے۔

مُکدی گل ایہہ اے ساڈے کول کے تے اجوکے پنجابی ادب وچ ساڈیاں اپنیاں اوہ قدراں موجود نیں جیہڑیاں ساڈی اپنی (اسلامی) شخصیت نوں نتار دیاں نیں ساڈے اجوکے ادب وچ دی لوڑ قدراں ہے نیں جیہڑیاں ساڈی بیتی گل بارے ساڈے وچ فخر تے مان دا جذبہ پُنگراندیاں نیں ایہہ اجوکیاں لکھتاں بلاشبہ ساڈی قوم دی جذباتی تے ذہنی تعمیر وچ حصہ لے رہیاں نیں تے آون والی جھلک واسطے قوم دیاں اُمنگاں تے سانجھیاں آرزوواں نوں مکمل کرن وچ مدد دین گیاں۔

پنجابی تے اُردو دی لسانی تے تہذیبی سانجھ

ایہہ گل بناں کسے شک شبے توں کہی جاسکدی اے کہ پنجابی تے اردو زباناں دی لسانی تے تہذیبی سانجھ پرانے زمانے توں قائم اے تے ایس نوں پیدا کرن، پکیاں بنان تے قائم رکھن وچ سب توں ودھ کردار مسلماناں نے ادا کیتا اے مطلب ایہہ اے کہ پنجابی تے اردو وچ پہلا تے سرکڈھواں رابطہ اسلام اے، آؤ ایس گل نوں ذرا دیر دے نال نتاریئے، ایہہ گل لسانیات دے لگ بھگ سارے ای ماہر من دے نیں کہ برصغیر دیاں جدید زباناں دا سوماں کوئی اک زبان اے[1] بعض ماہر ایس نوں ہند آریائی کہندے نیں تے بعض دا خیال اے کہ ایہہ غیر آریائی یعنی دراوڑی منڈا اے[2] اسی بہت زیادہ دور جانا نہیں چاہندے ایہناں ماہر لسانیات دی محنت تے اُدم پاروں جیہڑے سِٹّے سامنے آئے نیں ایہناں نوں بنیاد بنا کے اپنی گل نوں ایس سوماں زبان دی STAGE اپ بھرنش توں شروع کر لینے آں جیہڑی پراکرت دے بعد ہوند وچ آئی، اپ بھرنش دی پراکرات وانگ ایس خطے وچ ہیٹھ دی گنتی وچ دسی جاندی اے جیس وچ شورسینی اپ بھرنش پشاچی اپ بھرنش مگھدی اپ بھرنش، اردھا مگھدی اپ بھرنش تے مہاراشٹری اپ بھرنش شامل نیں۔ اپ بھرنش تے پراکرت دے وچکار معلوم شکل وچ پالی زبان دے روپ وچ مقبول ہوئی جیس نوں بدھ بھکشو اپنے مذہبی اصولاں دے پرچار لئی ورتدے سن ایس دا علاقہ ٹیکسلا دے آلے دوآلے دا علاقہ دسیا جاندا اے اپ بھرنش دا ایہہ زمانہ قبل مسیح توں شروع ہو کے محمود غزنوی

١۔ محی الدین قادری زور، ڈاکٹر، ہندوستانی لسانیات، لاہور۔ ١٩٦١ء، ص ١١٤

٢۔ عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور۔ ١٩٧٢ء، ص ٦٣

تیکر لگا آؤندا اے ایتھے اِک لسانی اصول ول اشارہ کرنا ضروری اے کہ جدوں کدی کسے زبان نے اپنا علیحدہ وجود اختیار کرنا ہوندا اے اوہ کسے دوسری زبان وچ اپنا سفر شروع کر دیندی اے ظاہر اے ایہہ سفر تہذیب دے اثراں دے ہیٹھ وچ شروع ہوندا اے ایس لئی اسی ویکھنے آں کہ ایس خطے وچ مسلمان عربی فارسی زباناں لے کے داخل ہوندے نیں تے قدرتی گل اے ایہہ ایس دور دیاں ترقی وند زباناں سن، سندھ دی فتح تے ملتان دے بعد مسلماناں دی پیش قدمی ایہناں علاقیاں تیکر محدود رہی تے لگ بھگ تن صدیاں تیکر ایتھے دیاں مقامی زباناں ایتھوں دی مقامی تہذیب تے رہتل سدھی مسلماناں دیاں زباناں تے اوہناں دی تہذیب تے رہتل توں اَنتاں دیاں متاثر ہوندیاں نیں انج محمود غزنوی توں پہلاں ای ایس خطے وچ اسلامی تہذیب تے رہتل اک چالو سکے دی حیثیت وٹا چکی سی ایہدے ہندوستان دے باقی علاقے چھوٹیاں چھوٹیاں راجپوت ریاستاں وچ ونڈے ہوئے سن جنہاں وچ ایس ویلے ہندو مت دا دور دورہ سی محمود غزنوی نے سندھ ملتان تے پنجاب توں لے کے میرٹھ تے دلی دے آلے دوآلے دے علاقیاں نوں زیر کیتا تے اسلامی اثر وچ ہو چکیا ئی آئی ایس زمانے وچ ایہناں علاقیاں وچ ناتھ جوگیاں دی شاعری دا چرچا نظر آؤندا اے جنہاں دے نظریاں وچ وحدانیت اک ذکر دے قابل عنصر دے طور تے موجود اے لسانیات دے ماہراں نے ایس دور دی ایس زبان نوں اپ بھرنش داناں دتا اے محمود دی آل نے جدوں لاہور نوں مستقل طور تے اپنا ٹکانہ بنایا تے ایتھے سانوں مسعود سعد سلمان لاہوری داناں اک شاعر دے طور تے مختلف یا اعتبار حوالیاں نال ملدا اے ایہناں حوالیاں وچ اِک امیر خسرو دا وی اے مسعود سعد سلمان بارے ہُن ایہہ گل ثابت اے کہ ایس نے اک دیوان مقامی زبان وچ لکھیا سی جس نوں ماہر لسانیات تے ادبیات "ہندوی" داناں دیندے نیں ایہو اوہ زبان اے جس نوں پنجابی دی قدیم شکل متھیا

---

۱. جمیل جالبی، ڈاکٹر: تاریخ ادب اردو (جلد: ۱)، لاہور - ۱۹۷۵ء، ص ۸

۲. جمیل جالبی ڈاکٹر: تاریخ ادب اردو (جلد: ۱) لاہور - ۱۹۷۵ء، ص ۸

جاندااے ایہہ ہندوی زبان یاد رہوے پالی یاں آپ بھرنش دے اندر اپنے سفر دا آغاز کر کے
یارہویں صدی عیسوی وِچ اپنی وکھ شکل وِچ مُنگھر پیندی اے[1]
پنجابی دا باقاعدہ معلوم شاعر حضرت بابا فرید شکر گنج (۱۱۷۵ء - ۱۲۶۵ء) اے پر ایس توں
پہلے حاجی بابا رتن ہٹے تے شاہ شمس سبزواری دا کلام بااعتبار حوالیاں نال دستیاب ہو گیا اے کیوں
جے پنجابی تے اردو وِچ شروع توں لے کے موجودہ دور تیکر لسانی سانجھ رہی اے ایس لئی ماہر جدوں
اردو دیاں جڑھاں نوں لبھن لگدے نیں تے قدیم پنجابی شاعراں نوں وی اردو دا شاعر
منّ دیندے نیں پر اصل گل ایہہ نہیں ایس نال ہلدی جُلدی اے کیوں جے پنجابی زبان نے
اَپ بھرنش توں نکھیڑویں روپ وِچ اپنے آپ نوں وکھ کر لیا سی ایس لئی بابا فرید دی زبان
وِچ اِک مکمل زبان دا رنگ ملدا اے۔

رُکھی سُکھی کھائے کے ٹھنڈا پانی پیو
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی نہ ترسائیں جیو[2]

اک گل ایتھے کنیں پا دینی چنگی اے کہ شاید ایہہ اتفاق اے یاں اردو دی خوش قسمتی
اردو دے ایس مڈھلے دور وِچ ای پنجابی شاعراں نے اردو وِچ وی لکھناں شروع کر دتا سی
ایس لئی ای ویکھنے آں کہ بابا فرید دی اک مناجات وی ملدی اے جس نوں پنجابی نہیں کہیا جا سکدا
تے اوہ مکمل طور تے اردو وی نہیں، ہاں جیویں کہ میں عرض کیتا اے ایہہ پنجابی وِچ ای اردو
دے سفر دا مڈھ ضرور آکھی جا سکدی اے، پنجابی نے عوامی سطح تے نالے ادبی سطح تے بڑے
چنگے ڈھنگ وِچ چلنا شروع کیتا ہویا سی پر ایسے دور وِچ اردو نے وی سفر دا مڈھ بنھ دتا
سی۔ ایس نوں باہر دے حملہ آوراں تے سیاسی بندیاں نے وَدھیرا فائدہ اپڑایا کیوں جے
اوہ لشکر لے کے جسے تھاں جاندے تے لشکر دی زبان، تہذیب تے رہتل وی نال ای جاندی
ایس لئی قطب الدین ایبک نے جدوں دلی نوں اپنی راج دھانی بنایا تے پنجاب توں وی بہت

۱۔ شہباز ملک، منہ آئی گل، لاہور۔ ۱۹۷۶ء، ص ۲۲

۲۔ فرید، بابا مرتبہ ڈاکٹر فقیر: بول فریدی، لاہور۔ ۱۹۶۵ء، ص ۸۶

سارے لوک ہجرت کر کے دلی آپڑے ظاہر اے اپنے نال پنجابی زبان تے رہتل دی لے گئے ایہہ زبان غیاث الدین بلبن دے نال دی اوتھے اپڑی خلجیاں نے دکن ول آبلوی کیتی الہدلی فوج دا انج ایس علاقے ول اون جان تے اوتھے دے لوکاں نال مل ورتن قدرتی طورتے اک مخلوط زبان نوں جنم دے گیا جیہدی بنیاد اوہوای زبان سی جس نے پنجابی وچ پنجاب وچ سفر شروع کیتا سی کیوں جے پنجابی وچ ایہہ سفر ایہناں ای مسلماناں دی زبان تے رہتل دے سٹے وجھوں شروع ہویا سی۔

ایہہ زبان دلی تے دکن وچ ودھدی پھلدی رہی گجرات وچ وی ایہہ گوجری دی صورت وچ ودھی پھلی، دکنی ادب دے عروج دا دور ۱۶۵۷ء توں ۱۶۷۵ء متھیا جاندا اے[۱] مطلب ایہہ اے کہ ستارویں صدی عیسوی ایس مرحلے تیکر اپڑ کے ایہہ اک زبان پاروں پچھانی جاندی اے ایہنوں ریختہ دی آکھیا جان ڈیہہ پیا اے ولی دکنی تیکر اپڑ کے ایس نے ودھیرا عروج حاصل کر لیا سی پر ایس مڈھلے دور اُتے جے لسانی نقطہ نظر پاروں گوہ کیتا جاوے تے ایس وچ ڈاکٹر جمیل جالبی دے الفاظ وچ پنجابی لہجہ دی چھاپ بہت سر کڈھویں تے ڈونگھی اے تے ایہو لہجہ اے جس نے اردو زبان دے بنیادی لہجے نوں بنایا اے تے ایہہ بالکل ٹھیک اے کیوں جے ایس دور دے پنجاب وچ اردو لکھتاں تے دکن وچ اردو دیاں لکھتاں وچ سانوں ودھیری لسانی سانجھ دسدی اے حوالے لئی ڈاکٹر محمد باقر دی مرتب کیتی کتاب "اردوئے قدیم دکن اور پنجاب میں" دیکھی جا سکدی اے ایس توں اڈ تاریخ ادب اردو از ڈاکٹر جمیل جالبی تے پنجاب میں اردو از حافظ محمود شیرانی سانوں ایس سلسلے وچ ودھیریاں دلیلاں تے حوالے مہیا کر دیاں نیں ایس پہلے دور وچ پنجابی دے گھٹ وگھٹ سارے وڈے شاعر نال نال اردو دی لکھ رہے سن

ہن آؤ اٹھارویں صدی عیسوی وچ، ایس دور دی پنجابی تے اردو ول نظر مارن نال پتہ لگدا اے کہ دوناں زباناں دی ترقی دی رفتار ہور تیز ہو گئی سی اردو بھانویں پنجاب وچ وی

۱۔ جمیل جالبی، ڈاکٹر: تاریخ ادب اردو (جلد: ۱)، لاہور، ۱۹۷۵ء، ص ۳۲۰

لکھی جا رہی سی پر ایس دا وَدھیرا زور دلّی تے دکن ول جاپدا اے[1]۔ پنجاب وِچ قصبہ بٹالہ (گورداسپور) وِچ شیخ محمد فاضل الدین بٹالوی نے اردو نوں مقبول بنان وِچ وَدھیرا کردار ادا کیتا ایس توں اڈ شاہ غلام قادر تے شاہ فقیر اللہ دوی مثنویاں لکھدے نظر آوندے نیں ایس دور دی پنجابی دے کلاسیکی شاعر دی پنجابی دے نال نال اردو وی لکھدے دِسدے نیں ایہناں وِچ بلھے شاہ[2] تے وارث شاہ[3] توں اڈ شاہ مراد[4] تے احمد یار[5] دے ناں وی لیے جاسکدے نیں دلّی مرکز دیلے اردو غزل دا آہنگ پنجاب وِچ ڈیر نال اپڑدا اے جس دے اثر وِچ فارسی بحراں تے جذبے پنجاب دیاں نظماں وِچ آوندے نیں[6]۔ پنجاب نے اپنے ادبی تعلق دلی تے دکن نال سیاسی ابتری دے ہوندیاں ہویاں وی قائم رکھے سید بلاقی توں لے کے آبرو فغان تے اشرف تیکر پنجاب وِچ سعدی تے حافظ وانگ پڑھے جاندے سن ولی دا کلام وی ایتھے وَدھیرے شوق نال پڑھیا جا رہیا سی، دکن مرکز بنن دے بعد ولی اُتے وی ولی دے اثر دی حاکمی ہو گئی ایس لئی اردو ادب دے متوسطین جنہاں وِچ میر تے سودا تیکر آوندے نیں ولی دے کھیوے نظر آوندے نیں ایس دے نال ای اسی ویکھنے آں کہ متقدمین وِچ مرزا مظہر جانِ جاناں نے اردو دے سلسلے وِچ جو تحریک شروع کیتی ایس نوں وَدھیری کامیابی جلدی اوہدے ایس تحریک دے تحت اردو وِچوں عربی فارسی دے سلسلے وِچ روزمرہ تے غلط العام دی

۱۔ محمود شیرانی، حافظ: پنجاب میں اردو، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۲۳

۲۔ سید عبداللہ، ڈاکٹر۔۔۔، پاکستان کی قدیم اردو شاعری، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۴۵

۳۔ اوہی : ص ۴۸

۴۔ اوہی : ص ۲۲

۵۔ احمد یار: معجزہ فاختہ، پھالیہ۔ (س ن)، ص ۸

۶۔ محمود شیرانی، حافظ: پنجاب میں اردو، لاہور۔ ۱۹۷۲ء، ص ۲۵۰ (اردو)

۷۔ محی الدین قادری زور: ہندوستانی لسانیات، لاہور۔ ۱۹۶۱ء، ص ۱۵۱

تھاں عربی فارسی دے اصل لفظاں نوں تھاں دتے جان دا رواج پیا ایس حوالے نال
ایہناں لفظاں دا تذکیر تے واحد جمع دی اصل منیاں دے حوالے نال بنائے جان ڈیہہ پئے ایس
لئی ایتھے آکے اردو دا قدیم پنجابی تے دکنی رُوپ مدھم ہون لگ پیا اردو اک نویں آہنگ وچ
بدلن ڈیہہ پئی اے ایس دے مگروں اردو دا مرکز لکھنؤ بن گیا ایتھے لکھنوی
شاعراں تے نثر نگاراں صدقہ اردو وچ اہل زبان تے غیر اہلِ زبان دا جھگڑا چلیا ،، جیویں
کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ مظہر دی تحریک نے لفظاں دی حد تیکر تبدیلیاں دا مڈھ بدھا تے لکھنو
دے لکھن والیاں نے قواعد وچ تبدیلیاں شروع کر دتیاں مثال وجھوں اک جملہ دلی وچ انج
سی " روٹی کھانی پڑے گی " ایس نوں لکھنو دے اہل زبان نے انج درست کیتا " روٹی کھانا
پڑے گی " انج ای دلّی وچ جیہڑا جملا انج بولیا جاندا سی کہ " روٹیاں بھیجنی ہیں " ایس نوں لکھنو
وچ انج ٹھیک آکھیا گیا " روٹیاں بھیجنا ہیں " قدیم اردو وچ دکن پنجاب تے دلّی دے مرکزاں
وچ بہت ساری سانجھ ملدی اے حوالے لئی اردوئے قدیم دکن اور پنجاب از ڈاکٹر محمد
باقر توں اڈ جناب اشفاق احمد دی مرتب کیتی کتاب " اردو کے خوابیدہ الفاظ " ویکھی جاسکدی
اے چھیکڑلی کتاب وچ اجیہے الفاظ دتے گئے نیں جیہڑے اردو وچ متروک نہیں پر ایہناں
دا ورتارا گھٹ گیا اے ایہہ الفاظ استعمال دے لحاظ نال جدید پنجابی دا وی حصہ نیں جیویں
آپی، آدر، آلکس، اُسارنا، سجاکھا وغیرہ دلّی تے لکھنو دی زبان دی گرامر وچ نر، مدین تیکر
دیاں تبدیلیاں ویکھن وچ آؤندیاں نیں جیویں " سانس " دلّی وچ مذکر اے جدوں کہ لکھنو
والیاں نے ایس نوں مونث متھیا " فکر " دلّی وچ مذکر سی جس نوں لکھنو والیاں نے مؤنث قرار
دے دتا گوہ کیتا جاوے تے دلّی مرکزدی اردو دی لسانی سانجھ پنجابی نال لکھنو نالوں
زیادہ دسدی اے لکھنو والے ایس سلسلے وچ ایڈے متعصب ہوئے کہ اوہناں نے اپنے
توں اڈ آلے دوآلے دے رہن والیاں نوں بے زبان قرار دے دتا۔ پر غور کیتا جاوے تے
ایس ویلے تیکر اردو زبان اپنے اڈو اڈ مرکزاں توں نکل کے برصغیر دے چاراں پاسیاں ول

۱۔ محی الدین قادری زور، ہندوستانی لسانیات، لاہور۔ ۱۹۶۱ء، ص ۱۵۱

کھنڈ چکی دسدی اے پنجاب توں اڈ سرحد، سندھ، بلوچستان دغیرہ وِچ ایہہ اک لحاظ نال رابطے دی زبان بن چکی سی۔ ایس لئی ایہناں علاقیاں وِچ ایس ویلے ایس نوں ادب لئی استعمال کیتا جا رہیا سی پنجاب ایس سلسلے وِچ دلّی تے لکھنؤ توں بعد سب نالوں اگے اگے جا پدا اے۔

غور کرن والی گل ایہہ اے کہ بھانویں اردو دی ترقی تے واہدے وِچ برصغیر دے سارے وسنیکاں نے سانجھے پکھوں حصہ پایا اے پر ادبی پدھر تے دیکھیا جا دے تے بہتے لکھن والے ساتوں مسلمان ای دِسدے نیں۔ ایس دی وجہ میرے خیال وِچ ایہہ اے کہ ایس زبان دی بناوٹ کیوں جے مسلماناں ہتھوں ہوئی تے عربی فارسی زباناں تے رہتلاں نے ایہدے لسانی تے تہذیبی مہاندرے نوں نہ صرف بنایا سگوں ایس نوں ہمیشگی دین دی کھیچل وی کیتی، تسی گوہ کرو کہ پنجاب، دکن، دلی تے پھیر لکھنؤ وِچ ایس دے واہدے وِچ حصہ پان والے سگوں اہلِ زبان تے غیر اہلِ زبان دی آواز چکن والے سب مسلمان سن تے منظر جانِ جاناں توں لے کے لکھنؤ دے اہلِ زبان لکھن والیاں تیکر عربی فارسی توں کم لے رہے سن پھیر ایتھے پنجاب وِچ جیویں اُپ بھرنش توں عربی فارسی تر کی دے اثر نال ہندوی نے پنجابی دا روپ دھاریا ایہوں زباناں سن جنہاں نے اردو دی آبیاری کیتی، ایس لسانی تے رہتلی سانجھ تے جوڑ میل دے ہوندیاں ہویاں پنجابی اِک زبان دے طور تے ہمیش اک وکھ اکائی یا روپ پچھاتی جاندی رہی اے جے انج نہ ہوندا تے ساڈے پنجابی دے کلاسکی شاعر جنہاں نے اردو شاعری وی کیتی ایہناں نوں وکھ حیثیت دین دی کیہ لوڑ سی؟ ہویا اصل وِچ ایہہ کہ اردو نے فعل تے اسم دے سلسلے وِچ برج بھاشا توں وی فائدہ لیا تے اُپ بھرنش دے چھیکڑلے واہ دی شکل نوں چھڈ کے وَدھیرا لابھ چکیا جدوں کہ پنجابی نے نہ برج بھاشا توں کوئی خاص فائدہ اٹھایا تے نہ اُپ بھرنش توں سگوں فارسی عربی دے لفظاں نوں اپنی مرضی سیتی ڈھال کے ورتیا ایس توں اڈ وڈا وڈی لفظاں نوں عین مین ورتن دی کوشش کیتی ایہدے راردو نے پنجابی گرامر توں فائدہ چکیا مثال وجھوں پنجابی (ٹکسالی) دی گردان تے اردو دی گردان وِچ وَدھیری سانجھ ہلدی اے جملیاں دی بنتر وِچ وی وَدھیری سانجھ موجود اے جیویں " ایہہ گل چنگی نہیں" نوں اردو وِچ بڑے سوکھے طریقے نال "یہ بات

اچھی نہیں" وچ بدلیا جاسکدا اے ایس جُملے وچ سانجھ صرف اک لفظ "نہیں" دی اے پر موتی آہنگ تے مجموعی آہنگ اُتے گوہ کیتا جاوے تے اک ای جاپدے نیں، آکھن دا مدعا ایہہ اے کہ منظر دی تحریک تے لکھنو تے دلی دے اہلِ زبان تے غیر اہلِ زبان دے سٹے وچ اردو وچ جیہڑیاں تبدیلیاں ہویاں ایہناں دے ہوندیاں ہویاں وی پنجابی نال ایس دی دو دھیری سانجھ موجود اے۔

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ جدوں لکھنو تے دلی وچ جھگڑا ہو رہیا سی تے باقی ہندوستان وچ اردو زبان بولی، لکھی تے سمجھی جان ڈہیہ پئی سی انج ایس دی ترقی روکی نہیں جا سکی[1]۔ اٹھارویں صدی دے آخری حصے وچ جدوں فورٹ ولیم کالج وچ اردو اُتے کم شروع ہویا تے انگریز ذہن نے ہندو منشیاں نوں سیاسی مصلحتاں دے تحت ایہہ پٹی پڑھائی کہ اوہ اپنی زبان ناگری اکھراں وچ لکھن یاد رہے پنجابی وچ ایہہ سلسلہ سکھاں ولوں گورو انگد توں شروع ہو چکیا سی جس مگروں ۱۶۰۴ء وچ جدوں گورو ارجن نے آدی گرنتھ ترتیب دتا تے ایس گروہ دیاں ساریاں مذہبی یاداشتاں گورمکھی اکھراں وچ محفوظ ہویاں ایہہ گل یاد رکھن والی اے کہ زباناں تے رسم الخطاں دے باقاعدہ سُبھا ہوندے نیں، گورمکھی، لنڈے، شاردا موجودہ بنگالی، سنسکرت، ہندی ناگری رسم الخط نیں جنہاں دا مزاج ظاہر اے ہندووانہ اے ایس لئی اسی ویکھنے آں کہ جدوں بنگال وچ مسلم ثقافت تے رہتل نوں پچھاڑن دی لوڑ پئی تے ایسے رسم الخط نوں ورتیا گیا بنگالی جیہڑی پہلاں عربی فارسی رسم الخط وچ لکھی جاندی سی ناگری وچ لکھی جانی شروع ہوئی، فورٹ ولیم کالج دے منشیاں نے انگریز دی ایہہ گل من لئی ایس لئی اوہناں نے اپنی زبان دا ناں ہندی رکھ لیا ایہہ اصل وچ اردو سی پر ایہدے وچ لوڑ کولوں ودھ لفظ برج بھاشا تے سنسکرت دے ورتے گئے ایہو کم سکھاں نے پنجابی دے سلسلے وچ انہویں[19] صدی عیسوی وچ کیتا ایس لئی ہندی تے گورمکھی

۱۔ محی الدین قادری زور: ہندوستانی لسانیات، لاہور۔ ۱۹۶۱ء، ص ۱۶۷/۱۶۸

پنجابی اردو تے فارسی رسم الخط وچ لکھی پنجابی دا اپنا اپنا مزاج تے سبھا اُبھریا جیہڑا اج
دی PROCESS وچ اے ایس گل تے یقین کرن لئی بہت ساریاں شہادتاں موجود نیں
کہ ہندو تے سکھاں دے ایس قدم نے دو قومی نظریے نوں اُبھاریا جس دے سٹے وچ
پاکستان قائم ہویا، پنجابی دے اُٹھ سو سالہ ادب دی روایت تے اک ہزار سالہ زبان دی
روایت نوں گوہ نال دیکھن دا چارا کیتا جائے تے ایس وچ سرداری مسلماناں دی ای دسدی
اے مطلب ایہہ اے کہ عربی فارسی تے ترکی زباناں تے تہذیباں دی چھاپ اے ایہہ گل
لگ بھگ اردو لئی وی کہی جاسکدی اے ایس لئی اردو تے پنجابی وچ لسانی رابطیاں
دے نال نال رہتلی سانجھ اسلام دے حوالے نال لبھی جاسکدی اے۔

پاکستان بنن مگروں اردو دا مرکز دلی لکھنو تے کلکتہ توں بدل کے بلا شبہ سارا پاکستان بن
گیا اے پر لسانی سانجھ دے پُرانے ہون پاروں پنجاب تے پنجابی دی اہمیت ودھ اے ایس دا ثبوت
ایہہ اے کہ پنجاب دے وسنیکاں تحریکِ پاکستان دے دوران قومی تے ملی جذبے پاروں اک مرحلے
تے اپنی مادری زبان پنجابی دی تھاں اردو ظاہر کیتی ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ پنجابیاں نے
پنجابی نوں تیاگ دتا ایہہ حُب الوطنی تے ویلے دا تقاضا (لوڑ) سی اَج پنجاب دا ہر وسنیک پنجابی
نال دی پیار کر دا اے تے اردو نال وی، ساڈے وڈھیرے اردو لکھن والے پنجابی دے وی
اعلیٰ درجے دے لکھاری نیں پر افسوس دی گل اے کہ پنجابیاں نوں آزادی دے بعد
زبان دی سطح اُتے اپنا حق نہیں دتا گیا قومی سطح تے اردو نوں تسلیم کرن دے بعد ایہہ مطلب
کدوں نکلدا اے کہ پنجابی دے واہدے تے ترقی ول دھیان نہ دتا جائے ایس سلسلے وچ حکومت
نوں وی غور کرنا چاہیدا اے تے پنجاب دے دانش وراں نوں وی کیوں جے زباناں، بولن
والیاں نال زندہ رہندیاں نیں تے کوئی زبان دوجی زبان نوں مٹا نہیں سکدی جدوں تیکر کہ
ایس دے بولن والے آپوں انج نہ کرنا چاہن۔

پاکستان دی تحریک تے پنجابی ادب

ویکھن نوں تے پاکستان ۱۹۴۰ء دی قرارداد لاہور (جس نوں قرارداد پاکستان آکھدے نیں) دی روشنی وچ مسلم لیگ دی تحریک چلان نال ہوند وچ آیا پر آزادی دی ایس تحریک نوں سیاسی، سماجی تے ثقافتی حوالے نال جے ہور پچھے لے جائیے تے ساڈا دھیان جھبدے ای حضرت قائداعظم محمد علی جناحؒ دی اوس تقریر ول چلا جاندا اے جیہدے وچ اوہناں آکھیا سی کہ:

> "پاکستان اوس دن وجود وچ آگیا جدوں ہندوستان وچ پہلا غیر مسلم مسلمان ہویا تے ایہہ اوس زمانے دی گل اے جدوں ایس سرزمین وچ حالی مسلماناں دی حکومت وی قائم نہیں سی ہوئی"[1]

ایس گل نوں انج وی سمجھیا جاسکدا اے کہ مسلماناں نے ایس خطے وچ ہزار توں ودھ ورھے رہ کے وی ایس دے ایہجے مقامی رنگ نوں کدے وی نہیں اپنایا جیہڑا اوہناں دے حیاتی دے اسلامی ضابطے دے خلاف ہووے سگوں اوہناں نے ایتھوں دی رہتل اُتے اپنی ثقافت دے ودھیرے نقشاں نوں اُبھاریا۔

ایس خطے وچ مسلماناں دا قیام ترن پکھ دا اے پہلا حکمران دا دوجا محکوم دا تے تیجا آزاد حیثیت نال۔ ایہناں تِناں حالتاں وچ مسلمان اک وکھ جہاندرا رکھن والی قوم نظر آؤندا اے ایتھوں تیکر کہ محکومی دے دور وچ وی اوہدا ادب اوہدے اسلامی جہاندرے نوں پکیریاں کردا نظر آؤندا اے سگوں گوہ کیتا جاوے تے مغلاں دے زوال دے بعد توں لے کے پاکستان دے قیام تیکر دے دور وچ مسلم جہاندرے نوں شعوری پدھر تے ابھارن دا رجحان نظر آؤندا اے ایس حوالے

۱۔ سمیع اللہ قریشی: قیام پاکستان کا تاریخی اور تہذیبی پس منظر، لاہور ۱۹۷۷ء، ص ۱۴

نال ایہی گل آکھ سکنے آں کہ پاکستان دی تحریک دا محسوس کیتا جان والا انگ محکومی دے دور وچ اپنی اصلی شکل وچ موجود سی۔

گل نوں ودھیرے پچھوں شروع کیتا جا سکدا اے پر اپنی سہولت لئی اسی ایس نوں ۱۸۴۹ء توں شروع کرنے آں جدوں انگریزاں نے پنجاب اُتے قبضہ کیتا ایس دور دا مسلمان شاعر شاہ محمد نہ صرف ایس دور سگوں ایدوں پچھے سکھاں دے دور بارے سانوں اوس ویلے دے مسلماناں دا نقطۂ نظر وسدا اے جدوں اوہ لکھدا اے ؎

گھروں گئے فرنگی دے مارنے نوں بیڑے توپاں دے سب کھوہا آئے
فیر آفتاں نوں مگر لائیونیں سگوں اپنا آپ گوا آئے
خوشی وسدا شہر لاہور سارا سگوں کنجیاں ہتھ پھڑا آئے
شاہ محمدا کہندے نیں لوک سنگھ جی تسیں چنگیاں پوڑیاں پا آئے[1]

ایدوں مگروں مسلم جدوجہد نوں ستاویں رُوپ وچ ویکھن دا موقعہ سانوں ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی ویلے ملدا اے جیہڑی خالص مذہبی کارن توں شروع ہوئی یاں گھٹو گھٹ ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ انگریز حاکماں دے خلاف آزادی دی جنگ شروع کرن واسطے ہندواسیاں اپنے عقیدے نوں نقصان اپڑن دی سوچ نوں بنیاد بنایا۔ ہندواسیاں وچوں فوج وچ موجود بندیاں نے سُور تے گاں دی چربی والے کارتوس بندوقاں وچ پان توں انکار کر دتا ایہہ نابری تے بغاوت سی۔ ایس نابری تے بغاوت پچھے انگریزاں دیاں اوہ چالاں سن جیہڑیاں اوہ ایتھوں دے لوکاں نوں اپنیاں ثقافتی تے مذہبی ریت رواتاں چھڈ کے عیسائی ثقافتی تے مذہبی ریت رواتاں اپنالین دے سلسلے وچ چل رہیا سی۔ ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی وچ سکھاں نے حصہ نہیں لیا سگوں سکھ ریاستاں نے انگریزاں دا ساتھ دتا تے سکھاں نے ایس پاروں انگریزاں کولوں بہت ساریاں رعائتاں حاصل کیتیاں[2]۔ سکھاں دی مدد دا اعتراف جان لارنس نے انج کیتا اے "جے سکھ تے گورکھے ساڈی مدد

۱۔ شاہ محمد، سکھاں دی وار (مرتب، ڈاکٹر فقیر)، لاہور۔ (س ن)، ص ۲۷۔
۲۔ شمشیر سنگھ اشوک، پنجاب دیاں لہراں، پٹیالہ (بھارت)۔ ۱۹۷۴ء، ص ۵۲ (گورمکھی)

نوں نہ آؤندے تے ساڈے لئی ہندوستان اُتے مُڑ قبضہ کرنا ناممکن ہو جاندا[1] آزادی دی ایس جنگ وچ مسلماناں تے ہندوواں نے رل کے حصہ لیا پر جنگ مگروں ہندو تے معافی منگ کے انگریزاں دے نال رل گئے تے انگریزاں نے سارا غصہ مسلماناں اُتے کڈھیا[2] مسلماناں نے آزادی دی ایس جنگ وچ تن من دھن نال حصہ لیا، پنجاب دے حوالے نال گل کریئے تے ساہیوال دے علاقے گوگیرہ وچ انگریزاں نال جیہڑا ایدھ ہویا ایہہ تاریخ دا حصہ بن چکیا اے بھانویں ایس جنگِ آزادی دے ناکام ہون پاروں ایس جہاد وچ مجاہداں دے کارنامیاں نوں محفوظ نہیں کیتا جا سکیا پر بھلا ہووے اوس دور دے شاعراں دا جنہاں ڈھولے جوڑ کے ایس تاریخی واقعے نوں ہمیش واسطے محفوظ کر دتا اے ایس توں اڈ اجے وی ایس علاقے وچ لوک روائتاں سینہ بہ سینہ چل رہیاں نیں جنہاں وچوں کجھ روائتاں نوں "کال بلیندی" دے ناں تے ایس جہاد بارے کہے گئے لوک ڈھولیاں سنے اے ڈی اعجاز ہوراں محفوظ کر دتا اے ایدوں پہلاں ایہناں ڈھولیاں وچوں کجھ ڈھولے راقم الحروف شہناز ملک نے "تحریکِ پاکستان تے پنجابی ادب" دے سلسلے دیاں لکھتاں وچ حوالے پاروں محفوظ کیتے سن، کال بلیندی دے حوالے نال ویکھیا جاوے تے ڈھولیاں راہیں پنجابی ادب وچ انگریز دے خلاف نفرت پھیلان دا ودھیرا کم کیتا گیا اک ڈھولا ملاحظہ فرماؤ ؎

کال بلیندی نار دپیا ونگاردا

ایہناں انگریزاں، بلند بیگ دا ترہانہ، فتح پور گوگیریں بھاہے چا ڈھیا

جیہڑا لاڑا ہا ساندل بار دا

ایہناں انگریزاں بہنہ لیا لال گاجی دا کاٹھیا، مامد جلے دا کاٹھیا

ولی دلو مردانہ تے موکھا پُتر کوڑھی وہنی وال دا

ایہناں انگریزاں بنھ لیے مراد تے بہاول فتیانے

جیہڑے راوی دے اُتے چکیندے مال چودھار دا

۱۔ سندر لال، دسن ستاون ص ۲۴۵ بحوالہ حصولِ پاکستان (پروفیسر احمد سعید) ص ۲۴

۲۔ احمد سعید، پروفیسر؛ حصول پاکستان، لاہور۔ ۱۹۷۵ء، ص ۳۳

پنڈی شیخ موسیٰ دے وچوں نادر شاہ قریشی ٹور یندیں
پنچھی نکھیڑیا ہنساں دی ڈار دا
پیریں بیڑیاں، ہتھیں کڑیاں جھل کے فرض نبھائی جاندے نی رب غفار دا[1]

ایس علاقے وچ انگریزاں دے خلاف ایہہ جہاد مئی جون ۱۸۵۷ء توں شروع ہو کے اگلے سال ۱۸۵۸ء دے مارچ تک جاری رہیا[2] ایس جہاد دے مجاہداں وچ رائے احمد خان کھرل سارنگ، مامدے تے نتھو کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، مراد فتیانہ، امانت علی چشتی، بابا نگاہی شاہ چنیوٹی، ولی داد مردانہ بلوچ، سوجا بھدرو، جلا تربانہ، موکھا وہنی وال شامل ہوئے ایس یُدھ وچ ایہناں وچوں بوہتے مجاہد شہید ہوئے۔ انگریزاں دا وی وڈھیر انقصان ہویا انگریزاں وَلوں ایس علاقے اُتے حملے کرن تے ظلم کرن والا ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر برکلے وی ماریا گیا[3] آزادی دی ایس جنگ دے حوالے نال جیہڑے ڈھولے لوک شاعراں نے جوڑے اوہناں نوں عام کر کے برکلی دے ڈھولے آکھیا جاندا اے

جدوں انگریزنے ۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی ناکام کر دتی تے جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے مسلماناں اُتے ظلم اوس اگے نالوں ودھ کرنا شروع کر دتا پھانسیاں تے کالے پانی دی سزا عام ہو گئی ایس گل ول اشارہ اوس دور دے کسے شاعر نے انج کیتا اے

ہس ہس کے چڑھے کائی پھانسیاں، کالے پانیاں ول کائی تیر ہووے
اساں دیس آزاد ضرور کرنا، ٹکڑے انت نوں بھانویں سر ہووے[4]

ایس توں مگروں انگریزاں دے خلاف نفرت دا اک مسلسل سلسلہ چلدا اے ایہہ بھانویں سارے ای ہندواسیاں دے دلاں وچ سی پر مسلمان ایہناں وچوں اپنے حریت پسند سبھا

۱۔ اے۔ڈی۔اعجاز، کال بلیندی، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۷۱
۲۔ اوہی ؛ ص ۹۔
۳۔ اوہی ؛ ص ۴۔
۴۔ منظور قادر (پبلشر)، رُت لیکھا (کتاب گھر)، لاہور۔ (س ن)، ص ۵۱

پاروں سب توں اگے سن خواجہ غلام فرید (۱۸۴۵ء — ۱۹۰۱ء) نواب بہاولپور صادق محمد دے اک قصیدے وچ انگریز نال نفرت دا اظہار انج کر دے نیں

ع صبح صادق خاں صاحبی مانے پا سہرے گانے گہنے
سبھوں بھلوں سیجھ سہاتوں بخت تے تخت کوں جوڑ چھکاتوں
اپنے ملک کوں آپ وساتوں پٹ انگریزی تھانے[۱]

ویہویں صدی عیسوی چڑھدیاں ای نفرت دا ایہہ جذبہ ہور ودھدا اے ایتھوں تیکر کہ ہندواسی ہُن اپنے حقوق دی حفاظت واسطے جتھے بندی وچ وی رُجھ جاندے نیں، اک پاسے آل انڈیا کانگرس بن ای اے تے دوجے پاسے آل انڈیا مسلم لیگ، مسلماناں دا جُدا گانہ انتخاب دا مطالبہ منیا جاندا اے[۲]۔ جدوجہد دا اک رُوپ امریکہ وسدے پنجابیاں دی غدر پارٹی اے جنہاں باقاعدہ اخبار "غدر گونج" جاری کیتا ایہدے وچ جیہڑا وی کجھ شائع ہویا پنجابی ادب دے حوالے نال آزادی دی تحریک نوں تگڑیاں کرن والا سی ملاحظہ فرماؤ اک ونگی ع

نہ اوہ ہندواسی ہند وچیوندے نیں بچے غازیاں دے مسلمان کیوں نہیں
ظاہر دوہاں نوں کھا گیا پاڑ یارو اندر زہر بن کے لیندے جان کیوں نہیں
پاٹے کپڑے جسم کمزور ہویا بُجھے جوش تے جگر دا تان کیوں نہیں
ڈھائی ٹوٹر وکھا گئے کھیت ساڈا ہندوستان دا کوئی پُرسان کیوں نہیں
اُٹھو شیر مردو ویلا سوچ دا نہیں جاگے ویکھدے کُل جہان کیوں نہیں
بندر بانٹ ظالم کر دا ناں ساڈے بے ایمان دی کڈھدے جان کیوں نہیں

تے ع
ہندو بے سکھاں والی سیج مانی
گوریاں دی ہک کر دیو چھانی[۳]

۱۔ مسعود حسن: خواجہ غلام فرید، بہاولپور۔ ۱۹۶۳ء، ص ۲۵۳، ۲۵۴

۲۔ احمد سعید، پروفیسر: حصولِ پاکستان، لاہور۔ ۱۹۷۵ء، ص ۱۴۲

۳۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی، لاہور۔ ۱۹۷۲ء، ص ۱۵

ایس دور دا اک شاعر شہاب علی (شہابی)، اپنے اک ڈھولے وچ کہندا اے

ایہہ ڈاہڈا راج انگریز دا

جیہڑا پے آدم دے منڈھ گیا ۔[1]

ایہہ دور اوہ اے جدوں ہندو اسی سانجھے طور تے انگریز کولوں آزادی حاصل کرن دا آہر کر رہے سن پر نال ای اوہ اپنے حوالے نال وی کم کر رہے سن کانگرس اُتے شروع توں ای ہندو دا غلبہ سی مسلم لیگ مسلماناں نے اپنے تشخص نوں ابھارن واسطے بنائی دینی پدھر تے وی بہت سارے ادارے ہوند وچ آئے ایہناں وچ انجمن حمایت اسلام، لاہور دا ناں سب ناں وں نتاروان اے ۱۹۱۹ء وچ جدوں سر سڈنی دیاں ہندو اسیاں دے خلاف تجویزاں نوں بل دی شکل دے کے اسمبلی وچ منظور کیتا گیا تے ہر پاسیوں ایس دی مخالفت کیتی گئی اوس ویلے مسٹر محمد علی جناح (بعد وچ قائد اعظم) نے احتجاج کردیاں اسمبلی دی رکنیت توں استعفیٰ دے دتا سارے ہندوستان وچ احتجاجی جلسیاں جلوساں دا ہڑ آ گیا امرتسر دے جلیانوالہ باغ وچ ۱۲ اپریل ۱۹۱۹ء نوں ہون والے جلسے اُتے جنرل ڈائر نے ظلم کردیاں گولیاں نال ہندواسیاں نوں بھُن کے رکھ دتا ایس ظلم بارے بہت سارے پنجابی لکھاریاں نے نظماں لکھیاں ایہناں وچ حکیم عبداللطیف عارف وی شامل نیں جنہاں اپنی سیرگُٹ دی کتاب وچ ایس دا بڑے دکھ بھرے ڈھنگ وچ نقشہ کھچیا اے

جلیاں والے دا باغ سی لال ہویا اتھے واہ جد گولیاں آئیاں نیں

ڈھڈ بھار چلاوندے خلق تائیں ویکھ ظالماں پھٹیاں چائیاں نیں ۔[2]

ایسے زمانے وچ یونان دیاں فوجاں نے ترکی دے مشہور شہر سمرنا تے بخارا دے نال لگدے علاقیاں اُتے حملہ کر دتا انگریزاں نے ترکی دی حکومت دا جھکا جرمنی ول ویکھ کے اپنیاں فوجاں ترکی دے خلاف لڑا دتیاں ایس گل تے ہندی مسلمان انگریزاں دے

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر: تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۲۶ ۔

۲۔ حفیظ تائب: پُن چھان، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۵۲

خلاف احتجاج کر دیاں اُٹھ کھلوتے علی برادران (مولانا محمد علی، مولانا شوکت علی) دے پرچم تھلے خلافت دی تحریک چلی ایس دور وچ ترکی دے حق وچ تے یونانیاں دے خلاف عوامی پدھر تے ودھیرا پنجابی ادب ہوند وچ آیا جنہاں شاعراں دے ناں ایس حوالے نال مشہور ہوئے اوہناں وچ منشی محمد اسماعیل (قصہ غازی مصطفیٰ پاشا کمال دی فوج) احمداللہ بیگ (قصہ ترکاں دی بیداری تے یونان دی زاری) حافظ عالم خان (قصہ چھٹی خلافت)، عبدالحق سیالکوٹی (قومی لہراں المعروف پنجابی قومی غزلیں) عبدالرحیم عاجز تے ملک لال دین قیصر شامل نیں ملک لال دین قیصر دی ایہہ نظم بڑی مشہور ہوئی۔

ع غازی مصطفےٰ پاشا کمال وے ، تیریاں دور بلائیاں

ڈالیوں ٹُٹ پئے کچے گُچھے

وات یتیماں دی کوئی نہ پچھے

روندے سمر نادے بال وے

بیوہ ہو گئیاں مائیاں

کر بکرے یونانی حلال وے

بیا وانگ قصائیاں ۱

ایہہ دور اوہ اے جدوں ہندواسی سانجھے پکھوں آزادی واسطے جدوجہد کر رہے سن ایس لئی خلافت دی تحریک دی ہندوواں نے حمایت کیتی سگوں ترکِ موالات تے تحریک ہجرت دی حمایت وی کیتی پر ہجرت دا عملی مظاہرہ مسلماناں کیتا۔ ایہہ فیصلہ سوچے سمجھے بناں کیتا گیا سی جس دا فائدہ تے کوئی نہ ہویا اُلٹا نقصان ہویا ایہدے فوراً بعد ای مالابار دے وچ موپلیاں اُتے ظلم ہویا ایس تے مسلماناں دیاں اکھاں کھُلیاں ۲ تے مسلماناں نے اپنے قومی مہاندرے نوں اجاگر کرن ول دھیان دتا تے سانجھی آزادی حاصل کرن دا جذبہ ٹھنڈا پے گیا۔ اوہدے ہندوواں دیاں فرقہ پرست تحریکاں نے

۱۔ شہباز ملک ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۵۰

۲۔ حسن ریاض سید، پاکستان ناگزیر تھا، کراچی۔ ۱۹۷۰ء، ص ۱۱۳

بلدی اُتے تیل دا کم دتا تھاں تھاں شدُھی نے سنگھٹن دیاں تحریکاں شروع ہو گئیاں ہندو مسلم فساد وی ہون لگے اوڑک موتی لال نہرو نے جیہڑی رپورٹ شائع کیتی اوس نے ہندو مسلمان دے دو نتاری رستے بنا دتے ایس رپورٹ وچ مسلماناں نوں نہ نری وکھ نمائندگی دا حق دین توں انکار کیتا گیا سی سگوں سیاسی تے دوجے تحفظ دین توں وی صاف انکار کیتا گیا سی ایس توں صاف ظاہر ہوندا پیا سی کہ ہندو کانگرس دے پلیٹ فارم توں "رام راج" واسطے جدوجہد کر رہیا اے ایس دے خلاف مسٹر محمد علی جناح (قائد اعظم) نے اپنے چوداں (۱۴) نکات پیش کیتے تے ایس توں کوئی دو ورھے مگروں حضرت علامہ اقبال نے ۱۹۳۰ء وچ مسلم لیگ دے اجلاس منعقدہ الہ آباد وچ اپنے خطبے وچ مسلماناں واسطے وکھ آزاد وطن دا مطالبہ کیتا جس دا ناں چودھری رحمت علی ہوراں "پاکستان" رکھیا۔

ایس دور وچ پنجاب دے مسلماناں نے ادبی حوالے نال اپنے وکھ قومی مہاندرے نوں ابھارن واسطے ودھیرا کم کیتا، خلافت دی تحریک توں مگروں شدھی تے سنگھٹن دیاں ہندو تحریکاں وچ مسلماناں نوں ودھیرا تنگ کیتا گیا ہندو مسلم فساد توں اڈ مسلماناں دی دل آزاری دا اہتمام وی ایہہ کیتا گیا کہ رسولِ اکرم صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دی شان وچ گستاخی والی اک کتاب شائع کیتی گئی مسلماناں وچ غم تے غصے دی اک لہر دوڑ گئی کتاب شائع کرن والے راجپال (ہندو) نوں غازی علم دین (لاہور) نے قتل کر دتا تے انگریز دے قانون پاروں ۳۱ اکتوبر ۱۹۲۹ء نوں پھانسی چڑھ کے شہید ہو گیا، عشقِ رسولؐ وچ سرشار ایس نوجوان دی شہادت اُتے پنجابی ادب وچ اتنا ادب رچیا گیا استاد عشق لہر دا اک چومصرعہ ویکھو ؎

ہویا چودھویں دے چن وچ روشن تیرا عشق اوئے عاشق حضور دیا
جھوٹا دار دی پینگھ دا جھوٹیا ای شوق نال ساتھی منصور دیا
سب دیاں اکھیاں وچ سما گیا ایں علم دین ہو ذرّیا طور دیا
عشق لہر دی عرض دربار اندر پہلاں کریں مسافرا دُور دیا[۱]

محمد رفیع اختر لاہوری ہوراں وی ایس اُتے اک بند لکھیا تے مولانا محمد بخش مسلم نے وی ایس

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۴۹

موقعے اُتے جذبے نال بھریا کلام رچیا فرماندے نیں

جیوندی جان اوپار یا علم دینا جیون جو گیا موت نوں ماریا ای
جُگاں تیک رہسی تیرا نام زندہ، زندہ نبی توں تن من واریا ای
سُکّ گئے دریا محبتاں دے بیڑا ریت تے سجناں تاریا ای
اِلّا اللّٰہ کہہ کے چڑھیوں دار اُتے سِر ُل عشق دا بھار اُتاریا ای
تیرے جیہے غازی وِرلے ماں جن سی اپنا جسم تے کرم سواریا ای
لاش رہی بے داغ ایمان وانگوں ڈاہڈا جھوٹھ تے سچ نتاریا ای
جنت مانی او پُت ترکھان دیا کنڈا کفر ا پراد ھ دا وڈھیا ای
اشکے بیلیا اوئے تیرے حوصلے توں زندہ پھیر منصور کر چھڈیا ای
دنیا موت کولوں اینویں بھجدی اے موت عاشقاں دے پیر دی کھجدی اے
اوسے موت نال زندگی سجدی اے جیہڑی موت ہووے کسے چجدی اے[1]

ہندوواں دی مسلم آزاری دی نشان دہی استاد کرم امرتسری دے ہیٹھ لکھے کلام توں وی ہوندی اے لکھدے نیں ۔

ایہدر مسجداں وِچ اذان دیئی اے اودھر مندراں وِچ ہُوم ہُوم ہووے
ٹیں ٹیں ہووے جے جے ہووے ناتھ ناتھ ہووے شوم شوم ہووے
وجن ٹل نرسنگھے تے سنکھ پھوکن رل کے ہون سب کار شیطانیاں نی
اوہ سب ہفت اقلیماں خواب ہوئیاں تے خیال ہوئیاں جہانیاں نی[2]

ہندوواں دیاں زیادتیاں تے گستاخیاں کشمیر وِچ وی ودھ گئیاں جمعے دا خطبہ پڑھن توں منع کرنا، عید دی نماز وِچ رکاوٹ، پنجسورۃ دی بے حرمتی پاروں جیہڑی گڑبڑ ہوئی کشمیری مسلماناں نے اپنے تحفظ واسطے جیہڑی جدوجہد کیتی ایس دی حمایت پنجاب تے ہندوستان دے دوجے

---

۱. شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۵۰
۲. کرم امرتسری، کرم پھلواڑی مرتبہ عبدالکریم، نوشہرہ۔ (س ن)، ص ۱۴۲

حصیاں وچ مسلماناں نے کیتی "کشمیر کمیٹی" وچ حضرت علامہ اقبال وی شامل سن جدوں انگریزاں نے راجہ کشمیر دا ساتھ دینا شروع کیتا تے تحریک وچ ہور زور آگیا قلمی جہاد وچ پنجابی دے قلمی مجاہداں نے بھرپور حصہ لیا گجرات دے علاقے دے مولوی عبداللطیف افضل دی ایہہ نظم لوکاں دیاں زباناں اُتے سی۔

ے
جم جم گولیاں دی بارش ہووے چھم چھم
خون دے فوارے جان قدماں دے وچ جم
جم جاوے قدم ایسے جان وارے سارا جم
دماں دا او ساہ کیہ اے زندگی دے چار دم
دم دین فائدہ جنہاں دماں دا بپار ہووے
زندہ کرے قوم نوں جو قوم تے نثار ہووے

تے ے
مظہر علی راجے نال آپے کردا قیل قال
تینوں کنتے پچھیا سی آپے جماں جنج نال
دور توں سلام تینوں گوریا معاف کر
باندروالا ساڈے وچ توں نہ انصاف کر[۱]

انگریز تے پہلاں ای مسلماناں دے خلاف سی، ہندو وی مسلماناں دے مفاد دے خلاف کم کرن ڈیہہ پیا اک سکھ رہ گئے سن مسجد شہید گنج دے معاملے وچ انگریز نے سکھاں دا ساتھ دتا ایچ مسلم آزادی دا سلسلہ سکھاں تیکر وی اپڑ گیا۔ ہویا انج کہ لاہور دِلّی دروازیوں باہر نو لکھا دے علاقے وچ پرانے زمانے توں اک مزار شاہ کاکو سی ایس دے نال اک مسجد سی، سکھاں دے دوَر وچ اوہناں ایتھے اک گوردوارہ وی بنا دتا سی اوہناں مزار تے مسجد نوں گوردوارے دے احاطے وچ لے آندا مسلماناں نے ایس مزار تے مسجد دی واپسی دا مقدمہ دائر کیتا جیہڑا انگریز حکومت نے خارج کر دتا ایس تے مسلماناں وچ غم تے غصے دا اک ہڑ آگیا۔ اوہناں تحریک

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۵۹

چلائی جلسے کیتے تے جلوس کڈھے، مسلمان گروہاں دے رُوپ وچ شہید گنج جاندے گرفتار ہوندے اوتھے انگریز حکومت نے گولی وی چلائی تے بہت سارے مسلمان شہید ہوئے ایہہ سلسلہ ہفتیاں تیکر جاری رہیا ایس دکھانت واقعے دے حوالے نال بہت سارا پنجابی ادب ہوند وچ آگیا جس وچ انگریز تے سکھ ذہنیت دے خلاف غم تے غصے دا اظہار ملدا اے جدوں اوس مسجد نوں شہید کیتا گیا تے مسلمان خون دے اتھرو روئے استاد کرم لکھدے نیں ۔

دیکھیا ای مسلم کم کفار دا   گھر ڈھٹا چھڈیا اے رب جبار دا
توں ای محمود ایں توں ای ایاز ایں   بندہ نواز ایں بڑا اجال باز ایں
محرم راز ایں خنجر دراز ایں   تینوں کیہہ خوف کسے مُردار دا[1]

ایہہ شعر اوس ویلے عام لوکاں دی زبان اُتے سی خبرے کس بھلے لوک شاعر دا اے

سر سکندر تیری غیرت نوں جگاواں کس طرح
دلی دروازے دیاں لاشاں بھلاواں کس طرح[2]

جیوں جیوں ویلا لنگھدا گیا ہندوستان وچ چلن والی آزادی دی تحریک وچ مسلماناں دا حصہ اپنے دکھ مسلم مہاندرے دے حوالے نال نتر دا چلیا گیا ایس وکھ مہاندرے نوں اُبھارن وچ سب ناوں ودھ حصہ ہندو تے انگریز نے لیا ایہناں دی آپسی ملی بھگت نال ہر دور وچ مسلماناں نال دھوکھا کیتا گیا ایتھوں تیکر کہ جدوں ۱۹۳۷ء دیاں چوناں مگروں کانگرس نوں حکومت بنان دا موقعہ ملیا تے ایس نے سیکولرازم دیاں اکھنڈ تا دے پڑدے وچ "رام راج" دی جھلکی وکھا دتی۔ کانگرس دی دو سالہ حکومت (۱۹۳۷ء۔۳۹) مسلماناں لئی اک لحاظ نال اک عظیم عذاب کولوں گھٹ نہیں سی ایسے لئی جدوں کانگرس وزارت نے حکومت توں استعفےٰ دتا تے قائداعظم محمد علی جناح ہوراں مسلماناں نوں یوم نجات منان لئی آکھیا ۲۲ دسمبر ۱۹۳۹ء نوں مسلماناں ایہہ "یوم نجات" منایا[3]

۱۔ کرم امرتسری، کرم پھلواڑی مرتبہ عبدالکریم، نوشہرہ۔ (س ن)، ص ۱۵۱
۲۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۷۰
۳۔ حسن ریاض، سید، پاکستان ناگزیر تھا، کراچی۔ ۱۹۷۶ء، ص ۲۳۰

ایہہ اوہو جناح سن جیہڑے کئی ورھے کانگرس دے ممبر وی رہے ہندو مسلم اتحاد لئی کم کیتا سگوں ایہناں نوں "ہندو مسلم اتحاد دا سفیر" آکھیا گیا ایہہ ہیرو پیر کانگرس دے لیڈراں دی تعصب والی ذہنیت توں جانوں ہوندے گئے ایتھوں تیکر اوہناں نے کانگرس نوں خیر باد آکھ کے مسلم لیگ ول دھیان دِتا ایس مرحلے اُتے اوہناں دا گول اک مسلم ریاست سی[1] ایس دور وچ قائد اعظم ہوراں دی اگوائی وچ مسلم لیگ دے پلیٹ فارم اُتے مسلم حقاں واسطے اینا کم ہویا کہ جواہر لعل نہرو ورگے کانگرسی لیڈر نوں قائد اعظم دے نال اپنے ۱۶ دسمبر ۱۹۳۹ء دے خط وچ مسلم لیگ نوں اک مستند جماعت منّا پیا[2] ۱۹۴۰ء دے چڑھدیاں ای "مسلم ہے تو مسلم لیگ میں آ" ورگا نعرہ مسلماناں دیاں زباناں اُتے چڑھ چُکا سی ایتھوں تیکر کہ ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ء نوں لاہور وچ قائد اعظم محمد علی جناح دی صدارت وچ ہون والے مسلم لیگ دے نمائندہ اجلاس وچ مسلماناں واسطے وکھ مسلم ریاست دی قرارداد منظور کر لئی گئی جیہڑی پہلاں "قرارداد لاہور" تے پھیر "قرارداد پاکستان" اکھوائی، ایہہ قرارداد ایس گل دا ثبوت سی کہ سابق ہندوستان دے مسلمان اپنے وکھ مسلم ٹھاندرے دی راکھی واسطے جاگ پئے سن۔

ایہہ دور اے جدوں مسلماناں نے "لے کے رہواں گے پاکستان" دا نعرہ ماریا، ایہو دور اے جس نوں اسی تحریک پاکستان دا اصل دور آکھنے آں کہ ایس دور وچ سابق ہندوستان دے مسلماناں نے دو ٹوک گل کر دِتی سی اپنی اصل منگ دا اظہار کر دِتا سی تے اوہ ایدوں اُراں ہیٹھ رہن دا ارادہ نہیں سن رکھدے۔ ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء دے ایہہ ست ورھے نیں جنہاں وچ مسلماناں نے اک مُٹھ، اک جان ہو کے کم کیتا، کم کرن والیاں وچ ہر طبقے نال تعلق رکھن والے مسلمان شامل سن۔ دولت وند تے دولت نال نعرے بازاں نے نعریاں نال مقرراں نے تقریراں نال تے شاعراں نے شعراں نال ایس تحریک نوں اگے ودھایا تے مقبول کیتا۔

---

۱. سمیع اللہ قریشی، قیام پاکستان کا تاریخی اور تہذیبی پس منظر، لاہور ۱۹۷۷ء، ص ۸۵

۲. اوہی ، ص ۸۵

پنجابی دے ایس دور دے شعری ادب نوں ویکھیاں واچیاں پتہ لگدا اے کہ ایہدے
وچ مسلم لیگ ول آؤن، جُداگانہ انتخاب، مسلم مہاندرا، پاکستان دی منگ، کانگرس تے سانجھی
آزادی دا مطالبہ کرن والیاں مسلم جماعتاں دی نکھیڑی دا اظہار ملدا اے ایس حوالے نال
جہڑے پنجابی لکھاری نتڑے اوہناں وچوں کجھ دا تعلق مسلم لیگ نال اک کارکن پاروں
سی ایہہ کارکن تنظیمی کماں دے نال نال مسلم لیگ دے مطالبہ پاکستان دے جلسیاں وچ
پاکستان تے مسلم لیگ دے حق وچ کلام پڑھ کے لوکاں دے دلاں نوں گرماندے سن ایہہ
کارکن مسلم لیگ دے پروگرام نوں پنڈ پنڈ تے شہر شہر پھر کے لوکاں تیکر پڑاندے سن اسی
سب توں پہلاں ایہناں دا ای ذکر کرنے آں ۔

مسلم لیگ دیاں اڈواڈ شاخاں نے "نغمہ پاکستان المعروف لیگی نظماں" دے ناں نال
اڈواڈ شاعراں دا اجیہا کلام ۱۹۴۶ء دے نیڑے تیڑے چھاپ کے ونڈیا وی سی خوش قسمتی نال
ایہناں وچوں . . لکھاریاں دیاں کتاباں سانوں مل گیئاں نیں ایہناں وچوں اک استاد چراغدین عشق لہر
لاہور، دوجے فضل حسین مدنی شہباز رابا ہروال ضلع گجرات تے تیجے مولوی خادم حسین قریشی راجہ تنولی کاموں کے نیں ایہہ کتاباں تے
ایہناں وچ چھاپے چڑھیا کلام ایس گل دی پکی پیڈی شہادت اے کہ ایس دور وچ انتاں دا
اجیہا کلام لکھاریاں دیاں قلماں نے تخلیق کیتا ایہناں
وچوں بہت سارے مجاہداں دا کلام چھاپے نہ چڑھ سکیا ایس دی اک وڈی وجہ ایہہ اے
کہ اک تے ایہہ کلام ہنگامی نوعیت دا ہوندا سی جلسیاں واسطے تیار کیتا جاندا تے جدوں پڑھیا
جاندا سی لوکائی تیکر اپڑ جاندا سی لوکاں نوں زبانی یاد ہو جاندا سی ایس لئی چھاپن دی ضرورت
نہیں سی سمجھی جاندی دوسرے ایہہ کلام عام کر کے انگریز نے یونینسٹ حکومت دے خلاف
ہوندا سی ایس کر کے لکھاری چھاپدے ای نہیں سن ایہو وجہ اے کہ اوس زمانے وچ کجھ
شاعراں توں سوا دھیرے لکھاریاں دا کلام اوس ویلے محفوظ نہ ہو سکیا، پاکستان دے قیام
توں مگروں ایس دے سانبھے نہ جان دیاں وجہاں وچوں وڈی وجہ ایہہ سی کہ جس مقصد واسطے
ایہہ کلام ہوند وچ آیا اوہ مقصد حاصل ہو چکیا سی چاہیدا ایہہ سی کہ تاریخ دے اک ایڈے وڈے
واقعے نال تعلق رکھن والا ایہہ کلام جیہڑا ساڈی آزادی دی تاریخ نوں مکمل کرن والا سی ایس

نوں، قیامِ پاکستان دے نیڑے تیڑے محفوظ کیتا جاندا پر بد قسمتی نال انج نہ کیتا گیا ایہو کارن اے کہ جدوں اساں قیامِ پاکستان توں کوئی ترہیہ ورھے مگروں (۱۹۷۷ء) ایس پاسے دھیان دتا تے بہت سارے مجاہد لکھاری اگلے جہان اپڑ چکے سن تے دوجے ایہہ کلام بھلاتے گواچکے سن اتاں دی بھج دوڑ مگروں جتنے لکھاریاں دا کلام حاصل ہویا اے ایہہ ایس گل دا ثبوت اے کہ پنجابی ادب دے حوالے نال قیام پاکستان دی جدوجہد وچ ودھ چڑھ کے کلاں نال حصہ پایا گیا اے۔

آؤ اینہاں مجاہد لکھاریاں تے اوہناں دے ایس حوالے نال لکھے گئے کلام دیاں کجھ ونگیاں ول دھیان ماریئے اینہاں مجاہداں وچوں سب توں پہلا ناں جناب ظہیر نیاز بیگی دا اے جیہڑے ۱۹۰۹ء وچ پیدا ہوئے تے چنگی صحت نال رب تعالیٰ دے فضل کرم نال حیات نیں ایہہ مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن سن، مسلم لیگ دی جنرل کونسل دے وی رکن سن اینہاں نوں ایس زمانے وچ "شاعرِ تحریکِ پاکستان" دا خطاب دتا گیا[1] تحریکِ پاکستان دے حوالے نال لکھیا گیا کلام اوس زمانے وچ نہ چھپ سکیا اینہاں کولوں تن نظماں اوس زمانے دیاں حاصل ہو سکیاں نیں۔ ۱۹۴۵-۴۶ء دیاں چوناں ویلے آکھی نظم دا کجھ حصہ ملاحظہ فرماؤ۔

پرچی لیگ نوں دئیں او یار

بھانویں بھانیدار ڈراوے — اکھیں کڈھے تے دھمکاوے
بھانویں کیسے چالان کراں گا — جھوٹھے کیساں وچ دھراں گا
اوہنوں آکھیں چل اوے جھلّے — تیتھوں ڈریئے کیہڑی گلّے
توں ایں ساڈا چوکیدار — پرچی لیگ نوں دئیں او یار[2]

ایس تحریک وچ استاد عشق لہر نے بڑا اکم کیتا اوہناں دی کتاب "نعرۂ پاکستان" توں اندازہ ہوندا اے کہ عشق لہر سیاسی لحاظ نال کنے بیدار مغز انسان سن حالانکہ اوہ پڑھے لکھے نہیں سن سارا کلام زبانی یاد سی "نعرۂ پاکستان" اوہناں دے شاگرد عبدالکریم ثمر ہوراں نے کٹھا کر

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۸۹

۲۔ اوہی ، ص ۱۸۷

رہنما مولانا محمد بخش مسلم نے پنجابی مسلم لیگ ولوں شائع کروائی جس دا دیباچہ آزادی دے مجاہد نکھاری تے رہنما مولانا محمد بخش مسلم نے پنجابی
نثر وچ لکھیا اے اوہ عشق لہر بارے لکھدے نیں۔

"لیگ دے بابے جناح نے پاکستان دی لہر چلائی پنجابی شاعراں دے بابے
عشق لہر نے ایس دریا وچ ہر طوفان توں بے ڈر ہو کے چھال ماری"[1]

عشق لہر اپنے دور وچ شاعراں وچ استاد منے جاندے سن اوہناں دی شاعری وڈھیری پختہ تے فکر والی اے اتوں اوہناں دی پڑھنت کمال دی سی اوہناں دا کلام سنن والیاں اُتے جادو دا اثر کردا سی مسلم دے اکثر جلسیاں وچ اوہ شامل ہوندے سن اوہناں نے اپنی شاعری وچ جنوبی ایشیا دے مسلماناں دی بڑے سوہنے ڈھنگ نال نمائندگی کیتی اے اوہناں دے کلام وچ پاکستان دے مطالبے، دو قومی نظریے، مخالف پاکستان ذہن تے جماعتاں دی نکھیدی، تے مسلم لیگ دے امیج نوں بنان دا اظہار ملدا اے پاکستان دے مطالبے نوں ویکھو کس سوہنے ڈھنگ نال سامنے لیاندا اے ؎

مولا کرم کر ہند دے حال اُتے مسلمان ایہہ دا مسلمان ہووے
دلوں کڈھ کدورتاں ساریاں نوں اک دوسرے توں قربان ہووے
سارے فیصلے ہون قرآن اُتے اگے وانگ اسلام دی شان ہووے
عشق لہر کہہ نبی دا واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہووے[2]

قائد اعظم محمد علی جناح، عشق لہر دے محبوب رہنما نیں ایس لئی اوہ اپنیاں نظماں وچ تھاں تھاں اُہناں دا ذکر بڑی عقیدت نال ذکر کردے نیں ایہناں دی اک نظم داناں "قائد اعظم" اے انج ای اک چو مصرعے دا عنوان اوہناں نے "سالارِ کارواں" رکھیا اے عشق لہر نے کانگرسی، احراری تے یونینسٹ رہنماواں جیہڑے مسلماناں لئی وکھ ملک پاکستان دے مخالف سن اوہناں دی نکھیدی کیتی اے پاکستان دے قیام دے سلسلے وچ ویکھو اوہ کنے اعتماد نال گل کردے نیں۔

۱۔ عشق لہر، نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ ۱۹۴۹ء، ص ۵
۲۔ عشق لہر، نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ (۱۹۴۶ء)، ص ۳۰

ے

پاکستان بن کے رہے گا یاد رکھو کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے
چھیتی قافلہ منزل تے پہنچاایں مُڈھ لئے ہن قدم پنجابیاں نے
وجے جندرے دلاں تے کھول دے گی میاں لیگ دے ہتھ وچ چابیاں نے
عشق لہر تد لوک حیران ہوسن چمے قدم جدوں کامیابیاں نے[1]

"نغمۂ پاکستان المعروف لیگ کی شان" سید فضل حسین مدنی المتخلص بہ شہباز، باہر وال تحصیل کھاریاں ضلع گجرات دی اے کتاب جیہڑی چوہدری اکبر علی دی فرمائش تے شائع ہوئی ایس کتاب وچ سید فضل حسین مدنی شہباز دیاں چھ نظماں نیں جنہاں وچ اک لمی نظم پنجابی دی اے ایس نظم وچ پاکستان دے مطالبے نوں بڑے دلیرانہ ڈھنگ وچ سامنے لیاندا گیا اے ایس نظم دا آخری حصہ ملاحظہ فرماؤ ے

آ جا پھڑ رسی مسلم لیگ والی قائداعظم جناح دے نال رُل کے
ڈُبی بیڑی ترالے فیر اپنی نکھڑ گیوں توں وچ غلطان کتھے

عاشق وانگ بلال دے بن پکّا حیدر جیہا جذبہ فیر کر پیدا
حُرؓ جیہا توں صدق صفا دل بن خالدؓ جیہا کوئی لیا جوان کتھے

رل قوم دے نال تے قوم نہ چھڈ قوم وتم دا بھلا اج چاہوندی اے
ہو جا مثل پتنگ نثار اس پر آیا سر تے جھُل طوفان کتھے

پاکستان لینا اسیں ہر قیمت بھانویں دنیا دے وچ فنا ہوئیے
شہباز تیرے ایہو رہے پھن فیر توں کتھے پاکستان کتھے[2]

عشق لہر تے فضل حسین مدنی شہباز توں بعد ہُنے جیہے تحریک پاکستان دے دوران چھپن والی اک تیجی کتاب "مسلم لیگ دا ڈھنڈورا" دستیاب ہو گئی اے جیہڑی آزادی دے مجاہد لکھاری مولوی خادم حسین قریشی دی لکھی اے ایہہ کتاب شیخ غلام حسین اینڈ سنز تاجران کتب کشمیری بازار، لاہور نے

۱۔ عشق لہر، نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ ۱۹۴۶ء، ص ۸
۲۔ فضل حسین مدنی شہباز، سید، نغمۂ پاکستان المعروف لیگ کی شان، باہر وال۔ ص ۶

چھاپی اے ایس ادارے دے ایسے کتاب دے آخر تے چھاپے گئے اشتہار وچ اک ہور کتاب "مسلم لیگ دا اعلان" درج اے ایہناں دوناں بارے "تحریک پاکستان تے پنجابی ادب" بارے تریخاں تیکر کیتے کم وچ کجھ وی درج نہیں تے ایتھے ایس نوں شامل کیتا جا رہیا اے۔

مولوی خادم حسین قریشی دی کتاب "مسلم لیگ دا ڈھنڈورا" وچ تن نظماں شامل نیں، تناں وچ بڑے کھلے ڈلھے ڈھنگ وچ ہندوستان وچ پاکستان دے قیام، مسلم لیگ نوں سارے ہندوستان دے مسلماناں دی نمائندہ جماعت قرار دین، قائد اعظم محمد علی جناح نوں مسلماناں دا حق سچ گل آکھن والا ہرمن پیارا لیڈر منن دی گل اے نظم "پاکستان" دے آخری دو بند ملاحظہ فرماؤ۔

- ہر اک نوں سمجھ ایہہ آ گئی اے مسلمان غلام نہیں رہن لگا
  جدوں تیک نہ ایہہ پاکستان بنسی اودوں تیک ناہیں ہرگز بہن لگا
  مسلم لیگ نمائندہ جماعت ساڈی ہر اک مومن موہوں کہن لگا
  نشہ شہنشاہی اسنوں اجے تائیں خادم کسے دی گل نہیں سہن لگا
  محمد علی جناح ہے قائد اعظم شان رکھدا اوڈے سلطان دی اے
  پاکستان بن جائے ہندوستان اندر ایہو خواہش ہر اک مسلمان دی اے
- اکثریت اسلام دے صوبیاں وچ پاکستان بن جائے ایہو لوڑ سانوں
  نصب العین ایہو مسلم لیگ دا اے نہیں کسے دے نال اجوڑ سانوں
  جاناں وار کے کراں گے حق حاصل ساتوں موڑ نہ سکدا موڑ کوئی
  خادم مشکلاں حل خدا کرسی پھیر رہوئے گی مول نہ تھوڑ کوئی

اساں آن بچانی اسلام دی اے اتے عزت اس پاک قرآن دی اے پاکستان بن جائے۔۔۔[۱]

مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن آزادی دے مجاہداں وچوں محمد دین میر (۱۹۰۰ء - ۱۹۷۷ء) داناں بڑا سرکڈھواں اے ایہناں نے تحریک دے دناں وچ مسلم لیگ دی سٹیج اُتے بڑا کجھ پڑھیا پنڈ پنڈ پھر کے پاکستان دا پیغام لوکاں تیکر اپڑایا ایس دور وچ اوہ نظر بندوی رہے ایہناں دے کلام دا انداز وی عشقیہ

۱۔ خادم حسین، مولوی، مسلم لیگ دا ڈھنڈورا، لاہور۔ دس ن، ص ۷

ورگا اے پراینہاں دا رویہ مخالف پاکستان تحریک ڈوہناں تے عنصراں بارے کجھ سخت اے ایہناں دا کلام اوس دور وچ چھاپے نہیں چڑھیا پر اج دی پُرانے بزرگاں نوں یاد اے اوہناں دے شاگرد محمد صدیق صبر کولوں کلام دا کجھ حصہ حاصل ہویا اے اک چومصرعے وچ دیکھو میر ہوری کنے سوہنے طریقے نال دس رہے نیں کہ اوس ویلے دا مسلمان ایہہ سمجھدا سی کہ اوہدی زندگی تے موت پاکستان واسطے ای اے۔

سرکٹنا اے نبی دی آن اُتے ایہہ فرض ہویا مسلمان دے لئی
کائنات جیہڑی تسی ویکھدے اوسیدا کیتی رب نبی دی شان دے لئی

مسلمان جہان دے لئی ہویا ایہہ جہان سارا مسلمان دے لئی
اج زندگی موت وی میر سمجھیں مسلمان دی ہے پاکستان دے لئی[1]

مولانا محمد بخش مسلم (پیدائش ۱۸۸۸-۱۹۸۸ء) تحریکِ پاکستان دے مجاہداں وچوں سن آپ خطیب تے عالم دین ہون دے ناطے ایس تحریک وچ شامل سن مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن سن ایہناں نے تحریکِ پاکستان توں پہلاں دیاں مسلم تشخص نوں ابھارن والیاں تحریکاں وچ وی حصہ لیا عملی طور تے وی تے قلمی حوالے نال وی جیویں علم دین شہید دی تحریک وچ وی ایہناں علم دین دی شان وچ شعر کہے، ظفر وال وچ غیر مسلم نماز واسطے اذان نہیں سن دین دیندے ایہناں ایس حوالے نال کم کیتا تے شعر لکھے، چھپن فیصدی حقاں دی تحریک وچ وی ایہناں نے کم کیتا تحریکِ پاکستان وچ حضرت قائد اعظم دے نال رل کے کم کیتا اوہناں دی ہدایت اُتے کم کیتا ایہہ پاکستان دے مطلبے نوں مقبول بنان لئی پنڈ پنڈ تے شہر شہر پھردے تے تقریراں کردے سن ایس دور وچ ایہناں پنجابی نثر تے نظم راہیں وی پاکستان دی تحریک وچ حصہ پایا، پنجابی نثر وچ ایہناں نے استاد عشق لہر دی کتاب "نغمۂ پاکستان المعروف عشق لہر دیاں پکیاں نظماں" وچ دیباچہ لکھیا جس دا اک اقتباس استاد عشق لہر دے ضمن وچ درج کیتا جا چکیا اے شاعری دے حوالے دی اک ونگی حاضر اے۔

جیہڑا چھڈ جماعت جاوے اوہنوں کر دیئے اڈول پار
من لے پیارے پاکستان من لے پیارے پاکستان

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۲۰۸

پاکستان نال گوڑھے پیارا[1]

آزادی دے مجاہد لکھاری جیہڑے مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن وی سن اوہناں وچوں اک طالب جالندھری (پیدائش ۱۹۲۲ء) وی نیں شاعری دا مڈھ ۱۹۳۵ء وچ بجھا ۱۹۳۹ء وچ قومی شاعری ول آئے ۱۹۴۰ء وچ جدوں پاکستان دی تحریک زوراں تے سی ایہدے وچ شامل ہوئے انتظامی فرضاں توں اڈ قلمی جہاد وچ وی حصہ پایا ودھیرا کلام سانبھیا وی اے ۱۹۴۴ء وچ لکھی اک نظم دا کجھ حصہ ویکھو

پاکستان پاکستان پاکستان پاکستان
پاکستان لینوں کیہڑا سانوں روک سکدا
ہر کوئی اپنے گھراں دے اُتے حق رکھدا
اسیں کرینے اعلان ساڈی جند ساڈی جان
پاکستان پاکستان پاکستان پاکستان[2]

صحرائی گورداسپوری (پیدائش ۱۹۱۹ء / ۱۹۸۸ء) وی تحریک پاکستان وچ اک کارکن پاروں شامل سن خضر دے خلاف تحریک وچ نظر بندوی رہے ۷ جون ۱۹۴۶ء نوں مسلم لیگ دے جلسے جس دی صدارت مسلم لیگ گورداسپور دے صدر پیر بہاؤ الحق ہوراں کیتی جیہڑی نظم پڑھی اوہدا اک حصہ ویکھو

بن کے رہوے گا پاکستان — پاکستان عالی شان
مسلم لیگ دا جھنڈا کہندا — توں مسلم کیوں نہیں اُٹھ بہندا
وطن ہوندا اپنا ایمان — بن کے رہوے گا پاکستان[3]

مسلم لیگ دے کارکنان وچ ملک عطاء اللہ عزت تے ایہناں دے پتر ملک ضیاء اللہ ضیاء دا ناں سرہانے عملی طور تے وی تے قلمی طور تے وی حصہ پایا دونویں شاعر سن تے عوامی شاعری وچ ودھیرا ناں سی ملک عطاء اللہ عزت تے باقاعدہ مسلم لیگ ولوں سارے پنجاب وچ دورے

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر: تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۲۰۳
۲۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۴۸
۳۔ اوہی: ص ۵۱

کروے ہوندے سن ضیاء جوان سن جذبے تے ولولے والے شعر کہندے سن اک نظم وچ ویکھو ایہو انداز ملدا اے ایہہ نظم ماں تے پُتر وچکار مکالمے دی صورت وچ اے ماں دے سوال دے جواب وچ جوان مسلمان پتر کہندا اے ؎

تاش شطرنج تے کھیڈ چوپٹ میں تے مدتاں وادلوں لاہیا ہویا ئے
ہُن تے نال ہتھیاراں دے کھیڈناہاں کیونکہ وقت نازک سرتے آیا ہویائے

نوک دار برچھی لمی ست انچی ست فٹ پچھے وانس لایا ہویائے
ضیاء بزدلاں دے وانگ نہیں رہنا مسلم لیگ وچ نام لکھوایا ہویائے[1]

مسلم لیگ دے کارکن مجاہد لکھاریاں وچوں مرحوم امام دین مجاہد وی سن جنہاں تحریکِ پاکستان توں پہلاں دیاں مسلم تحریکاں وچ عملی تے قلمی حوالے نال حصہ لیا تے تحریکِ پاکستان وچ ایہہ اک سرگرم کارکن دے نال نال مجاہد لکھاری یاروں وی شامل سن ۱۹۴۶ء وچ ایہناں نے خان صاحبی دا خطاب واپس کیتا قائداعظم محمد علی جناح ہوراں دے نال رل کے کم کیتا تحریک دے دناں وچ لکھی اک نظم دا کجھ حصہ ویکھو ؎

مسلم لیگ جماعت پیاری کیتے قول نبھاوے گی
انشاءاللہ قوم دی بیڑی یار و بنّے لاوے گی

ایہہ گل میری سنو بھراؤ   مسلم لیگ دا ساتھ نبھاؤ
سارے مل کے زور لگاؤ   ہمت رنگ لیاوے گی[2]

مسلم لیگ دے کارکن مجاہد لکھاریاں وچ اطہر نظامی وی شامل سن ایہہ بھانویں لیڈر نہیں رہے تے انتظامی امور وچ بھانویں کوئی اہم ذمہ داریاں ایہناں کول نہیں سن پر دفتری امور وچ ایہہ مسلم لیگ دے رہنماواں دا ہتھ وٹاندے سن ایہناں نے سردار شوکت حیات تے میاں ممتاز دولتانہ دے نزدیک رہ کے کم کیتا ،شملہ کانفرنس جیہڑی لارڈ ویول نے بلائی سی ایہہ حضرت قائداعظم دی

۱۔ شہباز ملک :آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء،ص ۵۹

۲۔ اوہی ،ص ۲۶

لہر فراست نے ناکام بنائی، انگریز ہندو گٹھ جوڑ دی ایہہ چال ناکام ہون تے ایس کانفرنس نوں کبڈی قرار دتا گیا تے ودھیراں پنجابی نظماں لکھیاں گئیاں اک نظم اطہر نظامی ہوراں وی لکھی جہیدا اک بند ملاحظہ فرماؤ ؎

کبڈی دا میدان دیول دی کوٹھی
مربعے توں چوڑی سی اکھن توں چھوٹی
ایہدر سن لنگوٹے تے اوہدر لنگوٹی
بنا کے دو مُنے تے اک لیک کڈھی
کبڈی کبڈی کبڈی کبڈی

اطہر نظامی دا اک ہور چو مصرعہ وی ایس دور وچ بڑا مشہور ہویا سی ویکھو

؎ سُتا شیر کچھار وچ جاگ پیا اے کوئی جا کے کہدے پٹیل تائیں
اکھنڈ ہند دے نعرے نوں چھڈ دیوے مُٹھے بلدی مُتے نہ تیل تائیں
بھیڑیاں عادتاں توں باز آ جاوے کھیڈے مول نا ایس کھیل تائیں
نئیں تے انج مٹاواں گے اطہر اوہنوں جیوں مٹا دا اے سورج تریل تائیں[1]

دائم اقبال دائم پنجابی دے اُگھے لکھاریاں وچوں گنے جاندے سن ودھیری عمر دے ہوندیاں ہویاں رب تعالیٰ دے فضل نال پنجابی ادب وچ وادھا کردے ہے سن ۱۳ اکتوبر ۱۹۸۴ء نوں اللہ نوں پیارے ہوگئے اوہناں دے اپنے بیان موجب حضرت قائد اعظم دی دعوت تے اوہناں نے مسلم لیگ نال ناطہ جوڑیا اوس زمانے وچ ایہناں مسلم لیگ دے رہنماواں وچوں مولانا غلام قادر اشرفی فرید کوٹی، ظہیر نیاز بیگی، سردار شوکت حیات، فیروز خان نون، راجہ غضنفر علی خان، حکیم سردار خان چکوڑی شریف وغیرہ نال مل کے کم کیتا ایس حوالے نال لکھی اک نظم وچوں کجھ ونگی ویکھو

؎ کھڑیاں نیں گلزاراں مسلم لیگ دیاں
حق دا جانن لا کے چھڈنا کفر انھیر مٹا کے چھڈنا

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۹۹

پاکستان بنا کے چھڈ نا　　　ویکھو پاک قطاراں مسلم لیگ دیاں[۱]

ایس دور وچ کجھ اجیہے لکھاری سن جیہڑے مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن نہیں سن پر اک عام مسلمان ہون دے ناطے تے اک قلمکار دے ناطے اوہ جو محسوس کر رہے سن لکھ رہے سن ایہناں وچوں کئیاں نوں مسلم لیگ دے جلسیاں وچ اپنیاں ایہہ نظماں پڑھن دا موقعہ وی مل جاندا سی تے کئی اپنا ایہہ کلام مقامی پدھر تے نجی اکٹھاں وچ سنا کے داد وصول کر دے سن ایہناں وچ پنجابی دے کئی اُگھے شاعر وی سن تے کئی غیر معروف شاعر وی سن ایس حوالے دے مجاہد لکھاریاں وچ غلام احمد کاتب نوشاہی (گجرات) محمد حنیف قدر (لاہور) اللہ دتا ناظر (لاہور) حافظ امرتسری (لاہور) محمد رفیع اختر لاہوری (لاہور) حکیم شبیر محمد ناصر (لاہور) غلام محمد نقش ہاشمی (امرتسر) خان مستانہ (لاہور) اسیر سوہلوی (امرتسر) چراغ دین (جونے کے) ملک عبدالقادر خوشتر (گجرات)، حافظ عبدالرحمٰن (باباکمالا) سید موسیٰ امرتسری (امرتسر) عبدالغفور اظہر (لدھیانہ) فضل کریم مجاہد (جہلم) عبدالمجید کریام والا (امرتسر) شیر افضل جعفری (جھنگ) اسماعیل متوالا (لاہور) میراں بخش واقف (لاہور) ساحل فارانی (سیالکوٹ) تے آغا امداد علی خان غالب (لاہور) شامل نیں۔

ایہناں سب شاعراں دا کلام دستیاب ہوگیا اے ایس کلام وچ جذبہ وی اے تے پاکستان دی منگ واسطے عوام تے عمل دا پیغام وی اے ہر مجاہد لکھاری دا اپنا رنگ اے اپنا انداز اے پر اک گل سب وچ سانجھی اے تے اوہ پاکستان نوں مسلم لیگ دے حوالے نال حاصل کرن قائداعظم نوں اپنا آگو منن تے پاکستان دے قیام نوں اپنا حق قرار دین دا نقطہ نظر اے　کجھ شاعراں دے کلام دیاں ونگیاں ملاحظہ فرماؤ۔

محمد حنیف قدر (پیدائش ۱۹۲۰ء) ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شاگرد نیں پاکستان دی تحریک ویلے نوجوان سن جلسے جلوساں وچ حصہ لیندے تے نظماں پڑھدے کیوں ۱۹۴۷ء دے شروع وچ منٹو پارک (اقبال پارک) وچ مسلم ہیلتھ کلب وچ ہوئے مسلم لیگ دے جلسے جس دی صدارت نواب ممدوٹ ہوراں کیتی

۱۔　شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور ۱۹۸۳ء، ص ۱۱۷

جیہڑی نظم پڑھی اوہدا اک حصہ ملاحظہ فرماؤ ؎

ہندوستان غلاماں دا ملک مڈھوں ایہی گل گاندھی جی دی جان دے نیں
مسلمان آزاد نہ ہو جاوے ویری ایس کر کے پاکستان دے نیں
وچوں کھیدے نیں مسلمان تائیں بھگے جان توں بول زبان دے نیں
کیونکہ وچ تاریخ دے ذکر ساڈے ہر میدان اندر فتح پان دے نیں
گاندھی نہرو پٹیل نوں کہو جا کے گھٹا اپنا آپ کیوں چھپان دے نیں
پاکستان ہے قدر بنالینا ٹوٹے کر دینے ہندوستان دے نیں[1]

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے جیہنے شاگرد محمد رفیع اختر لاہوری (پیدائش ۱۹۰۵ء) دی ٹیلرنگ دی دوکان اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے سامنے سی، ایہہ تھاں مسلم لیگ دے جلسیاں دا مرکز سی اختر ہوری شروع توں ای قومی ذہن رکھدے نیں کشمیر دی تحریک، علم دین شہید دی تحریک، شہید گنج دی تحریک تے پھیر پاکستان دی تحریک سب واسطے کجھ نہ کجھ لکھیا بوہتا کجھ پاکستان دی تحریک دے حوالے نال لکھیا کلام وچ بڑا زور اے ملاحظہ فرماؤ اک چومصرعہ ؎

قائد اعظم دی سچی آواز سُن کے مسلمان میدان وچ آگیا اے
پہلا جوش ایمان لے دلاں اندر ہر بے جان اج جان وچ آگیا اے
پاکستان بننا اے تے ضرور بننا اے آن والا اج آن وچ آگیا اے
مسلمان غلام نہیں رہ سکدا اختر صاف قرآن وچ آگیا اے[2]

چراغ دین (جھونکے) (پیدائش ۱۸۹۸ء) ساڈے اُگھے پنجابی شاعراں وچوں نیں اک اندازے موجب ایہناں دیاں کوئی دو سو توں ودھ کتاباں شائع ہو چکیاں نیں شاعری ایہناں ۱۹۱۳ء وچ شروع کیتی ایہناں دا رجحان شروع توں ای چلنت معاملیاں بارے شاعری کرن دا رہیا اے اپنیاں کتاباں وچ بوہتے ایہناں نے پنجابی دے نکے قصے لکھے نیں بھاسلامی تبلیغی اے ایس لئی قومی موضوعاں ول بوہتا دھیان رہیا تحریک

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۲۲۴

۲۔ اوہی ، ص ۲۵۲

دے دناں وچ لکھی اک نظم دا کجھ حصہ ملاحظہ فرماؤ ؎

بھانویں جیویئے بھانویں مریئے   بھانویں دکھ مصیبت جریئے

اپنا حصہ وکھرا کریئے   سانوں کون ہٹاوے گا

کوئی دن پا کے قائداعظم   پاکستان بناوے گا[1]

ملک عبدالقادر خوشتر کنجاہ (گجرات) دے رہن والے سن اوہناں نے تحریک پاکستان دے دناں وچ ودھیرا کجھ لکھیا، کلام وچ مسلم لیگ تے قائداعظم دے حوالے نال پاکستان دی منگ دی گل کیتی گئی اے جداگانہ انتخاب بارے وی کلام ملدا اے مسلم لیگ دی پبلسٹی مہم وچ لکھی نظم دا اک حصہ ویکھو ؎

سن او سادمرادیا مسلماناں اجکل جنگ آزادی ہو رہی آ

جیہڑی قوم نوں بہن دی جا وچ نہیں سی اوہ وی اپنی پیریں کھلو رہی آ

کنگوں پھوٹ کے جیہڑی گنڈھیل ہوئی گنڈے اپنے لئی اوہ پو رہی آ

خاکساری احراری نہ قوم سمجھیں ایہہ تے غیر دیاں جُتیاں دھو رہی آ

جیکر کامل آزادی توں چاہوندا ایں مسلم لیگ دل تیرا ایمان چاہیدا ئے

اکو بول حکومت تے کانگرس نوں ساڈا دکھ بنا پاکستان چاہیدا ئے[2]

آغا امداد علی خان غالب (۱۹۰۳ء-۱۹۴۸ء) نے شاعری ۱۹۱۹ء وچ اودوں شروع کیتی جدوں خلافت دی تحریک ایتھے چل رہی سی پنجاب وچ ملک لال دین قیصر دی شاعری دا ڈنکا وج رہیا سی اوہ ملک لال دین قیصر دے شاگرد سن پہلاں شمیم تخلص کیتا بعد وچ غالب تخلص کرن لگ پئے آغا جی نے مسلم تشخص نوں ابھارن والیاں تحریکاں وچ عملی تے قلمی حصہ لیا تحریک پاکستان وچ وی ودھیرا حصہ پایا جیہڑا چومعرعہ دستیاب ہویا اے اوہدے وچ دو قومی نظریئے تے پاکستان دے قیام دی وجہ بڑے سوہنے طریقے نال نتارے نیں ؎

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۵

۲۔ اوہی : ص ۴۶

گاندھی نہرو پٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلماں کر گئی
میں تاں بڑا شکور ہاں کانفرنس دا جیہدی تنگ نظری ایہہ سلمان کر گئی
آپے پایا پھنڈا اکھنڈ والا جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
قہر آلودسی اوہدی نگاہ غالبؔ پر تمناتے میری جوان کر گئی[1]

ایہہ چومصرعہ جیویں کہ ظاہر اے پاکستان دے قیام اُتے لکھیا گیا ایس موقعے اُتے بہت سارے لکھاریاں نے خوشی تے شکرانے وجھوں کلام رچیا تے ایہہ سلسلہ اج تیکر چل رہیا اے کیوں جے دنیا دے نقشے اُتے اسلامی نظریئے نال قائم ہون والا پاکستان پہلا ملک سی جیہڑا جنوبی ایشیا دے مسلماناں دی ورھیاں دی جدوجہد مگروں اوہناں نوں حاصل ہویا صحرائی گورداسپوری ہوراں جیہڑا ترانہ لکھیا اوہ ۱۳ تے ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء دی درمیانی رات نوں پاکستان براڈ کاسٹنگ کارپوریشن دے لاہور سٹیشن توں عبدالعزیز سیالکوٹی نے پاکستان دا اعلان ہون تے گایا۔ شروع دا حصہ ویکھو۔

بسم اللہ بسم اللہ کہہ کے رب دا نام دھیاواں
فیر درود محمدؐ اُتے خوشیاں نال پچاواں
چارے یار نبیؐ سرور دے چونہہ توں جان نثاراں
پیراں ولیاں قطباں اُتے تن من اپنا واراں
قائداعظمؒ توں میں اپنی جھنڈری گھول گھماواں
جمعے ڈیہاڑے ملی آزادی دل وچ خوشی مناواں[2]

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۱۲۵
۲۔ اوہی : ص ۵۴

چراغ دین عشق لہر دی قومی شاعری

چراغ دین عشق لہر ہوراں داناں ویہویں صدی دے پہلے ادھ دے پنجابی شاعراں وچوں سر کڈھواں اے آپ ۱۸۶۹ء وچ پیدا ہوئے تے ۲۶ نومبر ۱۹۴۸ء نوں وفات پائی آپ لاہور دے وسنیک سن۔ لکھنا پڑھنا نہیں جان دے سن پر علم تے اگھی وچ طاق سن پنجابی شاعری دے فن تے پنجابی زبان بارے اپنی جانکاری رکھدے سن کہ اپنے زمانے وچ ایہناں نوں استادی دا درجہ حاصل سی ایہناں دے شاگرداں وچوں عبدالکریم ثمر، محمد یوسف موج تے غلام محی الدین نظر نے ناں کڈھیا عشق لہر ہوراں دے پوترے خلیفہ سراج دین دردیش آپوں وی شاعر نیں پر ایہدے توں وده اده عشق لہر دے کلام دے حافظ تے محافظ نیں۔

عشق لہر نے اپنے دور وچ ودھیرا اکجھ لکھیا ایہناں دے عروج دے ویلے پنجاب وچ مشاعریاں دا رواج ہو چکیا سی بیت بازی تے چوٹاں داوی رواج سی مشاعریاں وچ پڑھن ویلے عام کر کے شاعر پہلاں اپنے استاد دا کلام سناندا تے پھیر اپنا، ایس کر کے اکثر شاعر کلام نوں چھپوان ول توجہ نہ دیندے عشق لہر دا ابتدائی کلام وی چھاپے بوہتا کر کے نہیں چڑھیا اک دو سی حرفیاں چھپیاں تے "نغمہ پاکستان" چھپی یاں پھیر قیام پاکستان توں بعد اوہناں دا زبانی کلام اکٹھا کر کے "عشق دی لہر" دے ناں تے چھاپیا گیا پر ایہہ دی ودھیرا کلام اجیہا اے جیہڑا چھاپے چڑھن والا اے ایہہ کلام خلیفہ سراج دین تے عشق لہر ہوراں دے شاگرداں تے مداحواں کول محفوظ اے۔

خوش قسمتی دی گل اے جیہڑا کلام عشق لہر ہوراں پاکستان دی تحریک دے دوران لکھیا

۱۔ مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور۔ ۱۹۶۰ء، ص ۳۱۶

اوہ اپنے زمانے وچ "نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں" دے ناں تے شائع ہو گیا جیہڑا دستیاب ہو گیا اے ایس کلام وی ترتیب تدوین تے شائع کرن دا اُدم عشق لہر دے شاگرد عبدالکریم قمر ہوراں نے کیتا جیہدا دیباچہ پنجابی نثر وچ مولانا محمد بخش مسلم ہوراں نے لکھیا۔

ایہہ نہیں کہ عشق لہر ہوراں قومی شاعری دا مڈھ تحریک پاکستان بارے لکھن توں ای بدھا سی جناب ظہیر نیاز بیگی ہوراں توں حاصل ہوئے عشق لہر ہوراں دے اک چومصرعے توں ایس گل دا نتارا ہوندا اے کہ اوہناں نے ۱۹۲۹ء وچ علم الدین شہید دی تحریک ویلے قومی شاعری کیتی ظہیر نیاز بیگی ہوراں کولوں حاصل ہویا چومصرعہ علم الدین شہید دے جنازے اُتے پڑھیا گیا تے اوسے ویلے لوکاں دیاں زباناں اُتے چڑھ گیا۔ راوی دے بیان موجب لوک ایس چومصرعہ دا آخری مصرعہ پڑھدیاں بڑے جذباتی ہو گئے سن تے زار زار روندے سن ایہہ چومصرعہ پہلی وار لساں اپنی کتاب "آزادی دے مجاہد لکھاری" وچ چھاپیا سی چومصرعہ انج اے:۔

> ے ہویا چودھویں دے چن وچ روشن تیرا عشق اوئے عاشق حضور دیا
> جھونٹا دار دی پینگھ دا جھوٹیا ای شوق نال ساتھی منصور دیا
> سب دیاں اکھیاں وچ سما گیا ایں علم دین اوہ ذرّیا طور دیا
> عشق لہر دی عرض دربار اندر رہیلوں کریں مسافرا دور دیا[۱]

عشق لہر دی قومی شاعری اوہناں دی کتاب "نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں" وچ اپنیاں سکھراں نوں چھوہندی دسدی اے ایہہ کتاب اندرونی شہادتاں پاروں ۱۹۴۷ء وچ چھپی جاپدی اے کتاب عشق لہر ہوراں قوم دے اوہناں نوجواناں دے ناں کیتی اے جنہاں اپنیاں زندگیاں پاکستان نوں حاصل کرن وچ لائیاں ہویاں سن، ایس کتاب دا دیباچہ تحریک پاکستان دے مجاہد مولانا محمد بخش مسلم ہوراں پنجابی نثر وچ لکھیا اے تے دسیا اے کہ ایہہ لیگی نظماں عبدالکریم قمر ہوراں دے اُدم نال چھاپے چڑھ رہیاں نیں۔ ایس کتاب وچ شامل عشق لہر دی قومی شاعری جس نوں خالص تحریک پاکستان دی

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھاری، لاہور، ۸۲-۱۹۸۱ء، ص ۲۵

شاعری اُکھنا ٹھیک ہووے گا نوں جے اُچیاونویں نظر ہے ای ویکھیا جاوے تے ایہہ ہونہہ حصیاں وچ ونڈی جاسکدی اے پہلے حصے وچ مسلماناں دے اِکو مطالبے "پاکستان" نوں لیاؤندے نیں تے ایہدے قیام دی وجہ ایہدیاں برکتاں تے ایہدے وچ دے اسلامی معاشرے دا نقشہ کھچدے نیں تے مسلماناں نوں ایس مطالبے تے ڈٹ جان دی پکی کردے نیں، دوجے حصے وچ ایس مطالبے لئی دوڑ بھج کرن والی مسلماناں دی واحد نمائندہ جماعت مسلم لیگ دا امیج بناندے نیں تیجے حصے وچ حضرت قائداعظم محمد علی جناح نوں مسلماناں دے متفقہ تے مقبول قائد دے طور تے پیش کردے نیں عشق لہر دی شاعری دا اک حصہ اوہ اے جیہڑا ایہناں پہلیاں حصیاں نال جڑدا اے پر ایس دی نوعیت ایہہ اے کہ ایس حصے وچ عشق لہر ہوری پاکستان دے مطالبے دی مخالفت کرن والیاں جماعتاں تے لیڈراں دا گڈا انھدے نیں ایہناں وچ مسلم تے غیر مسلم جماعتاں تے لیڈر سب شامل نیں نال ای مطالبہ پاکستان دے حامی لیڈراں دے گُن گاؤندے نیں۔

آؤ ذرا ایہناں ونڈاں نوں سامنے رکھ کے عشق لہر دی قومی شاعری وچوں کجھ مثالاں ول دھیان کریئے۔

برصغیر دے مسلماناں دا دکھ علاقے دا مطالبہ "پاکستان" بھانویں حضرت علامہ اقبال دے ۱۹۳۰ء دے الہ آباد والے خطبے توں بعد ای سامنے آگیا سی پر ایس نوں مقبولیت ۱۹۴۰ء دی قرارداد لاہوریاں قرارداد پاکستان دے منظور ہون دے بعد ای ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۵ء/۱۹۴۶ء تیکر اینا کم ایس مطالبے نوں مقبول بنان دے سلسلے وچ ہویا کہ چوناں وچ پنجاب وچ خاص طور تے مسلم لیگ بھاری اکثریت نال کامیاب ہوگئی عشق لہر اللہ تعالیٰ اگے دعا کردیاں کہندے نیں۔

> مولا کرم کر ہند دے حال اُتے مسلمان ایہدا مسلمان ہووے
> دلوں کڈھ کدورتاں ساریاں نوں اک دوسرے توں قربان ہووے
> سارے فیصلے ہون قرآن اُتے اگے وانگ اسلام دی شان ہووے
> عشق لہر کہہ نبی دا واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہووے[1]

۱۔ عشق لہر، نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ (۱۹۴۶ء)، ص ۸

ایتھے پاکستان دے مطالبے دے نال ای پاکستان وچ چلن والے قانون بارے دی عشق لہر ایہہ دس پا رہے نیں کہ ایہدے وچ قرآن دا قانون چلے گا

پاکستان دے مطالبے دا جواز اوہناں دے اٹھ مصرعے دے اک بیت وچ بڑے سوہنے طریقے نال بیان ہویا اے، ایہہ تے حقیقت اے کہ سابق ہندوستان وچ ساریاں قوماں اکٹھیاں رہندیاں سن جدوں انگریزاں کولوں آزادی لین دا ویلا آیا تے شروع وچ ایہہ کٹھیاں ای جدوجہد کرن لگیاں پر چھیتی ای ایس گل دا پتہ لگ گیا کہ جیہڑی جماعت اگے اگے ہو کے اپنے آپ نوں اکثریتی لوکاں دی نمائندہ اکھوا رہی اے اوہ ہور ای چال چل رہی اے مسلماناں نے جدوں ایہہ ویکھیا کہ اک غلامی توں نکل کے دوجی غلامی وچ پے جانا کوئی عقل وندی نہیں اوہناں نے وکھ آزاد وطن دا نعرہ ماریا ویکھو ایہہ گل عشق لہر ہوری کس سوہنے طریقے نال کر دے نیں۔

س دل دریا سی دولتاں روڑھدے رہے ایہہ نہ سوچیا کجھ بچا لیئے
پانی وانگ جنہاں ساڈا مال پیتا ہُن اوہ کہن غلام بنا لیئے
سُٹی چنگ حریفاں نے وچ گکھاں بھانبڑ بھڑکیا کیویں بجھائیے
چڑھیا بحر نفاق دا مار ٹھاٹھاں لاوے ڈھا نہ، بنھ بنا لیئے
بیڑی قوم دی اے گھمن گھیر اندر چپّہ ونجھ مہانیوں لا لیئے
غیراں نال نہ نبھدی بھائی والی، حصّہ اپنا ونڈ ونڈا لیئے
ڈلھے بیراں دا دگڑیا کجھ ناہیں چُن کے بے جھولی وچ پا لیئے
عشق لہر سبھ مشکلاں حل ہوون پاکستان جے کدے بنا لیئے[1]

ایہہ گل چٹے دن دے چانن وانگ اے کہ پاکستان دا مطالبہ مسلم لیگ وَلوں ای بڑی شدت نال ہو رہیا سی۔ ۱۹۳۰ء وچ علامہ اقبال نے مسلم لیگ دے پلیٹ فارم توں ای الگ مسلم آزاد ریاست دا تصور دتا سی ایس توں بعد چوہدری رحمت علی ہوراں ایہدا ناں پاکستان تجویز کیتا جیہڑا مقبول ہویا۔ ۱۹۴۰ء وچ قرارداد لاہور مسلم لیگ دے پلیٹ فارم

۱۔ عشق لہر، نغزہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور، (۱۹۴۲ء)، ص ۱۷

توں منظور ہوئی بھیڑی جیہدے ای قرارداد پاکستان دے نال نال مقبول ہوئی ایس لئی پاکستان دے مطالبہ دے نال ای مسلم لیگ دی مقبولیت نوں وی دھاہن دل دی ودھیری توجہ دتی گئی قائداعظم رح ہوراں ایس دی نویں اُساری کیتی مسلم لیگی کارکناں دے نال مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دے نوجوان طالبعلم وی رل گئے ایہناں پاروں مسلم لیگ عوامی جماعت دا روپ دھار گئی۔ ۴۶۔۱۹۴۵ء دیاں چوناں وچ ایہہ گل عام مشہور سی کہ جے مسلم لیگ پنجاب وچ ایہہ آکھ دیوے کہ بجلی دے کسے کھمبے نوں ووٹ دے دیو تے مسلمان ایہہ وی کر گزرن۔ مسلم لیگ دی ایس مقبولیت دا انداز عشق لہر دے شعراں توں وی ہوندا اے فرماندے نیں۔

> چوپٹ وچھی سیاست دی ڈلاں والی شاطر جمع ہو گئے جو بڑے سیانے
>
> پاکستان دی اوہناں نے شرط رکھی بت ہار دا فیصلہ رب جانے
>
> اوہدر لے فریب دی چال والے چال گیر نہ لیگ دے گئے رانے
>
> عشق لہر ڈل مٹے تے پتہ لگا ایہدر لوں باراں اوہدر تن کانے [1]

پنجاب وچ مسلم لیگ دی مقبولیت عشق لہر نے پنجابیاں دے حوالے نال وی دسی اے لکھیا اے کہ

> پاکستان بن کے رہ گا یاد رکھو کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے
>
> چھیتی قافلہ منزل تے پہنچنا ایں چک لئے ہُن قدم پنجابیاں نے
>
> وجے جندرے دلاں تے کھول دے گی میاں لیگ دے ہتھ وچ چابیاں نے
>
> عشق لہر تد لوک حیران ہوسن چمے قدم جدوں کامیابیاں نے [2]

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ پاکستان، مسلم لیگ تے قائداعظم ایہہ تنے اک دوجے واسطے تحریک پاکستان دے دور وچ لازم ملزوم ہو چکے سن مسلم لیگ دے نال نال حضرت قائداعظم ہُن مسلماناں دے مقبول ترین رہنما پاروں سیاست دے اسمان اُتے اک تارے وانگ چمک رہے سن، عشق لہر دے شعراں توں ایس گل دا نا رواں احساس ہوندا اے صرف اک بیت ویکھو

۱۔ عشق لہر، نعرہ پاکستان یعنی عشق لہریاں لیگی نظماں، لاہور۔ (۱۹۴۶ء)، ص ۱۴

۲۔ اوہی ، ص ۳۰

محمد علیؒ فقط تیرے ویکھنے نوں مسلمان لکھاں انتظار بیٹھے
قائداعظمؒ دا کیہ ارشاد ہوندا ائے ایس گل اُتے جان نثار بیٹھے
ایہدے ادنیٰ اشارے تے جان دیئیے ایہہ وچار کے دلوں وچار بیٹھے
تیری قوم تیار نوں ویکھ کے تے اج حریف تیرے ہمت ہار بیٹھے
پاکستان دیاں تاراں میلیاں نی تیرا بڑا بلند ایہہ ساز ہوئے
عشق لہر ہمدرد ہیں قوم داتوں نگہبان تیرا بے نیاز ہوئے[1]

عشق لہر ہوراں دی قومی شاعری دے ایہناں تن ستارویں انگاں توں اڈ ایہناں نال ای جڑوے موضوعاں اُتے وی ڈھیر اکجھ ملدا اے، ایس حصے وچ عشق لہر ہوراں مسلم لیگ دے نال دوجیاں مخالف جماعتاں دے ٹاکرے کیتے نیں تے اوہناں دا گڈا بنھیا اے انج دا طیرہ اوہ مسلم لیگی لیڈراں دے نال مخالف لیڈراں دے ٹاکرے کر کر کے اختیار کردے نیں۔ جیویں جھوٹھی مالا دے سرناویں ہیٹھ چومصرعہ یاں پھیر قائداعظم دے عنوان ہیٹھ ایہہ اٹھ مصرعے جنہاں وچ گاندھی نہرو، پٹیل تے مولانا ابوالکلام آزاد دا گڈا بنھیا اے جدوں کہ قائداعظم دی تعریف کیتی اے فرماندے نیں۔

میاں اسی غلام سال مدتاں دے نہ کوئی آیا آزاد کرن والا
لیڈر جو ملیا سانوں اج تو ڑی ساری قوم نوں ویچ کے کھان والا
کئی وار وکیا ٹولا کوڈیاں توں جیہڑا موتیاں نال تولاون والا
جاگے بھاگ غریباں دے پڑاں پھیوں پاکستان آ گیا دوان والا
ناخدا خدا نے میل دتا کشتی قوم دی نوں بنے لاون والا
اوہدا مغز بنیا ہے اس طرح دا گاندھی جیہیاں نوں چکر کھوان والا
نہرو اتے پٹیل پتے پٹدے نیں کتھوں آ گیا کھیڈ گواون والا
عشق لہر اوہ کافراں نال رلیا فتوے کفر دے جیہڑا اسی لاون والا[2]

۱۔ عشق لہر، نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ (۱۹۴۶ء)، ص ۲۰

۲۔ اوہی : ص ۱۶

آخری مصرعے وچ "اوہ" بارے حاشیے وچ آزاد درج لے، آزاد بارے کئی ہور چومصرعے وی
درج نیں، ایہناں وچوں اک وچ جناح تے آزاد دے سرناویں دی نظم وی شامل لے انج ای احراری
لیڈراں نیشنلسٹ مولویاں تے قوم فروشاں دے گڈے بنھے نیں جدوں کہ سردار شوکت حیات
خان عبدالقیوم خاں سرحدی، ملک فیروز خان نون، میاں افتخار الدین تے مولانا
داؤد غزنوی دی تعریف کیتی گئی اے، آخری دو لیڈراں بارے اظہار خیال اوہناں
دے کانگرس تیاگن تے کیتا اے۔ پاکستان دے قیام اُتے وی عشق لہر نے کجھ کلام رچیا
ایہناں وچوں اک ایہہ اے ؎

باندر ونڈ ونڈی جدوں حاکماں نے بدل گیا اوہ خوشی دا ویس ساڈا
محمد علی جناح نوں بھیج دتا آکے کم سواریا ایس ساڈا
جیہڑا اہر گیا ہویا سی لیڈراں توں اوہو جتیا آکے کیس ساڈا
عشق لہر مبارکاں لوک دیندے پاکستان بن گیا اے دیس ساڈا [۱]

مکدی گل ایہہ اے کہ عشق لہر دی قومی شاعری جیہڑی اوہناں خاص طور تے پاکستان
دی تحریک دے دوران کیتی، جذبے تے بیان دے لحاظ نال اُچ پدھری شاعری
اے ایہدے وچ اوس ویلے دے مسلمان تے مسلم لیگی دا دل دھڑکدا جاپدا اے
اوہناں دی شاعری جتھے تحریکِ پاکستان دی تاریخ مرتب کرن وچ مدد دیندی اے
اوتھے اوس ویلے چل رہے اسلوب دی دس دی پابندی اے عشق لہر ہوراں کیہڑیاں
کیہڑیاں صنفاں ورتیاں ایہناں وچ چومصرعہ، اٹھ مصرعہ والا بینت وی شامل اے
تے نظماں وی شامل نیں، اوہناں دی کتاب "نعرۂ پاکستان" وچ شامل سارے کلام
اُتے باقاعدہ عنوان درج کیتے گئے نیں جیہڑے اوس چومصرعے اٹھ مصرعے یاں نظم
دی اک لحاظ نال کنجی نیں ایہہ گل وی اوس ویلے دی شاعری وچ ساہنوں لبھدی اے،

۱۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور۔ ۱۹۶۰ء، ص ۳۱۸

عشق لہر وی شاعری ایس گل دا دلیل وندا ثبوت اے کہ برصغیر وچ پاکستان دے مطابے واسطے مسلماناں نے جیہڑی تحریک چلائی ایہدی بنیاد دو قومی نظریہ سی جس دی بنیاد اسلام اے "سارے فیصلے ہون قرآن اُتے" دی ادھوارڑا ایہہ سندلیسہ پئی دیندی اے کہ بنن والے پاکستان دا دستور قرآن اُتے اُسریا ہووے گا" تے حقی گل اے کہ ایہو ساڈی منزل اے جس دا اک پڑا قیام پاکستان، دُوجا استحکام پاکستان تے منزل ایس خطہ ارض وچ اسلامی معاشرے دا مکمل قیام اے۔

آزادی دا مجاہد لکھاری محمد رفیع اختر لاہوری

اج توں کجھ ورھے پہلاں تیکر پنجابی ادب وچ تحریکِ پاکستان دے حصے بارے ساڈے کول نتارویں تے دلیل وندے ڈھنگ وچ آکھن نوں کجھ وی نہیں سی بھانویں ایہہ کہ پنجاب وچ آزادی دی تحریک جس شدت نال چلی تے ایتھوں دے وسنیکاں نے جس سرگرمی جوش تے جذبے نال ایس تحریک وچ حصہ لیا ایہدے عینی شاہد اجے وی ساڈے آلے دوآلے موجود سن تے موجود نیں پر خبرے کیوں ساڈے کھوج کار ایس بنے گھٹ وگھٹ تیہہ[۳۰] ورھے تیکر دھیان نہ کرسکے۔ راقم الحروف شہباز ملک پنجابی دا اک نِکا جیہا طالب علم ہون پاروں اپنے ادب دیاں اوہ حقیقتاں جنہاں دا جوڑ میل ساڈے قومی مہاندرے نال اے ایہناں نوں اپنے بہت موجب نتارن دا چارا کردا رہندا اے ایس لئی ایسے حوالے نال جدوں ایس نے پنجابی ادب راہیں تحریکِ پاکستان دے حصے نوں نکھیڑن نتارن لئی نیاراچھانٹیا تے ایہدے وچوں خالص تے پلے دا سونا حاصل کرکے ایس نوں دلی خوشی ہوئی نیاراچھانٹن دوران آزادی دے مجاہد لکھاری محمد رفیع اختر لاہوری ورگے قومی درد رکھن والے لکھاری نوں مل کے اوہناں دے مسلم تشخص دے حوالے نال آزادی دی تحریک وچ قلم راہیں حصے لین بارے جان کے راقم نوں انتاں دی خوشی ہوئی۔

جتھوں تیکر اختر لاہوری ہوراں دے (پ ۱۹۰۵ء) دے شاعر ہون دا تعلق اے ایہدے وچ کوئی شک شبہ نہیں کہ اوہ اک اُچ پدھر دے شاعر نیں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی شاگردی نے اوہناں نوں ہیرا اپنا بنا دتا اوہناں دی کتاب "اختر دے بول" نے نقاداں کولوں سلاہتا

دے پھلاں دیاں ڈالیاں دیاں ڈالیاں وصولیاں نیں پر اوہناں دی قومی شاعری نوں جیہڑی اج تیکر سموچی چھاپے نہیں چڑھی ویکھیا جاوے تے اوہ ایتھے وی اک اُچ پدھر اُتے کھلوتے نظر آوندے نیں:

اختر لاہوری ہوراں دی قومی شاعری دا سفر برصغیر دے مسلماناں دے آزادی دی جدوجہد دے گھٹ وگھٹ نال ای شروع ہوندا اے ایہہ سفر ایناں ووں ایس کرکے بن دا اے کہ ایہہ ۱۹۲۵ء وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شاگرد ہوئے [۱]

اوس ویلے پنجاب یاں برصغیر دے مسلماناں وچ وکھ مسلم تشخص دا احساس جاگ پیا سی۔ مولانا الطاف حسین حالی دی "مسدس" تے علامہ اقبال دے "شکوہ جواب شکوہ" دا چرچا سی تے پنجابی ادب ایہدے توں ودھیرا متاثر ہو رہیا سی ۱۹۱۹ء وچ خلافت دی تحریک وچ پنجابی لکھاریاں نے قلم راہیں ودھیرا حصہ پایا سی ایہدے بعد ۱۹۲۵ء دے آخر تے جدوں ہندوواں نے مسلماناں تے جینا تنگ کر دتا تے اوہدے بعد ۱۹۲۹ء وچ علم الدین شہید مسلم تشخص دے ابھارن دی اک علامت بن گئے ایا۔ ۱۹۳۰ء وچ کشمیری مسلماناں اُتے ہندوواں دے ظلم دی کرلاٹ پنجابی لکھاریاں دیاں قلماں وچوں نکلی۔ پنجابی لکھاریاں نے ایس دور دیاں مانگاں نوں پوریاں کردیاں اپنی قلم دا فرض ادا کیتا محمد رفیع اختر لاہوری ایہناں مجاہد لکھاریاں وچ شامل سن۔

غازی علم الدین شہید بارے اختر لاہوری دے اٹھ مصرعے اوس ویلے دے مسلماناں دے جذبیاں دی تصویر جاپدے نیں۔ ویکھو آکھدے نیں۔

سہ دشمن پیدا رسولؐ دا ہوگیا اے میرے دل ڈاہڈا اثر مسار کیتا
راجپال لعین نوں قتل کرکے علم الدین نے نہیں انکار کیتا
جاکے وچ عدالت دے وانگ مرداں، "میں ای ماریا" صاف اقرار کیتا
دشمن پاک رسولؐ دا مار کے تے نبی پاکؐ دا ایں دیدار کیتا
ایہہ دینا کیہ عقبیٰ سوار لئی اے پیدا دونیں جہانیں وقار کیتا
صدقے پاک رسولؐ توں جان کیتی جھوٹھے دم نہیں اعتبار کیتا

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر: تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۲۳

دنیا والیو جھٹلاؤ بیٹنوں ہیں ای ایس لعین تے وار کیتا
اللہ اوسنوں کر سے پیارا اختر جنہے نبی دے نال پیار کیتا [1]

ایہہ گل تحریک پاکستان دی تاریخ نوں تھوڑا کو جانن والا وی ٹھن جان گیا اے کہ تحریک پاکستان وچ زور تحریک توں پہلاں چلن والیاں ایہناں مسلم تشخص نوں ابھارن والیاں تحریکاں نے پیدا کیتا سی جدوں ۱۹۳۰ء وچ حضرت علامہ اقبال نے مسلم لیگ دے الہ آباد دے اجلاس وچ اپنے صدارتی خطبے وچ وکھ مسلم ریاست دا تصور پیش کیتا تے پھیر مسلماناں دا آزادی دا ایہہ جذبہ اک واضح نسب العین ول ٹردا نظر آؤندا اے ایس دور وچ ۱۹۳۰ء وچ کشمیری مسلماناں دی تحریک، ظفر وال وچ بانگ دی تحریک، مسجد شہید گنج دی تحریک تے ۷۰۔۵ فیصدی مسلم حقاں دی تحریک ایہہ سب تحریکاں آون والی تحریکِ پاکستان دیاں بنیاداں پکیاں کر رہیاں سن ایہناں تحریکاں وچ ساڈے لکھاریاں نے اوس ویلے دے مسلماناں دے جذبیاں تے امنگاں نوں بڑے بچاویں ڈھنگ وچ اپنی لکھت وچ محفوظ کیتا۔ اختر لاہوری ہوراں وی ایس دور وچ ودھیرا کجھ لکھیا پر اوہ بدقسمتی نال سانبھیا نہ جا سکیا ایدوں مگروں جدوں ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء تیکر تحریکِ پاکستان سدھی چلی ایہدے وچ تاں پنجابی لکھاریاں نے تن من دھن نال حصہ لیا راقم الحروف نے کجھ لکھاریاں دا کلام تے لبھ لیا اے تے ایہہ میرا یقین اے کہ اجے وی بہت سارا کلام موجود اے جس تیکر اپڑیا نہیں جا سکیا اختر لاہوری ہوراں ایس دور وچ بڑا کجھ لکھیا، سب جان دے نیں کہ ایس دور وچ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور تحریک پاکستان دا گڑھ سی۔ مسلم لیگ دے سارے جلسے ایتھے ہوندے سن جلوس ایتھوں ای ٹر دے سن اختر لاہوری ہوراں دی دوکان کالج دے سامنے عرب ہوٹل دے نال سی ایس کر کے اوہ ہر آن اپنے آپ نوں ایس تحریک دے نال محسوس کردے سن جیہڑا بول آواز اوہ اٹھدا سی اوہ سب توں پہلاں ایہناں دے کن پیندا تے من وچ جذبیاں دے ہڑ لے آؤندا۔

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریکِ پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۲۵۰

ایس دور وچ اختر لاہوری ہوراں تحریکِ پاکستان دے حوالے نال جو کجھ لکھیا اوہدے وچ مسلمان نوں صحیح مسلمان بنن دی تلقین، مسلماناں دے لیڈر قائد اعظم محمد علی جناح دی رہنمائی تے اعتماد، ۱۹۴۶ء ۱۹۴۵ء دے انتخاب وچ مسلم لیگ دے امیدواروں نوں ووٹ دین دی پریرنا، ہندوواں دے مسلماناں اُتے ظلم، خضر دی غداری دی نکھیدی تے پاکستان بنالین دے عزم تے بن کے رہن دے یقین دا اظہار ملدا اے۔

مسلم تشخص نوں اُبھارن والی شاعری تے اختر لاہوری نے بغیر حوالے تے حوالے نال پہلاں ای کیتی سی ایس دور وچ لکھیا اک چومصرعہ ویکھو۔

> تُوں نہ جے مظلوماں دے درد ونڈے توں دس کیہ تیرا ایمان رہے گا
> جے نہ شرع رسولؐ تے چلیا توں کیہ حدیث کہے گی کیہ قرآن کہے گا
> بُریاں وادیاں جے نہ چھڈیاں توں تینوں کدی نہ چنگا جہان کہے گا
> مسلمان! کافر ہویا دل تیرا تینوں کون اختر مسلمان کہے گا[1]

تحریکِ پاکستان دے حوالے نال ایہہ دور دو ٹوک دو قومی نظریئے نوں منوان تے ہندوواں دے استحصالی کردار نوں ایتھوں دے مسلماناں سامنے پیش کرن دا دور سی۔ مسلماناں وچوں ایہہ کم سیاسی پدھر تے سیاسی رہنما تے ادبی پدھر تے لکھاری کر رہے سن اختر لاہوری دا ایہہ رنگ ملاحظہ فرماؤ۔

> تیریاں ویکھ کمزوریاں مسلماناں اوہدر لالیاں دے دل کھل گئے نی
> ہُن تے توپ بندوق دی گل کردے تے چھٹانکی دے وٹے نوں بھل گئے نی
> ڈھائی پھٹ دو ہتھ وکھا چھیتی ایہہ تے کھلھدے کھلھدے کھل گئے نی
> اختر جنہاں نوں توں مٹا ونا سی اوہ تینوں مٹان تے تُل گئے نی[2]

ایہہ حقیقت اے کہ ہر قوم وچ غدار ہوندے نیں مسلماناں وچ وی غدار موجود رہے نیں

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر: تحریکِ پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص۔ ۲۵۰

۲۔ اوہی، ص ۲۵۰

جنہاں پاروں ملت نوں بڑے نقصان اپڑے تحریکِ پاکستان ویلے وی اک ودھیری گنتی ایہناں غداراں دی ایہی سی جیہڑے انگریزاں تے دوجے غیر مسلماں دے ہتھاں وچ کھیڈ رہے سن ایہناں وچ ای اک خضر حیات ٹوانہ وی سی جیہڑا انگریزاں دی پٹھو جماعت یونینسٹ پارٹی دا لیڈر سی پنجاب وچ جدوں مسلم لیگ دی ودھ گنتی دے باوجود وی خضر نے وزارت بنائی تے ہندوستان دے مسلماناں نے ایس غداری دے خلاف اک تحریک چلائی جلسے ہوئے تے جلوس نکلے ساڈے پنجابی شاعراں وی ایس موضوع تے ودھیرا کجھ لکھیا تے خوب لکھیا اختر لاہوری ہوراں دا اک چومصرعہ ویکھو جس وچ پاکستان بنا لین دے عزم دا اظہار وی ملدا اے۔

لئی خضر وزارت ایمان دے کے ویکھو کس تچھے بے ایمان بنیا
بنیا پیر دا نہ رسول دا نہ جے بنیا تے ثانی شیطان بنیا
عقبیٰ بنی نہ ایس دی بنی دنیا جے پیر دا نافرمان بنیا
اختر خضر منہ کالا کرا بیٹھا اے کل نوں ویکھ لے گا پاکستان بنیا[۱]

ایہہ وی حقیقت اے کہ تحریکاں خلوص والے رہنماواں تے آگوواں صدقہ چلدیاں نیں برصغیر دے مسلماناں دی ایہہ خوش قسمتی اے کہ ایہناں نوں قائداعظم محمد علی جناح ورگا خلوص والا دانا بینا رہنما ملیا ایس دور وچ آزادی دی منگ دے نال قائداعظم تے مسلم لیگ اُتے اعتماد دا اظہار آزادی دے مجاہد لکھاریاں دا اک ضروری مضمون سی سب نے ایس بارے کجھ نہ کجھ لکھیا کہ ایہدے نال آزادی دا مطالبہ دلیل وندا تے پکا پیڈا ہوندا سی اختر لاہوری ہوراں قائداعظم دے حوالے نال آکھیا۔

قائداعظم دا فرمان	اک ہو جاؤ میری جان
آؤ مسلم لیگ بناؤ	ویری دا نہ دھوکھا کھاؤ
گلوں طوق غلام لاہو	بن کے رہ گا پاکستان[۲]

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۲۵۳

۲۔ اوہی : ص ۲۵۱

اخیر تے پاکستان دے قیام دے سلسلے وچ پُر امید سگوں یقین دا احساس مسلماناں وچ آگیا
سی ایس واسطے لکھاری ایس نوں اپنیاں لکھتاں وچ بے دھڑک ہو کے لیوندے سن کئی تے
ایتھوں تیکر آکھدے نیں کہ آزادی وکھرا ملک یاں پاکستان ساڈا حق اے تے اساں حق دی
بھیکھ نہیں لینی سگوں حق نوں عزم نال حاصل کرنا اے پاکستان اک حقیقت اے جیہڑی ہو کے
رہنی اے تے پاکستان بن کے رہنا اے اختر لاہوری دا آکھنا اے

> قائداعظم دی سچی آواز سُن کے مسلمان میدان وچ آگیا اے
> پہلا جوش ایمان نے دلاں اندر رہر بے جان اج جان وچ آگیا اے
> پاکستان بننا اے تے ضرور بننا اے آن والا اج، آن وچ آگیا اے
> مسلمان غلام نہیں رہ سکدا اختر صاف قرآن وچ آگیا اے [1]

مکدی گل ایہہ اے کہ محمد رفیع اختر لاہوری پنجابی ادب وچ ادب دے اک تخلیقی فنکار
دے نال نال پنجابی ادب وچ ملی روایت دے امین وی نیں اوہناں دی قومی درد نال
بھری ملی شاعری، نشنگ ای پنجابی ادب دا اک انملا سرمایہ اے تے اوہناں دی ذات پاکستان
دے اک سیوک تے آزادی دے مجاہد دی ذات پاروں ودھیری اہمیت رکھدی اے۔
پاکستانی قوم اوہناں دے ایس جذبے نوں سلام کردی اے۔

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور ۱۹۸۳ء، ص ۲۵۳

پاکستانی پنجابی افسانہ

پنجابی دا افسانہ جس نوں نکی کہانی وی آکھیا جاندا اے انگریزی تے دُوجے مغربی ادباں دے اثر ہیٹھ ہوند وچ آیا، اُنج ویکھیا جاوے تے ایسے نک نقشے دی روایت ساڈے لوک ادب وچ لوک کہانی "چڑی کاں" وچ موجود سی پر پنجابی تے دوجے مقامی ادباں جنہاں وچ اردو ادب وی شامل اے ایس نوں سِدّھا مغربی ادباں توں اثر لے کے ہوند وچ لیاندا۔ پنجابی ول ویکھیئے تے سانوں ایس دی رُوپ ریکھا پہلاں پہل لکھی جدید حوالے نال نثر دی کتاب "پنجابی بات چیت" (۱۸۷۵ء) وچ لبھدی اے[1] جیہڑی سردھارام پھلوری نے انگریزی افسراں تے اہلکاراں نوں پنجابی پڑھان تے پنجابی رہتل دے انگاں توں جانوں کران لئی افسانوی ڈھنگ وچ لکھی ایدوں مگروں ویہویں صدی دے دوجے دہاکے وچ کملا اکالی تے گورنجش سنگھ نوں باقاعدہ پنجابی افسانہ دے موڈھی پاروں جانیا جاندا اے[2] جدوں ۱۹۲۹ء وچ جوشوا فضل الدین نے فارسی اکھراں وچ ماہنامہ "پنجابی دربار" لائل پور (فیصل آباد) جاری کیتا تاں کہانی کھیتر وچ اوہناں توں اڈ ہور کئی ناں شامل ہوئے جنہاں وچ افضل حیدر، فضل شاہ، سنت سنگھ سیکھوں، سوہن سنگھ وغیرہ شامل نیں۔ ایہناں لکھاریاں کہانی نوں فکر تے فن پاروں اُچا پدھر دتا ایس دور دی شروع

۱۔ کرپال سنگھ کسیل (مدیر)، پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاگ دُوجا)، پٹیالہ (بھارت) ۱۹۷۲ء، ص ۳۰۶ (گورمکھی)

۲۔ کملا اکالی (لال سنگھ) نے ۱۹۱۱ء وچ تے گورنجش نے ۱۹۱۲ء وچ نکیاں کہانیاں لکھیاں، گورنجش سنگھ دی کہانی "پرتیما" اوہدے دوجے کہانیاں دے مجموعے "پریت کہانیاں" ۱۹۳۸ء وچ شامل اے (بحوالہ سمکالی پنجابی کہانی ص ۳۸ گورمکھی)

دی کہانی اخلاقی تے مذہبی اثر والی لے جدوں کہ ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء تیکر بودھک تے رومانسک مہاندرے والیاں کہانیاں عام ہوگئیاں ایس دور وچ پنجابی افسانے نوں اردو افسانے دی متاثر کیتا۔

پاکستان دے قیام مگروں ہندو سکھ لکھاری کہانی کار بھارت چلے گئے ساڈے لکھاری جیہڑے قیام پاکستان توں پہلاں پنجابی تے اردو کہانی لکھ رہے سن نویں جوش تے ولولے نال پنجابی ادب وچ آئے، پنجاہ دے دہاکے توں پہلاں ایس سلسلے وچ کوئی خاص کم سامنے نہیں آوندا سوائے ایس دے کہ "سویرا" (لاہور) وچ کدی کدی کوئی لکھت چھپدی سی ہاں روزنامہ "آغاز" (لاہور) نے ۱۹۴۸ء دے شروع وچ اک پنجابی سپلیمنٹ شائع کیتا جس دے مرتب سجاد حیدر سن ایہدے وچ پنجابی دیاں ہور لکھتاں توں اڈ سجاد حیدر دی اک کہانی "آخری اڈاری" وی شائع ہوئی۔

پاکستان وچ پنجابی افسانے دا صحیح مُڈھ ٹھیٹھ پنجاہ (۱۹۵۱ء توں ۱۹۶۰ء) دے دہاکے وچ بجھدا اے جدوں پاکستان دا پہلا ماہوار پنجابی رسالہ "پنجابی" شیخ سلام تے ڈاکٹر فقیر دیاں کوششاں نال لاہور وں ۱۹۵۱ء وچ جاری ہوندا اے ڈاکٹر فقیر ایہدے مدیر سن۔ شروع شروع وچ پنجابی افسانے گھٹ ای چھپدے رہے پر اگست ۱۹۵۲ء وچ جدوں رسالے نے سالنامہ کڈھیا تے ایہدے وچ ودھیرے افسانے شامل سن جیویں، اوہ کون سی؟ (چوہدری اکبر خان)، مہانے دی دھی (سہیل یزدانی)، گیانی جی (صادق بھٹی) زنکا بابل (چودھری امانت علی خان) سچی کہانی (صادق قریشی)[1] پر ۱۹۵۵ء وچ ایس رسالے دے حوالے نال ڈاکٹر فقیر ہوراں اک اہم کم کیتا کہ اوہناں رسالے وچ چھپیاں کہانیاں تے ڈرامیاں دی اک چون "لہراں" دے ناں نال وکھ چھاپ دتی ایس چون وچ جیہڑے افسانے شامل سن اوہ سن، بھولی (عبدالمجید بھٹی)، بہشت دی تصویر (جوشوا فضل الدین) پتھر دل (ترجمہ: چوہدری محمد اکبر خان)۔

۱۔ ماہنامہ پنجابی۔ لاہور۔ اگست ۱۹۵۲ء

اک چن اک چکور" کانگ "جی (سجاد حیدر) جلال پور دا چودھری (صادق قریشی) لہو دی کیڈی دوراے، دولت زندہ باد، کوہجھا، ساوا ایٹرا، دکھی روٹی (وقار انبالوی) جنت دے محل، راہ دا گھٹا (نذر فاطمہ) بھج پے ریڈیو، ساڈی وی سینما وکھا دیو (رفیق لودھی) جہانے دی دھی (سہیل یزدانی) بھلیکھا، جھناں دیاں روہڑاں، بھانبڑ (شفیع عقیل) بیتو (عالم سیاہ پوش) ملکہ (مسعودہ بانو) ۱۹۵۸ء وچ لاہور دوں ماہنامہ "پنجند ریا" چودھری محمد افضل خاں دی ادارت وچ جاری ہویا ایس رسالے نے ایس دہاکے وچ ودھیرا پنجابی افسانہ شائع کیتا ونگی وجھوں کجھ ویکھو قربانی (محمود چوہان)[1] ٹانکے (اکبر لاہوری)[2] وٹھلی (عبدالسلام خورشید) سپ (عزیز الرحمان راہی)[3] آپاں (اکبر لاہوری) گھیاں لاٹاں (انیس ناگی)[4] سرداراں (رشیدہ سلیم سیمیں) گنڈا (نجیب اسلم)[5] رسالہ "پنجابی" بھانویں بے قاعدہ ہوگیا سی جدوں چھپدا سی سوہنیاں لکھتاں سامنے لیاؤندا سی ایہدے اکتوبر ۱۹۵۸ء دے شمارے وچ عبدالمجید بھٹی دا افسانہ "ٹھیڈا" شائع ہویا۔ لاہور وچ "پنجابی مجلس" دیاں جلسیاں وچ افسانہ تنقید واسطے پیش کیتا جاندا سی ایہناں پڑھے گئے افسانیاں وچوں مجلس دے بلیٹن وچ دو افسانے شائع ہوئے وڑنیویں تے پچھے (محمد اکبر خان)، تے لال ہنیری (انیس ناگی)

سٹھ دے دہاکے (۱۹۶۱ء توں ۱۹۷۰ء) وچ پنجابی کہانی نے پیر ہور اگے ودھائے کہ ہن کہانی دیاں کتاباں دی چھپن ڈیہہ پیاں نواز دی کہانیاں دی کتاب ۱۹۶۰ء دے آخر تے چھپ گئی سی۔" ڈونگھیاں شاماں" دے ناں نال چھپن والی ایس کتاب وچ رومانوی انداز دیاں کہانیاں نیں نواز چنگے معاشرے دا اک خواب ویکھدا اے اوس نے

۱۔ ماہنامہ "پنجند ریا" لاہور۔ فروری ۱۹۵۸ء

۲۔ اوہی - مارچ ۱۹۵۸ء

۳ اوہی - مئی ۱۹۵۸ء

۴۔ اوہی - اگست ۱۹۵۹ء

۵ اوہی - دسمبر ۱۹۵۹ء

اپنی کہانی نوں فنی استاکاری نال سجایا۔ پنجابی دے تیجے ماہوار رسالے "پنجابی ادب" لاہور دے اجرا نال کہانی کاری نوں ہور ہلا شیری ملی ایس رسالے نے کہانی نمبر (١٩٦١ء) شائع کیتا جیہدے وچ پاکستان دے اُگھے کہانی کاراں دیاں کہانیاں شامل ہوئیاں پنجابی افسانے دی پہلی پاکستانی چون "اجوکی کہانی" دے ناں نال ١٩٦٢ء وچ چھاپے چڑھ کے سامنے آئی ایس چون وچ صوفی تبسم، نواز، انور سجاد، رشیدہ سلیم سیمیں، ستنام محمود، غلام علی چودھری، حنیف چودھری، حنیف باوا، اکمل علیمی تے شہباز ملک دیاں نمائندہ کہانیاں شامل سن۔ کہانیاں وچ عشق محبت دے موضوعاں توں اڈ معاشرے دے زمینی مسئلیاں اُتے وی قلم چکیا گیا سی انسان دے نفسیاتی مسئلیاں نوں وی اپنیاں کہانیاں دی بنیاد بنایا گیا سی انج ایس دہاکے وچ پنجابی کہانی جدید تقاضیاں دا پورا پورا ساتھ دین لگ پئی سی ایس دہاکے وچ کہانیاں دیاں ہور کتاباں وی چھپیاں جیویں "آغا اشرف دی "داو رولے" (١٩٦٠ء) رفعت دی "اک اوپری کڑی" (١٩٦٨ء) تے حنیف چودھری دی "کچ دی گڈی" (١٩٦٩ء) خاص طور تے ذکر دے قابل نیں ایہناں کہانیاں راہیں پنجابی دی نکی کہانی دا نقشہ وِدھیرا انتریا تے اگھڑیا ایہناں لکھاریاں دے آپو اپنے منفرد رنگ ڈھنگ نیں نواز تے رومانیت دا اثر اے تے آغا اشرف انسانی رشتیاں دی ٹٹ بھج اُتے قلم چکدا اے حنیف باوا ساڈی پینڈو رہتل اُتے جدید سوچ دیاں کہانیاں اُلیکدے نیں جدوں کہ رفعت اپنیاں کہانیاں وچ پنجابی عورت دے مسئلیاں نوں بڑے من کھچویں تے اُستاکاری والے انداز وچ سامنے لیاؤندی اے اوہدے دُکھاں اوہدے المیاں اوہدیاں سدھراں تے چاہتاں دی کہانی بیان کردی اے اک پاسے اوہ اپنی رہتل دی ساؤ ریت روایت نوں سینے نال لان دی پریرنا دیندی اے دوجے پاسے نویں دور دے نویاں تقاضیاں موجب پرانیاں قدراں نوں دُکھی دل نال بعض حالات وچ چھڈ دین دا سندیسہ وی دیندی اے اوہدیاں کہانیاں وچ دیاں عورتاں دے کردار بعض تھاں ویلے دے ہتھوں مجبور نیں تے بعض تھاں اپنیاں بیڑیاں وچ آپ وٹے پان والے نیں اوہدیاں کئی کہانیاں عالمی پدھر اُتے عورت نال ہو رہی زیادتی تے دھرو ول سینت ماردیاں نظر آؤندیاں نیں رفعت دیاں کہانیاں دے پچھے سانوں اک دردمند دل رکھن والا

قلم محسوس ہوندا اے بلاشبہ رفعت پنجابی دی اک اُگھی کہانی کار اے ایہدے توں اڈ شفقت سلطانہ، فوزیہ رفیق، افضل پرویز، عبدالحق علوی، رفیق قریشی، محمد حسین شاد (حسین شاد) منصور قیصر، اعجاز احمد بھٹی، محمد منشا یاد، عبدالغفور درشن، افضل احسن رندھاوا، منیر شاد، پرویز عالم نوشاہی، شاد امرتسری، ارشاد فیروزپوری تے شہباز ملک ایس دہاکے وچ ہور کہانیاں لکھن والے کہانی کار ذکر دے قابل نیں۔

ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء - ۱۹۸۰ء) وچ پنجابی کہانی فکر، خیال تے بیان پاروں ہور اگے قدم ودھاؤندی جاپدی اے جیہڑے لکھاری ایدوں پہلے دہاکے وچ افسانہ لکھ رہے سن اوہ دی باقاعدہ ایس کھیتر وچ واہدا کر دے دسدے نیں تے نویں کہانی کار وی شامل ہوندے نیں جیہڑے کہانی کار پہلاں رسالیاں اخباراں راہیں کہانی لکھ رہے سن اوہناں دیاں ایس دہاکے وچ باقاعدہ کہانیاں دیاں کتاباں شائع ہوئیاں ایہناں وچ افضل احسن رندھاوا دی تلوار تے گھوڑا (۱۹۷۳ء) نذر فاطمہ، دکاغذ دی بیڑی (۱۹۷۲ء) شفقت سلطانہ دچاننی دے روپ (۱۹۷۵ء) انور علی دکالیاں اٹاں کالے روڑ (۱۹۷۲ء) سلیم خاں گمی دلہو دی خوشبو (۱۹۷۳ء) حسین شاہد (لاریت ۱۹۷۳ء) غلام مصطفےٰ بسمل دہسدیاں سُولاں (۱۹۷۶ء) تے خالدہ ملک دزلفاں چھلے چھلے (۱۹۷۷ء) دے ناں خاص طور تے لے جاسکدے نیں ایہناں وچوں کئی لکھاری ایسے دہاکے وچ کہانی کھیتر وچ آئے تے ایسے دہاکے ای صاحب کتاب وی بن گئے ایس دہاکے وچ کہانی رومانیت دی فضا وچوں نکل کے عقلیت دی فضا وچ آؤندی دسدی اے کہانیاں راہیں معاشرے دے دُکھاں درداں دی گل کیتی گئی معاشرتی اصلاح لئی انسانی عظمت نوں اُجاگر کرن دا چارا کیتا گیا

کہانی جدوں اسی دے لیعنی موجودہ دہاکے وچ پیر رکھدی اے تے ایہہ معیار تے گنتی پاروں ڈھیری اُگے ودھدی جاپدی اے پرانے کہانی کاراں وچوں منیف باوا دی کتاب "چرخے دی موت" (۱۹۸۱ء) کہکشاں ملک دی کتاب "چڑیاں دی موت" (۱۹۸۱ء) تے نویں کہانی کاراں وچوں اقبال صلاح الدین دی کتاب "کونج کہانی" (۱۹۸۰ء)

شاہین ابرار دی کتاب "آہلنا تے اُڈاری (۱۹۸۱ء)، بابو جاوید گمر جاکھی دی کتاب "بوکاٹا" (۱۹۸۱ء) تے زندہ تصویراں (۱۹۸۳ء) اقتدار واجد دی کتاب "کچے کوٹھے ۱۹۸۳ء" محمد علی احمدانی دی کتاب "پیار دیاں ٹرنگاں ۱۹۸۳ء"، ناہید اختر دی کتاب "اڈیک ۱۹۸۳ء" پروین ملک دی کتاب "کیہ جاناں میں کون ۱۹۸۴ء" فرخندہ لودھی دی کتاب "چنے دے اوہلے ۱۹۸۴ء" تے مرزا حامد بیگ دی کتاب "قصہ کہانی" ۱۹۸۴ء ذکر دے قابل نیں۔ کہکشاں ملک صاحبہ پچھلے ستائی ورھیاں توں پنجابی کہانی لکھ رہیاں نیں، ایہناں دی کہانی "کُتا" نے کسے زمانے وچ بڑی دھم پائی سی اپنی کتاب وچ اوہناں جیہڑے افسانے شامل کیتے نیں اوہناں وچ اوہناں انسانی عظمت نوں اُچا کرن دا چارا کیتا اے اوہ معاشرے وچ دے بھیڑے کرداراں وچوں چنگیائی تے چنگے کرداراں وچوں مندیائی کڈھ کے حیران کر دیندیاں نیں، شاہین آرار تے خالدہ ملک وی خاتون کہانی کار نیں ایہناں دا وی بوہتا دھیان رفعت وانگ عورت دے مسئلیاں ول رہیا اے نویں کہانی کاراں وچوں اقتدار واجد نے اپنے اچھوتے موضوعاں دے چُنا تے بیان دی اُستاکاری پاروں لوکائی دا دھیان اپنے ول کھچیا اے، اوہدے مجموعے وچ شامل کہانی "وزٹینگ کارڈ" وچ اولاد ہتھوں مجبور دو باپ پیش کیتے گئے نیں اک بھکھے بالاں دی روٹی دا سر بندھ کرن واسطے خون دے رہیا اے تے دوجا اپنے زخمی پُتر جیہڑا موت حیات دی کشمکش وچ پھسیا اے اوہدے لئی خون لے رہیا اے جدوں مجبوری ختم ہوندی اے تے خون لین والا خون دین والے دی مجبوری نوں بُھل کے صرف وزٹینگ کارڈ دے کے چلا جاندا اے ایہہ اک المیہ اے جیس نوں کہانی کار نے بڑے سوہنے انداز وچ اُلیکیا اے اقتدار واجد دیاں کہانیاں اسلامی تے پاکستانی حوالے دیاں کہانیاں نیں جیہڑیاں معاشرے وچ مثبت قدراں پھیلان وچ مددگار ثابت ہوئیاں نیں کہانی کار ناہید اختر دیاں کہانیاں بارے کنول مشتاق دا آکھنا اے کہ "ناہید اختر دیاں کہانیاں پڑھدیاں انج محسوس ہوندا اے جیویں لکھارن دی اپنے وسیب تے رہتل، سوچ حیاتی تے نیجھ لے پرکھن

ڈھب اینج اے کہ پاتراں گرد دے اُسر دیاں اوکڑاں وچ پاتر گواچ جاندے نیں[1]۔ فرخندہ لودھی دیاں کہانیاں ساڈے آلے دوآلے دے جھوٹھ تے منافقت دے پیچ دی پیشکاری کر دیاں نیں جیویں کہ پروین ملک دیاں سیاسی پچھوکڑ دیاں کہانیاں کوئی خاص تاثر نہیں چھڈ دیاں پر کہانی "کیہ جاناں میں کون؟" بھرپور تاثر دی کہانی اے جیس وچ پنجاب دے وسنیک نوں اپنی اصل رہتل ول مُڑ آون دی پریرنا دتی گئی اے۔ مرزا حامد بیگ دیاں کہانیاں علامتی کہانیاں نیں جنہاں وچ پنڈاں دے قصہ گوواں دا انداز اپنایا گیا اے پر علامتی نظام ایڈا اوپرا اے کہ ابلاغ نہیں ہو سکیا ایہو حال عامر فہیم دی کتاب "جاگدی اکھ دا خواب" دا اے جیہڑی پچھلے دہاکے وچ ۱۹۷۸ء وچ چھاپے چڑھی تے لوکاں دے سراں دے اُتوں دی لنگھ گئی ایہہ نہیں کہ پنجابی وچ علامتی افسانہ چل نہیں سکدا جیہڑی علامت لوکائی تے لکھاری وچ سانجھی ہووے اوہ ابلاغ دا کم ضرور کر دی اے جیویں چالو دہاکے دے وچ محمد منشا یاد دی علامتی کہانی "سویر وادی" (۱۹۸۲ء) پاکستان دی جدوجہد دے حوالے نال اک کامیاب علامتی کہانی اے ایچ ای حنیف باوا دی کہانی "بوہڑ دا دُکھ" (۱۹۸۲ء) وچ بوہڑ دے دُکھ نوں اپنے وطن پاکستان دے حوالے نال پیش کیتا گیا اے ایہہ کہانیاں رسالیاں، اخباراں، ریڈیو تے ٹیلی ویژن راہیں سامنے آئیاں ایس ذریعے نال سامنے آون والیاں ہور کہانیاں وچوں حسین شاد دی کہانی "بندہ" سوہنی کہانی اے ایہہ اک اجیہے ڈاکٹر دی داستان اے جیہڑا لوکاں دا علاج ایس کر کے کر دا اے کہ اوہ بندے نیں ایڈرے "بندہ" رب تعالیٰ دی دتی ہوئی اک اجیہی مخلوق اے جیس دی قدر کرنی چاہیدی اے مشتاق کنول دی کہانی "اپنی اپنی اگ دا سیک" (۱۹۸۲ء) عبدالرشید شاہد دی کہانی "شگن" (۱۹۸۲ء) چنگیاں کہانیاں نیں ایہناں توں اڈ کجھ ہور ناں تے کہانیاں ساڈی توجہ کھچدے نیں: محمد سرور صدیقی (کوسے ہنجو) ناہید (سدھراں دی سُولی) خیر الدین انصاری (چور) ناصر رانا (سانجھ)، منزہ سلیم ملک (سُتے جاگدے دی کہانی) افضل احسن رندھاوا (مُناکوہ لاہور)، سمیع اللہ عزنی (چہرہ) محمد ریاض شاہد (قوم دی امانت، ہلاوا) فوزیہ رفیق (ماڈل) غلام

۱۔ روزنامہ "امروز" لاہور۔ ۲ جنوری ۱۹۸۴ء

دستگیر ربانی (پہلی تنخواہ) نجمہ سحر نجمی (قربانی، افغانستان دے پچھوکڑ وچ لکھی گئی کہانی) شفیع ہمدم رچانن) فراز صدیقی (راڈیکاں) عبدالرشید شاہد (مہاجر کیمپ) کہکشاں کنول (سائیکل دی ہتی) احمد شہباز خاور (سیانا) رفعت (کالیاں کنکاں) خالد محمود آفتاب (پہلے پھل) انجم لشاری (بے اعتبار لفظ) حبیب فائق (پرانی ریت) ایم مسعود کھدر پوش (دوہلی گل) حمیدہ ناصرہ نقوی (لال پھل والی جیبی) آثم مرزا (ڈکا) خواجہ نور کاشمیری (ببلو) مہر کاچیلوی (یستے بل) منشا یاد (کاں) احمد سعید ہمدانی (منی کہانیاں) وغیرہ۔

مکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی افسانہ پاکستانی دور وچ ودھیرا لکھیا گیا شروع وچ تھوڑے لکھن والے سن پر چھیتی ای لکھن والیاں دی اک کھیپ دی کھیپ آئی ایہناں ویلے دے تقاضیاں تے لوڑاں نوں نظر وچ رکھ کے افسانہ لکھیا دوجے لفظاں وچ پنجابی افسانے نے ادب دیاں دوجیاں صنفاں وانگ ویلے دیاں لہراں توں اثر لیا تے ہر دور وچ اپنی دکھ پچھان کروائی پنجابی کہانی نے شروع وچ مذہبی تے اصلاحی فضا وچ اکھ کھولی چھیتی ای ایہدے اُتے رومانیت تے پھیر عقلیت دا اثر پیا پاکستان دے قیام توں بعد معاشرے دے نویں تقاضیاں موجب پنجابی افسانے وچ عشق محبت دے سدا بہار جذبیاں دے نال نال معاشرے وچ دیاں برائیاں انسان دے اندر لے دکھاں درداں دی گل وی کیتی گئی پنجابی کہانی تے اردو کہانی توں ودھیرا اثر قبول کیتا عالمی پدھر اُتے ادب نے جتھے اردو ادب نوں اردو افسانے نوں متاثر کیتا نال ای اردو دے راہیں تے سِدھا پنجابی افسانے نوں وی متاثر کیتا سماجی حوالے دیاں، نفسیاتی حوالے دیاں تے علامتی نظام دیاں کہانیاں لکھیاں گئیاں کہانی وچ قومی احساس نوں وی تھاں دتی گئی ملی احساس نوں وی کہانیاں دے پچھوکڑ وچ لیاندا گیا جنس نوں وی کہانی وچ تھاں دتی گئی انسان دے اندر دے نفسیاتی مسئلیاں نوں وی کہانی راہیں نتاریا گیا لمیاں کہانیاں وی لکھیاں گئیاں منی کہانیاں دی ہوند وچ آئیاں ایس حوالے نال ایہہ گل آکھی جاسکدی اے کہ پاکستانی دور وچ پنجابی کہانی نے ودھیری ترقی کیتی اے ایس دی رفتار توں گویڑ لایا جاسکدا اے کہ پنجابی افسانے دی آؤندی جھلک چانن بھری اے۔

پاکستانی پنجابی ناول

پنجابی وچ جدید رنگ دی نثر انھیویں صدی عیسوی دے دُوجے ادھ وچ لکھی جانی شروع ہو گئی سی جیہدے وچ ویہویں صدی دے پہلے ادھ دے مُکن تیکر ویلے ویلے نال جدید تر جھاڑ آؤندے رہے پنجابی ناول ویہویں صدی دے ادھ دے شروع وچ پنجابی ادب وچ داخل ہویا مڈھلے ناول کار بھائی ویر سنگھ، موہن سنگھ وید وغیرہ سن جنہاں نے ناول نوں سکھ مذہبی پرچار لئی ورتیا ایہناں توں پچھوں ناول وچ اخلاقی اصلاحی پہلو نوں اُجاگر کرن دی ریت پئی جیہدے وچ نانک سنگھ، جوشوا فضل الدین تے میراں بخش منہاس دے ناولاں نے حصہ پایا ایہناں ناول کاراں نے ناولاں نوں لوکائی دی حیاتی نوں سامنے لیاؤن لئی ورتیا ایدوں مگروں ناول کاری وچ نفسیاتی تے جنسی مسئلیاں نوں وی لیاندا گیا اَج پاکستان دے قیام تیکر پنجابی ناول دلاہنگاں پٹدا ایس خطے دے دُوجے ادباں وچ چل رہے جدید رحجاناں نال پیر رلاندا اوس دور دے حوالے نال ترقی وند مقام اُتے اپڑ گیا۔

پاکستان دے قیام توں مگروں غیر مسلم (ہندو سکھ) لکھاری بھارت چلے گئے تے اوہناں اپنے حوالے نال ناول کاری جاری رکھی ساڈے ایتھے شروع وچ جیویں ادب دیاں دوجیاں صنفاں ول دھیان دِتا گیا ناول ول دھیان نہ دِتا جا سکیا پر کجھ چر مگروں ناول کاری دوجیاں ادبی صنفاں دے نال پیر رلا کے ٹُرن دی کوشش وچ رُجھ گئی تے ایہہ سلسلہ اج وی جاری اے۔ ۱۹۴۷ء توں لے کے ۱۹۸۴ء تیکر دے ۳۷ سالاں وچ ساڈی جانکاری مُوجب کُل ۲۶ ناول پاکستان وچ چھاپے چڑھے ایہناں وچوں دو ناول قیامِ پاکستان توں پہلاں لکھے مگر چھاپے گئے (فولادی پھُل، جٹ دی کرتوت) اک ناول لکھیا پاکستان وچ گیا پر پہلاں پاکستان توں باہر چھپیا تے دوجی وار پاکستان وچ چھپیا (بندی وان)۔ آؤ ایہناں

دو دہ جن ناولاں بارے کجھ ویروے نال گل کریئے۔

پہلا دہاکہ (۱۹۵۱ء - ۱۹۶۰ء)

ایس دہاکے وچ دو ناول چھاپے چڑھے برکتے از؛ جوشوا فضل الدین (۱۹۵۳ء) تے ٹھیڈا از؛ عبدالمجید بھٹی (۱۹۶۰ء) ناول برکتے، کردار دا ناول اے جس دی کہانی برکتے دے آلے دوآلے گھمدی اے۔ جوشوا فضل الدین ہوراں ایس نوں نفسیاتی ناول آکھیا اے جس دی بنیاد سوچاں دی سانجھ اُتے رکھی گئی اے[۱]۔ پنڈ دے خوشحال زمیندار دی دھی برکتے نازاں پلی اے ذیلدار دے پُتر دلاور خاں نال محبت کرن ڈیہہ بہیندی اے پر اوہدی منگنی دلدار نال بچپن توں ہو چکی ہوندی اے۔ ماں چاہندی اے کہ ایہدا ویاہ دلاور نال ہو جائے پر پیو اوہدا ویاہ بچپن دی منگ نال کر دیندا اے جیہڑا ویاہ کے مکلاوا لے جا رہیا ہوندا اے کہ جنگل وچ قتل کر دتا جاندا اے برکتے دلاور دی آواز دے مگر ٹُر جاندی اے۔ ناول برکتے دا پلاٹ روائتی جیہا اے کوئی خاص کش مکش وی ناول وچ نہیں وکھائی گئی سوچاں دی سانجھ والی گل تے ٹھیک ہو سکدی اے پر ایس نوں نفسیاتی ناول نہیں آکھیا جا سکدا۔

ایس دہاکے دا دوجا ناول عبدالمجید بھٹی دا لکھیا "ٹھیڈا" اے ایسے ناں دی کہانی ایدوں پہلاں بھٹی ہوراں نے لکھی سی ناول ٹھیڈا وی کردار دا ناول اے جیہڑا "شاہدہ" دے آلے دوالے گھمدا اے سارا ناول اک خطاں دے رُوپ وچ اے جس راہیں اپنی بیتی حیاتی دی کہانی اپنے خاوند نوں سناندی اے کیوں جے اوہدے خاوند نے اوہنوں اپنیاں کنواریاں ہوندیاں دیاں معاشقیاں بارے دس پائی ہوندی اے "شاہدہ" دی کہانی کیوں جے جنسی بے راہ روی دی کہانی ہوندی اے ایس کر کے اوہدا خاوند اوہنوں چھڈ کے چلا جاندا اے شاہدہ دے انجام توں عبرت پھڑدیاں اوہدی بھین اپنے عاشق نوں لکھ گھلدی اے کہ جنا چر اوہ ووہٹی بن کے اوہدے گھر نہیں آوندی اوہ اوہنوں ملن دی کوشش نہ کرے

۱۔ جوشوا فضل الدین: برکتے، لاہور۔ ۱۹۵۳ء، ص ۵۵

تے جے دوہٹی بنا کے لے جانا چاہندا اے تے اپنی ماں نوں اوہدی ماں کول گھلے ۔" ٹھیڈا" بلاشبہ اک اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا ناول اے پر ایہہ اصلاحی حصہ اینا گُوا اے جِنا جرائم دیاں فلماں وچ ہوندا اے ، ناول دا سارا ماحول جنسی لذت نال بھریا ہویا جاپدا اے ناول نگار دا شاہدہ دے باپ بارے ایہہ لکھنا کہ اوہدی حیاتی دا ماٹو سی "بھکھ لگے تے روٹی کھا لئی دی اے جتھوں لبھے تے جیہو جیہی دی جی کرے"[۱] ۔ تے پھیر شاہدہ دا اوں لکھنا کہ اوس نے اپنے باپ نوں ایہہ کجھ کردیاں ویکھیا سی تے اوس نوں ایہدے وچ کوئی عیب نہیں سی دسدا ایہہ جنسی لذت پرستی نہیں تے کیہ اے ؟ ایس ناول وچ بہت ساریاں خامیاں نیں خود شاہدہ دے کردار وچ بہت ساریاں خامیاں موجود نیں اک پاسے تے اوہ کہندی اے کہ مرد دی ذات بڑی بے وفا ہوندی اے ، عورتاں نوں اپنی ہوس دا نشانہ بناندی اے دوجے پاسے اوہ جھبدے اپنا گھناؤنا ماضی اپنے خاوند لگے کھلار کے رکھ دیندی اے ناول غیر منطقی واقعات نال بھریا اے ۔

دوجا دہاکہ (۱۹۶۱ء ۔ ۱۹۷۰ء)

ایس دہاکے وچ دی دو ناول چھاپے چڑھ کے سامنے آئے افضل احسن رندھاوا دا ناولٹ ، دیوا تے دریا (۱۹۶۱ء) تے سلیم خان گمی دا ناول "سانجھ" (۱۹۶۹ء) ایہناں دوواں ناولاں وچ اک خاص ماحول پیش کیتا گیا اے قیام پاکستان توں پہلاں دے پنجاب دا سانجھا معاشرہ ، ناولٹ دیوا تے دریا دے سارے کردار سکھ نیں جدوں کہ سانجھ دے کرداراں وچ دو ھیرے سکھ کرداراں دے نال نال مسلمان ہندو تے سانہسی کردار وی شامل نیں۔ ناولٹ دیوا تے دریا دا ہیرو سکھ اے جدوں کہ سانجھ دا ہیرو مسلمان ، ناولٹ دیوا تے دریا وچ سکھاں دے دو خاندان وکھائے گئے نیں جنہاں وچالے چِراں دی دشمنی اے ، سردار اجاگر سنگھ رندھاوا دے دو پُتر شمشیر سنگھ ، سر بچن سنگھ تے مقابلے وچ

۱۔ عبدالمجید بھٹی ، ٹھیڈا ، لاہور ، ۱۹۶۰ء ، ص ۳۳

کرتار سنگھ سندھو تے اوہدے چھ پُتر ہیرو شمشیر سنگھ اے جیہڑا دشمناں دی دھی رُدلو نال پیار کردا اے اوہ دی اوہنوں چاہندی اے پر اوہدی منگنی اوہدے اپنے خاندان دی "جندو" نال کر دتی جاندی اے رُدلو نوں حاصل کرن لئی اوہ جندو نوں مار سُٹدا اے رولپو دا ویاہ ہون لگدا اے تے دونویں نٹھن دا منا پکاندے نیں پر شمشیر دا بھرا اپڑ کے اوہنوں اپنا تے اپنے خاندان دا واسطہ پاندا اے اوہ رُدلو نوں مار کے بھرا دے گل لگ کے رون ڈیہہ پیندا اے، ناول وچ بلاشبہ زبان تے بیان دیاں خوبیاں موجود نیں پر گل کیہ بنی ؟

سلیم خان گمی دے ناول وچ قیامِ پاکستان توں پہلاں دی سانجھ دسی گئی اے فساداں ویلے فرید پور دے پٹھاناں نے خان پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں دیاں جاناں، عزتاں تے مال دی حفاظت کیتی تے اوہناں نوں حفاظت نال سرحد پار کروا دتی ایس کوشش وچ ہیرو "قادو" نوں اپنی جان دا نذرانہ پیش کرنا پیا ایس ناول وچ بوہتا زور "سانجھ" اُتے دتا گیا اے تے مجموعی تاثر ایہہ ملدا اے کہ جیویں ناول نگار بین السطور ایہہ گل آکھ رہیا ہووے ایہہ "سانجھ" قائم رہنی چاہیدی سی سانجھے معاشرے نوں پاکستان بنا کے پھٹڑ کیتا گیا اے۔

تیجا دہاکہ (۱۹۷۱ء ۔ ۱۹۸۰ء)

ایہہ دہاکہ پنجابی دے پاکستان دور دا سنہری دہاکہ اکھوا سکدا اے جس وچ سب توں ودھ ناول لکھے گئے تے پاکستانی پنجابی ناول کاری دی روپ ریکھا وی ایسے دہاکے وچ اپنا مجموعی تاثر لے کے سامنے آئی ایس دہاکے وچ چھپے ناولاں وچ ہر قسم دے ناول سامنے آئے کہانی تے پلاٹ والے ناول، علامتی ناول، رومانتی ناول، جدید تکنیک دے ناول، ناولاں دے ناں تے لکھاری ایہہ نیں۔ نازو۔ ۱۹۷۱ء (ظفر لاشاری)، ہتھ۔ ۱۹۷۲ء (ڈاکٹر باقر) کھیڈ مقدراں دی ۔ ۱۹۷۴ء (راجہ محمد احمد)، دل اک دیوا۔ ۱۹۷۵ء (آغا اشرف)، مُسکے پانی۔ ۱۹۷۵ء (اعجاز الحق) ست گواچے لوک۔ ۱۹۷۵ء ضبط شدہ (فخر زمان)، اک اکھی دھی پنجاب دی۔ ۱۹۷۶ء (ناظم عصری) بلدے دیوے۔ ۱۹۷۶ء (رضیہ نور محمد) اک مرے بندے دی کہانی۔ ۱۹۷۷ء ضبط شدہ۔ (فخر زمان)، نال میرے کوئی چلّے۔ ۱۹۷۷ء (احمد سلیم) کہانی اِک اجڑ دی۔ ۱۹۷۸ء (احسان بٹالوی)

ٹاہلیاں دی چھاں۔ ۱۹۷۸ء (غلام حسین سہیل)، کُل ۱۲۔ میراں بخش منہاس دا قیام پاکستان توں پہلاں چھپیا ناول دوجی وار "جٹ دی کرتوت" دے ناں نال ۱۹۷۶ء وچ چھاپے چڑھیا۔

ظفر لاشاری دا ناول "نازو" دا زمانہ قیام پاکستان تے ایہدا بعد دا۔ نیڑے دا زمانہ اے مطلب اے کہ جتھے دیوا تے دریا تے سانجھ مکدے نیں ایہہ اوتھوں شروع ہوندا اے پاکستان بنن ویلے فساداں وچ اک ہندو بالڑی جیں دے ماں باپ فساداں دی نذر ہو جاندے نیں ایس نوں گامن اپنے گھرے آندا اے۔ گامن دی ماں پہلاں تے اوہنوں ہندو سمجھ کے اوہدے نال نفرت کر دی اے پر پھیر اوہدے نال پیار کرن ڈہیہ پیندی اے اوہ سارے گامن دے بھرا قادو کول چلے جاندے نیں جتھے گامن دا ویاہ قادو دی بھرجائی دی چھوٹی بھین نال ہو جاندا اے۔ نازو وڈی ہوندی لے تے قادو دے پُتر سلیم نال پیار کرن لگ پیندی اے اک حادثے وچ گامن، اوہدا بھرا، اوہدی بھرجائی تے ووہٹی مر جاندے نیں نازو تے سلیم بچدے نیں پر پھیر اوہ وی وچھڑ جاندے نیں، نازو یاداشت گنوا بہندی اے تے ڈاکٹر اوہنوں اپنے گھر دھی بنا کے لے جاندا اے اوتھے اختر جیہڑا پہلاں اوس نوں مل چکیا ہوندا اے، رہندا اے تے اوس نوں پچھان لیندا اے پر اوہ اوہنوں نہیں پچھان دی اوہ اوہدے نال میل جول ودھاندا اے اوہدے خاندان والے پنڈی اپڑ کے اوہنوں لاہور لے آوندے نیں تے اوہدی شادی کر دیندے نیں اک حادثے وچ نازو دی یاداشت واپس آ جاندی اے تے اوہ کسے نوں وی پچھانن توں انکار کر دیندی اے تے کہندی اے کہ اوہ اک ہندو کڑی اے۔ اختر اوس نوں بیوی بناں کیویں قبول کرے گا؟ اختر دی تقریر تے قائل ہو جاندی اے تے اوہ رام ہو جاندی اے، ایہہ ناول جا بجا واقعات نال بھریا اے قطعی غیر منطقی جوڑ میل والے واقعات حادثیاں دا سہارا لے کے گل نوں اگے ٹوریا جانا، جتھے کوئی جھگڑا ہونا اوتھے کردار دی لمی تقریر نال جھگڑے دا حل کڈھنا۔ اکثر واقعات نوں فلمی انداز نال پیش کرنا ایہہ ساریاں گلاں ناول دے حق وچ نہیں جاندیاں انج ایہہ اک ناکام ناول قرار دتا جا سکدا اے۔

ناول "ہتھ، (باقر)" دا زمانہ قیام پاکستان توں پہلاں دا زمانہ اے جیہڑا قیام پاکستان تے اوہدے ختم ہو جاندا اے ایہہ وی کردار دا ناول اے جیہڑا ناول دے ہیرو احمد مجید

عزت احمد باؤ دے آلے دوآلے گھمدا اے انج ایہہ اک سوانحی ناول آکھوا سکدا اے جس دا پس منظر معاشرتی تاریخی اے ایہدے وچ رومانی یاں نفسیاتی فضا موجود نہیں باؤ احمد انگریز دے دور وچ دے پنڈاں تے شہراں دے سفید پوش طبقے دا نمائندہ اے جیہڑا انگریزاں لئی باؤ بناندا سی۔ ناول دا مہیادی نکتہ باؤ احمد دے سکول دے ماسٹر منشی پرتاب رائے دا مکالمہ اے جس وچ اوس مت دتی کہ " حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہیدا اے سبھا وچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے تے گل نہیں بن دی"۔ سارے ناول وچ ہیرو مختلف گھیریاں وچ رہندا اگے ٹردا جاندا اے، اوہدے پنڈ دا گھیرا شہر وچ میٹرک پاس کرن تیکر دا گھیرا، کالج وچ پڑھائی تے عملی زندگی وچ قدم رکھن دا گھیرا، وظیفے تے انگلستان وچ رہن دا گھیرا واپس آن کے دلی وچ افسر بن کے رہن دا گھیرا تے پھیر قیام پاکستان ویلے لاہور کل نکلے رہن دا گھیرا، ایہناں ساریاں گھیریاں وچ اوس دا واہ اڈو اڈ لوکاں نال پیندا اے اوہدی حیاتی وچ آوکڑاں آؤندیاں نیں اوس نوں منشی پرتاپ رائے دا اوہ مکالمہ اگے ودھن دا حوصلہ دیندا اے پر جدوں دلی وچ اوہدے بیوی بچیاں نوں ہندو غنڈے مارسٹدے نیں اوہدا حوصلہ جواب دے جاندا اے تے اوہ اپنے آپ نوں حالات دے حوالے کر دیندا اے دلی دے مہاجر کیمپ وچ اوہ آپ نہیں جاندا پاکستان آؤن والی ٹرین وچ اوس نوں دھکا دے کے بہالیا جاندا اے تے پاکستان اپڑ کے اوہنوں اک کوٹھی وچ رکھیا جاندا اے تے پھیر اوہ کوٹھی کسے ہور نوں الاٹ کر کے اوس نوں سڑک تے دھکا دے دتا جاندا اے۔ ایہہ ناول قیام پاکستان توں پہلاں دے پنڈو تے شہری معاشرے اوس ویلے دیاں سیاسی تحریکاں تے بعد دی قیام پاکستان دے نال ہوندوچ آون دالی آپا دھاپی تے لٹ کھسٹ دا سوہنا نقشہ کھچدا اے پر جس گل نوں ایس ناول وچ بنیاد بنایا گیا اے اوہ ایہدے وچ پورے طور تے کامیاب ہوندی نہیں دسدی ایس نوں مناسب ناول آکھیا جا سکدا اے۔

"کھیڈ مقدراں دی" ناول وچ راجہ محمد احمد ہوراں شہری تے پینڈو حیاتی دا تقابلی جائزہ پیش کیتا اے ایس دی کہانی بہادر خان دے آلے دوآلے گھمدی اے اوہدی حیاتی وچ تن چار گڑیاں آؤندیاں نیں پر اوہ ناکام تے نامرادی رہندا اے پنڈ دی گڑی شادی اوہدے

نال پیار کر دی اے پر شادی اوہدے نال نہ ہون پاروں زہر کھا کے مر جاندی اے اک ہور کڑی تاجو نال اوہدے عہد پیمان ہوندے نیں جدوں اوہ شہر دی حیاتی توں ناکام تے نامراد ہو کے واپس پنڈ اپڑدا اے تے تاجو دا بھرا تاجو نوں مار دیندا اے شہر وچ بھانویں اوہ سردر سیٹھ دی ملازمت وچ اک عزت والا تھاں حاصل کر لیندا اے پر اوتھے اوہ سیٹھ دی بیوی نال تعلقات قائم کر دا اے تے اک ہور بندے دی رقابت پاروں سیٹھ دے قتل دے الزام وچ پھڑیا جاندا اے ضمانت تے رہائی ویلے سیٹھ دی بیوی دے قریب آؤندا اے تے اوہ حادثے وچ مر جاندی اے ایہہ اک لت تے اکھ گوا بہندا اے انج اوہ ساری حیاتی بھیڑے مقدراں پاروں ناکام تے نامراد رہندا اے، ایہہ ناول غیر منطقی تے بے ربط واقعاں نال اگے ٹوریا گیا اے ہیرو دے نال ای فلماں وانگوں اک مزاحیہ کردار لا دتا گیا اے اُنج پنڈ تے شہر دے ماحول دی عکاسی خوب کیتی گئی اے۔

ناولٹ "دل اک دیوانہ (آغا اشرف) ناول گھٹ تے ڈرامہ بوہتا لگدا اے ایس دی کہانی اک پاگل عظمت دے آلے دوالے گھمدی اے جیہڑا پاگل خانے توں نسیا ہویا اے قیام پاکستان توں پہلاں اوہ فلماں وچ اداکاری کر داسی قیام پاکستان ویلے اوہ بمبئی توں لاہور آیا اپنے ساتھی اداکار عشرت نال رہائش اختیار کیتی نالدی کوٹھی دے سیٹھ دی کڑی نرگس نال دوناں دا پیار ہو گیا تے رقابت پاروں عشرت قتل ہو گیا عظمت دکھ نال پاگل ہو گیا۔ پاگل خانے اپڑیا پر اوتھوں نس بیا راہ وچ سیٹھ نوں ڈاکواں توں بچایا ایہہ سیٹھ نرگس دا باپ سی جیہڑا اوس نوں گھرے گیا تے اپنے ڈرامے وچ کم دتا ایتھے اوس نرگس نوں ویکھیا تے پاگل پن کجھ دور ہو گیا پر اوس نوں پتہ لگدا اے کہ نرگس نوں وی پاگل پن دے دورے پیندے نیں پاگل خانے دے سپاہی، اوہناں نوں لے جاندے نیں، ناول وچ حادثیاں تے بے تھویاں گلاں نال کہانی اگے ٹوری گئی اے نہ کوئی کشمکش اے، نہ ناول دا انداز مکالمے دی عامیانہ انداز وچ نیں ایس لئی ایہہ کوئی اہم ناول قرار نہیں دتا جا سکدا۔

ناولٹ "کے پانی" (اعجاز الحق) پنجابی دا پہلا علامتی ناول اکھوا سکدا اے جس وچ پنجاب دی محرومی دی داستان اُلیکی گئی اے ناولٹ وچ کہانی دا عنصر موجود نہیں ناول دا ہیرو "پنجاب" نوں قرار دتا جا سکدا اے انج شفیق، اکرم، افضل تے ذوالفقار ناول وچ نظر آؤندے نیں کردار "جیدی" دی

اے تے "وہچی" دی اے جنہاں وچ محرومی تے دکھ وی سانجھ اے ناول وچ مقامی لوکاں دی محرومی دے نال نال اوہناں دی بے حسی دا رونا وی رویا گیا اے۔

"اک انکھی دھی پنجاب دی (نادم عمی)" ناول دی کہانی "حمیدہ بانو" دے آلے دوآلے گھمدی اے قیام پاکستان دے فساداں وچ حمیدہ بانو دے ماں باپ تے بھرا قتل ہو جاندے نیں اوہ تے اوہدا انکا بھرا عزیز بچدے نیں اوہدا محسن دے سارے گھر دے فساداں دی نذر ہو جاندے نیں پر حمیدہ بانو تے عزیز نوں اوہدے سپرد کر جاندے نیں اوہ ایہہ وی کہہ جاندے نیں کہ حمیدہ دا ویاہ۔ نواز نال ہووے پاکستان آ کے محسن نواز نوں لبھن دی کوشش کر دا اے حمیدہ بی اے پاس اے حمیدہ بانو اک مکار شخص دے چکر وچ پھس کے اک طوائف دی مدد نال اپنی عزت بچاندی اے ایس مرحلے تے نواز دی ماں نال ملاقات ویلے پتہ چلدا اے کہ نواز فساداں دی نذر ہو گیا سی نواز دی ماں دے ایما تے محسن دی شادی حمیدہ نال ہون لگدی اے کہ اوہ بیمار ہو کے مر جاندا اے اک حادثے وچ جدوں حمیدہ دا بھرا زخمی ہو جاندا اے تے کاروالی مریم اوہناں نوں اپنی کوٹھی لے جاندی اے تے حمیدہ نوں بھین بنا لیندی اے اوہ اوہناں نوں اپنے پنڈ لے جاندی اے جتھے ڈاکواں دا زور اے ڈاکو حمیدہ نوں اغوا کر لیندے نیں مریم دا آدمی اوس نوں چھڈان دا جتن کر دا اے حمیدہ ڈاکوواں اگے تقریر کر دی اے ڈاکو ہتھیار سٹ دیندے نیں پر حمیدہ بانو ڈاکو دی گولی اگے آ کے مر جاندی اے، ایہہ ناول شروع تے ٹھیک کیتا گیا پر اگے چل کے ناول نگار نوں ناول اُتے گرفت نہیں رہی کہانی وچ کئی جھول نیں روائتی قسم دے فلمی انداز دا ناول اے جس وچ کئی اتفاقی واقعات تے حادثے کہانی نوں اگے ودھاندے نیں ایہہ اک ناکام ناول اکھوا سکدا اے۔

ایس دہاکے وچ فخر زمان دے ناول ست گواچے لوک (۱۹۷۵ء) تے اک مرے بندے دی کہانی (۱۹۷۷ء) چھپے ایہہ حکومت ولوں ضبط کر لیے گئے ایہناں ناولاں وچ اپنے ولوں ناول نگار "پنجاب" دی گل کیتی اے جیہدی اکھ مر چکی اے جیہڑا غلام اے ناول نگار علامتی حوالے نال گریٹر پنجاب دی گل کر دا اے آزادی دی گل کر دا اے، دوجے

معنیاں وِچ اوہ قیام پاکستان دی نفی کر دا نظر آؤندا اے ناول دے ذریعے ناول نگار نے اصل وِچ اپنے سیاسی نظریئے سامنے لیاؤن دا چارا کیتا اے ایہہ سیاسی نظریئے اختلافی نیں، ناول دے کجھ حصے عریانی تے ننگیج والے نیں جیہڑے بلاشبہ فحش ادب وِچ آؤندے نیں ایہہا ادب جیہڑا معاشرے وِچ انتشار پیدا کر دا اے۔

"بلدے دیوے" رضیہ نور محمدؔ دی کہانی زرینہ تے سلیم دوآلے گھمدی اے، پنڈ دے چوہدری دی تیجی بیوی "زرینہ" اوہدے بچے دی ماں بنن والی ہوندی اے چودھری زرینہ اولاد دا چاہوان اے تے ایسے لئی پہلاں "زرینہ" دی دیکھ بھال واسطے اشتہار دے کے ماہر ڈاکٹر دیاں خدمتاں حاصل کر دا اے ایہہ ماہر ڈاکٹر سلیم اے جیہڑا امریکہ توں واپس آیا ہوندا اے اوتھے اوہدا پیار اک نرس "میری" نال ہوندا اے جیہڑا توڑ نہیں چڑھدا ایتھے اپڑ کے جدوں اوہ اپنی مریضہ زرینہ دے نیڑے جاندا اے تے اوہدے نال اوہنوں پیار ہو جاندا اے اوہ زرینہ دی اوہدے وِچ دلچسپی لیندی اے زرینہ دا خاوند چودھری اک اوباش شرابی تے زانی زمیندار تے جاگیردار اے جیہڑا زرینہ کولوں اپنی جائیداد دا وارث لینا چاہندا اے تے بس، زرینہ نوں وڈے آپریشن توں مگروں جڑواں بچے ہوندے نیں اک صحت وند منڈا تے اک مریل کُڑی جیہڑی بعد وِچ مر جاندی اے چودھری جدوں زرینہ کول آؤندا اے تے اوہ ڈاکٹر سلیم تے خدمت گار صاحباں نوں دھکا دے کے اپنے پُتر دل وِدھدا اے مطلب ایہہ اے کہ چوہدری دا مقصد اوہنوں مل جاندا اے جدوں کہ ڈاکٹر سلیم اوتھوں دکھی دل لے کے شہر پرت آؤندا اے، اصل وِچ ایس ناول وِچ دی کہانی اک چھوٹے جہے افسانے وِچ وی سما سکدی سی جس نوں بے جا طور تے لماں کیتا گیا اے دوجے ایہدے وِچ کوئی گنجل تے کشمکش موجود نہیں زرینہ تے ڈاکٹر سلیم اک دوجے نوں چاہندے ضرور نیں پر اوہناں دا ملاپ تے پھیر وچھوڑا ناول وِچ اینی اہمیت نہیں رکھدا ناول وِچ جاگیرداری سوچ دی بلاشبہ نندیا کیتی گئی اے۔

پکھیرو ناول مستنصر حسین تارڑ ہوراں دی قلم دا پھٹر اے ایہہ اک علامتی ناول اے جس وِچ طاقت ور دا کمزوراں تے ظلم تے استحصال دسیا گیا اے ایہہ اک پکھیرو تے بندے

دی کہانی دسّی گئی اے تے ایہو ایس ناول دے کردار نیں ایس ناول راہیں لکھاری نے معاشرے وچ وی طبقاتی کشمکش نوں اجاگر کرن دا چارا کیتا اے اوہدے نزدیک رُوس دا معاشرہ چنگا اے جتھے رب رسُول دی تھاں "بندے" دی گل کیتی جاندی اے[1]۔ ناول وچ کئی فحش گلاں وی ملدیاں نیں جیویں انٹرویو ویلے بندے دا ایہہ اقرار کرنا اوہدا بھانویں ویاہ نہیں ہویا پر اوہ اپنیاں جنسی لوڑاں پوریاں کر لیندا اے[2]۔ ناول دے ص ۶۴ تے ۶۷ ایس قابل دی نہیں کہ ایہناں وچ آکھیاں گلاں نوں نقل کیتا جاسکے ایس حوالے نال ایہہ ناول اک غلیظ ناول اکھواسکدا اے جس نے پاکستانی پنجابی ادب دا امیج خراب کیتا اے۔

"نال میرے کوئی چلے" احمد سلیم دا ناولٹ اے جس دی بنیاد قیام پاکستان دے فساد تے اوہدے توں پیدا ہون والے مسلے نیں چھیم ایس دا مرکزی کردار اے جس دا اصل ناں سلیم اے اوہ اپنی ہم عمر کُڑی "چنی" نوں دل ای دل توں چاہندا اے چھیم بھانویں اک خوشحال گھرانے وچ پیدا ہویا پر اوہدے ول شروع توں ای توجہ نہیں دتی گئی نہ ماں اوہدے نال ماواں والا سلوک کردی اے تے نہ بھین بھرا اوس نوں پیار نال بلاندے نیں گھر وچ اوہ نوکراں وانگ رہندا اے اوہدا دادا فضل دین اوہدے نال پیار کر دا سی اوس دے جمن توں بعد ماں تے اوس نوں اپنا دودھ نہیں پیایا پنج قوم دیاں عورتاں نے پہلاں اوہنوں دودھ پیایا پھیر اک سکھنی راج کور نے اوس نوں دودھ پیایا فساداں وچ صدیق ٹنڈے نے راج کور تے اوہدے خاوند نوں مار سٹیا۔ پنڈ دے سکول دی آپا کلثوم اوہدے نال ایس کر کے پیار کردی اے کہ اوہدا پیار چنی دے سامنے نال ہوندا اے چھیم نوں اوہ جپھے مار کے اپنے جذبیاں دی تسکین کردی اے چھیم چنی نال جنسی پیار کرن دی کوشش کردا اے جس دا چنی بُرا مناندی اے چنی نوں کوئی اوباش اپنی ہوس دا نشانہ بناندا اے اوہدی لاش جدوں پنڈ وچ آوندی اے تے چھیم چُپ وٹ لیندا اے اوہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ خوب پڑھے گا چنی دی خواہش دے مطابق لائق بنے گا پر جدوں

۱۔ مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور ۔۱۹۷۰ء، ص ۹۷

۲۔ اوہی ص ۵۱

اوہ استانی آپا نوں چینی دے ملے نال بھیڑیاں حرکتاں کر دیاں ویکھدا اے تے اوس نوں پڑھائی توں نفرت ہو جاندی اے اوہ پھیر راج کور دی دھی دے سمجھان تے پڑھائی ول توجہ دیندا اے تے وظیفے دے امتحان وچ اوّل آؤندا اے اوہدہ استانی آپا نال چینی دا ماماں شادی کرن توں انکار کر دیندا اے تے اوہ صدمے نال مر جاندی اے۔ ناولٹ "نال میرے کوئی چلنے کسے بھوئیں" پلاٹ دا ناول نہیں ایہدے وچ ناول نگار نے اصل زور ایس گل تے دتا اے کہ پاکستان دے قیام دی وجہ نال سانجھاں ٹٹیاں نیں مسلماناں نے ظلم کیتا اے اختر جعفری ہوراں نے ایس ناول بارے لکھیا اے کہ ایہدے وچ کوئی نویں گل نہیں لبھدی عام رومانتی گلاں تے رومانتی انداز اے تے کدرے کدرے سیکولرازم دا بھولا پینڈا اے[۱]۔ مصنف نے تقسیم توں پیدا ہون والیاں مسئلیاں نوں موضوع بنایا اے پر اوہناں نے تصویر دا اکو پاسا وکھایا اے پڑھدیاں پڑھدیاں کدرے کدرے تے ایہہ احساس ہنگرہ دا اے کہ لکھاری نہ صرف سیکولر اے سگوں تقسیم دے خلاف اے[۲]

علامتی ناول "کہانی اک اجڑدی" احسان بٹالوی کہانی یاں پلاٹ توں بنا اک اجڑدی کہانی سناندا اے جس توں ناول نگار موجودہ دور دے اپنے معاشرے دا نقشہ کھچن دی کوشش کردا اے کیوں جے اوہ کہندا اے "اک اجڑدی کہانی تہاڈے سامنے اے ساڈے سامنے اگے پچھے اجڑدے وسدے نیں ایہہ اک اجیہے اجڑدی کہانی اے جیہڑا میری سوہنی دھرتی دے اندر وسدا اے ایہدے کردار ساڈے سامنے ٹردے پھردے وکھالی دیندے رہندے نیں پر اسیں ایہناں دیاں سازشاں نوں جان دیاں ہویاں وی پتہ نہیں کیوں چپ دے جندرے اپنے بلاں اُتے لا کے اکھیاں نوں اوہناں کبوتراں وانگوں بند کر لیندے آں جیہڑے ہن سانوں بلی نہیں پھڑ سکے گی تے بلی اپنی گھات لا کے پہلاں ای بیٹھی ہوندی اے۔۔۔۔ سانوں اک اجڑ سمجھدے ہویاں کجھ بکرے سر سٹ کے بیٹھے نیں تے ساڈی تقدیر دی ڈوری نوں ہتھاں وچ پھڑا دتی

۱۔ اختر جعفری؛ ویر دے، ۱۹۷۵ء، ص ۸۰

۲۔ رفیق احمد مرزا؛ پاکستانی پنجابی ناول نگاری، مقالہ ایم۔اے، پنجاب یونیورسٹی۔ ۱۹۸۴ء، ص ۱۴۲

جاندی اے کدتیک غلام بنیا رہنا ساڈا مقدر اے؟ کدتیک ایہہ ٹھیکیدار انسانی خون تے انسانی امنگاں دا سودا کردے رہن گے؟ انقلاب دا لفظ کدتیک ایہناں دے ہتھوں قتل ہوندا رہے گا؟[1] اجڑ وچ ہر قسم دے بکرے تے بکریاں نیں کجھ بزرگ کجھ جوان کجھ بچے اک واری جدوں دو بکرے ساہ لین واسطے اک رُکھ تھلے بیٹھے سن دو بندے آئے تے اوہناں وچوں اک نے آکھیا ساڈے دیس نوں انقلاب دی ودھیری لوڑ اے بکریاں نے ایہہ گل سنی تے اپنے اجڑ وچ آکے ایہہ مسئلہ رکھ دتا کہ سانوں وی انقلاب دی بڑی لوڑ اے سارے اجڑ وچ انقلاب انقلاب دا رولا پے گیا۔ بزرگ بکریاں دی سمجھ وچ کوئی گل نہ آئی تے نہ ای انقلاب منگن والیاں نوں آپوں ایس گل دا پتہ سی انقلاب لیاؤن والے اپنا منشور ایہہ پیش کردے نیں کہ اجڑ وچوں اک گروہ ایسا ہووے جیہڑا اجڑ دی حفاظت کرے۔ اجڑ دی اک زبان ہووے جیہڑا ایہہ گروہ دیوے ثقافت دی ہووے جیہڑا ایہہ گروہ دیوے نویں آؤن والیاں نوں چھان پھٹک کے اجڑ وچ داخل کیتا جاوے اجڑ نوں چھیتی ای ایہناں انقلابیاں دی سمجھ آ گئی تے اوہناں وچ دے نویں خون نے ایہناں جھوٹھے انقلابیاں نوں رد کر دتا، علامت دے حوالے ناول نگار نے جھوٹھے انقلابیاں دا گنڈھ ابنھیا اے ناول زبان تے بیان دے لحاظ نال ایڈا اُچ پدھرا نہیں پر علامتاں دا ابلاغ ہو جاندا اے۔

ناولٹ "ٹاہلیاں دی چھاں" غلام حسین سہیل دے قلم دے ٹل دا ایڈا اے ایہہ ناولٹ جمیل دے آلے دوآلے گھمدا اے اک شکاری دے غلط نشانے پاروں جمیل لنگڑا ہو جاندا اے وساکھیاں نال چلدا اے پر اوہ اپنے من وچ اک آئیڈیل کُڑی نوں وساندا اے جس نوں اوہ چاننی دا ناں دیندا اے پڑھدا پڑھدا جدوں اوہ یونیورسٹی اپڑدا اے تے اوہنوں اوہدی آئیڈیل "شنو" دے رُوپ وچ ملدی اے اوہ اپنی ماسی کول رہن لئی جاندا اے تے ایہہ اوہدی ای دھی نکلدی اے جیہدی اک ہور بھین "شمو"

۱۔ احسان بٹالوی؛ کہانی اک اجڑ دی، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، پیش لفظ

اے۔ شنو دلوں تے اوہنوں چاہندی اے پر اُتوں اوہنوں لنگڑا جان کے لفٹ نہیں کراندی سگوں
الیکشن وچ اوہدی مخالفت کر دی اے اوہ کامیاب ہوندا اے اک سیٹھ دی لڑکی "ماہ رُخ" اوہنوں
اپنے گھر لے جاندی اے ایہہ سیٹھ اوہو شکاری نکلدا اے جیں دے غلط نشانے نال جمیل لنگڑا
ہوندا اے اوہ جمیل نال ماہ رخ دی شادی کر دیندا اے اوہ اوہدا علاج کران لندن لے جاندی
اے ہوائی حادثے وچ اوہ آپ مرجاندی اے تے جمیل بچ جاندا اے آپریشن نال اوہ ول دی
ہو جاندا اے اپنا آئیڈیل نہ ملن تے ماہ رخ دی موت دے غم نوں بھلن لئی اوہ لندن دیاں رنگینیاں
وچ گواچ جاندا اے پر "چاننی" دا پرچھانواں اوہدا پچھا کر دا رہندا اے اوہدی زندگی وچ فوزیہ
آؤندی اے پر اوہ اخلاق دی چنگی نہیں نکلدی تے اوہ اوہنوں طلاق دے دیندا اے اچانک
اوہنوں اک خیراتی ہسپتال دے باہر شمو ملدی اے جیہڑی دسدی اے کہ ماپے مرن توں بعد کار
دے حادثے وچ شنو دیاں اکھاں دا چانن جاندا رہیا اے اوہ اوس نوں اوتھوں نال لے جاندا
اے علاج نال شنو ٹھیک ہو جاندی اے تے اوہناں دی شادی ہو جاندی اے تے انج اوہدی
چاننی اوہنوں مل جاندی اے، ناولٹ بے شمار واقعات، حادثیاں تے بے جوڑ گلاں نال بھرپور
اے انج جاپدا اے کہ ناولٹ نگار نے ناولٹ لکھن توں پہلاں پلاٹ اُتے محنت نہیں کیتی
ناولٹ شروع کرن توں مگروں جو اوہدے دل وچ آیا غیر منطقی طریقے نال لکھدا گیا اے۔

چوتھا دہاکہ (۱۹۸۱ء۔ ۱۹۸۴ء۔ چالو)

ایس دہاکے دے پہلے تیکر بیتے چونہہ ورھیاں وچ ایہہ ناول چھپ کے پڑھن والیاں دے سامنے آچکے
نیں: دوآبہ۔ ۱۹۸۱ء (افضل احسن رندھاوا)، پریت۔ ۱۹۸۱ء (اصغر شاہ) چھولیاں۔ ۱۹۸۲ء
(اسمٰعیل احمدانی) بہاج۔ ۱۹۸۲ء (ظفر لاشاری) چکر ڈرنگی مورتی۔ ۱۹۸۴ء (کہکشاں ملک)
گنجل۔ ۱۹۸۴ء (نسرین بھٹی) بندی وان۔ ۱۹۸۴ء، (فخر زمان)

ناول دوآبہ وچ دی کہانی تے ماحول افضل احسن رندھاوا دے پہلے ناولٹ "دیوا تے
دریا" کولوں مختلف نہیں پاکستان بنن توں پہلاں دے پنجاب دا مکمل ماحول، سکھ کردار تے
سکھاں نال جوڑ میل رکھدے مسئلے۔ "مکھی" ناول دا ہیرو اے جیہڑا چونہہ سالاں دا سی کہ سوداگر سنگھ

تے اوہدے ساتھیاں نے اوہدے پیو وریام سنگھ نوں مار کے روڑھ دتا تے قانون دے ہتھوں بچ گئے فوجا سنگھ وریام دا اک وٹ بھرا سی اوس ایس ٹبر دے سر تے ہتھ رکھیا مکھی جوان ہویا تے فوجا سنگھ دی دھی دیپو اوہدے تے جان دین ڈیہہ پئی اوہ وی اوہنوں چاہندا سی پر اوہدا سب توں ضروری کم اپنے پیو دے قتل دا بدلہ لینا سی اوس دیپو نال رل کے سوداگر سنگھ نوں وڈھ کے روڑھ دتا تے نس کے ڈاکو شیر سنگھ کول اپڑ گیا جتھے شیر سنگھ دی بھین اوہنوں دل دے دتا تے اوہدے بھین آکھن تے زہر کھا کے مر گئی۔ فوجا سنگھ دا پتر مکھن مریا تے گھر سانبھن لئی مکھی آ گیا۔ سوداگر دے پتر نوں مار دتا تے عمر قید ہو گئی واپس آیا تے دیپو دی شادی ہو چکی سی اوہدا خاوند اوہنوں ماردا سی ایہہ چڑیا تے دیپو نے ایہنوں چھاڑ دتا اوہ دل برداشتہ ہو کے آزادی دے پرچارک حکم سنگھ نال رل کے چلا گیا، ناول وچ سکھاں دی ہُوڑمت دے سوا کجھ نہیں جیہڑا ماحول تے معاشرہ پیش کیتا گیا اے ایس نوں ہن سکھ وی قبول نہیں کردے۔

اصغر شامی بنیادی طور تے شاعر نیں پر اوہناں نوں نثر تے اوہ وی ناول لکھن دا شوق ہویا تے اوہناں "پریت" ناں دا ناول لکھیا ایس ناول دی کہانی روائتی قسم دیاں پنجابی فلماں والی اے جس وچ بھانویں ہیرو تے دلاور اے پر ڈاکو درشن سنگھ نوں وڈھیرا ابھرواں دسیا گیا اے جیہڑا حالات ہتھوں مجبور ہو کے ایہہ کسب پھڑدا اے سرور خان اک سرکڈھواں جاگیردار اے جس دے ذریعے دلاور دے پیو حیات خاں نوں درشن سنگھ ڈاکو کولوں ایس کر کے قتل کروا دتا جاندا اے کہ اوہ انگریز حکومت دے خلاف ہوندا اے ایس ویلے دلاور دے نکے بھرا نادر نوں وی اغوا کرا دتا جاندا اے، دلاور نوں ایہہ پتہ ہوندا اے کہ درشن اوہدے پیو دا قاتل اے اوہ بدلہ لین اپڑدا اے تے درشن اوہدی دلیری نوں پسند کردا اے درشن نوں جدوں واقعات دا پتہ لگدا اے تے اوہ کمشنر مسٹر ڈکسن نوں قتل کر دیندا اے نواں کمشنر مسٹر ولیم جیمز درشن دے یار سرور خاں دے ذریعے درشن نوں قتل کروانا چاہندا اے پر اوہ بچ جاندا اے زیباں نوں دلاور دی پیار کردا اے تے نادر وی پر زیباں دلاور نوں پیار کر دی اے آخر اوہناں دی شادی ہو جاندی اے شادی والے دن نادر اوتھے اپڑ جاندا اے تے دلاور تے فائر کردا اے درشن اگے ہو کے اپنے سینے اُتے گولی کھا لیندا اے تے دسدا اے کہ نادر اصل وچ

دلاور دا اغوا شدہ بھرا اے آصف سردرخاں نوں ماردیندا اے ۔ نادر آصف نوں مارن لگدا اے تے گولی اوہدے یار نوں لگ جاندی اے پولیس آصف تے نادر وغیرہ نوں پھڑ لیندی اے ایہہ ناول بے تھوے واقعات دا مجموعہ اے ایس ناول دے پچھے کوئی سوچ تے کوئی ادبی خیال موجود نہیں بس انج لگدا اے کہ جیویں بندہ کوئی فلاپ قسم دی پنجابی فلم ویکھ رہیا اے نہ بیان ڈھنگ چنگا اے تے نہ زبان چنگی ۔

"چکر رنگی مورتی" (کہکشاں ملک) اک کردار کہانی دا ناول اے جس وچ دسیا گیا اے کہ ساڈا معاشرہ مڈھلے پکھوں مرد دا معاشرہ اے ایس وچ سوانی اک بے بس تے مجبور اے ایس معاشرے وچ مرد، عورت نوں اک ضرورت تے سمجھدا اے پر اصل ساتھی نہیں سمجھدا کیوں جے ضرورت پوری ہون تے عورت کولوں پاسوٹ لیندا اے ۔ ناول وچ زبیدہ دی کہانی بیان ہوئی اے جیہڑی ۱۹۴۷ء وچ فساداں ویلے مہاجر کیمپ وچوں چاچی حشمت لے آئی بے اولادسی دھی وانگ پالیا استانی لگ گئی تے اوہدے خاوند نے اوہدے ول بھیڑی نظر نال ویکھیا، زبیدہ نے خالد وچ دلچسپی لئی تے اوہناں دا ویاہ ہو گیا اوہ پنڈی آ گئے اوتھے خالد کسے ہور عورت نال نس گیا تے زبیدہ اک امیر عورت دی خادمہ لگ گئی اوس عورت دے پتر نے امیر عورت دے مرن مگروں اوس نوں اپنی رکھیل رکھ لیا اوہ مریا تے اوس دی جائیداد اوس نوں مل گئی اوہ اک عزت دار خاتون بن گئی اک حادثے وچ خالد تے اوہدی بیوی اک لڑکا چھڈ کے مرے تے ایس نے لڑکا لے لیا تے دنیا دے بکھیڑیاں توں تنگ آ کے لڑکا لے کے انگلستان فلائی کر گئی ایہہ ناول اک کامیاب ناول تے اکھوا سکدا اے پر درمیانے درجے دا ناول اے ۔

ظفر لاشاری دا دوجا ناول "پہاج" کردار دا ناول اے جیہڑا خاتون کردار "رحیماں" دے آلے دوآلے گھمدا اے رحیماں اُتے آون والی پہاج یاں سوکن دا ناں زرینہ اے جس دا پیار رحیماں دے خاوند نال کواریاں ہوندیاں سی اوہ رحیماں دے دیور نال ویاہ کر کے ایس گھر آئی تے اوہدے مرن مگروں اوہدے اُتے سوکن آن ٹٹی تے رحیماں نوں گھروں کڈھ دتا اوہ اک پتر چھڈ کے پیکے جا بیٹھی فیر شہر خادمہ لگ گئی ۔ اوہدی مالکن دی دھی جوان ہوئی تے

کالج وچ پڑھن لگی جتھے رحماں دا پتر وی پڑھن آیا سی دوناں دا پیار ہوگیا اوہدے بھرا دی بیماری تے جدوں رحماں اپنی مالکن نال ہسپتال گئی تے اوس نوں اپنا پتر ملیا اوڑک اوہدی شادی اوہدی مالکن دی دھی نال طے ہوئی شادی والے دن رحماں دی سوکن زرینہ نے لاڑے نوں زہر دتا جیہڑا اوہدا پتر کھا کے مرگیا اوہدے خاوند نے اوہنوں گھروں کڈھ دتا انج اوہ نامراد ای رہی ناول مجموعی طور تے چنگا اے واقعات دی بھرمار تے حادثیاں دا سہارا لیا گیا اے پلاٹ ایڈا منطقی نہیں آخری حصہ فلمی انداز دا اے زبان دا ملتانی سرائیکی ٹھیٹھ لہجہ ابلاغ وچ رکاوٹ پاندا اے ۔

فخر زمان دا ناول بندی وان (قیدی) ۱۹۸۱ء وچ گورمکھی اکھراں وچ امرتسر (بھارت) توں چھپیا سی ۱۹۸۴ء وچ دوجی وار فارسی اکھراں وچ لاہوروں چھپ کے سامنے آیا ایہہ علامتی انداز دا کردار دا ناول اے جس دا مرکزی کردار "زیڈ" اے ایہہ کدی بندی وان (قیدی) دے روپ وچ ظاہر ہوندا اے تے کدی زیڈ دے روپ وچ اکثر تھاواں تے ایہہ دوویں یعنی بندی وان تے زیڈ اک دوجے وچ جذب ہو جاندے نیں ناول دے باب ۲ وچ بیان کیتا گیا اے کہ پھانسی دی کوٹھڑی دے قیدی زیڈ نوں حکومت دے سربراہ دی ہدایت اُتے قتل دی سازش دا وڈا ملزم نامزد کیتا گیا روزنامچے وچ تبدیلی کر کے نویں ایف آئی آر درج کیتی گئی ایس لئی کہ زیڈ حکومت دے مخالف گروہ نال تعلق رکھدا اے، تے ایس گروہ دا اہم فرد اے (ص ۷)[۱] ایس ناول دا انجام ایہہ وکھایا گیا اے کہ آخر تے زیڈ نوں پھانسی دے دتی جاندی اے ایس ناول دے گورمکھی ایڈیشن دے دیباچہ نگار کرنیل سنگھ تھند نے مڈھلی گل وچ لکھیا اے "بندی وان دا کیندری (مرکزی) کردار زیڈ اے جیہڑا اکو سمے کئی روپاں وچ وچر رہیا اے، زیڈ ناول دا نائیک (ہیرو) ہون توں چھٹ بندی وان (قیدی)، ہے بھٹو ہے' اتے فخر زمان ہئے' پہلے بندی وان نتاروں پکھوں سیاسی پس منظر دا ناول اے تے دوھیرا اختلافی ایہدے وچ ذوالفقار علی بھٹو دے مقدمے نوں بنیاد بنایا گیا اے جیہڑا ہائی کورٹ تے سپریم کورٹ وچ چلیا ایہناں عدالتاں توں قانونی بنیاداں اُتے پھانسی

۱۔ فخر زمان، بندی وان، امرتسر (بھارت)، ۱۹۸۱ء، ص ۹ (دیباچہ کرنیل سنگھ تھند، گورمکھی۔

دا حکم ملیا تے قانون دے تقاضے پورے کر دیاں پھانسی اُتے عمل کیتا گیا ناول وچ بہت ساریاں تھانواں اُتے ناول نگار ڈھیر جذباتی ہو کے گیاں غیر حقیقی گلاں کر گیا اے ایس حوالے نال ایہہ ناول اوہنا‏ں دی ذاتی جذباتی وابستگی دا اظہار بن کے رہ گیا اے جس نال قاری نوں کوئی دلچسپی نہیں ہوندی۔ بہر حال ایہہ ناول کیوں جے سیاسی پچھوکڑ دا ناول اے تے اختلافی اے ایس کر کے ایہدے بارے مزید کجھ نہیں آکھیا جا سکدا۔

ناول "گنجھل" وچ نسرین بھٹی ہوراں مرکزی کردار پُھل دی قربانی تے ایثار دسیا اے جس نوں ۱۹۴۷ء دے فساداں ویلے حکیم صاحب اپنے گھر لے آؤندے نیں تے اپنی اولاد وانگ پالدے نیں حکیم صاحب دے پُتر مُود دا پُھل نال پیار ہوندا اے پر حکیم صاحب دی بیگم اوس نوں نہیں چاہندی ایس کر کے اوہ اوہناں دی زندگی وچوں نکل جاندی اے اک موڑ تے جدوں ہلدی اے تے اپنا سب کجھ مُود دے بالاں لئی چھڈ کے اگلے جہان اپڑ جاندی اے ناول دا مرکزی خیال چنگا اے پر واقعیاں تے حادثیاں دا جوڑ میل منطقی نہیں زبان سادہ تے عام فہم اے۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ بیتے ۳ دہاکیاں وچ پنجابی ناول اک لحاظ نال تشکیل دے دور وچ اے ہولی ہولی ایس دا ٹھک ٹھیٹھ بن رہیا اے اج تیکر کوئی شاہکار ناول نہیں لکھیا گیا پر توقع ہے اے۔

پاکستانی پنجابی ڈرامہ

ڈرامہ ادب دی اک قدیم صنف اے قدیم یونان وچ ڈرامہ موجود سی تے ایس کائیلس تے سفوکلینز
ورگے ڈرامہ نگار سن ارسطو نے اپنی کتاب "بوطیقا" ڈرامہ دے حوالے نال ای لکھی قدیم ہندوستان
وچ سنسکرت ڈرامہ موجود سی جیس دی اک مثال کالیداس دا ڈرامہ "شکنتلا" اے۔ پنجاب وچ
ڈرامہ باقاعدہ لکھت وچ آون توں پہلاں لوک پدھرتے راساں تے نقلاں دے روپ وچ
موجود سی پر جدید حوالے نال لکھتی ڈرامہ دا مڈھ کالیداس دے سنسکرت ڈرامہ "شکنتلا" دے
پنجابی ترجمے توں بجھا جیہڑا ڈاکٹر چرن سنگھ نے ۱۸۹۹ء وچ کیتا[1]۔ من وچار ڈرامے بھائی ویر
سنگھ نے مذہبی حوالے نال شروع کیتے "راجہ لکھ داتا" پہلا من وچار ڈرامہ سی[2]۔ ڈرامے نوں
سٹیج اتے لکھ کے کھیڈن والے آئی سی نندا سن جنہاں نے سبھدرا تے للی دا ویاہ لکھے تے
سٹیج کیتے[3]، ایہہ ۱۹۱۶ء دی گل اے ۱۹۳۷ء دے نیڑے تیڑے جدوں لاہور وچ ریڈیو
سٹیشن چالو ہویا تے پہلا پنجابی ڈرامہ لکھن والے رفیع پیرزادہ سن جنہاں "اکھیاں" ڈرامہ
لکھ کے نشر کیتا انج ای فیروزالدین شرف نے فلم واسطے "ہیر سیال" لکھیا سجاد حیدر
ہوراں ۱۹۴۵ء دے نیڑے تیڑے اپنے ڈرامے "ہوا دے ہوکے"، "جھانجھر دے
مگر مگرمہ" تے "ڈاکھاں ترپ ترپ روندیاں" لکھے انج پاکستان دے قیام تیکر پنجابی دے
ڈرامہ ادب نے اک پکی پیڈی شکل بنا لئی سی تے ایس نوں اگے ٹورن لئی بنیاد فراہم کر

۱۔ ہرچرن سنگھ ڈاکٹر، پنجابی ناٹک کار، امرتسر۔ ۱۹۵۱ء، ص ۱۳۲ (گورمکھی)

۲۔ اوہی، ص ۱۳۳

۳۔ اوہی، ص ۱۳۴

دلی سی۔

پاکستان دے قیام توں مگروں ساڈے لکھاریاں نے پنجابی نظم تے نثر اک نویں ولولے تے نویں جذبے نال لکھنی شروع کیتی ڈرامے نوں ایس سلسلے وچ دو میدان ملے اک کھتی میدان تے دوجے ریڈیو تے فلم دا میدان ایس لئی ایس نے شروع وچ ای پکیاں پیراں اُتے چلنا شروع کر دتا آؤ ڈرامے دی پچھلے ۳۰ ورھیاں دی ٹور نوں دہاکیاں دے حساب نال مختصر طور تے ویکھیے تاں جے ایہدی ترقی دا نقشہ سمجھ وچ آئے اک گل ایتھے نتارنی ضروری اے کہ ڈرامہ بھانویں ادب دی اک صنف اے پر ایس دی تکمیل ایہدے کر کے وکھان یاں کھیڈے جان اُتے ہوندی اے ایس لئی اسی ویکھنے آں کہ ڈرامے اوہو کامیاب ہوئے جہیڑے کر کے وکھائے یاں سنائے گئے۔

پہلا دہاکہ (۱۹۵۱ء - ۱۹۶۰ء)

ایس دہاکے وچ ڈرامے نوں لوکائی تیکر اپڑن دے دو وڈے ذریعے میسّر سن اک ریڈیو تے دوجا رسالے، ایس سلسلے وچ ریڈیو دا کردار نتارواں اے کیوں جے ڈرامہ ایہدی روایت وی سی تے لوڑ وی ایس لئی اسی ویکھنے آں کہ ایس دہاکے وچ جہیڑے ڈرامہ نگار ایس کھیتر وچ نتر دے نیں اوہ ریڈیو راہیں ای نتر دے نیں، رفیع پیرزادہ تے سجاد حیدر دا ذکر قیام پاکستان توں پہلاں دے دور وچ آچکیا اے ایہناں ایس فن توں نویں عزم نال اگے ودھایا ایہناں دے نال اک نیا ناں اشفاق احمد دا وی شامل ہو گیا لطف دی گل ایہہ اے کہ ایس دہاکے وچ جہیڑیاں ڈرامے دیاں دو کتاباں چھاپے چڑھیاں ایہہ ریڈیو توں نشر ہو چکے ڈرامے سن، ہواوے ہوکے۔ ۱۹۵۸ء (سجاد حیدر) تے ٹاہلی دے ہیٹھلے۔ ۱۹۶۰ء (اشفاق احمد)، رسالہ "پنجابی" لاہور، رسالہ "پنجدریا" لاہور تے رسالہ "پنجابی ادب" لاہور وچ ایہناں دساں ورھیاں وچ جہیڑے ڈرامے چھاپے چڑھے ایہناں وچوں وی اکثر ریڈیو توں نشر ہوئے۔ مکھن والیاں وچ ذکر کیتے ڈرامہ نگاراں توں اڈ نذر فاطمہ (راہ واگھٹا، یونانی دیوتا) بانو قدسیہ (لاٹاں)، افضل پرویز (نگراں

دی چھاں) صفدر میر دنم دی چھاں) منصور قیصر (موت دا جال) انور سجاد (ملیاں واٹاں) تے شہباز ملک (تویت) شامل نیں مرزا ظفر علی، مقبول شاہین، ریکھا اقبال، نذر حسین، ریاض احمد سلیم تے امجد الطاف دے ڈرامے وی ایس عرصے دے پنجابی پرچیاں وچ چھاپے چڑھے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں رسالہ "پنجابی" دی جیہڑی جون ۱۹۵۵ء وچ "لہراں" دے ناں نال چھاپی ایہدے وچ سجاد حیدر دا ڈرامہ "ولاں دے روگی" تے نذر فاطمہ دا ڈرامہ "راہ دا گھٹا" شامل کیتے ریڈیو لاہور توں انہاں دے ڈرامے نشر ہوئے کہ ایہہ زمانہ ریڈیو ڈرامے دا سنہری دور اکھواندا اے لکھن والیاں وچ ذکر کیتے لکھاریاں توں اڈ شیخ اقبال تے سلطان علی کھوسٹ دے ناں شامل کیتیاں بناں چارا نہیں انج ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ ایس دہاکے وچ پنجابی ڈرامہ بھرپور لکھیا جاندا نظر آؤندا اے۔

جتھوں تیکر ایس عرصے وچ ڈرامیاں دے موضوعاں دا تعلق اے ایس بارے آکھیا جا سکدا اے کہ ڈرامے عشق محبت دے موضوعاں توں اڈ ایس دور دے انساناں دے آلے دوآلے کھلرے ودھیرے سماجی تے معاشرتی مسئلیاں نوں اپنے گھیرے وچ لیوندے نیں ایتھوں تیکر کہ انسان دے نفسیاتی مسئلیاں نوں وی ڈرامے دا موضوع بنایا جاندا اے۔ نذر فاطمہ دے ڈرامہ "راہ دا گھٹا" وچ پری جان (طوائف) دی کہانی بیان کیتی گئی اے جیہڑی ڈاکٹر نوں ایس کر کے پسند کر دی اے کہ اوہ انسان دے قدرتی رنگ رُوپ نال پیار کر دا اے اوس دا چاہن والا میجر ایس تے سڑ بھج جاندا اے تے پری جان کولوں ای اپنا تے اوہدا صفایا کروا لیندا اے[1] ڈرامہ "تویت" وچ ملک محمد شہباز (شہباز ملک) نے مجمع لا کے لوکاں نوں دھوکا دین والے مداری گراں دا نقشہ کھچیا اے جیہڑے مجمع وچ اپنے ای بندے کھلہار کے شعبدہ بازی وکھاندے نیں، ٹاہلی دے بھلے دے ناں نال ریڈیو توں چلن والے سلسلہ وار ڈرامیاں وچ اشفاق احمد نے لوہتا کر کے پنڈ دے وسنیکاں دے سادے نرول نے تریل دھوتے جذبیاں نوں ظاہر کیتا اے ڈرامیاں وچ دا اک کردار "دتہ" گھوگل

۱۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب): لہراں، لاہور۔ ۱۹۵۵ء، ص ۳۴۴

کناں کرداراے جیہڑا اوہ تھاں موجو بن دااے چودھری بھانویں پینڈ درہتل دا نمائندہ اے پر وقت پین تے اوہ جدید دور دے تقاضیاں موجب عمل کر دااے تے سارے پنڈ دے منع کرن تے وی اوس ٹاہلی نوں وڈھ دیندا اے جتھے سڑک بننی ہوندی اے تے سڑک ترقی دا راہ کھولن دا سندیسہ اے سجاد حیدر دی کتاب "ہوا دے ہوکے" وچ دو ڈرامے قیام پاکستان توں پہلاں دے لکھے شامل کیتے گئے نیں جنہاں دا موضوع عشق تے محبت دے ازلی ابدی جذبے نیں ڈرامہ "دل دریا" وچ شرماں والی بھین دے انکھی ویر شیر دے مردو دا ذکر اے جیہڑا بکُو نوں مار کے ساڑ دیندا اے کہ اوس نے اوہدی بھین دی عزت لٹی تے اوہ مرگئی شیر بھاہے لگ جاندا اے "دلاں دے روگی" وچ وی اک اجیہی لیکھاں سڑی دھی دا دولاپ اے جس دی عزت لٹی گئی، پانیاں دا راکھا، ڈرامے وچ قربانی تے ایثار نوں ظاہر کیتا گیا اے جیہڑا اک گھبرو نہر دا پانی اپنی ہک تے ڈک کے پنڈ نوں بچا لیندا اے سجاد حیدر دے بیان موجب ایہہ ڈرامہ اوہناں دیس دیاں سرحداں اُتے جنگ دے بدل گجدے سُن کے لکھیا سی، جاگو میٹی رات، وچ خواب ویکھن والے کردار نوں پنجابی ڈرامے وچ متعارف کرایا گیا اے تے شہید وچ انسان دے نفسیاتی مسلیاں دا جھلکارا وکھایا گیا[۱] سجاد حیدر دے ڈرامیاں دی زبان وچ خاص توجہ دتی گئی اے تے زبان اہتمام نال ادبی بنائی گئی اے ایج بھانویں ڈرامے دی فضا تھوڑی کو مصنوعی تے ہو گئی اے پر پڑھن سنن لگیاں چس ضرور آؤندا اے تے ایہہ ڈرامیاں دی خوبی گنی جائے گی، سجاد حیدر دے ڈرامیاں نے پنجابی دے ڈرامہ ادب نوں حق سچ ای اک اُچی ٹیسی اُتے لیا کھلہاریا۔

دوجا دہاکہ (۱۹۶۱ء — ۱۹۷۰ء)

پاکستانی دور دے پہلے دہاکے دیچ ڈرامے نے نہ صرف اپنے پیر پکے کیتے سگوں

---

۱. سجاد حیدر، ہوا دے ہوکے، لاہور ۱۹۸۰ء، ص ۱۷

ترقی تے اُنتی دیاں سکھراں ول جاندا دِسدا اے سجاد حیدر تے اشفاق احمد دو اجیہے اُگھے ڈرامہ نگار پنجابی ڈرامے نوں ملے جنہاں نے ڈرامے لئی نویاں راہواں کھولیاں دوجے دہاکے وِچ اک گل خاص طور تے ویکھن وچ آؤندی اے کہ ڈرامہ ریڈیو دے نال ٹیلی ویژن نوں وی لوکائی تیکر اپڑن دا ذریعہ بناندا اے دوجی خاص گل ایس دہاکے وچ ایہہ ویکھن وچ آؤندی اے کہ ڈرامے دا لکھتی روپ ہُن رسالیاں دے نال نال کتاباں دے حوالے نال وی دھیراں اگھیڑواں ہو کے نِتّر دا اے مطلب ایہہ اے کہ رسالیاں وچ وی ڈرامہ پچھلے دہاکے نالوں ودھ چھپدا اے تے کتاباں وی بوہتیاں چھاپے چڑھدیاں نیں تیجی گل اک ہور ایہہ نویں نظر آؤندی اے کہ ساڈے ڈرامہ نگاراں دی توجہ ہُن دوجیاں زباناں وچ لکھے گئے اُچ پدھر دے ڈرامیاں نوں پنجابی وچ منتقل کرن ول ہوندی اے ایس دہاکے وچ پاکستانی دور وچ پنجابی دا پہلا پورا ڈرامہ جنگل دا راکھا جیہڑا سعید احمد دا لکھیا سی تے جس دی زبان بنگالی سی نجم حسین سیّد نے پنجابی وچ منتقل کیتا تے ایہہ ڈرامہ باغ جناح دی اوپن ائیر سٹیج اُتے کھیڈیا گیا ایس ڈرامے وچ جانوراں دیاں علامتاں دے حوالے نال گل کیتی گئی اے۔ ٹیلی ویژن اُتے اشفاق احمد دے ڈرامیاں دا سلسلہ "ٹاہلی دے تھلے" کھیڈیا گیا کتاباں وچ آغا اشرف دیاں تن کتاباں نماں نماں دیوا بلے (۱۹۶۳ء) دھرتی دیاں لیکاں (۱۹۶۴ء) تے بدلاں دی چھاں (۱۹۶۷ء) توں اڈ سجاد حیدر دی سورج مکھی (۱۹۷۰ء) فخر زمان دیاں دو کتاباں چڑیاں دا چنبہ (۱۹۶۹ء) تے ون دا بوٹا (۱۹۷۰ء) چھاپے چڑھیاں صوفی تبسّم تے دو ناٹک (۱۹۶۲ء) دے ناں تے کتاب چھاپی جس وچ "ساون رین دا سفنا" شیکسپیئر دے ناٹک دا ترجمہ اے تے "خطرناک لوک" ایشلے ڈیوکس دے انگریزی ڈرامے نوں پنجابی وِچ ترجمہ کیتا گیا اے پہلے دا موضوع سفنے وچ ویکھیاں بے تکیاں گلاں وِچ تُک دسنا اے تے دوجے وچ قربانی تے ایثار دسیا گیا اے۔ غلام نبی تے بشیر صدیقی نے مِل کے شیکسپیئر دے مشہور ڈرامے "ہملٹ" دا ترجمہ کیتا جیہڑا بڑا ٹھکدا تے رواں اے اکرم بٹ نے "سجاول" دے ناں نال مولئیر دا لکھیا ڈرامہ L'Avare نہ صرف ترجمہ کیتا سگوں آرٹس کونسل دی سٹیج اُتے ایہہ کھیڈیا وی گیا بعد وچ ایہہ ڈرامہ ۱۹۷۰ء وچ چھپ گیا ایس ڈرامے وِچ مترجم نے کرداراں دے ناں پنجابی رہتل وچوں لئے نیں ترجمے بارے صوفی تبسم ہوراں لکھیا اے کہ "مولف نے ڈرامے دے کرداراں دے

کٹھ میل لئی اک قدرتی حربے توں کم لیا اے! اوہ حربہ پنجابی زبان دا اے جیہدی معصوم سادگی نوں وچ تے جذبہ آفرینی نے کرداراں دی زندگی نوں جگائی رکھیا اے[1] ایس دہاکے وچ ٹیکنکل ڈرامہ رسالیاں راہیں دوجہری گنتی وچ محفوظ ہویا کجھ دا دیروا انج اے ساڈی دا دکھ ۔ ۱۹۶۱ء (حنیف چودھری)، پہلا، آخری سلام ۔ ۱۹۶۳ء (ریاض احمد سلیم) ردھی کھیر ۔ ۱۹۶۵ء (شہباز ملک) داوروا ۱۹۶۶ء (شہباز ملک)، ہنیرا چانناں ۔ ۱۹۶۷ء (شہباز ملک)، پردیسی ۔ ۱۹۶۷ء (موہنی حمید)، منشی جی ۔ ۱۹۶۷ء (عبدالحمید امر) ڈاکو ۔ ۱۹۶۷ء (عبدالحق علوی)، ملاح ۔ ۱۹۶۷ء (رحمان مذنب) چانن ۔ ۱۹۶۸ء (علی احمد علوی)، لیکھا ۔ ۱۹۶۸ء (عبدالحق علوی) سپ تے دیوار ۔ ۱۹۶۸ء (منصور قیصر)، لیکھاں نال سنجوگ ۔ ۱۹۶۹ء (کنول مشتاق)، چکر ۔ ۱۹۶۹ء (عبدالحق علوی)، حیدر ۔ ۱۹۷۰ء (عبدالحق علوی) اتے نیزہ بازے ۔ ۱۹۷۰ء (افضل احسن)۔ مطلب ایہہ اے ایس دہاکے وچ کتاباں راہیں آغا اشرف، سجاد حیدر تے فخر زمان تے ٹیکنکل ڈرامے راہیں عبدالحق علوی تے شہباز ملک نے ڈرامے دے حوالے نال ناں پیدا کیتا۔ ایس دہاکے وچ شہباز ملک دا اک سٹیج ڈرامہ "اُچے نک" کھیڈیا وی گیا جیہڑا جہیز جیہی معاشرتی برائی دے خلاف لکھیا گیا۔ ردھی کھیر تے ہنیرا چانناں کو ڈرامے دے دو ناں نیں جیہڑا پہلاں سٹیج ہویا پھیر چھاپے دی چڑھیا تے ریڈیو پاکستان لاہور توں نشر وی ہویا ایہہ اک مزاحیہ ڈرامہ اے جیہڑا ٹُٹے حقے نوں جوڑن لئی رات دے ہنیرے وچ مہندی لان تے اک سوانی دے پیر تے سیمنٹ لان دے غلط عمل نال پیش آئے، ہاسے والے حالات نوں پیش کر دا اے ڈرامہ داوروا، پنجابی دی مشہور وار "نادر دی وار" دے پس منظر وچ لکھیا ریڈیو ڈرامہ اے جس وچ دلی دے قتل عام دا اوہ اکیتا گیا اے ایہہ ڈرامہ نشر نہ ہو سکیا۔

آغا اشرف دیاں ایس دہاکے وچ ڈرامیاں دیاں تن کتاباں چھپیاں ایہناں وچوں ودھیرے ڈرامے ریڈیو توں نشر ہوئے ایہہ سارے ریڈیائی تکنیک دے ڈرامے نیں۔ نماں نماں دیوا بلے (۱۹۶۳ء) وچ نو ڈرامے نیں شاعر، مٹی دیاں مریاں، نماں نماں دیوا بلے، ٹلیوں اک جوگی آیا،

۱۔ اکرم بٹ: سجاول، لاہور ۔ ۱۹۷۰ء، ص ۷

پرچھانواں میرے نال نال، سائیں دینوں، لام لاٹو میم مشاعرہ تے دھاندل، ڈرامہ شاعر اک ایجیے بندے دی داستان اے جیہڑا اپنے ذہن وچ اک آئیڈیل عورت نوں وسا لیندا اے اوہدا اویاہ کردا تا جاندا اے تاں دی اوہ اوسے نوں یاد کردا اے جدوں ووہٹی دا گھنڈ چکدا اے تے حیران ہو جاندا اے کہ ایہہ بالی تے شیموں دا سگواں روپ اے پر بالی نوں سپ لڑ جاندا اے تے اوس نوں مڑیاں واں وسے کے ٹر جاندی اے "مٹی دی مرایاں"۔ اک مصور دی داستان اے جیہڑا اپنے گھوڑے تتاں نال گلاں کردا اے جدوں کہ نماں نماں دیو لبلے وچ نیلم دے تن چاہوان نیں سہیل، سپاہی تے جبرا، اوہدا ویاہ جبرے نال ہونا اے نیلم سہیل تے سپاہی وچ دلچسپی لیندی اے قبیلے والیاں نوں پتہ لگدا اے کہ سہیل نیلم نال پیار کردا اے تے اوہ اوہدے ڈاک بنگلے نوں اگ لا دیندے نیں نیلم رات دی تاریکی وچ آ ؤندی اے سپاہی اوہنوں بلی سمجھ کے گولی مار دیندا اے اوہ جبرے نوں ماردا اے تے آپ مر جاندا اے۔

کجھ ڈرامیاں دا موضوعانہ تعلق پیار وچ ناکامیاں اے، سائیں دینوں جرائم بارے اے پری پیکر تے لام لاٹو میم مشاعرہ مزاحیہ ڈرامے نیں جدوں کہ دھاندل، توہم پرست لوکاں بارے ڈرامے جیہڑے رائی دا پہاڑ بنا لیندے نیں، دھرتی دیاں ریکھاں (۱۹۶۴ء) وچ ست ریڈیائی ڈرامے نیں ٹانویں ٹانویں تارے، دھرتی دیاں ریکھاں، جادو، دھرتی تے تارا، پرچھانویں، تھوبے تے گیتاں دا ونجارا، ایہناں ڈرامیاں دے موضوع بوہتا کرکے پیار تے محبت دے ازلی ابدی جذبے نیں ٹانویں ٹانویں تارے وچ مذرا تے وریام دی پیار کہانی اے دھرتی دیاں ریکھاں وچ دلاور تے رجو دی پیار کہانی اے جس وچ ایہہ گل وی آؤندی اے کہ دھرتی نوں محنت نال سواریا جا سکدا اے سمگلنگ دیس واسطے انج اے جیویں دھرتی واسطے سیم، ڈرامہ جادو وچ بابو جیب کترے دے دو خیالی وجوداں دی گل کیتی اے، دھرتی تے تارا، اک غنائیہ اے اک روپک اے، ڈرامہ پرچھانویں وچ اک سٹے باز جمال دی کہانی اے جس وچ سٹے بازی چھڈ کے انعامی بانڈ خریدن دی پریرنا اے، ڈرامہ تھوبے وچ شیطان سپ آدم، حوا، فرشتے دے خیالی ماحول وچ ایہہ دسیا اے کہ شیطان نوں جنتوں کڈھن والا آدم سی تے اوس نوں کنک کھوا کے ایس نوں حوا سمیت جنتوں کڈھ کے بدلہ لے لیا۔ گیتاں دا ونجارا ڈرامہ سنگیت دے حوالے نال ہندو ماحول دا ڈرامہ اے۔ آغا اشرف دی

تیجی کتاب بدلاں دی چھاں (۱۹۶۷ء) دے سارے ڈرامے ریڈیو پاکستان لاہور توں نشر ہو چکے
نیں ایہناں چھ ڈرامیاں وچوں ڈرامہ بڈا اوے، بوہتی اولاد دے خلاف اے تے گھٹ ایانیاں
ول پریردا اے، ڈرامہ "سونا چاندی" سمگلنگ دے خلاف لکھیا گیا اے۔ ڈرامہ "بچپن" وچ بچے
ناں دے کردار دا موجو بنایا گیا اے جیہڑا گھر جوائی بن کے خوار ہوندا اے۔ ڈرامہ "الٹی تصویر"
شہری ماحول دا ڈرامہ اے جیہدے وچ طاہر تے صوفیا دی کہانی بیان کیتی گئی اے صوفیا
طاہر دے وکیل ماموں کولوں قانونی مدد لینا چاہندی اے، تاں جے اوہدی جائیداد اوہنوں
مل سکے جدوں کہ طاہر ایہہ مدد دے کے صوفیا نوں مار کے تے نیلوفر نال ویاہ کر کے ہڑپ کرنا
چاہندا اے صوفیا نوں ایس گل دا پتہ لگ جاندا اے تے اوہ طاہر نوں مقدمے دا معاوضہ
دے کے جیلی جاندی اے۔ ڈرامہ "بدلاں دی چھاں" وچ منصور تے مایاں دی پیار کہانی
اے جیہدے وچ اوہ ذات پات تے اوچ نیچ دے زہری سپ نال ڈنگے گئے تے
ندی وچ ڈب مرگئے۔ ڈرامہ "تیکے تریل دے" وچ سلطان تے عرشاں دے پیار دی داستان
بیان ہوئی اے جیہڑا پنڈوں شہر کمائی کرن جاندا اے تاں جے سائیکل خرید کے اپنی عرشاں
نوں اوہدے اُتے سیر کرائے اوہ کئی سال اوتھے رہندا اے کوئی شرارت نال پنڈ اوہدے
مرن دی خبر گھلدا اے جیں پاروں عرشاں اوہدے غم وچ مرجاندی اے آغا اشرف دیاں
تناں کتاباں وچ درج ڈرامے ریڈیائی ڈرامے نیں ایہناں دے موضوع بوہتا کر کے روائتی
نیں ایہناں ڈرامیاں وچ نہ تے کوئی ڈونگھی گل کیتی گئی اے تے نہ ای کوئی نواں تجربہ ڈرامیاں
دے مکالمے نکے نکے عام فہم نیں ڈرامیاں دے موضوع بوہتا کر کے عشق محبت تے رقابت
نیں جنہاں وچ نونیتا نہیں۔ چڑیاں دا چنبہ (۱۹۶۹ء) تے ون دا بوٹا (۱۹۷۰ء) فخر زمان دے
نشری ڈرامے نیں، اکھیاں دی لو، چانن، ون دا بوٹا تے چڑیاں دا چنبہ دو نواں کتاباں وچ
موجود نیں جدوں کہ ون دا بوٹا وچ ڈرامے ایہہ پتر ہٹاں تے نہیں وکدے تے زمین دے
مالک دی شامل نیں۔ ڈرامہ اکھیاں دی لو وچ اسلم راجاں دے پتر نوں کار تھلے دے
کے مار کے نس جاندا اے پر ماں دے آکھن تے اوہدے ماں باپ کول جا کے معافی
منگ لیندا اے۔ ڈرامہ "چانن" وچ پنڈاں دیاں دشمنیاں دا بیان اے جیں وچ چودھری

رمضان اشرف دیاں اکھاں کڈھ لیندا اے جیہنوں دے حمایت کرن تے اوہنوں وی مار دالے جیہڑا مرن لگیاں اپنیاں اکھاں اشرف نوں دے جاندا اے۔ ڈرامہ "ون دا بوٹا" وچ پنڈاں تھانواں دی جہالت ویر ورودھ تے جھوٹھی آن انکھ دا نقشہ کھچیا گیا اے دلاور دا پتر دلاتوں اکھاں دی ڈاکٹری کر کے آوندا اے تے خدمت دے جذبے نال پنڈ وچ اکھاں دا ہسپتال بناندا اے اوہدا تایا حیات سڑدا بلدا اوہدے ہسپتال نوں سڑوا دیندا اے پر جدوں آپ انھا ہوندا اے تے ایسے ہسپتال وچ انور اوہدیاں اکھاں ٹھیک کر دیندا اے، حیات شرمندہ ہو کے ہسپتال دا اڈیا حصہ آپ بنوا کے دیندا اے۔ جیہڑے بلاں دا چنبہ" ڈرامے وچ ڈرامہ نگار نے باپ وتوں دھی دے مستقبل دے وسوسیاں دی دس پائی اے جیہڑے اوہ رجو بالڑی نوں کھیڈ دیاں ویکھ کے خیال ای خیال وچ سوچدا اے ایہدے وچ بھیڑی سس، رجو دے پیو نوں یاد کرن تے چڑن والا خاوند تے رجو نوں پیار کرن والے خاوند دا قتل شامل نیں۔ معزور پیو رجو نوں کہندا اے پتر توں اوڑک ٹر ای جانا اے مینوں وساکھیاں بھیڑن دی آپ ای جاچ آجاوے گی، ڈرامہ "ایہہ پتر ہٹاں تے نہیں وکدے" وچ علیشاں دے پتر شریف دے اپنے دشمن نذر دے جاتک نوں ڈبدیاں ویکھ کے دریا وچ چھال مارن اوہنوں بچان تے آپ ڈب جان دا تذکرہ اے جدوں کہ اوہدا ویاہ تیار ہوندا اے اوہدی ماں علیشاں جدوں تیکر اوہدی لاش نہیں آوندی ایہو کہندی رہندی اے کہ میرا سہریاں والا ہنے آیا کہ آیا، ایہہ اک المیہ ڈرامہ اے۔

ڈرامہ "زمین دے ساک" وچ دسیا اے کہ رضیہ دے پیو دے مرن پچھوں اوہدا چاچا پتر دا ساک لے کے آوندا اے تے رضیہ دی ماں اپنے بھراواں اگے تے مان کر دیاں کہندی اے اوہ میری دیکھ بھال کرن گے بھرا آوندے نیں تے رضیہ دے ساک توں اک دوجے توں سڑدے نیں جدوں کہ جائیداد دے انتظام دے سلسلے وچ اپنے رجھیویاں دا بہانہ بناندے نیں اوڑک ایس جھگڑے نوں ختم کرن لئی ماں رضیہ دا ساک اوہدے چاچے ول کر دیندی اے کہ اوہدے بھرا تے اوہدے ساک نہیں زمین دے ساک نیں، فخر زمان دے لکھے ایہہ ڈرامے تکنیک دے اعتبار نال اُچ پدھر دے نیں ڈرامیاں وچ بوہتا کرکے پنڈ دا ماحول اے

تے اصلاحی جذبے نال ایہہ ڈرامے لکھے گئے نیں۔

ایس دہاکے دا اہم ڈرامہ سجاد حیدر دے "سورج مکھی" دے رُوپ وچ چھاپے چڑھیا، سورج مکھی (۲۰۰۰ء) وچ کل ۹ ڈرامے نیں۔ جیہڑے ریڈیو توں نشر ہو کے داد حاصل کر چکے نیں "سورج مکھی" وچ شامل ڈرامیاں وچوں "دو اکھاں ترپ ترپ روندیاں" قیام پاکستان توں پہلاں دی تحریر اے جس وچ پیار، عشق تے لگن دی گل کیتی گئی اے اک اوہ لگن جیہڑی سائیں نوں رب نال ہوندی اے تے اک اوہ لگن جیہڑی دارے نوں نوری نال ہوندی اے۔ اک داکھاں داپانی پی کے اپنے رب نال بولا لیندا اے تے دوجا داکھاں دا پانی پی کے اپنے عشق، اپنے پیار تے اپنی لگن نوں دی وساد ہندا اے ایہہ پیار پرچے جذبیاں دا ڈرامہ اے حقیقی تے مجازی عشق دی داستان اے، ڈرامہ "سورج مکھی" وچ اکو کرداردیاں دو پرتاں نیں اک اوہدا ظاہری رُوپ تے اک اوہدا باطنی انگ، ظہیر اک سٹیج ایکٹر اے دوجیاں دے مکالمے بول بول اوہدی اپنی شخصیت مرگئی اے جس نوں اوہ اپنے اندر دے صادق دے آکھن تے جوان دا چارا کردا اے ایہہ اک نفسیاتی انداز دا کامیاب ڈرامہ اے تے سوہنا تجربہ اے ایہہ کردار رفیع پیرزادہ نے کر کے ایس نوں امر بنا دتا سی۔ ڈرامہ "سکھنے سویرے" وچ اوس مصور دی کہانی بیان ہوئی اے جیہڑا اک سیٹھ دی دھی نال پیار کردا اے سیٹھ غریب کر کے اوہدا رشتہ نامنظور کردا اے تے اوہدی منگنی پولیس انسپکٹر نال کر دیندا اے اوہدر مصور لوٹ چھاپن والیاں نال رل کے سیٹھ دا مہنا لاہنا چاہندا اے پر مجرم بن جاندا اے ڈرامہ "اپنے پرائے" وچ اک المیہ بیان ہویا اے پیار جیہڑا سمی تے گل نے کیتا پر سمی دی شادی شہباز نال ہو گئی شانو اوہناں دی دھی سی سمی نوں جد ایہہ پتہ لگا کہ گل بیمار اے اوہ اپنے خاوند توں اجازت لے کے دریاؤں پار اوہنوں ویکھن گئی پر واپسی تے بیڑی الٹن نال ڈب کے مر گئی گل نے تین تے ڈیرے لا لئے تے اوڑک اوسے پانی وچ ڈب کے سمی نال رشتہ جوڑ لیا، ڈرامہ "پُتلیاں والا" اک علامتی انداز دا ڈرامہ اے جیہڑا خواب وچ پُتلیاں والے دے حوالے نال مکمل ہوندا اے پُتلیاں دے ذریعے ڈرامہ نگار نے ڈھیر یاں گھونیاں سمجھائیاں نیں نچلے طبقے اُتے اُتلے طبقے دے ظلم دی گل کیتی اے آقا تے غلام [illegible] ے دوکرے دی گل کیتی اے ظالم تے مظلوم دی گل کیتی اے

ایہدے وچ ڈلا بھٹی وی انکھ دی دس پائی اے تے انسان اُتے انسان دے چلن والے ناواجب حکم نوں نندیا اے ڈرامے نوں چابک دستی نال سوہنے طریقے نال علامتی پیرائے وچ نبھایا گیا اے ڈرامہ" ایانے سیانے" وچ دسیا اے کہ انسان اُتے گل دا نفسیاتی اثر اینا ہوندا اے کہ انسان اوہ کجھ کر گزردا اے جیہڑا عام حالت وچ اوہ نہیں کر سکدا جمورا نوں اک رملی جدوں ایہہ کہہ دیندا اے کہ اوہدی موت اوہدے اپنے ہتھوں لکھی اے تے اوہ واقعی اپنے آپ نوں چاقو مار لیندا اے پر جدوں اوس نوں ایہہ دسیا جاندا اے کہ اوہ گل ٹرپل سی تے اوہ ٹھیک ہو جاندا اے ڈرامہ "مورتی" وی نفسیات دے موضوع دا ڈرامہ اے جس وچ مرگی دے مرض اوہدیاں علامتاں تے اوہدے علاج دی بڑے فنکارانہ انداز وچ دس پائی گئی اے بھانویں ایہہ پراپیگنڈہ ڈرامہ اے پر فنی اعتبار نال مکمل اے ڈرامہ "جیو آیاں نوں" وچ ڈرامہ نگار نے پیسے نوں سلام دی تفسیر کیتی اے تے نال ای ایہہ دسیا اے کہ نویں دور دے تقاضیاں موجب انسان نوں عمل کرنا چاہیدا اے ڈرامہ" ساکوشی" تجرباتی نفسیاتی انداز دا ڈرامہ اے جس وچ ڈرامہ نگار ڈرامے دے کرداراں راہیں اپنے دیس دی قدیم تہذیب ہڑپہ تے موہنجو داڑو دے زمانے وچ اپڑ گیا اے "ساکوشی" اوہ مجسمہ اے جیہڑا موہنجو داڑو دے کھنڈراں وچوں نکلیا سی پرویز اپنی کلاس فیلو نجمہ نال آرکیالوجی پڑھن دے سلسلے وچ ایہناں کھنڈراں وچ جاندے نیں۔ پرویز نجمہ دے روپ وچ ساکوشی نوں ویکھدا اے اوہدے ذہن اُتے اثر ہو جاندا اے ایس ڈرامے دے ذریعے ڈرامہ نگار نے ساڈی اج نوں ساڈی کل نال جوڑن دا چارا کیتا اے، سجاد حیدر دے ایہہ ڈرامے فکر، خیال، سوچ دے اعتبار نال تے تکنیک دے اعتبار نال پنجابی دے ڈرامائی ادب دے متھے دا جھومر نیں۔

تیجا دہاکہ (۱۹۷۱ء-۱۹۸۰ء)

ایس دہاکے وچ نویں گل ایہہ نظر آؤندی اے کہ ڈرامہ ٹیلی ویژن اُتے بوہتا ہرمن پیارا ہو گیا کسے حد توڑی سٹیج اُتے وی ڈرامہ کجھ اگے نالوں تُردا جاپدا اے پر ٹیلی ویژن ڈرامے دا معیار ودھیرا اُچا اے جدوں کہ سٹیج والا ڈرامہ نریاں جگتاں تے جملے بازی اے تے ایس لحاظ نال غیر معیاری

اُتے ڈرامہ بدستور لکھیا جا رہیا اے تے ایہنے معیار دا گراف اُتے نوں جاندا نظر آؤندا اے لکھتی ڈرامہ جیہڑا ڈرامے دیاں ضرورتاں نوں سٹیج دے حوالے نال ویکھن نال لکھیا گیا ایہہ وی سامنے آؤندا اے تے دوجیاں زباناں دا چنگا ڈرامہ پنجابی دا بانا پاکے وی چھپدا اے ادب وچ اصل وچ اوہو ،ڈرامہ آؤندا اے جیہڑا لکھتی روپ وچ محفوظ ہووے ایس حوالے نال ایس دور وچ جیہڑیاں کتاباں چھپ کے سامنے آئیاں اوہ ایہہ نیں:۔

توں کون ۔ ۱۹۷۱ء(سرمد صہبائی) مصلی ۔ ۱۹۷۲ء ضبط شدہ (میجر اسحاق محمد) تخت لہور ۱۹۷۳ء(نجم حسین سید) شام رنگی کڑی ۔ ۱۹۷۶ء(نواز)، تفتیش ۔ ۱۹۷۶ء(میجر اسحاق محمد) جزیرہ ۱۹۷۷ء(منو بھائی)، بول مٹی دیا باویا ۔ ۱۹۷۸ء(سجاد حیدر) مت ۔ ۱۹۸۰ء(اختر کاشمیری) ترجمے :۔ اصحاب کہف ۔ ۱۹۸۰ء(عربی توفیق الحکیم پنجابی ترجمہ غلام حسین سہیل) انارکلی تے اقتدار دی ہوس (اردو آغا حشر پنجابی ترجمہ دلشاد کلانچوی) سپیشل ڈرامہ جیہڑا رسالیاں راہیں چھپ کے سامنے آیا ایہدے وچوں کجھ ایہہ نیں:۔

نانکی چھک ۔ ۱۹۷۱ء(شکیلہ جمال)، حقی گل ۔ ۱۹۷۱ء(حنیف چودھری)، جیل بھتیں پنڈ بھانیں ۔ ۱۹۷۴ء(اکرم لودھی) چھل ۔ ۱۹۷۵ء(کبیر انور جعفری)، کنڈے دی وس ۔ ۱۹۷۷ء(حنیف چودھری)

توں کون، تناں جھاکیاں دا مکمل سٹیج ڈرامہ اے۔ جیہڑا سرمد صہبائی نے لکھیا ایس دا موضوع انسان دی "میں" اے ڈرامے وچ تصوف دی اصطلاح "میں ناہیں سبھ توں" توں ندیا گیا اے تے علامتی حوالیاں نال کردار تے نطشے دی وجودیت "توں ناہیں سبھ میں" دا پرچار کیتا گیا اے "میں ناہیں سبھ توں" کہ انسان کجھ نہیں اول آخر ظاہر باطن ہمیش رہن والا رب تعالیٰ دے فلسفے نوں ہپناٹزم آکھیا اے تے دسیا گیا اے کہ مذہب انسان کولوں اوہدی "میں" کھوہ کے اوہدا استحصال کردا اے ڈرامے وچ آخر تے "توں ناہیں سبھ میں" دے نمائندہ کردار دی جت دکھائی گئی اے ایہہ ڈرامہ بلاشبہ غیر اسلامی تے غیر پاکستانی سوچ دا نمائندہ اے، ڈرامہ مصلی اسحاق محمد ۱۹۷۲ء وچ چھپیا تے ۱۹۸۴ء وچ حکومت ولوں ایہدے اُتے پابندی لگی ایہہ ڈرامہ طبقاتی منافرت نوں ہوا دیندا اے فرزمان نے ایس ڈرامے نوں پنجابی وچ ادب دی سوشلسٹ حقیقت نگاری دا ڈاہڈا ثبوت قرار دتا سی

ایہو جیہا ادب پاکستانی معاشرے وچ منفی قدراں نوں پھیلان والا اے تے ایس نوں چنگا نہیں آکھیا جا سکدا، ڈرامہ تخت لہور، لوک ادب دے ہیرو "دُلا بھٹی" دی وار دے پچھوکڑ وچ لکھیا ڈرامہ اے جیہں وچ دُلا بھٹی دی کہانی نوں اپنے نظریات نوں پرچارن لئی من وچار رنگ وچ پیش کیتا گیا اے جس نوں نہ تاریخ آکھیا جا سکدا اے نہ ای لوک ادب قرار دتا جا سکدا اے، شروع وچ ڈھولے دی طرز اُتے مُتے وی وار اے پھیر ڈرامہ، ڈرامے وچ دُلا خود بطور کردار حاضر نہیں اوہدا ڈر، اوہدی نابری سارے ڈرامے اُتے چھائی ہوئی اے ایسے دہاکے وچ "دُلا بھٹی" دے پچھوکڑ وچ من وچار گلاں دے اضافے نال لکھیا ڈرامہ "ققنس" وی چھاپے چڑھیا جیہڑا میجر اسحاق محمد دا لکھیا اے ایس ڈرامے وچ نجم حسین سیّد دے ڈرامے "تخت لہور" توں وڈھیرا لا بھ چکیا گیا اے فرق ایہہ اے کہ ایہدے وچ دُلا بھٹی اک کردار پاروں ڈرامے وچ حاضر اے جدوں کہ تخت لہور وچ حاضر نہیں، ققنس تن ایکٹ دا اسٹیج ڈرامہ اے ڈرامے وچ دُلا بھٹی نوں آن انکھ دی علامت تے مغلاں نوں اکبر بادشاہ دے حوالے نال غاصب تے دھاڑی دسیا گیا اے ڈرامے وچ قاضی تے پنڈت نوں مذہب دی علامت بنا کے غدّار دسیا گیا اے۔ قاضی نوں شرابی دسیا گیا اے اک تھاں اُتے لدّھی کہندی اے دُلیا توں کتھے سیں؟ تے اوہ اگوں کہندا اے میں تیری شاہ رگ توں نیڑے ساں، انج ای ڈرامے وچ مرزا نظام الدین دے موہنوں اکبر بادشاہ نوں "اللہ اکبر" اکھوایا اے دلا بھٹی دے آخری الفاظ "جیوے پنجاب" نیں، ایہناں دوناں ڈرامیاں وچ شاہ حسین لاہوری (۱۵۳۸ء-۱۵۹۹ء) نوں اک کردار پاروں لیاندا گیا اے تے دُلا بھٹی دا حمایتی دسیا گیا اے دوناں ڈرامیاں راہیں اصل وچ من وچار، فرضی تے غیر تاریخی گلاں نال طبقاتی جنگ نوں ہوا دتی گئی اے "پنجاب" دا تے "دُلا بھٹی" دا تے ایتھوں نال ای اے اصل گل اوہو فخر زمان والی اے "سوشلسٹ حقیقت نگاری" دوویں ڈرامے، ڈرامے گھٹ تے سوشلزم دا پرچار بوہتا لگدے نیں۔ ڈرامیاں دی کتاب "شام رنگی کڑی" اگھے کہانی کار نواز دے ریڈیو ڈرامے نیں جیہناں وچ اوہناں ساڈے معاشرے وچ کھلرے مسئلیاں نوں سوہنے تے سن کھچویں ڈھنگ وچ بیان کیتا اے ڈرامہ "رانی" وچ اک ایجیہے بے اولاد جوڑے دی داستان اے جیہڑا اک کڑی گود لیندا اے پر اوہدی سکی ماں اولاد دی ممتا ہتھوں ہار کے کڑی

واپس لے جاندی اے تے اوہناں دا دُکھ ہریا کر جاندی اے ڈرامہ "پُرانے پانیاں دا رلِکھ" اک پیار کہانی اے جیہڑا توڑ نہیں چڑھدا تے پیار بھرے دلاں نوں ہوکیاں دے وس پا جاندا اے "شام رنگی گڈی" "شیر باز تے نوری دی پیار کہانی اے جیہڑا توڑ نہیں چڑھدا تے "مٹی دا باوا" وچ دسیا اے کہ شمو مٹی دے باوے نال ایس کر کے گلاں کر دی اے کہ اوہدا خاوند اوہنوں ویاہ کے اودوں پردیسی ہو گیا جدوں اوہدے ہتھاں دی مہندی دا رنگ اجے نہیں سی لتھا کجھ چِراں مگروں اوہدی مالکن ناہید وی اوہدے نال آرلدی اے کہ اوہدا خاوند جہیز وچ دتی کار وچ کے باہر چلا جاندا اے "حیاتی دی کھیڈ" وچ اک دھی دا پیو ٹانگہ ایس لئی نہیں چھڈدا کہ ایہہ اوہدا اجدی کم اے پر دھی دی خوشی واسطے ٹانگہ وچ کے جیہرے نوں رکشہ بنا دیندا اے تے آپ کرائے دا ٹانگہ واہن لگ پیندا اے۔ ڈرامہ "کنکاں لمیاں نی مائے" وچ دسیا اے کہ ماپے پُتراں اُتے آساں رکھدے نیں دھیاں دیاں سدھراں وی ایہناں آساں اُتے قربان کر دیندے نیں تے بعض ویلے پُتر کجھ روی نال ایہناں آساں نوں ڈھے ڈھیری کر دیندے نیں پر دھیاں چُپ کر کے ماپیاں دی لج پالن لئی اپنیاں سدھراں دا گل گھُٹ کے اگلے گھر ٹُر جاندیاں نیں بھاویں اوہ دوزخ ای کیوں نہ ہووے، نواز دے ایہہ ڈرامے بلاشبہ اوہناں دے افسانیاں وانگ سوہنے تے پنجابی ادب وچ واہدا اقرار د تے جا سکدے نیں، ٹیلی ویژن ڈرامہ سیریل "جزیرہ" اک شہر دے محلے دی کہانی اے جیہدے وچ ہر قسم دے لوک انساں دیاں سانجھاں نال زندگی گزار رہے ہوندے نیں کہ ایس پرانی بستی دے ملبے اُتے نویں بستی اُسارن دا سندیسہ دتا جاندا اے کجھ لوک ایہدے حق وچ ہوندے نیں تے کجھ مخالف اوڑک نویں نسل پرانی نسل نوں نویں اُساری لئی قائل کر لیندی اے ایہہ کہانی فرار تے ہجرت دی کہانی اے جگ بیتی تے ہڈ ورتی دی داستان اے مقام لاہور اے تے عرصہ ۲۲ ورھے ایہدے وچ منصور اک اجیہا نوجوان اے جیہڑا اکتوں اَن کے ایتھے دا ہو جاندا اے پیار کھنڈاندا اے تے وستی نوں اُنتی دی راہ تے پا کے آپ اگلے جہان ٹُر جاندا اے، منو بھائی نے اپنے ایس سیریل وچ بوہتیاں ڈونگھیاں گلاں نہیں کیتیاں بس اک درمیانے درجے دی بستی تے اوہدے وسنیکاں دا نقشہ کھچ دتا اے تے دسیا اے کہ پُرانیاں بستیاں دے ملبیاں اُتے ای نویاں بستیاں وسدیاں نیں۔ ریڈیائی ڈرامیاں دی کتاب "بول مٹی دیا

اُگھے تے ہرمن پیارے ڈرامہ نگار سجاد حیدر دے ریڈیو ڈرامیاں دا مجموعہ اے "بول مٹی دیا باویا" پنجابی دے جس وچ کُل پنج دکھانت ڈرامے درج نیں، احمد ندیم قاسمی دا آکھنا ایہہ اے کہ سجاد حیدر نیکی، عدل، دیانت تے بے غرضی نال پیار کرن والا تے بدی، بے انصافی، ظلم تے خیانت نال نفرت کرن والا اے ایہناں ڈرامیاں وچ نیکی دی جیہڑی روح جاری ساری اے اوہ سجاد حیدر دا اپنا مزاج اے[1]

ڈرامہ "سرخوش" اک علامتی ڈرامہ اے ایہدے وچ دسیا اے کہ بنیادی طور تے انسان چنگا تے معصوم اے دولت ایس نوں خود غرض تے ظالم بنا دیندی اے ڈرامہ "بول مٹی دیا باویا" وچ انسان دے اکلاپے دی گل کیتی گئی اے خاص طور تے عورت دے اکلاپے دی، ایہہ فرد دے نفسیاتی اُلجھاوے دا بیان اے جیہڑے مادی قدراں دے پردھان ہو جان پاروں وجود وچ آوندے نیں، ڈرامہ "گگھو گھوڑے" وی علامتی ڈرامہ اے جس وچ دسیا گیا اے کہ دھن دولت دے لوبھ نے انسان وچوں انسانیت کھوہ لئی اے دولت انسان دا بھار اے اوس نوں توبہ دے کُھلے دروازے وچ داخل ہو کے ایس بھار نوں لاہ سُٹنا چاہیدا اے تاں ای ایہدی حیاتی سوکھی ہو سکدی اے ڈرامہ "پنجرہ" خودسر آمر راہ آدم دی داستان اے جیہڑا انساناں اُتے ظلم کردا اے جدوں اوہدے نالوں زورآور اوہدے اُتے قابو پا لیندا اے تے سارے مظلوم اوہدے کول آن کے اوہدے ظلماں نوں بیان کر کے اوہدے اُتے تھکدے نیں اوڑک نموشی دا ماریا اوہ مرجاندا اے۔ ڈرامہ "جنہاں نیں نیندر اولے" اک نفسیاتی گُنجھل والا ڈرامہ اے اک کردار جیہڑا اپنے ذہن وچ اک آئیڈیل عورت رچا وسا لیندا اے آخرکار ذہنی اُلجھاویاں وچ پھس کے نفسیاتی مریض بن جاندا اے نفسیات دان اوہدا علاج کرنا چاہندا اے پر پانی سروں لنگھ چُکا ہوندا اے ڈرامے وچ دسیا گیا اے کہ انسان اپنے اندر دیاں سدھراں تے چاہتاں نوں جدوں دبائی رکھدا اے تے اوڑک اوہ انسان دا اسطے گُنجھل تے اُلجھادے لے آوندیاں نیں گل نوں مسئلے نوں چھیڑ تے دتا گیا اے پر ڈرامے وچ سوائے ایس گل دے کہ اک دکھانت پیش کر دتا گیا اے علاج تے اُپا نہیں دسیا گیا، سجاد حیدر دی کتاب "بول مٹی دیا باویا" وچ درج سارے ای ڈرامے نفسیاتی تے

---

[1] سجاد حیدر: بول مٹی دیا باویا، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۹

علامتی قسم دے نیں جنہاں نوں تجرباتی ڈرامے وی آکھیا جا سکدا اے۔ "منت" ویہاں سینیاں دا اک روائتی قسم دا لماں ڈرامہ اے جیہڑا پنجابی دے اُگھے شاعر اختر کاشمیری ہوراں لکھیا ایہہ گاماں تے اوہدے پتراں ماجھا تے تاجا دی داستان اے جیہڑے پیو دے مرن مگروں سارے پنڈ دے کامے بن جاندے نیں اوڑک رد عمل پاروں اک جوان کُڑی میداں دے آکھن تے اوہ محنت کر دے نیں تے زور آور بن جاندے نیں پنڈ وچوں بُرائیاں مُکاندے نیں تے گُن وتے بن جاندے نیں، ڈرامے دا پلاٹ بالکل روائتی پنجابی فلماں والا مکالمے بے رنگ نیں ڈرامہ اپنا کوئی چنگا تاثر نہیں چھڈدا اصل وچ اختر کاشمیری شاعر تے چنگے نیں ڈرامہ دے فن توں ناواقف ایس لئی گل بن نہیں سکی مجموعی طور تے ویکھیا جاوے تے ایس دہاکے وچ ڈرامائی ادب وچ تجربے وڈھیرے کیتے گئے سٹیج ڈرامے دل ساڈے ڈرامہ نگاراں دا بوہتا دھیان طبقاتی ونڈ ول رہیا ڈرامے وچ نفسیاتی الجھناں نوں وی لیاندا گیا جدوں کہ معاشرے دے روز دے مسئلیاں نوں سادہ تمثیل دے رنگ وچ وی پیش کیتا گیا اج ڈرامے دا گراف فنی لحاظ نال اُتے نوں جاندا اے جدوں کہ طبقاتی منافرت پھیلان والے ڈرامے نے کرکیگارڈ تے نطشے دی وجودیت دا ڈرامے راہیں پرچار پاکستانی پنجابی ادب دے پاکستانی مہاندرے نوں بھیڑ کرن والے نیں۔

چوتھا دہاکہ (۱۹۸۱ء – ۱۹۸۴ء – چالو)

چالو دہاکے دے ابے چار ورھے ای بیتے نیں ایس کر کے ابے ایہدا کوئی مجموعی مہاندرا نہیں بنتریا، اک گل جیہڑی بہرحال ڈرامے دے حق وچ نہیں جاندی اوہ ایہہ اے کہ چھٹکل رُوپ وچ ڈرامہ چھاپے نہیں چڑھ رہیا ایس دی وجہ پنجابی وچ رسالیاں دی اصلوں ای گھاٹ اے۔ ماہنامہ "لہراں" لاہور وچ ۱۹۸۴ء وچ "ٹپری واس" دے ناں نال اک مزاحیہ ڈرامہ چھپیا اے جیہڑا انعام الحق جاوید دا لکھیا اے ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں بلاشبہ ڈرامے نشر تے ٹیلی کاسٹ ہو رہے نیں ایہناں وچ رحمان مذنب دا سلسلے وار ٹیلی ویژن سیریل "پتن" ذکر دے قابل اے جیہڑا ڈرامہ سٹیج اُتے کھیڈیا جا رہیا اے ایس نوں ڈرامہ آکھدیاں شرم آؤندی اے۔ **لکھتی رُوپ** وچ جیہڑے ڈرامے چھپ کے سامنے آئے ایہناں وچ قصہ دو بھراواں دا۔ ۱۹۸۱ء (منیر نیازی)

تے اک رات راوی دی - ۱۹۸۳ء (نجم حسین سید) شامل نیں جدوں کہ ترجمے - رستم تے سہراب - ۱۹۸۱ء (اردو: آغا حشر پنجابی ترجمہ: اسلم قریشی) کوڑا انواب - ۱۹۸۱ء (اردو: آغا حشر پنجابی ترجمہ: فدائے اطہر) سیج دکھاں دی سیج سُکھاں دی - ۱۹۸۱ء (اردو: آغا حشر پنجابی ترجمہ: دلشاد کلانچوی)، لہو سہاگ ــ ۱۹۸۴ء (انگریزی توں لورکا دے ڈرامے پنجابی ترجمہ: شفقت تنویر مرزا)

منیر نیازی پنجابی دے اُگھے شاعر نیں اوہناں دی شاعری وچ اک خاص فضا اے جس وچ "ڈر" نوں مرکزی حیثیت حاصل اے "قصہ دو بھراواں دا" تے "قصہ کلے آدمی دے سفر دا" وچ "ڈر" دی اوہو کیفیت اوہناں برقرار رکھی اے پہلے ڈرامے وچ قابیل تے ہابیل دے حوالے نال دو بھراواں دا قصہ بیان کیتا گیا اے جنہاں وچ پھُٹ اک زنانی پاندی اے ایہہ زنانی اوہناں وچوں اک دی محبوبہ اے پر اوہ جنگل وچ کوئی بلا اے جیہڑی اوس محبوبہ دا روپ وٹا کے آؤندی اے، دوجے ڈرامے وچ "کلے آدمی" دے سفر وچ زنانی، منڈا، گڈی بان تے چوکیدار ملدے نیں ایہہ سارے پہلاں تے اوس بندے نال بندے ای بن کے ملدے نیں پر جھٹ مگروں بلا دا روپ وٹا لیندے نیں، ایس ڈرامے وچ منیر نیازی چوکیدار دے کردار دے موہنوں اک مکالمہ اکھواندے نیں جیہڑا غالباً ایس ڈرامے دے علامتی تالے دی کنجی اے جدوں جاندہ کلا بندہ شہر اپڑدا اے تے چوکیدار ملدا اے کہندا اے "شہر وچ آؤن والا بندہ ڈریا جہیا ہوندا اے جیہڑے روز گار ملے نہ ملے پتہ نہیں کیہو جیہے بندے ملن تے کیہو جیہے مکاناں وچ رہنا پوے کدرے ایڈے وڈے میلے وچ گواچ نہ جاواں ایہو جیہے ڈراہو جہیاں تصویراں اوہدے ساہنے لیاؤندے جیوں اوہ اصل ہوݨ۔[1] مطلب ایہہ اے کہ ایہہ ڈر، ایہہ اندیشے ای نیں جیہڑے بندے نوں بڈا دے تے بلاواں، بن کے ملدے نیں، ڈرامیاں وچ جیہڑیاں علامتاں ورتیاں گئیاں نیں اوہ بوہتا کرکے دیسی نیں- ایس کرکے ابلاغ ہو جاندا اے

ایہناں ڈرامیاں نوں نہ ریڈیو ڈرامہ آکھیا جا سکدا اے تے نہ ای سٹیج ڈرامہ بس لکھتی ڈرامہ ای اے- انج دی تکنیک دا اک ملاں ڈرامہ "اک رات راوی دی" اے

۱۔ منیر نیازی: قصہ دو بھراواں دا، لاہور- ۱۹۸۱ء، ص ۳۹

جیہڑا انجم حسین سید نے گوگیرہ ضلع ساہیوال دے اوہناں سورمیاں دی انگریز دے خلاف نابری تے آزادی دی جنگ دے پچھوکڑ وچ لکھیا اے جنہاں ۱۸۵۷ء وچ بہادری دیاں نت جگی والیاں مثالاں بنیاں ایہہ احمد خان کھرل، مراد فتیانہ تے اوہناں دے ساتھی سن، ڈرامے دا ویلا ۱۹۲۰ء-۱۸۵۷ء؟ ۱۸۶۲ء تے ۱۹۲۰ء اے۔ ڈرامہ پڑھن مگروں ایہہ تاثر ابھردا اے کہ ڈرامہ نگار احمد خان کھرل، مراد فتیانہ تے دوجے سورمیاں دی انگریزاں دے خلاف نابری تے جہاد دی تھاں اوہناں وڈیریاں تے راٹھاں تے نواباں دے انگریز حمایت رویئے نوں ابھارنا چاہندا اے جیہڑے ایس گل دے قائل تے پرچارک سن کہ انگریز بہادر ایس خطے وچ تہذیب لیا رہیا اے ایس لئی نابری تے جنگ دی تھاں اوس نوں ہل ورتن دینا چاہندا اے، تکنیک دے حوالے نال ویکھیا جاوے تے فلیش بیک واضح نہیں نہ ای سٹیج دا عنصر کوئی چجیا اے۔

پنجابی ڈرامے دے پاکستانی دور دے ۴۷ ورھیاں دے ایس مختر ویروے تے جائزے توں ایس گل دا نتارا کرنا تے ایہہ گویڑ لانا اوکھا نہیں کہ پنجابی ڈرامے نے ایس عرصے وچ ہور کجھ نہیں تے پنجابی ناول نالوں کدرے ودھ ترقی کیتی اے، موضوع تے تکنیک دے اعتبار نال پاکستانی ڈرامے دا گراف پیر دپیرا تانہہ جاندا جاپدا اے تے ایہہ سلسلہ اج وی جاری اے اک گھاٹ جیہڑی ایس سارے عرصے وچ نتاروں ہو کے سامنے آؤندی جاپدی اے تے ایہہ چھیکڑلے ورھیاں وچ ہور اگھیڑویں ہوندی اے اوہ ایہہ اے کہ ڈرامے ول نویں ساڈے سینئر لکھاری ای دھیان دیندے نیں حالانکہ ایہہ گل کسے وی ادب واسطے ضروری ہوندی اے کہ اوہدے وچ نواں خون شامل ہوندا اے دوجی گھاٹ ایہہ شدت نال محسوس ہوندی اے کہ خاص طور تے چھیکڑلے ورھیاں وچ پنجابی دا چھٹکل ڈرامہ رسالیاں اخباراں وچوں اکا غائب ہو گیا۔ ریڈیو تے ٹی وی نشری ڈرامے دا کال ای ایہناں چھیکڑلے ورھیاں وچ محسوس ہوندا اے ایہہ محسوس کیتیاں جا رہیاں دونویں گھاٹاں ایس گل دی منگ کردیاں نیں کہ پنجابی داناواں لکھن والا پنجابی دے ڈرامائی ادب دے ایہناں ۴۷ ورھیاں دے بھرے خزانے نوں ویکھے واچے ایس لٹ بھوری چانن توں اپنے من نوں رشناوے تے پھیر پنجابی دے اجوکے تے آؤندی جھلک دے ڈرامائی ادب دیاں راہواں نوں چانن بھریا کر دیوے۔

پاکستان پنجابی ادب دی کھوج تے پرکھ دے

سرکدھویں مہاڑ (۱۹۴۷ء-۱۹۸۴ء)

پنجابی اک قدیم زبان اے جیہنے ماضی وچ ویلے دیاں لوڑاں دا ساتھ دیندیاں ہمیش نویں مہاڑاں نوں قبولیا اے ایہدا ثبوت ایہدی ہزار ورھیاں دی لسانی تے ادبی روایت وچ "ویلے دی روح" دی ہوندا اے۔ پنجابی نوں بھانویں کسے دور وچ وی سرکاری سرپرستی حاصل نہیں رہی پر پھیر وی ہر دور وچ ایس وچ اعلیٰ درجے دا ادب تخلیق ہوندا رہیا اے۔

اسی ویکھنے آں کہ پاکستان دے ہوند وچ آون تیکر اپڑ دیاں اپڑ دیاں ایس دے خزانے نظم، نثر، تخلیق، تنقید تے تحقیق نال بھرنے دسدے نیں۔ انگریزی دور وچ انگریزی تے دوجے مغربی ادباں دے اثر قبول کر دیاں جدید احساس دی ایہدے وچ شامل ہوندا اے اک پاسے مستشرقاں نے لغت، لسانیات، قواعد تے لوک ادب اُتے جدید لوڑاں موجب کم کیتا تے دوجے پاسے ایتھوں دے سکالراں نے منظوم تے نثری ادب نوں نویں تے پرانے حوالیاں نال مالا مال کیتا پر ایہدے ہوندیاں ہویاں اک گل دا احساس ضرور ہوندا اے کہ جیویں ایس دے پچھلے دوراں دے منظوم ادب وچ باقاعدہ لہراں نظر آوندیاں نیں جیویں تصوف دی لہر، قصہ، ادب دی لہر، دینی ادب دی لہر جیہڑیاں کہ زیرِ تبصرہ دور وچ دی موجود سن اینج نثریاں کھوج دے پرکھ وچ کوئی نتارویں لہر نہیں دسدی ایہدا کارن خبرے ایہہ ہووے کہ پنجابی کھوج تے پرکھ دا کم ہر قوم نے اپنے حوالے تے اپنیاں لوڑاں موجب کیتا۔ انگریزاں نے پنجابی واسطے نشنگ ای ودھیرا کم کیتا پر اینا کہ جنا پرچار یا انتظامی عملے نوں فائدہ دیوے اینج ای سکھاں نے جیہڑا کم کیتا ایس نوں بے جا دھارمک رنگ دتا گورمکھی دا وہ وی ہندی سنسکرت دے تھلے لگ کے اوچ ایس نوں کر کے محدود کر دتا مسلماناں نے تخلیقی پدھر تے نشنگ ای ودھیرا کم کیتا پر کھوج تے پرکھ دے عمل ول لوہشا دھیان نہیں دے سکے پھیر دی ویکھیا جاوے تے اولیت ایس

سلسلے وِچ دی مسلماناں نوں ای حاصل رہی اے گوہ کریئے تے کہ نویں زمانے دے شروع ہون توں کجھ چر پہلاں ای پنجابی دا پہلا تسلیم شدہ نقاد مولوی احمد یار (۱۷۶۸ء - ۱۸۴۵ء) متھیا گیا اے[1] انج ای میاں مولا بخش کشتہ (۱۸۷۶ء - ۱۹۵۵ء) نے نویں دور وِچ سب توں پہلاں پنجابی نثر وِچ تذکرہ نگاری (ادبی تاریخ) دا مڈھ بدھا جدوں اوہناں اپنی کتاب ہیر رانجھا (۱۹۱۳ء) دے دیباچے وِچ "چشمۂ حیات" دے ناں نال پنجابی شاعراں دے حالات درج کیتے[2] بعد وِچ اوہناں ایسے کم نوں اگے ودھاندیاں "پنجاب دے ہیرے ۱۹۳۲ء" تے "پنجابی شاعراں دا تذکرہ ۱۹۶۰ء" ہور اگے ٹردی صورت اے مطلب ایہہ اے کہ پاکستان دے بنن توں پہلاں ای مسلماناں نے پنجابی دی کھوج تے پرکھ دے سلسلے وِچ اپنے حوالے نال کم شروع کر دتا سی۔

پاکستان بنیا تے اک نویں صورت حال سی۔ آزاد وطن وڈھیریاں قربانیاں تے اناں دی جدوجہد نال قائم ہویا سی زندگی دے ہر شعبے وِچ اک نویں عزم تے نویں ولولے نال کم شروع ہویا۔ نویں سیاسی حالیاں وِچ موافق تے مخالف قوتاں وی نال نال سن ایس لئی اسی ویکھنے آں کہ تخلیقی، تنقیدی تے تحقیقی پدھر تے ایہہ دو نویں قوتاں سرگرم نظر آؤندیاں نیں اک پاسے نویں آزاد معاشرے وِچ روحانی قدراں نوں عام کرن دا آہر کیتا جاندا اے تے دوجے پاسے مادی قدراں یاں سیکولرازم دے حوالے نال معاشرے نوں تے علم تے فن ادب تے ثقافت نوں ویکھیا جاندا اے ادبی پدھر تے ایہہ جھکا اوہناں قلمکاراں وِچ ملدا اے جیہڑے ترقی پسند تحریک نال پاکستان دے قیام توں پہلاں یاں جڑے سن یاں اوہدے توں متاثر سن ایہو کارن اے کہ پنجابی کھوج تے پرکھ دے ایس پہلے پنجاہ دے دہاکے (۱۹۵۱-۶۰ء) وِچ کھوج تے پرکھ دیاں جیہڑیاں کتاباں چھپیاں دو واڈو اڈرویاں دیاں نیں۔

---

۱. احمد یار، احسن القصص، لاہور۔ ۱۹۱۷ء، ص ص ۲۲۴-۲۲۵ تے شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار فکر تے فن، لاہور۔ ۱۹۸۴ء

۲. مولا بخش کشتہ میاں، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور۔ ۱۹۶۰ء، ص ۹

ناں نے پنجابی دی صوفیانہ شاعری نوں روحانی قدراں دے حوالے نال دیکھیا
اے جدوں کہ دوجے نے مادی یاں سیکولر قدراں دے حوالے نال پرکھیا اے۔ ایس دہاکے وچ
ہور تنقید وچ عام کرکے تاثراتی تنقید ودھ اے قومی تے ملی نقطہ نظر نال تنقید لکھی جا رہی اے
تے ایس نوں پسند وی کیتا جا رہیا اے پر دُوجے پاسے مادی تے سیکولر نقطہ نظر رکھن والے
باقاعدہ اک جماعتی پدھر اُتے اکٹھے ہوندے دِسدے نیں۔ ایس دور وچ "پنجابی مجلس" لاہور
داناں خاص طور تے لیا جا سکدا اے بھانویں ایہدے تنقیدی اجلاساں وچ روحانی قدراں
دے چاہوان نقاد تے تخلیق کار وی شامل ہوندے سن تے ایس حوالے دیاں لکھتاں اوتھے
پڑھیاں وی جاندیاں سن پر ایس تنظیم اُتے سیکولر ذہن بوہتا چھایا ہویا سی ایس دور دے
تخلیقی تے تنقیدی ادب وچ ایس اخبر دا گویڑ پنجابی مجلس دے بلیٹن "پنجاب رنگ ۱۹۵۸ء"[۱]
تے انتخاب "سجرے پھل ۱۹۵۹ء"[۲] توں لایا جا سکدا اے ایہہ مجلس اپنیاں اجیہے کوجھیاں چالیاں
پاروں سرکاری حکم نال بند کر دتی گئی دوجے پاسے روحانی قدراں تے قومی تے ملی حوالے نال کم
کرن والے جذبے تے ولولے نال تنقیدی، تحقیقی تے تخلیقی کم وچ رُجھے سن ایہناں دا مرکز
ماہنامہ "پنجابی" تے "پنجدریا" لاہور، تنظیماں پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور تے پنجابی ادبی
سوسائٹی، لاہور سن ایہناں دے حوالے نال کم کرن والے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر محمد باقر، ڈاکٹر
وحید قریشی، صوفی تبسم، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، میاں اخلاق احمد، پروفیسر محمد سرور، میاں
مولا بخش کشتہ، محمد افضل خان، احمد حسین قریشی قلعداری، عبدالسلام خورشید، عبدالمجید بھٹی، عبدالمجید
سالک، مولانا ظفر علی خان، شورش کاشمیری، وقار انبالوی، سردار محمد خان، ایس خانم (مولوی
فاضل) حکیم ناصر تے شہباز ملک وغیرہ سن۔ ایس دہاکے وچ عقیدے دے ذکر کیتے بھاڑاں توں اڈ
تشریحی تنقید تے متنی تنقید دے نمونے وی سامنے آئے جہناں دے تحت بابا فرید، شاہ حسین
وغیرہ دے کلام نوں مدون کر کے چھاپن دے نال نال ایس دیاں شرحاں لکھیاں تے چھاپیاں

۱۔ انیس ناگی (مرتب)، پنجاب رنگ، لاہور۔ ۱۹۵۸ء
۲۔ انیس ناگی (مرتب)، سجرے پھل، لاہور۔ ۱۹۵۹ء

گیئاں ایہناں وچ دوناں نتاردیس نیں حبیب اللہ فاروقی تے محمد افضل خان، تحقیق دے باب وچ
پنجابی لغت، صوتیات تے پنجابی دا رسم الخط (فارسی) تے املا اُتے وی کم شروع ہویا ایس سلسلے
وچ سردار محمد خان، الیس خانم تے محمد آصف خان دے ناں لے جا سکدے نیں پنجابی معیاری املا دے
سلسلے وچ اے ڈی اظہر نے باقاعدہ اک تحریک شروع کیتی تحقیق دے ضمن وچ پنجابی ادبی تاریخ
تے تذکرہ بارے ایس دور وچ بنیادی قسم دا کم ہویا ایس سنجیدہ جُھکا پاروں "پنجابی ادب" از: پروفیسر
محمد سرور (۱۹۵۳ء) (اردو) پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ از: عبدالغفور قریشی (۱۹۵۶ء) تے
"پنجابی شاعراں دا تذکرہ از مولا بخش کشتہ (۱۹۶۰ء) اُچ پدھر دیاں کتاباں سامنے آئیاں متنی تنقید
دے سلسلے وچ عبدالعزیز بیرسٹر دی مدون کیتی "ہیر وارث شاہ" (۱۹۶۰ء) اجے تیکر اک مستند
ایڈیشن تسلیم کیتی جاندی اے ایس دور وچ پنجابی لوک ادب نوں اکٹھیاں کرن دا رجحان دی ادب
وچ دسدا اے ایس ضمن وچ شہباز ملک نے "پنجابی ضرب الامثال (اکھان)" تے قیوم نظر
نے "پنجابی بولیاں" اکٹھیاں کرنے شروع کیتے۔

سٹھ (۱۹۶۱ء۔ ۱۹۷۰ء) دا ڈاکہ پنجابی دے پرکھ تے کھوج دے ادب وچ اک بھرپور
ڈاکہ اے ایس وچ پچھلے ڈاکے دے ادبی مہاڑاں نے ہور پکیائی پھڑی نال ای ایہہ کہ ایس
ڈاکے وچ کجھ نویں مہاڑاں نال دی پنجابی ادب جانو ہویا ایہہ ڈاکہ اک لحاظ نال پنجابی ادبی تاریخ
وچ اہمیت رکھدا اے کہ ایس وچ پنجابی ادب دے مادی یاں سیکولر سکول دے خلاف مزاحمت
دا عمل دِسدا اے ایس دی وجہ شاید ایس عشرے وچ ۶۵ دی جنگ اے جس وچ قدرتی طور
تے اک ملی جذبے نے زور پھڑیا، مزاحمت تے ناپسندیدگی دا ایہہ عمل ایس وجہ نال وی پونڈ
وچ آؤندا دِسدا اے کہ ایس سیکولر ذہن نوں دو ڈھائی عشریاں تیکر خوب کُھل کے کھیڈن دا
موقعہ ملیا، سٹھ دے ڈاکے وچ تے ایہہ اک زوردار تحریک بن کے پنگریا چنانچہ نجم حسین سید
دی کتاب "سیدھاں"[1] دے خلاف باقاعدہ ردِعمل دسدا اے ایس ساری صورت حال نوں

۱۔ نجم حسین سید نے پہلاں اپنے وچار اک انگریزی کتاب RECURRANT PAT.ERNS IN PUNJABI POETRY راہیں سامنے لیاندے ایس دا پنجابی روپ پہلاں گورمکھی وچ بھارت چھپا ایدوں مگروں ایہہ کتاب ایسے نال (سیدھاں) نال پاکستان وچ چھپی (ش م)

سبھن واسطے مناسب جاپدا اے کہ ایتھے نامور نقاد ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں نے اپنے مضمون "فقیر دیاں چنگی نظماں" وچ پچھلے دو عشریاں دے قومی تے علاقائی ادب تے ادبی مہاڑاں دا جیہڑا تجزیہ کیتا اے اوہ پیش کیتا جاوے، ڈاکٹر صاحب لکھدے نیں:

"ایس زمانے وچ ساڈے علاقائی تے قومی ادب دوہاں وچ بعضے رجحان ملدے نیں جنہاں توں اوس ویلے دی حالت دا کجھ پتہ لگدا اے

۱. ادب نوں دنیاوی تے مادی قدراں دے بیان کرن دا وسیلہ بنایا گیا۔

۲. ماضی پرستی دا رجحان اُبھریا تے ساڈے بعض ادیباں نے ہڑپہ تے موہنجودارو نوں تہذیبی قدراں دی علامت بنان دا چارہ کیتا۔ ہڑپہ تے موہنجودارو ساڈے ماضی دا حصہ تے ضرور نیں، ساڈی تاریخ دا حصہ وی نیں پر جدوں اسی اوہناں نوں سیاسی مسلک بنان دی کوشش کرن لگیئے تے اوہدا مکھرا ساڈے پاکستانی نظریئے نال ہوندا اے۔

۳. ساڈے آدرشاں دی بربادی دی اک ہور شکل وی سامنے آئی ایہہ وی دھرتی پوجا دا اک نواں روپ سی۔ دھرتی دا پیار، اپنے وطن نال محبت بڑی چنگی چیز اے پر جے ایہدے ٹوکے نال کوئی اپنے ای ہتھ وڈھن لگ پئے تے پاکستان دی ساری جدوجہد دی نفی کرے تے ایس نوں کوئی چنگی گل نہیں سمجھیا جائے گا۔

۴. بعض ادیباں نے ادب دیاں مقصدی تے افادی قدراں دے خلاف وجودیت دا پرچار شروع کیتا۔ ایس گروہ نے باہر لے غم تے ملک دی ہولناک حالت توں وَدھ کے اپنے من دی دنیا وسائی ادب نوں داخلی پیمانیاں نال ناپن لگ پئے۔"[1]

ایس دور وچ ایہناں منفی ادبی مہاڑاں دے مقابلے وچ جیہڑے مثبت ادبی مہاڑ وجود وچ آئے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں اپنے ایس مضمون وچ ایہناں دی وی دس پائی اے اوہ لکھدے نیں:

"پنجابی ادب دی ایہو حالت سی جدوں ۱۹۶۵ء دی جنگ وچ پاکستان

---

۱. شہباز ملک (مرتب، مدیر): ادبی مہکاں، لاہور۔ ۱۹۸۰ء، ص ۴۷۔

نوں ایس ازمائش وچ ربتوں ای پینیا پلے گیا۔ ہُن ادیباں وی ذاتی تے شخصی جکڑ بندیاں وچوں نکل کے اپنا فرض پچھان لیا۔ شاعراں نے حق تے باطل دی ایس لڑائی وچ مادی قدراں توں ودھ مذہبی قدراں دی جھلک ویکھی۔ ملک دے اندرونی معاشرے نے جوش، دلولے، تعاون، دوجیاں دی مدد تے اپنی قربانی دا سبق پڑھ لیا۔ ہُن ایس نظریاتی ملک دے اوہ داخلی عنصر جنہاں نوں مٹان لئی سیکولرازم دی تحریک چل رہی سی اُپری سطح تے آ گئے۔[۱]

گل اصل وچ ایہہ اے کہ ۱۹۶۵ دی جنگ نے قومی پدھر تے سانوں اپنی سمت درست کرن دا موقعہ دتا ایس لئی منفی مہاڑ دے مقابلے وچ مثبت مہاڑ دی ہوند وچ پنجابی کھوج تے پرکھ اُتے ودھیرا کم ہویا، اصلاح دے جذبے نال احمد حسین قریشی قلعداری نے "پنجابی تاریخاں تے تذکریاں دے روپ وچ کیتے سارے کم اُتے تنقیدی، تنقیصی تے کھوج بھری نظر پائی ایہناں دا ایہہ کم "پنجابی ادب" لاہور وچ تنقید نمبر ۱۹۶۲ء دے ناں نال چھپیا جیہڑا بعد وچ کتابی صورت وچ وی آ گیا ایہہ اک نواں مہاڑ سی، لسانیاتی تحقیق وچ ہُن قواعد پنجابی: محمد علی فائق (۱۹۶۳ء) وی شامل ہوئی ایس دہاکے وچ پنجابی دے سب توں ودھ رسالے شائع ہو رہے سن ایہناں رسالیاں نے اڈو اڈ قسم دے خاص نمبر شائع کیتے جنہاں تنقید تے تحقیق دے اعلیٰ معیار قائم کیتے ایہناں وچ۔ شاہ حسین نمبر۔ کشتہ نمبر۔ وارث نمبر (دو حصے)، تے نویں تعلیمی پالیسی نمبر ذکر دے قابل نیں پرانے ادب نوں سودھ کے چھاپن دا رجحان وی ایسے دور وچ اگے ودھیا بہت سارا ادب سودھ کے شائع کیتا گیا ایہدے وچ صوفی شاعری، کلاسیکی شاعری، قصہ ادب تے لوک واراں خاص طور تے ذکر دے قابل نیں لوہتا کم ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے ہتھوں توڑ چڑھیا کیوں جے اک جذبے تے اک ولولے نال پنجابی زبان تے ادب دا کم ہو رہیا سی ایہہ جذبہ تے ایہہ ولولہ لہجے دے پدھر تیکر جا اپڑیا ایہو دورا اے جدوں پنجابی زبان دے اڈو اڈ لہجیاں اُتے وی کم شروع ہویا ایہدے وچ ملتانی، ریاستی لہجہ پیش پیش نظر آوندا اے جس نوں ہُن سرائیکی دا ناں دتا جان ڈیہہ پیا حالانکہ سرائیکی سندھ دے خیرلوپر ڈویژن دی بولی اے جیہدی مماثلت

۱۔ شہباز ملک (مرتب مدیر): ادبی مہکاں، لاہور، ۱۹۸۰ء، ص ۴۸

لہندی لہجے دے حوالے نال لشکٹ ای پنجابی نال بن دی اے اسی ایس نوں سندھ وچ بولی جان
والی پنجابی کہہ سکنے آں لہجے تے علاقائیت دا ایہہ رجحان تے مہاڑ سرائیکی قاعدہ، سرائیکی لوک گیت
سرائیکی شاعری، دھنی ادب وثقافت، پوٹھوہاری لوک گیت کتاباں دے روپ وچ محسوس کیتا جا
سکدا اے۔ نکری پدھر اُتے قومی تے ملی ادب دا رجحان ایس دور وچ اُبھر دا نظر آوندا اے ایس
لئی ۶۵ دی جنگ دے حوالے نال تخلیق ہون والے ادب نوں مرتب کرکے تے بعض صورتاں
وچ انتخاب کرکے شائع کیتا جاندا اے "گلاں خون ضمیر دیاں" (مرتبہ: پاکستان رائٹرز گلڈ لاہور)
"ستاراں دلی" (مصنف فقیر محمد فقیر) تے "ستارے" (مرتبہ: صائم چشتی) ذکر جوگ نیں۔ لسانیاتی تحقیق
وچ ایس دور وچ اک نویں مہاڑ دا وادھا ہویا جس نوں شروع کرن والے عین الحق فرید کوٹی نیں،
پنجابی زبان دیاں جڑھاں دے سلسلے وچ ایدوں پہلاں ایہہ نظریہ مقبول رہیا سی کہ ایہہ آریائی
گروہ نال تعلق رکھدی اے پاکستان دے قیام توں پہلاں ڈاکٹر ٹرمپ نے ایس گل نال اختلاف
کردیاں ایہہ خیال ظاہر کیتا سی کہ پنجابی تے سندھی دا تعلق اوہناں زباناں نال اے جیہڑیاں
آریا گروہ توں باہر سن ایس خیال نوں اوہناں دلیل وندا نہیں سی بنایا ایس لئی ایہہ نظریہ مقبول
نہ ہو سکیا عین الحق فرید کوٹی ہوراں دا کمال ایہہ اے کہ ایہناں نے دلیلاں نال ایہہ ثابت
کرن دی کامیاب کوشش کیتی کہ پنجابی، سندھی، اردو دا تعلق آریاواں دی تہذیب نالوں
پہلاں دیاں تہذیباں دراوڑی مُنڈا نال اے ایس سلسلے وچ اوہناں نے لفظاں دے نال نال
قواعد دیاں مثالاں وی مہیا کیتیاں ایس لئی لسانیاتی تحقیق وچ ایس نظریئے نے اک لحاظ نال
انقلاب لے آندا عین الحق فرید کوٹی دا ایہہ کم مکمل ہو کے اگلے دہاکے وچ چھاپے چڑھیا۔

ستر (۸۰-۱۹۷۱ء) دا دہاکہ پنجابی زبان تے ادب دی ترقی، پرانے مہاڑاں دی گنڈھ تروپ
نے نویں مہاڑاں دے قائم کرن دے سلسلے وچ پنجابی ادبی تاریخ وچ میل پتھر اے ایس دی
اک وجہ تے ایدوں پچھلے دہاکے وچ مثبت مہاڑاں دا فروغ اے تے دوجی وجہ شاید
ایہہ اے کہ ایس عشرے وچ پنجابی زبان تے ادب نوں یونیورسٹی دے پدھر اُتے پڑھن پڑھان
دا سربندھ کیتا گیا۔ ۱۹۷۰ء وچ پنجاب یونیورسٹی وچ پنجابی دا شعبہ قائم ہویا تے پہلی ایم اے
پنجابی جماعت دی باقاعدہ پڑھائی شروع ہوئی بعد وچ ایس نوں بی اے، مقابلے دے امتحا

تے انٹرمیڈیٹ تیک پھیلا دتا گیا ایہہ گل دی ذکر دے قابل اے کہ فاضل پنجابی، امتحان لین دے پڑھرتے پنجاب یونیورسٹی تے سیکنڈری بورڈ وچ قیام پاکستان توں پہلاں تے لبعد وچ موجود سی پر ایس دی سطح اکادمک پکھوں اینی اچی نہیں سی پنجابی وچ ایم اے جاری ہون دے نال ای ہُن پنجابی زبان تے ادب نوں اکادمک حوالے نال ویکھیا جان ڈیہہ پیا. نکری پدھرتے ویکھیا جاوے تے ایس عشرے وچ وی پاکستان نوں سقوط مشرقی پاکستان دا اک دھکا لگا ایس لئی نظریاتی سطح تے قومی تے ملی حوالے نے ایس دور وچ شدت اختیار کیتی ایس واسطے اسی ویکھنے آں کہ نام نہاد سیاسی جمہوریت تے سوشلزم دے ایس دور وچ جتھے لادینی عنصراں نوں خوب کھل کے کھیڈن دا موقعہ ملیا اوتھے پاکستانی تے اسلامی نقطہ نظر رکھن والے سرفروشاں نے اپنیاں قلماں ایہناں عنصراں تے ایس غیر اسلامی ذہن دا ادبی سطح اُتے مکو ٹھپن لئی وقف کر دتیاں ایس لئی سیدھاں: نجم حسین سید (۱۹۷۰ء)، ساراں: نجم حسین سید (۱۹۷۴ء) **وحدت الوجود** تے پنجابی شاعری، علی عباس جلالپوری: (۱۹۷۶ء) دے مقابلے وچ اسلامی مہاندرے نوں ابھارن والیاں دہاکیاں دے حساب نال کتاباں چھپیاں ایس دہاکے وچ گھٹ وگھٹ اِک سو دی گنتی وچ چھپن والیاں تنقید تے تحقیق دیاں کتاباں وچ دو کتاباں اجیہیاں وی نیں جنہاں وچ عدمی نظریاتی حوالے نال گل کیتی گئی اے اک راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) دی کتاب "منہ آئی گل" (۱۹۷۶ء) اے تے دوجی مشتاق باسط دی کتاب "پاک پنجابی" (۱۹۷۸ء) اے پنجابی ادب وچ اسلامی مہاندرے نوں ابھارن والیاں کتاباں وچ پیر فرید: حمید اللہ ہاشمی (۱۹۷۲ء)، مولوی غلام رسول عالم پوری: چودھری بشیر گورایہ (۱۹۷۲ء) مٹھل فرید: سرفراز قاضی (۱۹۷۳ء)، لعلاں دی پنڈ: اقبال صلاح الدین (مرتب) (۱۹۷۳ء)، ڈو نگھے وہناں دا شاعر: محمد عالم کپورتھلوی (۱۹۷۳ء) تصوف تے پنجابی شاعری: سرفراز قاضی (۱۹۷۳ء) رنگ سنگ: اسلم رانا (۱۹۷۸ء) پُن چھان: حفیظ تائب (۱۹۷۸ء)، نتارے: شہباز ملک (۱۹۷۹ء)، پرکھ پڑچول: عارف عبد المتین (۱۹۷۹ء) تے پرکھاں: انعام الحق جاوید (۱۹۸۰ء) خاص طور تے ذکر جوگ نیں. ایس دور وچ یونیورسٹی دے پدھر تے جیہڑا کھوج دا کم ہویا اوہ تحقیقی مقالیاں دے رُوپ وچ لے ایہناں وچ اوہ مقالے

پنجابی دی صوفی شاعری نوں روحانی حوالے نال اُجاگر کرن والے نیں اینج زور دار تے دلیل وندے ڈھنگ وچ ساہمنے آون والے مثبت نظریئے دے تنقیدی ادب نے منفی سوچ رکھن والے عنصراں دے تنقیدی تحقیقی مہاڑاں نوں "گھڈے لائن" لا دتا۔

تحقیق دے ضمن وچ ایم اے (پنجابی) دے مقالیاں دے حوالے نال ایس دور وچ اک نویں مہاڑ نال پنجابی ادب جانو ہوندا اے اوہ اے تحقیق دا بنیادی ہتھیار "ببلیوگرافی" یکیٹا لاگ" راقم الحروف (شہباز ملک) نے ایم اے (پنجابی) واسطے جیہڑا تحقیقی مقالہ ڈاکٹر وحید قریشی دی نگرانی وچ تیار کیتا ایس دا سرناواں "فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں" ۱۹۷۰ء اے ۲۲۵ صفحے دے ایس تحقیقی مقالے وچ ساڈھے پنج ہزار پنجابی کتاباں بارے مکمل جانکاری دتی گئی اے ایسے نوعیت دا کم نیشنل بک سنٹر لاہور نے بعد وچ "پنجابی کتابیں" (۱۹۷۳ء) شائع کیتا۔ کیٹا لاگ دے سلسلے وچ ای ایم اے پنجابی ۱۹۷۲ء دا مقالہ "پنجاب یونیورسٹی لائبریری دے خطی نسخے" از شہزاد بخاری مرحوم دی اک حوالے دی دستاویز منتھی گئی، لسانیاتی تحقیق وچ عین الحق فرید کوٹی نے اپنا کم "اردو زبان کی قدیم تاریخ" (۱۹۷۲ء) شائع کیتا جدوں کہ راقم الحروف (شہباز ملک) نے پنجابی دے حوالے نال لسانیات اُتے پاکستان وچ پہلی کتاب "پنجابی لسانیات" (۱۹۷۷ء) چھاپی جس وچ لسانیات اُتے نظری بحثاں توں اڈ پنجابی صوتیات، لسانی جغرافیہ، معیاری ادبی زبان جیہے موضوعاں اُتے کھل کے گل بات کیتی گئی ایس سلسلے وچ مڈھلی لفظالی (۱۹۷۶ء) قواعدِ پنجابی، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، (۱۹۷۳ء) وی اُچیچی توجہ جوگ لکھتاں نیں علاقائی لہجے وچ ہند کو دیاں دو قواعد (رضا ہمدانی (۱۹۷۷ء) تے مختار احمد نیّر (۱۹۷۷ء))، سرائیکی لسانیات اُتے دو کتاباں، سرائیکی زبان او ہدا رسم الخط اتے آوازاں: اسلم رسولپوری ۱۹۸۰ء، سرائیکی زبان اور اس کی ہمسایہ زبانیں: ڈاکٹر مہر عبدالحق (۱۹۷۷ء) پوٹھوہاری گیتاں دی کتاب "بن پھلواڑی: افضل پرویز (۱۹۷۳ء) وی ایسے سلسلے دیاں کڑیاں نیں ارشاد احمد پنجابی دی کتاب "پنجاب کی عورت" (۱۹۷۶ء) وچ تہذیبی حوالے نال ودھیرا لوک ادب محفوظ ہویا راقم الحروف (شہباز ملک) نے پنجابی اکھاناں اتے جیہڑا کم ۱۹۵۸ء وچ شروع کیتا سی ویہہ ورھیاں دی محنت مگروں ۱۹۷۸ء وچ مکمل کر کے "ساڈے اکھان" دے رُوپ وچ شائع کیتا۔ لوک

ورثے کا قومی ادارہ، اسلام آباد، مبارک باد دا مستحق اے کہ اوس نے بہت سارا لوک ادب کیسٹاں تے کتاباں دے رُوپ وچ محفوظ کر دتا اے۔ تحقیق دے باب وچ پنجابی تاریخ تے تذکرہ اُتے وی ایس دہاکے وچ ودھیرا کم ہویا، عبدالغفور قریشی دی کتاب "پنجابی ادب دی کہانی" (۱۹۷۲ء)، اج تیکر چنگی کتاب خیال کیتی جاندی اے قدیم ادب دی بھال تے سودھن دا کم وی ایس دور وچ ہویا جس وچ راقم الحروف (شہباز ملک) نے "جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ" (۱۹۷۴ء) دے نال مقدمہ دے طور تے پنجابی مرثیے دے پنج سو ورھیاں دی روایت نوں پہلی واری محفوظ کیتا حافظ برخوردار دی نثر دی کتاب بوہل نماز (۱۹۷۳ء) پہلی واری سودھ کے چھاپی گئی جس نال نوشہ گنج بخش توں بعد مغلاں دے ویلے دی پنجابی نثر توں لوک جانُو ہوئے ایسے دور دی پکی روٹی (خرد) ۱۹۷۳ء، سچل سرمست (۱۹۷۹ء) سائیں احمد علی پشاوری (۱۹۷۷ء) خیر شاہ دا کلام (۱۹۷۷ء) تدوین متن دے معاڑ نوں اعلیٰ معیار دے حوالے نال سامنے لیاوندیاں نیں ایس سلسلے وچ جنگنامہ امام حسینؑ حافظ برخوردار (مرتبہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری ۱۹۷۹ء) ہیر چراغ اعوان (مرتبہ عین الحق فرید کوٹی) ۱۹۷۸ء) دی چنگیاں کوششاں نیں۔

نام نہاد سیاسی جمہوریت دا دور ختم ہویا تے مادی قدراں دی تھاں روحانی قدراں نوں واہدا ملیا، پاکستان، پاکستانیت، ساڈا قومی ادب، ساڈے ادب اُتے اسلامی اثر، ساڈے ادب دا اسلامی مہاندرا، پاکستان دے قیام وچ ساڈے ادب تے ساڈے ادیباں دا حصہ ایہہ اجیہے موضوع نیں جنہاں نوں ایس سکھاویں ماحول وچ واہدا ملیا ایہناں موضوعاں تے اردو تے علاقائی ادب وچ ساڈی جاچے ودھیرا کم ہویا راقم الحروف (شہباز ملک) نے "تحریک پاکستان تے پنجابی ادب" اُتے ۱۹۷۷ء وچ کھوج دا کم شروع کیتا تے ۱۹۸۰ء وچ کتاب "آزادی دے مجاہد لکھاری" شائع کیتی جس وچ ۳۵ دی گنتی وچ پنجابی لکھاریاں دے حالات زندگی، تحریک پاکستان وچ اوہناں دا حصہ درج کیتا ایس قومی موضوع دے ہر من پیارا ہون تے دستیاب کلام دی وجہ نال ایس نوں پنجابی دے اڈو اڈ نصاباں وچ شامل کیتا گیا تاں جے نویں نسل اپنی مادری زبان دے حوالے نال تحریک پاکستان توں جانُو

ہوئے تے اپنے بزرگاں دے ایس ملّی کم وچ حصہ لین اُتے فخر کرے۔ ایس سلسلے وچ حکومت دے ایما اُتے نصاباں دے سلسلے وچ اک کم ہور وی ہویا کہ پنجابی نصاباں وچوں سارا خلافِ پاکستان، خلافِ اسلام، خلافِ اخلاق، لادینی مواد کڈھ دتا گیا تے ایس دی تھاں اسلامی نظریہ پاکستان والا، دیس پیار والا ادب شامل کیتا گیا۔

پنجابی تحقیق دے حوالے نال ایس دور دا اک ہور ذکر دے قابل واقعہ پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبہ ولوں چھیماہی "کھوج" جاری کرنا اے جس دا پہلا شمارہ: جولائی دسمبر ۱۹۷۸ء سی ایس تحقیقی مجلّے دے مدیر ہون دا مان راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں حاصل ہویا ایس تحقیقی مجلہ دا مقصد پنجابی زبان تے ادب دیاں اوہناں حقیقتاں دا کھوج لانا تے اوہناں نوں محفوظ کر کے لوکائی دے سامنے لیاؤنا اے جیہڑیاں ساڈیاں اپنیاں نیں تے حالی تیکر سامنے نہیں آسکیاں بحمد اللہ اسی ہُن تیکر ایس مقصد وچ کامیاب آں۔

چالو دہاکہ (۱۹۸۰ء - ۱۹۸۴ء) جس دے اسی چوتھے دھصے وچ آں ایس دے تنقیدی مہاڑاں ول دھیان مارئیے تے جاپدا اے کہ ایس دی سمت گھٹ وگھٹ اوہو ای اے جیہڑی ایہدے پچھلے دہاکے وچ دے آخری تن چار سال وی سی۔ ادب وچ جیہڑا ادب ایس ویلے تخلیق ہو رہیا اے تے جیہڑی تنقید تے تحقیق ہیتے تناں جوہنہ ورھیاں وچ سامنے آئی اے ایس دا مہاندرا نشنگ ای اسلامی تے پاکستانی اے لسانیاتی تحقیق دے سلسلے وچ سردار محمد خان دی اُچارن ڈکشنری (۱۹۸۲ء) مختصر پنجابی ڈکشنری (مکمل) مرتبہ: شریف کنجاہی مطبوعہ شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، پنجابی مصادر دی کتاب کن لیکھا (۱۹۸۴ء) ببلیوگرافی کیٹیلاگ دے سلسلے وچ چھیماہی "کھوج" (۸-۹) قلمی نسخہ نمبر (۱۹۸۲ء) عبید الرحمن ہوراں دی کتاب "سرائیکی کتابیات" (۱۹۸۳ء) پاکستانی پنجابی ادب مرتبہ: راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) ۱۹۸۳ء، فہرست مقالات موضوع وار مرتبہ اقبال صلاح الدین (۱۹۸۴ء) ذکر دے قابل نیں۔

ایس دہاکے وچ تحقیق دے باب وچ اک ہور ذکر جوگ واقعہ پنجاب یونیورسٹی ولوں پنجابی دی ڈاکٹریٹ دیاں ست ڈگریاں دین دا واقعہ اے جنہاں وچوں پہلی پی ایچ ڈی دی ڈگری اللہ تعالیٰ دے فضل تے کرم نال حاصل کرن دا مان راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک)

(مولوی احمد یار، فکر تے فن ۱۹۸۲ء) نوں پڑھیا ایدوں مگروں ڈاکٹریٹ حاصل کرن والے خوش نصیب نیں ڈاکٹر سید اختر جعفری (میاں محمد بخش، حیاتی تے کلام ۱۹۸۲ء) ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی (پنجابی مرثیہ ۱۹۸۲ء) ڈاکٹر ایم یٰسین ظفر (علاقہ پوٹھوہار دی پنجابی شاعری ۱۹۸۳ء) ڈاکٹر بشیر گورایہ (سید فضل شاہ نواں کوٹی ۱۹۸۴ء) ڈاکٹر اسلم رانا (جوشوا فضل الدین، فکر تے فن ۱۹۸۴ء) ڈاکٹر صادق جنجوعہ (مولوی غلام رسول عالم پوری ۔ ۱۹۸۴ء) پنجابی وچ ایس اعلیٰ ترین پدھر تے کم کرن کروان نال بلاشبہ پنجابی تنقید تے تحقیق دے اُچے معیار قائم ہو رہے نیں۔

پچھلے کجھ ورھیاں توں تنقید دے نظری انگ ول وی پنجابی لکھاریاں دا دھیان گیا اے پچھلے دہاکے وچ اسلم رانا دی کتاب ادب کہانی (۱۹۷۹ء) ایس سلسلے وچ ابتدائی جیہا قدم سی پھیر شہناز بانو نے "نثر نگینے" ۱۹۸۰ء وچ لیا کے کئی قدم اگے پٹے مرحوم غلام یعقوب انور نے اک دور وچ پنجابی عروض اُتے بتھیریاں بحثاں کیتیاں سن بھانویں ایہناں بحثاں وچ ایہناں توں اڈ قیوم نظر تے نذیر لیہ نے وی حصہ لیا سی پر ۱۹۸۱ء وچ غلام یعقوب انور دے "بول" دے حصے نوں آصف خان نے اپنے لکھے "تول" دے حصے نال رلا کے چھاپیا۔ تنقید دے ایس پکھ ول اجے سانوں ودھیرا کم کرن دی لوڑ اے ایس چالو دہاکے وچ لوک ادب دی تدوین ول دے جہاڑ ول وی ودھیرا دھیان رہیا ارشاد احمد پنجابی نے پرانے ادب وچوں پکھیرو کہانیاں، لوک لوریاں، من پرچاوے، بنج گیٹے، آل مال تھال کہانیاں من بھاؤنال ناں دیاں نکیاں نکیاں کتاباں ۱۹۸۲ء وچ چھاپیاں ڈاکٹر غلام حسین اظہر ہوراں گوجری پہاڑی لوک گیت کٹھے کر کے ایس علاقے دے ثقافتی تے تاریخی پچھوکڑ نال ۱۹۸۲ء وچ چھاپے پرانے ادب نوں سودھن دے سلسلے وچ راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) نے چراں توں ناپید جنگ نامہ پیر محمد کاسبی ڈھونڈ کے کڈھیا تے سودھ کے ۱۹۸۲ء وچ پہلی وار پنجابی ادب وچ چھاپے دے روپ وچ شامل کرن دا مان حاصل کیتا طاہر تونسوی ہوراں نے چراغ اعوان دی ہیر سودھ کے شائع کیتی (۱۹۸۲ء) تنقید دے سلسلے وچ کون فرید فقیر (دلشاد کلانچوی ۱۹۸۲ء) تے نوک پلک (اسلم رانا ۱۹۸۱ء) ذکر جوگ قابل نیں ساڈے لکھاریاں نے ایس دہاکے وچ تحقیق وچ اک نویں پکھ دا واہدا کیتا پنجابی ادب دی تحقیق دے نال نال پنجابی

زبان وچ تحقیق جیویں عبدالمجید خان ساجد نے علامہ اقبال دی حیاتی (۱۹۸۲ء) شائع کر کے علامہ اقبال اُتے اج تیکر دی تحقیق نوں بنھ کے رکھ دتا اے ایہہ کتاب حضرت علامہ اُتے تحقیق دی اُچ پدھر دی کتاب اے انج ای ساڈے لکھاریاں نثر وچ سیرت دے موضوع نوں اپنی تحقیق راہیں سامنے لیاندا ایہہ بھانویں ابتدائی کوششاں نیں پر حوصلہ افزائی دے قابل نیں سید اختر جعفری (حضور پُر نور ۱۹۸۲ء) سلیم خاں گمی (رحمن عرلوں چڑھیا ۱۹۸۲ء) وغیرہ

پچھلے کجھ ورھیاں توں اک نویں رجحان دی پیرت پئی اے اوہ لے سال دے مکن اُتے بیتے ورھے دے پنجابی ادب دے جائزے لکھنا ایہہ عام کر کے اخباراں رسالیاں راہیں آوندے نیں ایہہ رجحان اردو ادب دے جائزیاں دی ویکھیا دیکھی پچھلے دہاکے وچ شروع ہویا سی ایہناں جائزیاں وچ ورھے وچ چھپیاں گل کتاباں توں اڈ رسالیاں اخباراں ریڈیو ٹیلیوژن راہیں سامنے آون والا پنجابی دا منظوم تے نثری ادب شامل کیتا جاندا اے کئی جائزے تے اخباراں راہیں قسط وار دی آوندے نیں مکمل جائزیاں توں اڈ وکھ وکھ انگاں اُتے وی جائزے سامنے آئے نیں جیویں بیتے ورھے دی پنجابی کہانی، بیتے ورھے دا پنجابی انشائیہ وغیرہ ایہناں جائزیاں دے حوالے نال بیتے ورھے وچ چھاپے چڑھے ادب دی رفتار تے ادب دے دوجے رجحاناں نوں بڑے سوہنے طریقے نال سامنے لیاندا جا رہیا اے ایس سلسلے وچ اسلم رانا، راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک)، مشتاق کنول، ڈاکٹر طاہر تونسوی، محمد ریاض شاہد، ناصر رانا، دے جائزے ودھیرے شائع ہوئے تے مقبول ہوئے ایتھوں متاثر ہو کے کتاب لڑی، لکھاری جیا موسیٰ لاہور (مرتب: اقبال زخمی) نے ۱۹۸۳ء دا جائزہ نمبر (۱۹۸۴ء) شائع کیتا لے جس دے شروع وچ راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) دا ۱۹۸۳ء دے ادب دا مکمل جائزہ شائع ہویا اے تے ۱۹۸۳ء وچ چھپن والیاں نثر تے نظم دیاں پنجابی کتاباں اُتے اڈو اڈ نقاداں دے تبصرے شامل نیں ایہہ بلاشبہ پنجابی دے تنقیدی تے تحقیقی ادب وچ اک نواں رجحان کہیا سکدا اے۔

پنجابی تنقید تے تحقیق دا ایہہ مختصر جائزہ سرکڈھویں مہاڑاں تے رجحاناں دے حوالے نال پیش کیتا گیا اے ساں نوں ایس گل دا احساس اے کہ ویلے تے تھاں دی گھاٹ پاروں بہت

سارا کھوج پرکھ دا کم ستے ناں رہ گئے ہون گے پنجابی ادب دے چیراں دے خادم ہون دے
ناطے راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) ایہہ عرض کرن دی جسارت کردا اے کہ قیام پاکستان
توں لے کے حال دی گھڑی (اگست ۱۹۸۴ء) تیکر دے ادبی رجحاناں نوں ایس اکھوں اوہلے نہیں
رکھیا تے نہ ای ایس جائزے وچ اوس نوں نظر انداز کیتا اے راقم دے نقطہ نظر نال بہت
سارے سجناں نوں اختلاف ہو سکدا اے پر راقم نے ایہہ ساریاں گلاں قومی جذبے تے نیک
نیتی نال کیتیاں نیں۔ ایس سارے دور نوں ایس جائزے دے حوالے نال مجموعی پکھوں ویکھن
نال جیہڑی گل نتر کے سامنے آؤندی اے اوہ ایہہ اے کہ پنجابی کھوج تے پرکھ اُتے قیام پاکستان
توں جھبدے ای مگروں سنجیدہ پدھر اُتے کم شروع ہو گیا سی ایہہ ویلے دے نال نال پکیاں
پیراں اُتے کھلوندا رہیا اے ایس وچ جدید دھاراں دے نال نال قومی تے ملی نقطہ نظر نتھاں
بنائی اے تے ہولی ہولی ایہہ رجحان پنجابی کھوج تے پرکھ دی پچھان بن گیا ایہدا اثر تخلیقی
ادب اُتے پہلاں وی پیا سی تے ہُن وی پے رہیا اے ایس نال سانوں اک فائدہ ایہہ ہویا اے
کہ ساڈا لکھن والا تے پڑھن والا ہُن نرے علاقائی حوالے نال نہیں سگوں قومی تے ملی حوالے
نال ادب نوں لکھدا پڑھدا اے راقم دا ایہہ احساس اے کہ پاکستان دے قومی تے علاقائی
ادباں وچ آفاقی قدراں تے مقامی قدراں دے نال نال اک مشترک قدر اسلامی دی موجود
اے جیہڑی قومی تے علاقائی ادباں نوں اک دوسرے دے نیڑے لیاؤندی اے سانوں ایس
قدر دی قدر کردیاں قومی تے علاقائی ادباں وچ ایس نوں ودھ توں ودھ فروغ دینا چاہیدا
اے تاں جے جس مقصد لئی اساں پیارا وطن پاکستان بنایا سی اسی زیادہ توں زیادہ اوہدے
نیڑے ہو سکیئے تے ایہو ویلے دی لوڑ اے۔

پاکستانی پنجابی ادب دے دس ورھے (۱۹۷۱ء – ۱۹۸۱ء)

اجو کے سمے وچ کسے وی علم یاں ادب بارے ایہہ گویڑ لان لئی کہ اوہدے اڈو اڈ موضوعاں تے کیہ کجھ کم ہو چکیا اے کھوج کاراں کول بڑا سچا سندر ببلیوگرافی یاں کتاب واقفی اے (وشیاں) ببلیوگرافی یاں کتاب واقفی اک اجیہی کنجی اے جیہڑی قوماں اُتے ورھیاں دے سانبھے ستھرے اَن مُلے خزانیاں دے منہ کھول دیندی اے۔ پنجابی ادب ہمیش ای اک امیر ادب رہیا اے ایہدے لکھاریاں نے ہر دور وچ رج کے لکھیا اے دور پچھوکڑا وچ بیتے ویلے دا وڈھیرا ادب ساڈے ویکھتے وچ نہیں وی آیا تاں وی ایس دی ہوندیاں وڈھیریاں شہادتاں مل جاندیاں نیں ایہو کارن اے کہ پنجابی زبان دی لسانی (بھاشائی) روایت وی سینکڑیاں ورھیاں دی اے تے ادبی (ساہتک) روایت وی سینکڑے ورھیاں دی اے قیام پاکستان توں بعد جدوں پنجابی ادب نوں جدید (ادھونک) لیہاں اُتے ٹورن دا اُدّم تے آہر کیتا جان لگا تے ادب تے زبان بارے واقفی نوں وی اک اوچیچ دتی جان ڈیہہ پئی چالو دہاکے دے شروع وچ کھوج کاراں نے ادب بارے جانکاری نوں کٹھیاں کرن ول گوہ کیتا ایہہ کم پہلاں ماڑا چنگا ادب بارے تذکرے تاریخاں لکھن والے کر دے سن پر جاپدا اے کہ اوہناں نوں ببلیوگرافی یاں کتاب واقفی دے گُناں دا کوئی بوہتا احساس نہیں سی چالو دہاکے وچ ۱۹۷۲ء وچ راقم الحروف نے فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی اک ببلیوگرافی یاں کتاب واقفی مرتب کیتی۱ جس وچ گھٹو گھٹ ساڈھے پنج ہزار پنجابی کتاباں بارے جانکاری دتی گئی سی ایہدے مگروں پاکستان

۱۔ شہباز ملک، فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں، مقالہ ایم اے (پنجابی)، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ۱۹۷۲ء، ص ۳۵

نیشنل بک سنٹر نے "پنجابی کتابیں" دے سرناویں نال کوئی ساڈھے تن ہزار پنجابی کتاباں دی فہرست چھاپی ایہناں دوناں کماں نوں ودھیرا اسلاہیا گیا ۱۹۷۸ء وچ راقم الحروف نے پاکستانی دور (۱۹۴۷ء - ۱۹۷۸ء) وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی ببلیوگرافی یاں کتاب واقفی وکھ مرتب کر کے چھپیا ہی "کھوج" (۱) شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی وچ چھاپ دتی، انج پاکستانی پنجابی ادب بارے بااعتبار جانکاری شیشہ ہو کے سامنے آگئی، اج جدوں پچھلے دہاکے وچ پنجابی زبان تے ادب وچ ہوئے کم بارے جانکاری دی لوڑ پئی اے تاں کھوج دے ایسے ببلیوگرافی یاں کتاب واقفی دے سندر نے ای آگوائی کیتی اے ایہو سندر ہتھ پوان میدانے بنتریا اے ایسے دا سہدقم ایس گل دا اُگھ سُگھ ملیا اے کہ پاکستانی پنجابی ادب دے دہاکے ۱۹۷۱ء - ۱۹۸۱ء وچ پچھلے دو دہاکیاں نالوں دی ہر پکھوں ودھ کم ہویا اے گویٹر لائیاں پتہ لگدا اے کہ ایہناں دساں ورھیاں وچ پنجابی دیاں گھٹو گھٹ تن چار سو کتاباں چھپیاں ایہناں وچ شاعری دے مجموعے (سنگرہ) تے پرکھ تے کھوج دیاں کتاباں سو، سو دی گنتی وچ، ناول سولاں ڈرامے چھ نکی کہانی دے مجموعے (سنگرہ) ۱۳، سفر نامے ۲ ترجمے دیاں کتاباں ۲۵ رسالیاں دے ۷ خاص نمبر تے دوجیاں متفرق تے پھٹکل کتاباں جنہاں وچ جیونی، ہسونے لیکھ یاں انشائیے، تاریخی کتاباں، خط پتر، مڈل، ہائی کالج تے یونیورسٹی دے پدھر دیاں نصابی کتاباں تے بالغاں دی پڑھائی دیاں ودھیریاں کتابڑیاں سبھ شامل نیں۔ کتاباں توں اڈ ایس دور دے اخباراں تے رسالیاں وچ چھپن والا پنجابی ادب ایہناں کتاباں وچ دے پنجابی ادب توں دوونا ئینا اے ایہہ ادب وی اک محفوظ تے پکی پیڈی شکل وچ موجود اے۔

ایس عرصے وچ شاعری دے جیہڑے مجموعے سامنے آئے ایہناں دی گنتی جویں کہ عرض کرچکا آں سو، سوا سو دے نیڑے تیڑے اے ایہناں وچ پُرانے لکھن والیاں دیاں لکھتاں وی شامل نیں تے نویں لکھن والے وی اپنیاں اُتّ مُلیاں لکھتاں نال پنجابی زبان تے ادب دے بھنڈار وچ وادھا کردے نظر آؤندے نیں ایہناں وچوں کجھ ایہہ نیں:۔

رؤف شیخ (بلدا شہر ۱۹۷۱ء) عارف عبدالمتین (اکلاپے دا مسافر ۱۹۷۲ء) انور مسعود (میلہ اکھیاں دا ۱۹۷۴ء) اکبر کاظمی (دیلے دا منشور ۱۹۷۵ء) غلام یعقوب انور (رحمن دی کھاری ۱۹۷۵ء)

اختر کاشمیری (بولدے پتھر ۱۹۷۶ء) اسمٰعیل بھٹی (تاہنگاں دی لو ۱۹۷۶ء) قیوم نظر (توں تے میں ۱۹۷۷ء) منیر نیازی (رستہ دسن والے تارے ۱۹۷۸ء) منظور وزیر آبادی (ویلے ہتھ نیاں ۱۹۷۸ء) اجمل وجیہہ (چادر زخماں دی ۱۹۷۹ء) اختر لاہوری (اختر دے بول ۱۹۷۹ء) یونس احقر (سوچ داسفر ۱۹۷۹ء) راشد حسن رانا (چپ چپیتی شام ۱۹۸۰ء) تنویر بخاری (شیشہ ۱۹۸۰ء) تے سلمان سعید (سجرے حرف ۱۹۸۱ء)۔

ایہہ شاعر تے ایہہ شاعری سمولچی دیگ وچوں دانہ دانہ پرکھن تے معیار (پدھر) بارون ایس دور دی شاعری دا گوڑھا لاں دا اہر کرن لئی نتارے گئے نیں انج ایس سمے دے سارے شاعر ای اہم نیں، ایہناں نمائندہ لکھتاں نوں ویکھن واچن نال ایس گل دا احساس ہوندا اے کہ ایس دور دی پنجابی شاعری اجو کے جگ وچ ابھر رہی عالمی پدھر دی سوچ نال اپنے آپ نوں سچے ڈھنگ نال جوڑدی دسدی اے ایہدے نال ای ایہہ کہ ایہہ شعری ادب اپنے آلے دوالے اپنے دیس وطن ایہدے نظریئے تے ایہدی دھرتی نال گوہڑا جوڑ میل رکھدا اے ایس دور دی شاعری توں مجموعی طور تے جنہاں رجحاناں دی دس پیندی اے اوہ کجھ انج نیں:

(۱) اکلاپے دا احساس
(۲) پرانیاں تے صحت وند قدراں دا اجوکے مادی دور وچ مدھولے جان دا نوحہ
(۳) منافقتی دا اجوکی رہتل وچ عام ہونا ایہدا احساس تے ایہدے خلاف نفرت
(۴) اجوکے دور وچ ہر پاسے EXPLIOTATION یعنی دھرو بنان دے عمل دا عام ہونا
(۵) برائیاں، تنزلی تے معاشرتی کوجھاں نوں دور کرن دا عزم
(۶) ادب وچ لادینیت دی تھاں ایمانیات دا رجحان
(۷) وطن دی ایکتا دے ٹٹن دے ردعمل بارون ماڑو طاقتاں دے خلاف نفرت تے جہاد دا جذبہ
(۸) پنجاب دی روائتی بہادری، انکھ تے آزادی اُتے مان تے ایس دے حوالے نال وطن دی انکھ آزادی تے خود مختاری دی رکھیا دا عزم۔
۹۔ محکوم منکھتا انسانیت لئی ہمدردی دا اظہار وغیرہ

ایہہ مجموعی رجحان نیں ایس دور دے شعری تے کسے حد توڑی نثری ادب دے سانجھے کھول

ایہہ گلاں ایس دور دے ادب وِچ مِلن گیاں اُنج ہر لکھاری دا اپنا مہاندرا تے اوہدی شاعری دی نویکلی رُوپ ویکھاوی اے پر حال دی گھڑی اسی وکھو وکھ شاعراں اُتے ویلے دی گھاٹ پاروں گل نہیں کر سکدے ایہناں سانجھے رحجاناں دیاں کجھ ونگیاں دین نال ایہہ گل مزید نتر آوے گی کہ ایس دور دا لکھن والا بیان دے کیہڑے پیٹرن اختیار کردا اے تے اوہدی زبان دی روپ ریکھا کیہی کو اے۔

اکلاپا جیہڑا اجوکے دور دے گھٹ وگھٹ ساریاں ای ترقی وند زباناں دے ادب وِچ آیا سائنس دیاں کاڈھاں پاروں فاصلیاں دے گھٹ ہون دی دین اے ایہہ رحجان تے ایس دور دے گھٹ وگھٹ ہر شاعر وِچ لبھدا اے عارف عبدالمتین ہوراں تے اپنے شعری مجموعے (سنگرہ) داناں ای " اکلاپے دا مسافر " رکھیا اوہ اک تھاں لکھدے نیں

میرا ہردا
پھوڑے وانگوں دُکھدا اے

میرا اندر
ہمی ہمی اگ دے کارن دُکھدا اے

میں نروان دا کھوجی ہاں
جنگل جنگل، بیلے بیلے
مکتی ڈھونڈدا پھردا ہاں [1]

نوجوان شاعر اجمل وجیہہ دا آکھنا اے

جتھراں میرا کوئی سجن بیلی نہیں
سارا دن سڑکاں تے کلا پھرناں میں
میتھوں میرا تھاں ٹکانہ پچھدے او
اکلاپے دے جنگل دے وِچ رہناں میں [2]

۱۔ عارف عبدالمتین: اکلاپے دا مسافر، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۳۷

۲۔ اجمل وجیہہ، چادر زخماں دی، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۲۲

ایوکے دور وچ انسان اپنی ترقی کرن دے ہوندیاں ہویاں وی آپو دھاپی دا شکار اے مادی قدراں دے اُبھرن پاروں خودغرضی وچ وادھا ہو چکیا اے جدوں شاعر ایہہ کجھ ویکھدا اے تے اوہ کُر لا اُٹھدا اے کہ اصل انسانی قدراں قیمتاں ایہہ تے نہیں اصل انسانی قدر تے ایہہ اے کہ انسان اک دوجے دا واہرُو بنے ۔

پروفیسر اسمٰعیل بھٹی اپنی اک نظم وچ سمے دے ایس دکھانت دا نقشہ انج کھچدے نیں۔

ہر کوئی اپنی ذات اچ ڈبیا
چائیں چائیں
اپنی موت دی گودی بیٹھا
رُڑھدا جاوے
آسوں پاسوں آؤندیاں سوہنیاں سوہنیاں واجاں
ویکھدا خوشیاں دے پھُل کھِڑدے
نچدیاں اکھاں
مِٹھ رسیلے
ات جوانی
جد دُکھ بھریاں کُوکاں آکھن نال خدا دا
ہتھ تے پھڑ لئو
سووٹ متھے پا کے کہندا
توبہ توبہ ! اکیھنوں آکھاں؟[1]

سلیم کاشر ایوکے دور دے اک اچ پدھرے شاعر نیں ایہناں دا پہلا شعری مجموعہ (سنگرہ) تتیاں چھاواں ۱۹۶۳ء وچ چھپیا سی تے دوجا سر گی دا تارا ۱۹۷۸ء وچ سلیم کاشر اک آدرشی شاعر اے اوہدیاں سوچاں موجب اوہدے اَسّے دو آلے دی مُنکھتا پیار، ہمدردی

---

[1] اسمٰعیل بھٹی، تاہنگاں دی لو، لاہور ۱۹۷۸ء ص ۶۶

تے ساتھ سوہپن نال بھری ہونی چاہیدی اے۔ منافقت تے منافرت دی ہوند شاعر نوں دکھی کر دی اے اوہ کڑ لا مُٹھدا اے معاشرے دے کوجھاں نوں شیشہ وکھاندا اے ادہا اگڈ انجھدا اے ؎

چہرے اندر دا نہیں شیشہ اندر نیں طوفان بڑے
سچ لکاون دے وچ ماہر ہو گئے نیں انسان بڑے [۱]

عارف عبدالمتین ہوراں منظور وزیرآبادی نوں "اک آدرش پرست شاعر" آکھیا اے [۲]۔ منظور کول اک مثالی رہتل لئی وڈھیریاں خواباں نیں آساں سدھراں تے خواہشاں نیں ایہہ سبھو کجھ اوہ نیکی، اُساری تے انسان دوستی دے حوالے نال چاہندا اے اوہ اپنی ایس مثالی دنیا نوں آلے دوآلے دی کرڑتن توں دور رکھنا چاہندا اے ایس لئی موجود رہتل دے کوجھاں دا نتارا وی کر دا اے تے اوہناں تے طنز وی کر دا اے۔

ساڈے لئی تے مشکل ہویا تیرے شہر چ رہنا ؎
تیرے شہر دے وسنیکاں دے رنگ چٹے دل کالے

یاں ؎

اس دنیا دے لوک منافق کیہ اعتبار ایہناں دا
منہ تے صفتاں کرن تے مگروں لج کے کرن برائیاں [۳]

EXPLIOTATION یاں دُھر بنان دا عمل اک اجیہا عمل لے جیہڑا ہر بیمار معاشرے وچ ضرور موجود ہوندا اے اجوکے سمے وچ انسان انسان نوں دُھر بناندا اے قوماں قوماں نوں دُھر بناندیاں نیں طاقت ور کمزور نوں دُھر بناندا اے بھرا بھرا نوں دُھر بناندا اے ایہدا کارن معاشرے وچوں روحانی قدراں قیمتاں دی گھاٹ تے انسان وچ حیوانی قدراں دا اُبھر آونا اے ساڈے شاعراں ایس دکھانت نوں اپنیاں لکھتاں وچ بھرپور انداز وچ لیاندا اے یونس احقر

۱۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، ۱۹۷۸ء، ص ۷۳

۲۔ منظور وزیرآبادی: ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۹

۳۔ منظور وزیرآبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۷

دی غزل دا اک شعر ویکھو ڈھر بناں دے عمل دی دس دی پانداں اے تے اظہار دا نویکلا انداز وی نتسار دہیاں اے ؎

بھار گھٹاں دے ناں تے بہتے دعویدار ہمدردی دے
گھڑیاں کڈھ کے ہور وی سوڑا کر گئے نیں زنجیراں نوں [1]

پنے اَپنے دو آلے وچ منفی قدراں نوں نتارن دے سلسلے وچ ساڈے شاعراں دو ڈھنگ اپنائے نیں اک اوہ شاعر نیں جیہڑے منیر نیازی وانگ معاشرے وچ دیاں برائیاں، منفی قدراں تے کوجھاں نوں انساناں دی وستی وچ اَوڑیاں چڑیلاں تے بڈاویاں دے روپ پیش کر کے خوف دا اک سماں پیدا کر دے نیں اوہناں دے نیڑے ہر اک خوف دا اک ردعمل ہوندا اے تے ایس خوف نوں دور کرن دا احساس، ایس حوالے نال اوہ معاشرے دی اصلاح کرن دا چارا کر دے نیں دوجی قسم دے شاعر ایہناں منفی قدراں تے کوجھاں دے مُکھ توں پردہ چُک کے اک آدرش پرست وانگ اک مثالی معاشرے دا نقشہ ڈولدے تے اوہنوں اپنی سطر کر کے پیش کر دے نیں منظور وزیر آبادی تے سلیم کاشر ایسے قسم دے شاعر نیں پہلی قسم دے شاعراں بارے تنویر بخاری دا اکھنا اے ؎

پہلے ای دلگیر اے دنیا وچاری شاعـرا
گیتاں وچ بے آسیاں دا زہر نہ دیویں رلا [2]

آدرش پسند شاعراں کول منفی قدراں دے مقابلے وچ عزم تے ہمت اے منظور وزیر آبادی کہندا اے ؎

جیٹھی دودھ فضا وچ اوہ تے وانگ غبارے اڈوے نیں
غرضاں دے کالے پتھر دا جنہاں تے نہیں بھار کوئی [3]

سلیم کاشر دا اکھنا اے ؎

۱۔ یونس احقر : سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۳۲

۲۔ تنویر بخاری : شیشہ، کرڈیال کلاں۔ ۱۹۸۰ء، ص ۴۳

۳۔ منظور وزیر آبادی : دیلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۷

لے کے جال شکاری دا اُڈجاندے پنچھی پراں نوں جھہڑے سیٹدے نہیں
ہوس کاراں دے شوق دا بن لقمہ کونجاں بھلیاں جدوں اڈاریاں نوں[1]

یونس احقر دا بیان اے سے

ہمت اگے کوئی اوکڑ اٹک کدی نہیں سکدی
اپنے سنگ اڈالیندے نیں مٹی دا ورو سلے[2]

یاں سے

پھل لگدے نیں اوڑک اوہناں رُکھاں نوں
جو ویلے ویاں تتیاں، ٹھنڈیاں جرُدے نیں[3]

ایس سمے دے اُگھے شاعر تنویر بخاری تے ہور ی ڈھنگ اپنایا اے اوہ لکھدا اے کہ اوکھن والے رہتل وچ بے آسی نہ کھنڈ اسگوں انسان نوں ایہہ گل دس کہ رب دے جیاں یعنی انساناں دی قدر کرنی چاہیدی اے اوہدا خیال اے کہ ایتھوں انسان نے ای انسان دے دکھ دور کرنے نیں تنویر لکھدا اے سے

لکھ، کرداروبندیاں دا بندے ای ہوندے نیں انت
بن ویاں ناہیں مشیناں روگیاں کارن دوا[4]

مطلب ایہہ اے کہ اجوکے دور دی نویں شاعری نے حیاتی بارے اپنا رویہ مثبت ای رکھیا اے حالات دی ناسازگاری دے ہوندیاں ہویاں حیاتی نوں سنوارن، حیاتی نوں پیار کرن، حیاتی دی قدر کرن دی پریرنا دتی اے[5]

۱۔ سلیم کاشر: سرگی دا تارا، لاہور ۱۹۷۸ء، ص ۵۱

۲۔ یونس احقر: سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۷۶

۳۔ اوہی ، ص ۵۷

۴۔ تنویر بخاری: شیشہ، کڑیال کلاں۔ ۱۹۸۰ء، ص ۴۳

۵۔ سرفراز حسین قاضی: نویں نظم، ۱۹۷۶ء، ص ۱۷

ایس دور دی شاعری دے ایس فکری انگ توں اڈ صرف ادب یاں باریک جذبیاں نوں ٹُنبن دا آہر کرن والا ڈھنگ وی لبھدا اے ایس گل نوں انج وی آکھیا جاسکدا اے کہ اوہ شعر جس توں فکر دنے نال نال حظ (سواد) وی لیا جاندا اے اوہ وی ودھیرا موجود اے تے حقی گل اے جے ایہہ موجود نہ ہووے تے شاعری وعظ نصیحت تے اوہ وی رُکھی پھِکی ہوندی اے ایہو ڈھنگ اے جیہڑا شعر نوں تے شاعری نوں ہرمن پیارا بناندا اے، ایس دور دی شاعری وچ غزل پر دھان نظر آؤندی اے ایہدے وچ ایہہ دونویں ڈھنگ سانوں ملدے نیں فکری ویروا اسی کرآئے آں، ہُن ذرا دوجا انگ دیکھو اختر کاشمیری اپنی اک غزل وچ ایہہ لکھدے نیں۔

ے میرے دل وچ اک بے دردی پیار دی اگ کجھ اے بالی
ہُن میں یار رو مردیاں تائیں سورج وانگوں جلدا رہساں گا[1]

غلام مصطفٰی بسمل اک نوجوان شاعر اے اوہدی غزل دا اک شعر دیکھو

ے اوہدی نیویں اکھ دی شوخی دل دے ویہڑے وچ
شوق دے گھنگھرو بنھ بنھ نچدی لیندی دل پرچا[2]

پروفیسر انور مسعود ساڈا ایہا شاعر اے جس نوں گل بنا سوار کے کرن دا ڈاڈھا ڈھنگ آؤندا اے "میلہ اکھیاں دا" وچ دیاں ودھیریاں نظماں طنز تے ہاس رس نال بھرپور نیں ایہہ اک پاسے معاشرے وچ دیاں کوجھاں کُڑتناں تے کوریتیاں نوں نتاردیاں نیں تے دوجے پاسے اظہار دے من موہویں بیان نال "حظ (سواد) جمیا کرن دا آہر وی کردیاں نیں اوہناں دی مشہور نظم "اج کیہ پکائیے" ساڈی پرانی لوک نقل تے ادھارا اے جیہڑی جی حضوری رہتل دا کچا چٹھہ کھولدی نظر آؤندی اے، نظم مکالمے وچ اے ایہہ ڈھنگ انور مسعود توں پہلاں حکیم شیر محمد ناصر نے اپنایا سی انور مسعود دی نظم دا کجھ حصہ ملاحظہ فرماؤ ے

چودھری : اج کیہ پکائیے دس تیرا کیہ خیال اے؟

---

۱. اختر کاشمیری: بولدا پتھر، لاہور۔ ۱۹۷۶ء، ص ۵۵

۲. ماہنامہ "لہراں" لاہور۔ جولائی ۱۹۸۰ء، ص ۳۲

رحماں : میں کیہ خیال دساں میری کیہ مجال اے!

چودھری : رحمیاں چل اج پھیر چسکے ای لا لیئے

لبھ جان چنگیاں تے بھنڈیاں پکا لیئے

رحماں : واہ واتساں بجھیاں نیں دل دیاں چوریاں

میرا وی ایہہ دل سی پکائیے اج توریاں

توآں والی بھنڈی ہووے پوٹا پوٹا لمی ہووے

ہری تے کچور ہووے سوہنی ہووے کُولی ہووے

وچ ہون بکرے دی پُٹھ دیاں بوٹیاں

نال ہون چھنڈیاں تندور دیاں روٹیاں

مکھنے دا پیڑا ہووے لسی دا پیالہ ہووے

بھنڈیاں دے نخرے تے گرم مسالہ ہووے

بھنڈیاں بنانا وی تے کوئی کوئی جان دا

رِھناں پکانا وی تے کوئی کوئی جان دا

اُٹھاں پھیر چودھری جی پھڑاں میں تیاریاں

بھنڈیاں بناواں اج رج کے کراریاں

چودھری : رحمیاں ہزار ہون مزے دار بھنڈیاں

ہوندیاں ~~نیں بھوں~~ ایلس دار بھنڈیاں

رحماں : دفعہ کرو چودھری جی سبزیاں دی تھوڑ ، لے

سانوں ایہہ لسوڑیاں دی لیس دی کیہ لوڑ لے

بندہ کاہنوں بھنڈیاں دی لیس دی ہواڑ لے

ایہدے نالوں پُولی دی سرلش بھاویں چاڑھ لے[۱]

۱. شہباز ملک (مرتب ، مدیر) : ادبی مہکاں ، لاہور ۔ ۱۹۸۰ء ، ص ۹۸

جتھوں تیکر ایس دور وچ دی شاعری وچ شعر دیاں اڈو اڈ بنتراں دا تعلق اے ایس دور وچ نظم تے غزل دوتویں مقبول رہیاں، غزل نے اپنا روایتی رنگ چھڈیا ایہدے وچ رمز تے اشارہ تے او ہور رہیا ایہدے مضمون "محبوب دیاں گلاں تے محبوب نال گلاں" توں اگے ٹرکے" زمانے دیاں گلاں تے زمانے نال گلاں" تیکر دی اپڑ گئے جتھوں تیکر نظم دا تعلق اے ایہدے مضموناں وچ وی اک وشالتا آئی ایہدی بنتر وچ وی کئی تجربے کیتے گئے پابند نظم توں اڈ آزاد نظم، معرا نظم ایتھوں تیکر کہ نثری نظم ہوند وچ آئی پر پنجابی وچ صرف آزاد نظم ای چل سکی ایس وچ وزن موجود ہوندا اے بحر توڑی جاندی اے قافیہ تے ردیف توں آزادی حاصل کرلئی جاندی اے، ایہہ نظم پنجابی دے ایس دور دے تقریباً سارے ای اگھے شاعراں نے کامیابی نال لکھی انج ایس دور دی شاعری بھرپور شاعری اکھوا سکدی اے۔

جتھوں تیکر ایس دور دی نثر دا تعلق اے ایس دہاکے وچ ایس بارے اناں دا کم ہویا سکوں ایہہ آکھیا جائے تے حق گل ہووے گی کہ ایس دہاکے وچ نثر وچ نظم نالوں ودھ کم ہویا اے ناول، ڈرامہ، نکی کہانی، تنقید (آلوچنا) کھوج، سفرنامہ، انشائیہ (ہاس رس)، جیونی وغیرہ سبھ کجھ رچیا گیا۔

قیام پاکستان توں اج توڑی کل ۱۰۶ ناول لکھے گئے جنہاں وچوں ۱۲، ایس دہاکے وچ ہوند وچ آئے ناولاں دا ویروا انج اے، ظفر لاشاری (نازو ۱۹۷۱ء) محمد باقر (ہٹھ ۱۹۷۲ء) راجہ محمد احمد (کھیڈ مقدراں دی ۱۹۷۴ء) احمد سلیم (ناولٹ نال میرے کوئی چلے ۱۹۷۶ء) رضیہ نور محمد (بلدے دیوے ۱۹۷۶ء) آغا اشرف (ناولٹ رل اک دیوا ۱۹۷۵ء، تیجے تریل دے ۱۹۷۶ء) فخر زماں (ست گواچے لوک ۱۹۷۶ء اک مرے بندے دی کہانی ۱۹۷۷ء) مستنصر حسین تارڑ (پکھیرو ۱۹۷۶ء) احسان بٹالوی (اک اجڑ سوی کہانی ۱۹۷۸ء) غلام حسین سہیل (ناولٹ ٹاہلیاں دی چھاں ۱۹۷۸ء) تے اصغر شامی (ریت ۱۹۸۱ء) محمود احمد قاضی دا ناولٹ "مٹی دیاں مورتاں" ماہنامہ "وارث شاہ" ملتان دے مارچ ۱۹۷۷ء دے شمارے تیکر آکے مکمل ہویا جدوں کہ افضل احسن رندھاوا نے ماہنامہ "لہراں" لاہور وچ اج کل "پندھ" شروع کیتا اے۔

انج تے ایہناں وچوں ہر ناول تے ناولٹ بارے ودھیریاں گلاں ہوسکدیاں نیں پر ونگی بھاروں کجھ دا ویروا ای کیتا جاندا اے۔ محمد باقر دے ناول "ہٹھ" نوں کردار دا ناول آکھیا جا سکدا اے کیوں

جے ایہدی کہانی تے پلاٹ ایہدے مرکزی پاتر "اچھے" دے آلے دوآلے گھمدے نیں ایس ناول وچ
بھیم مکالمہ اے، "حیاتی گزاران لئی وڈا جگرا چاہیدا اے بھاویں صبر تے حوصلہ نہ ہووے تے گل نہیں
بن دی"[۱] ایہہ مکالمہ کئی وار آؤندا اے لکھاری نے ایس مکالمے نوں کتاب دے شروع وچ وی درج کردتا
اے ایس ناول دے ہیرو اچھے نوں پالنے توں چھیکڑلے سمے تیکر اجیہے حالیاں وچوں لنگھنا پیندا اے
جتھے ہر تھاں اوہنوں دُھر بنایا جاندا اے لوک اوہدی سادگی توں ناجائز فائدہ چُکدے نیں پر اوہ جین دا
"ہٹھ" نہیں ہاردا اپنی ساری حیاتی وچ اوہ دُھر تے بن دا اے پر کسے نوں دُھر بناندا نہیں، لکھاری
تے ایہہ کردار تخلیق کر کے ایہدے توں معاشرے وچ واکھوٹ تے ہار سنگار دا کم لیا اے تے ڈاڈھا
کامیاب اے۔ لکھاری اپنے ناول نوں ایہناں سطراں اُتے ختم کردا اے:

"ایہہ انسانیت دی عزت مُڑدی جاندی جے جدوں تیکر ایس دنیا وچ ایہناں
جیہے لوک جمدے تے وڈے ہوندے رہن گے انسانیت نوں کسے کولوں بھج نہیں
آؤن لگی"[۲]

دل اک دیوا، آغا اشرف دا ناولٹ اے جیہڑا پیار وچ ناکام ہوئے لوکاں دی داستان اُلیکدا
اے پیار وچ ناکامی ایہناں لوکاں نوں پاگل خانے تیکر اپڑا دیندی اے، ست گواچے لوک تے اک
مرے بندے دی کہانی، لکھاری بھانے گواچے پنجاب نوں بھالن دی وار تا اے جیہڑی اشلیلتا تے
سیاسی کج روی پاروں پٹڑیوں لہہ کے سرکار دے ہتھوں منبط ہو گئے، مستنصر حسین تارڑ نے اپنے
ناول پکھیرو وچ دُھر بنان دے عمل نوں علامتی رُوپ دے کے پیش کیتا اے پر اوہ وی دوھیریاں
تھانواں تے فحش ہو گیا اے ایہہ ناول وی پاکستانی معاشرے وچ کوئی تھاں نہیں بنا سکیا، ناول
نازو تے نال میرے کوئی چلے، قیام پاکستان توں پہلاں دے معاشرے نوں اُلیکدے نیں، ویکھیا جاوے
تے ناول دے کھیتر وچ اجے تجربے ہو رہے نیں اک ادھے ناول توں اڈ باقی ناول، تجربہ برای
لگدے نیں۔

ناول دے مقابلے وچ پاکستان دی نکی کہانی تکنیک دے پکھوں اجوکی تے جدید را دھونک

۱۔ محمد باقر: ہٹھ، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۱۸۹

کہانی دا پورا پورا مہاندرا رکھدی اے پنجابی کہانی قیام پاکستان توں پہلاں ای اپنا اک تھاں بنا چکی سی پاکستانی دور وچ ایس ودھیری ترقی کیتی اے ہن تیکر سینکڑے کہانیاں چھپ چکیاں نیں کہانیاں دے ایس دہاکے وچ کل ۱۲ مجموعے (سنگرہ) چھاپے چڑھے جدوں کہ رسالیاں تے اخباراں وچ اتاں دیاں کہانیاں چھپیاں کہانیاں دے چھپے مجموعیاں وچ نذر فاطمہ دا مجموعہ کاغذ دی زنجیر (۱۹۷۲ء) انور علی دا کالیاں اٹاں کالے روڑ (۱۹۷۲ء) رن تلوار تے گھوڑا (۱۹۷۳ء) افضل احسن رندھاوا دا کہانیاں دا مجموعہ سُتے لہو دی خوشبو (۱۹۷۳ء) سلیم خان گمی دا مجموعہ، مشتاق باسط دا کچیاں کندھاں (۱۹۷۴ء) اکبر لاہوری دا اکبر کہانیاں (۱۹۷۶ء) شفقت سلطانہ دا چانی دے روپ (۱۹۷۶ء) غلام مصطفیٰ بسمل دا ہسدیاں سولاں (۱۹۷۶ء) مسرت کلانچوی دا اچی دھرتی جھکا اسمان (۱۹۷۶ء) خالدہ ملک دا زلفاں چھلے چھلے (۱۹۷۷ء) تے عامر فہیم دا جاگدی اکھ دا خواب (۱۹۷۸ء) اقبال صلاح الدین دا کونج کہانی (۱۹۷۹ء) تے شاہین آرا ہردا آہلنا تے اڈاری (۱۹۸۰ء) با بو جاوید گرجاکھی دا بوکاٹا (۱۹۸۱ء) شامل نیں۔

ایس دہاکے وچ رسالیاں وچ جنہاں کہانی کاراں دیاں بوہتیاں کہانیاں چھپدیاں رہیاں ایہناں وچ محمد منشا یاد، حنیف باوا، ہادی عبدالمنان، شارب انصاری، فوزیہ نقوی، رفعت، عذرا اصغر، حسین شاد، حنیف چودھری، مہر کاچیلوی، کلیم شہزاد، ظفر اقبال ڈوگر احمد شہباز خاور تے اقتدار واجد دے ناں سرکڈھویں نیں۔

پاکستانی پنجابی کہانی دا پہلا دہاکہ نواز دا سی جس ڈوہنگھیاں شاماں (۱۹۶۰ء) لکھ کے پنجابی کہانی نوں سکھراں تے اپڑا دتا سی۔ دوجا دہاکہ رفعت دا اے جس دے افسانیاں دا مجموعہ "اک اوپری کُڑی" ۱۹۶۸ء وچ چھپیا تیجے دہاکے وچ بہت سارے کہانی کاراں پنیاں اُچ پدھر دیاں لکھتاں لے کے پنجابی ادب دے بھنڈار وچ وادھا کردے جاپدے نیں ایہناں وچوں افضل احسن رندھاوا دا اپنا اک رنگ اے رن تلوار تے گھوڑا وچ دیاں کہانیاں دا ماحول بوہتا کر کے قیام پاکستان توں پہلاں دا اے افضل احسن زیادہ سکھ کردار چن دا اے اوہدے خیال وچ ایہناں کرداراں وچ مردانگی وی اے تے پنجاب دی رہتل دی سوگندھی ایہو کارن اے کہ اوہدے افسانیاں وچ عام کر کے ڈانگاں، ٹکوے، بلم برچھیاں للکرے، منہ زور گھوڑیاں تے واوریاں نال گلاں کردے گھوڑے احمد ندیم قاسمی دے لفظاں وچ

اصل وچ ایہناں کہانیاں وچ جیندے جاگدے پنجاب دی روح بولدی اے[1]۔

ڈاکٹر عطر سنگھ ہوراں نے افضل احسن رندھاوا دیاں کہانیاں بارے لکھیا اے کہ اک افضل دھرتی دے بڑا نیڑے اے دوجی اوہدیاں کہانیاں وچ پنجابیت دا رنگ اک دکھرے طرز زندگی دی شکل وچ اگھڑدا اے[2] پر ایہناں ساریاں گلاں تے گنّاں دے ہوندیاں سویاں ایہہ پاکستانی ماحول دیاں کہانیاں نہیں جاپدیاں انج لگدا اے کہ افضل اجے وی قیام پاکستان توں پہلاں دے معاشرے وچ رہ رہیا اے حالات دیاں نویاں حقیقتاں نوں اجے اوس دلوں قبول نہیں کیتا اوہدے ناولٹ دیوا تے دریا دا ماحول دی اوہدیاں کہانیاں والا اے پر افضل احسن رندھاوا دا نواں ناول پندھ جیہڑا قسط وار لہراں لاہور وچ چھپ رہیا اے ایس ماحول دا نہیں نہ ای اوہدی کہانی "پٹھیاں پیراں والی"[3] وچ اوہ ماحول تے انداز اے جس توں پتہ لگدا اے کہ افضل احسن نے حقیقتاں نوں قبول کر کے اج کے ماحول دیاں کہانیاں لکھنیاں شروع کر دتیاں نیں۔

نذر فاطمہ ایس دہاکے دی اک اگھی کہانی کار اے۔ سوانی ہون دے ناطے نذر فاطمہ دا زیادہ دھیان دی سوانی کرداراں ول وی اے اوہ حوا دیاں بیٹیاں نوں حوا اونگ دا پاک تے پوتر ویکھنا چاہندی اے اوہ کئی تھاواں سوانیاں دے کردار اُتے تنقید وی کردی اے جیویں کہانی "شاہکار" دے آخر تے اک کردار دی زبانی لکھدی اے "اج دی عورت وچ خود تنقیدی دی کمی اے ایسے واسطے اوہدے عیب دور نہیں ہو سکے"[4] فضل حق قریشی ہوراں موجب نذر فاطمہ نے نکی کہانی دی تھیم تے ٹیکنیک دوہاں تے تجربے کیتے نیں[5]۔

انور علی دیاں کہانیاں "کالیاں اٹاں کالے روڑ" وچ افسانے تے انشائیے انج آپو وچ رلدے ملدے نظر آؤندے نیں کہ فرق کرنا اوکھا ہو جاندا اے انور علی ہوراں آپوں ایہناں کہانیاں نوں کتے

۱۔ افضل احسن رندھاوا: رن تلوار تے گھوڑا، لاہور۔ ص ۸

۲۔ اوہی : ، ص ۱۲

۳۔ ماہنامہ "لہراں" لاہور۔ اکتوبر ۱۹۸۱ء

۴۔ نذر فاطمہ: کاغذی زنجیر، لاہور۔ ص ۱۱۲

۵۔ اوہی : ص ۳

کہانی تے کئے مضمون آکھیا اے شفقت تنویر مرزا ہوراں دا خیال اے کہ ایہہ کہانیاں نیں[1]۔ ایہناں کہانیاں دا لکھاری پاکستان ٹائمز لاہور دا مشہور کارٹونسٹ سی جس دے کارٹوناں دی مشہوری پاکستان تے پاکستان توں باہر رہی اے ایہناں کارٹوناں وچ اُچ پدھری کاٹدار طنز ہوندی اے ایہہ کارٹون ساڈی سیاسی، سماجی معاشی حیاتی دے نال نال عالمی پدھر دے مسئلیاں بارے ہوندے نیں گھٹو گھٹ ایہو ڈھنگ انور علی نے اپنیاں کہانیاں وچ اپنایا اے ایہو وجہ اے کہ طنز دے ایہناں تیراں وجھوں ایہناں نوں انشائیہ وی آکھیا گیا ایہناں کہانیاں نوں انشائیہ خبرے ایس کرکے وی آکھیا کہ ایہناں وچ انور علی ہر کہانی وچ موجود اے، انور علی دیاں کہانیاں قیام پاکستان توں شروع ہو کے اگلے پنجی سالاں دے پاکستانی معاشرے دیاں عوامی مسئلیاں نوں اُلیکدیاں نیں کئی تھاں انور علی کئی اجیہے لوکاں دا کچا چٹھہ سامنے لیوندا اے جیہڑے قیام پاکستان توں پہلاں سائیں جمال امن پر پاکستان بن مگروں سید جمال الدین شاہ بخاری بن گئے اوہدی کہانی "اسلم" دا کردار اک اجیہا سطحی کردار اے جیہڑا عملی حیاتی دی جدوجہد وچ ڈکو ڈولے کھاجاندا اے پیو دے مرن مگروں اوہدی ساری پونجی کنجریاں نوں کھوادیندا اے اوڑک اپنے بالاں لئی دو ویلے دی روٹی توں آتر ہو جاندا اے انج انور علی دیاں کہانیاں ڈونگھی معاشرتی چوبھ دیاں کہانیاں نیں جس وچ فکر تے بیان اُچ پدھر دا اے۔

پنجابی دے کہانی کاراں وچوں اکبر لاہوری، وڈھیرا پرانا لکھاری اے قیام پاکستان توں پہلاں اوہ چودھری محمد اکبر خان دے ناں نال اردو تے پنجابی وچ لکھدا سی پاکستانی دور وچ اوس وڈھیریاں پنجابی کہانیاں لکھیاں اکبر لاہوری اک پڑھیا لکھیا منکھ انگریزی ادب توں جانو تے پنجابیت نال بھرپور ذہن رکھدا سی اکبر کہانی اوہدی وفات توں مگروں چھاپے چڑھی جیہدے وچ ۲۲ نکیاں وڈیاں کہانیاں نیں ایہہ کتاب پڑھ کے ایہہ جاپدا اے کہ اکبر لاہوری نکی کہانی دے فن تے گنتاں توں ڈھیر واقف سی ایہناں کہانیاں دی خاص گل ایہہ اے کہ ایہہ کردار کہانیاں نیں لکھاری اکثر کہانیاں دا تانا بانا مرکزی کردار دے آلے دوالے اُن دا اے تے واقعات اوہدے عمل تے ردعمل نال ہوند وچ آؤندے نیں ایہناں وچ ماں، کبا، آپاں، غنی سائیں ایہناں کہانیاں دی اک صفت ایہہ وی اے کہ

۱۔ انور علی، کالیاں اِٹاں کالے روڑ، لاہور (دیباچہ)

ایہہ نکیاں نکیاں نیں سگوں اک دو کہانیاں تے مٹی کہاناں نیں کئی کہانیاں وچ گل علامت دے ذریعے کیتی گئی اے جیویں کہانی طوطے مینا دا سکول وچ صرف اپنی کہانی لکھ کے گل مکمل کر دتی اے۔

"طوطے مینا نے پنچھیاں دے بچیاں نوں پڑھاؤن لئی سکول کھولیا، طوطا اپنی بولی بولے مینا اپنی بولی بولے پنچھیاں دی بولی کوئی وی نہ بولے، پنچھیاں دے بچے ہٹ ہٹ تکن پر کجھ آکھ نہ سکن۔ سیانے کاں نے سکول دا ملاحظہ کیتا تے آکھیا طوطا تے مینا پہلاں آپ پنچھیاں دی بولی سکھن مڑ پنچھیاں دے بچیاں نال اوہناں دی اپنی بولی وچ گل بات کرن تاں پنچھیاں دے بچے پڑھ جان گے۔

طوطے تے مینا نے گل من لئی ایہناں پنچھیاں دی بولی سکھ لئی تے مڑ بچیاں نوں پڑھا پڑھا کے ہشیار کر دتا۔"[1]

شفقت سلطانہ دیاں کہانیاں دے مجموعے "چاننی دے روپ" وچ عورت دے مسئلیاں نوں بیان کیتا گیا اے اوہدی کہانی "ماں" وچ مامتا دی گوہڑی رنگن دا اظہار اے شگفتہ اک نرس اے پر اک مریض دی ماں دا اپنے پتر نال انتاں دا پیار ویکھ کے اوہدے وچ وی مامتا جاگ پیندی اے تے اوہ ناواقف ہون دے ہوندیاں ہویاں اوہدے لئی خون دین لئی تیار ہو جاندی اے اوہدے ایس فیصلے نوں سُن کے شگفتہ دی ماں کنمب اٹھدی اے تے اوہدے وچ دی مامتا جاگ پیندی اے تے اپنی دھی دے ہوندیاں اوہ آپوں خون دین لئی تیار ہو جاندی اے ایہہ جذبے ایجیہے نیں جیہڑے رب تعالیٰ نے انسان دے دل وچ پادتے نیں شفقت سلطانہ دیاں اکثر کہانیاں وچ ایہناں دی جذبیاں دا اظہار اے۔

"زلفاں چھلے چھلے" وی اک سوانی دیاں لکھیاں کہانیاں دا مجموعہ اے خالدہ ملک نے وی اپنیاں کہانیاں وچ سوانیاں دے مسئلیاں نوں چھوہیا اے اوہدی کہانی "فیصلہ" وچ اک کردار فاطمہ اپنی دھی دا ویاہ اپنے اوہناں سوہراں وچ نہ کرن دا فیصلہ کر دی اے جیہڑے وڈے خاندان ہون پاروں اوہدے ویاہ ویلے اوہدے نکے خاندان ہون پاروں ویری ہو گئے سن کر اوہنوں

۱۔ اکبر لاہوری، اکبر کہانیاں، لاہور، ص ۳۱۰

اپنے خاوند نال تناں کپڑیاں وچ اوتھوں نکلنا پیا سی اوہ اپنی دھی دا ویاہ فنی جوا... دے پتر رزاق نال کر دیندی اے تے اپنے ایس فیصلے اُتے اک آنند تے سکون محسوس کر دی اے۔

بابو جاوید گرجاکھی دیاں کہانیاں دا مجموعہ "بوکاٹا" ہنے ہنے چھپ کے آیا اے ایدوں پہلاں ایہناں وچوں کئی کہانیاں اخباراں رسالیاں وچ چھپ کے داد وصول کر چکیاں نیں بوکاٹا پڑھ کے ایس گل دا احساس ضرور ہوندا اے کہ لکھاری نکے افسانے دی روح توں جانو اے ایہناں کہانیاں وچ پاکستانی معاشرے دے اجوکے مسلیاں دا بیان بڑے اُستاکاری والے ڈھنگ نال بیان ہویا اے کہانی اڈیک، پردیسی دی چٹھی، چوتھی چٹھی تے تہاڈی چٹھی دا جواب، وچ وطنوں باہر دولت کمان لئی جان والیاں دی حیاتی تے اوہناں نال تعلق رکھن والے مسلیاں دا بیان اک دردوندی انسان وانگ کیتا اے کہانی منگتا نہیں فرشتہ وچ معذور انسان دے عزم تے ہمت دا بیان اے۔

اوہ کہانی کار جیہڑے پنجابی وچ اج ادھر دیاں کہانیاں لکھ رہے نیں پر اجے اوہناں دا کوئی مجموعہ نہیں چھپیا اوہناں وچ ودھیرے ناں آؤندے نیں حسین شاد تے اقتدار واجد دو نوجوان کہانی کار نیں حسین شاد تے چراں توں کہانی لکھ رہیا اے اوہدی کہانی وچ جدید دور دی فنی چابکدستی دا بڑا عمل دخل ہوندا اے شاد دیاں کہانیاں وچ اک طنز ہوندا اے اوہ کسے دکھانت نوں لے کے اوہدے اُتے کہانی اُسار دا اے پچھلے دناں روس افغانستان دے مسئلے دے پچھوکڑ وچ کہانی لکھ کے ودھیری داد وصولی اوہدی کہانی "تر ہون دے بُھل تے پکیاں سڑکاں" اک علامتی کہانی اے جس وچ ایس گل دا اشارا کیتا گیا اے کہ پنجاب دے منکھ نے جدوں اپنی پینڈو رہتل نوں چھڈیا اے تے شہروں دھیان کیتا اے اوہدی حیاتی وچ زہر گھُل گیا اے حسین شاد ہُن توڑی درجناں دے حساب نال کہانیاں لکھ چکا اے۔

اقتدار واجد ہُنے ہُنے کہانی دے پڑ وچ شامل ہویا اے پر آؤندیاں ای اوس پنجابی پیاریاں دا دھیان اپنے ول کر والیا اے اوس نے اجے بوہتیاں کہانیاں نہیں لکھیاں پر جیہڑیاں لکھیاں نیں خوب لکھیاں نیں اوہدی کہانی پڑھ کے کلونت سنگھ ورک یاد آ جاندا اے کہانی بیان کرن وچ ایہہ نوجوان اک نویکلا ای انداز رکھدا اے اوہدی کہانی دا پلاٹ گندیا ہویا مختصر نکے نکے فقرے انج دے کہ اک اکھر دی وادھو نہیں ہر فقرہ کہانی دی چال نوں اگے ای ٹور دا جاندا اے اوہدی

کہانی "وزٹینگ کارڈ" وچ اک اجیہی انسانی مجبوری دا بیان اے جیہڑی اک بتھاں اک بستر مرگ تے
پئے پُتر دے پیو وچ ہسپتال دے بلڈ بنک وچ کھلوتی اے تے دوجی اپنی بھکھی اولاد دا پیٹ
بھرن لئی اک مجبور باپ دے روپ وچ خون تیکر ویچن دا فیصلہ کیتی اوتھے موجود لے جدوں
خون لین والا خون لے لیندا اے تے دین والا دے دیندا اے تے خون لین والا خون دین والے دی
مجبوری دا دھیان کیتے بناں خون عطیہ سمجھ کے چلا جاندا اے ایہہ اک اجیہا وکھانت اے جیہڑا کہانی کار
نے اپنے بیان دی خوبی نال بڑے مؤثر ڈھنگ وچ سامنے لیاندا اے کہانی پڑھدیاں ہر گھڑی ایہہ
سوال اُبھردا اے ہن کیہ ہووے گا؟ ایس کہانی دا چھیکڑ کہانی کار نے توقع توں اُلٹ کر کے سوچ
دیاں راہواں کھولیاں نیں۔

پنجابی وچ لکھی جا رہی کہانی دے ایس مختصر بیان توں ایہہ گویڑ لایا جا سکدا اے کہ پاکستان وچ
پنجابی کہانی بھانویں گھٹ گنتی وچ لکھی جا رہی اے پر ایہہ پدھر دے لحاظ نال حوصلہ دین والی اے
پاکستان دی پنجابی کہانی وچ اج کے مسئلیاں نوں کہانی دے جدید بیان ڈھنگ نال اُلیکیا جا رہیا اے
ویلے دے نال نال نت نویں تجربے وی ہوند وچ آؤندے رہندے نیں سدھیاں سدھیاں کہانیاں دے نال
نال علامتی ڈھنگ دیاں کہانیاں وی لکھیاں جا رہیاں نیں عامر فہیم دی کتاب "جاگدی اکھ دا خواب"
(۱۹۷۸ء) ایس دا نمونہ اے۔

سفرنامے وی پنجابی وچ لکھے گئے نیں پر اینے نہیں "یورپ توں چیونگھم نال" اعجاز الحق دا
سفرنامہ اے جیہڑا ۱۹۷۵ء وچ چھپیا سلیم خان گمی دا سفرنامہ "دیس پردیس" انگلستان دا سفرنامہ اے
جیہڑا ۱۹۷۸ء وچ شائع ہویا۔

اک سفرنامہ چ پروفیسر حفیظ تائب ہوری لکھ رہے نیں جیہدیاں کجھ قسطاں اوہناں ریڈیو تے
پڑھیاں نیں ایس توں اڈ کجھ پھٹکل لیکھ نیں جیہڑے سفرنامے دے گھیرے وچ آؤندے نیں پر ایس
پاسے اجے سانوں ڈھیر اکجھ کرن دی لوڑ اے۔

ڈرامے وچ وی کوئی خاص کم اجے توڑی نہیں ہویا اک دو ناں نیں جیہڑے پاکستانی دور وچ
سامنے آؤندے نیں، پچھلے دہاکے وچ ڈرامے دے چھ مجموعے چھپے دو میجر اسحاق محمد دے "قُقنس"
تے "مصلی" نواز دے ریڈیائی ڈرامیاں دا مجموعہ "اک شام رنگی گڑی" ۱۹۷۶ء وچ چھپیا۔ مشہور ڈرامہ نگار

سجاد حیدر دا ڈرامیاں دا تیجا مجموعہ بول مٹی دیا باویا ۱۹۷۸ء وچ چھاپے چڑھیا تے منو بھائی دے
ٹی وی ڈرامیاں دا مجموعہ جزیرہ" ۱۹۷۷ء وچ چھپیا ایس دہاکے دے شروع وچ سرمد صہبائی دا
ڈرامہ" شک شبھے دا ویلا" تے نجم حسین سید دا" تخت لہور" ۱۹۷۳ء وچ چھپے ایہناں توں اڈ
سٹیج ریڈیو تے ٹی وی لئی ودھیرے ڈرامے ہوندے وچ آئے جیہڑے چھاپے نہیں چڑھے
ڈرامہ اصل وچ کھیڈن دی چیز ہوندا اے سجاد حیدر تے اشفاق احمد آغا اشرف تے
نواز دے ڈرامے ریڈیو لئی لکھے گئے تے بعد وچ چھپے انج ای منو بھائی دا جیہڑا مجموعہ ایس
دہاکے وچ شائع ہویا اوہ وی ٹی وی تے کھیڈیا جا چکیا سی پاکستان وچ باقاعدہ پنجابی
سٹیج موجود نہیں کدی کدائیں کوئی پنجابی ڈرامہ سٹیج ہو جاندا اے ایس دہاکے دے پورے پورے ڈرامے
ققنس، مصلی، شک شبھے دا ویلا تے تخت لہور نڈھلے پکھوں لکھتی ڈرامے نیں ایہناں دا فکر اک لحاظ
نال سیاسی اے ایس لئی ادب وچ ایہناں نے کوئی خاص تھاں نہیں بنائی۔

ایس دہاکے وچ متفرق نثر دیاں کتاباں وچ قائداعظم محمد علی جناح دیاں جیونیاں، ٹیکسلا
دے آثار قدیمہ دی جان پچھان حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی جیونی تے اڈو اڈ معلوماتی
قسم دے دہاکیاں دے حساب نال اوہ کتابچے جیہڑے بالغاں دی تعلیم لئی لکھے گئے سبھ شامل
نیں ایس دور وچ چھیویں توں لے کے انٹرمیڈیٹ تے بی اے پدھر دے نصاب دیاں
کتاباں دی نویں سرے توں تیار ہو کے چھاپے چڑھیاں۔

چھیکڑ تے ایس دہاکے وچ ہوندے وچ آون والی کھوج تے پرکھ بارے کجھ گلاں سانجھیاں
کرنا چاہناں آں ایس دور وچ خاص کر کے ایس پکھوں ودھیر اکم ہویا اے اک گویڑ موجب ایس
دور وچ کھوج تے پرکھ دیاں اک سو دے نیڑے تیڑے کتاباں چھاپے چڑھیاں۔ پنجاب یونیورسٹی
دے پنجابی دے شعبے وچ اڈو اڈ موضوعاں تے لکھے گئے ایم اے دی پدھر دے ۳۵ مقالے
تے پی ایچ ڈی دی پدھر تے لکھ کے جمع ہوئے ۔ مقالے ایہناں توں اڈ نیں ایس لحاظ نال
کھوج تے پرکھ دے حوالے نال رچیا گیا پنجابی ادب بہو بھی اے ایہدا ویروا تھوڑے سمے وچ اوکھی گل
اے ایس لئی مختصر طور تے ای گل کیتی جا سکدی اے۔

پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ دے موضوع تے ایس دور وچ ودھیریاں چنگیاں چنگیاں

کتاباں ہوند وچ آئیاں احمد حسین قریشی قلعداری ہوراں اپنی کتاب "پنجابی ادب کی مختصر تاریخ" دا
دوجا ایڈیشن ودھیرے وادھیاں نال ۱۹۷۲ء وچ شائع کیتا ایس موضوع تے دوجی اہم کتاب "پنجابی
ادب دی کہانی" اے جیہڑی عبدالغفور قریشی ہوراں ۱۹۷۲ء وچ چھاپی ایہہ کتاب قریشی ہوراں
دی پہلی کتاب "پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ ۱۹۵۶ء" توں کئی پکھوں بہتر اے سب توں
اچیچی گل ایہہ کہ ایہدے وچ پنجابی زبان دے مڈھ بارے نویں کھوج نوں مکھ رکھ کے ایہدا
سمبندھ دراوڑی گروہ دیاں زباناں نال ثابت کیتا گیا اے تذکرہ تاریخ نال رلدی ملدی
کتاب "سنگی نامہ" ۱۹۷۶ء وچ چھپی جس وچ اقبال صلاح الدین نے کجھ نثر لکھاریاں دیاں جیونیاں
لکھیاں نیں اک کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" (۱۹۷۲ء) عین الحق فرید کوٹی ہوراں بھانویں
اردو وچ لکھی اے پر ایس دا سدھا تعلق پنجابی زبان نال بن دا اے ایس لئی کھوج دیاں
ٹٹیاں دے حوالے نال اسی ایس کتاب نوں پنجابی ادب وچ اک وادھا منھاں گے ایس کتاب
وچ لکھاری نے پنجاب تے ایس نال لگدے علاقیاں دیاں زباناں دے پرانے نظریے کہ ایہہ
آریائی گروہ دیاں زباناں والے علاقے نیں دے خلاف دلیل وندے ڈھنگ وچ ایہہ ثابت
کرن دی کامیاب کوشش کیتی اے کہ خاص طور تے پنجابی زبان دا علاقہ اوس گروہ دیاں زباناں
دا علاقہ اے جیہڑے آریہ لوکاں دے آؤن توں پہلاں اک ترقی وند رہتل نال ایتھے آباد سن تے
ایہہ دراوڑی گروہ سن ایس حوالے نال پنجابی زبان آریائی نہیں سگوں دراوڑی
گروہ دی زبان اے ایس کتاب نے پاکستان وچ ہر پدھر تے مانتا حاصل کیتی اے ایس نوں
کئی قسم دے انعام مل چکے نیں ہُنے جیہے ایس کتاب دا دوجا ایڈیشن نویاں وادھیاں نال چھاپے
چڑھیا اے "لسانیات" دے موضوع تے راقم الحروف دی کتاب "پنجابی لسانیات" ۱۹۷۷ء وچ
شائع ہوئی ایہہ کتاب میرے اوہناں لیکچراں تے ادھارلے جیہڑے ۱۹۷۶ء وچ ایم اے پنجابی
دے پڑھن والیاں نوں پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے وچ دتے، ایہدے وچ عین الحق
فرید کوٹی دی گل نوں ای اگے ودھایا گیا اے ایس وچ وادھا ایہہ اے کہ ساری کتاب
نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے پہلے حصے وچ لسانیات دی جان پچھان کرائی گئی اے،
دوجے وچ پنجابی صوتیات یعنی PHONETICS دا ویروا کیتا گیا اے تیجے وچ پنجابی زبان

دے علاقائی رُوپاں دی تفصیل اے تے چوتھے حصے وچ پنجابی زبان اَجوکے ادبی روپ دا بیان لے
ایہہ پاکستان وچ اپنی نوعیت دی پہلی کتاب اے ایس کتاب نوں پاکستان رائٹرز گلڈ تے پنجاب
یونیورسٹی نے نقد انعام دتے نیں تے ایہہ پاکستان دیاں ساریاں یونیورسٹیاں وچ لاگو اے ۔
اک کتاب اسلم رسول پوری دی ہُنّے جیہے ایسے موضوع تے آئی اے سرائیکی دی صوتیات تے
املا بارے لسانیات دے موضوع تے ڈاکٹر مہر عبدالحق دی کتاب "سرائیکی اور اس کی ہمسایہ زبانیں"
دی اک خاص نقطہ نظر دی کتاب اے جس وچ سرائیکی لہجے نوں وکھ زبان قرار دین دی ناکام کوشش
کیتی گئی اے مختار احمد نیر دی کتاب "ہندکو قواعد ۱۹۷۰ء" تے مرزا مقبول بیگ بدخشانی دی پنجابی
قواعد ۱۹۷۳ء وی لسانیات تے زباندانی بارے کتاباں نیں۔ پنجابی لغات بارے وی انفرادی تے
اجتماعی پدھر تے کم ہو رہیا اے انفرادی پدھر تے پنجابی لغاتِ (نامکمل) ارشاد احمد پنجابی نے شائع کیتی
اے ایہناں دی اک لغات اردو پنجابی لغات مرکزی اردو بورڈ لاہور نے چھاپی لے اک پنجابی
لغت صرف الف دی ہیٹی ایس خانم نے مرتب کر کے چھاپی سی پر ہُنّے جیہے مختصر پنجابی لغت مرتبہ
شریف کنجاہی، پنجاب یونیورسٹی لاہور دے پنجابی شعبہ نے شائع کیتی اے جیہڑی پاکستان وچ
تیار ہون تے چھپن والی پہلی مکمل لغت اے ایہہ لغت یونیورسٹی گرانٹس کمیشن دی مالی مدد نال
چھاپی گئی اے شعبے وچ پنجابی جلداں وچ وڈی پنجابی لغت دا منصوبہ بنا لیا گیا اے جس وچ یونیورسٹی
گرانٹس کمیشن مالی مدد دیوے گی۔

پرکھ دیاں وڈھیریاں کتاباں ایس دہاکے وچ سامنے آئیاں حسین شاہد دی کتاب "پورنے"
محمد اشرف دی بلھے شاہ دی حیاتی تے پیغام (۱۹۷۲ء) محمد بشیر چودھری دی "مولوی غلام رسول
عالم پوری" شہباز ملک دی کتاب "منہ آئی گل ۱۹۷۶ء) حافظ عبدالحمید سرشار دی " ادبی
چھلاں ۱۹۷۴ء" نجم سید دی ساراں ۱۹۷۴ء علی عباس جلالپوری دی "وحدت الوجود تے
پنجابی شاعری ۱۹۷۸ء" حضرت بلھے شاہ حیاتی تے کلام ۱۹۷۸ء ، اسلم رانا دی
کتاب "رنگ سنگ ۱۹۷۸ء" تے ادب کہانی ۱۹۷۹ء، شہباز ملک دی کتاب "نتارے ۱۹۷۹ء"
اختر جعفری دی کتاب "ویروے ۱۹۷۹ء" تے عارف عبدالمتین دی "پرکھ پڑچول ۱۹۷۹ء" شہناز
بانو دی "نثر نگینے ۱۹۸۰ء" انعام الحق جاوید دی "پرکھاں ۱۹۸۰ء" تے عصمت اللہ زاہد دی

پرکھ پرائے "۱۹۸۰ء ذکر دے قابل نیں پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے وچ ایم اے دی پڑھت تے ہُن تیکر کوئی ۳۰۵ مقالے لکھے جا چکے نیں جیہڑے کھوج تے پرکھ دا ودھیا نمونہ نیں ایتھے ایہناں دے سرناویں درج کرنا لاہے وندی ہووے گا ایہہ نیں: مہر علی شاہ دی حیاتی تے شاعری میاں ہدایت اللہ، مولا بخش کشتہ، بابا فرید، حاجی محمد نوشہ دی حیاتی تے پیغام، پنجابی چرخہ نامہ، حاجی برخوردار، سلطان باہو دی حیاتی تے پیغام، بارہ ماہے، بلھے شاہ دی حیاتی تے پیغام، پنجابی وچ ترجمے تے تفسیر، میاں محمد بخش، علی حیدر ملتانی پنجابی مخطوطات، فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتابیاں دی ببلیو گرافی، قادر یار دی حیاتی تے پیغام، شاہ حسین دی حیاتی تے پیغام، پنجابی شاعری، جوشوا فضل الدین، پنجابی نثر، پاکستان وچ پنجابی ادب دا ارتقاء، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، خواجہ غلام فرید، بہاولنگر دے شاعر، ساہیوال دے شاعر، تحصیل پھالیہ دا لوک ادب، مولوی غلام رسول قلعہ میہاں سنگھ، قطب شاہ لڑی دے شاعر، لوک نابری دی ریت، واہی وانی وچ استعمال ہون والے لفظ تے کہاوتاں، تے ضلع گجرات دے پنجابی گو شاعر (کھوج (۳) ص ۷۷) ایہناں کتاباں تے مقالیاں وچ پنجابی زبان تے ادب نوں اجوکے تے جدید پرکھ پڑچول دے اصولاں نوں مکھ رکھ کے پنجابی زبان دے ادب بارے بالکل نویاں حقیقتاں دے مکھ توں پردہ چکیا گیا اے.

کھوج دے پکھ وچ ایہہ گل دی گوہ گوچری اے کہ پرانے ادب نوں سودھ کے سامنے لیاندا گیا اے ایس سلسلے وچ سچل سرمست مرتبہ اسلم انصاری، جنگ ہند پنجاب مرتبہ محمد آصف خان (۱۹۷۲ء)، پکی روٹی مرتبہ شہباز ملک (۱۹۷۳ء) جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ مرتبہ شہباز ملک ۱۹۷۴ء، خیرے شاہ دا کلام مرتبہ طاہر تونسوی (۱۹۷۷ء) اکھے نوشہ قادری مرتبہ عصمت اللہ زاہد، پیر دی ہیر مرتبہ قیوم شاکر (۱۹۷۷ء) سسّی پنوں حاجی محمد صفوری مرتبہ یوسف طاہر (۱۹۷۲ء) بیدل سندھی دسرائیکی کلام، مرتبہ اسلم رسول پوری (۱۹۷۸ء) کہندا سائیں مرتبہ افضل پرویز (۱۹۸۰ء)، کلام قادر یار مرتبہ شریف صابر، آکھیا بابا فرید نے مرتبہ آصف خان (۱۹۷۸ء) شیریں فرہاد میاں محمد بخش مرتبہ میاں سکندر (۱۹۷۹ء) جنگ نامہ امام حسین حافظ برخوردار مرتبہ احمد حسین قریشی (۱۹۸۰ء) تے ہیر چراغ اعوان مرتبہ عین الحق فرید کوٹی (۱۹۸۰ء) سودھ کاری دا

ودھیا نمونہ نیں ۔ لوک ادب تے لوک ریت اُتے وی ودھیرا کم ہویا اے انفرادی پدھر تے کیتے کم وِچ: فاروق بوجھیانی دی بجھارتاں بارے کتاب بات بتولی (۱۹۷۱ء)، ایسے موضوع تے ارشد میر دی "بجھ میرا بجھکا" (۱۹۷۲ء) شہباز ملک دی پنجابی کہاوتیں (۱۹۷۷ء) تے ساڈے اکھان (۱۹۷۸ء) مقصود ناصر چودھری دی گانا تے مہندی (۱۹۷۵ء) تے لوک کھیڈاں (۱۹۷۸ء) اسلام آباد وِچ لوک ورثے دا قومی ادارہ اے جس دا کم ایہہ اے کہ اوہ کل پاکستان دی لوک ریت نوں کھوج کرواکے سانبھن دا آہر کر رہیا اے پنجابی لوک ریت تے لوک ادب بارے دی ایس ادارے نے کھوج کرواکے ودھیرا کجھ محفوظ کیتا اے ایہدے وِچ لوک واراں جس نوں احمد سلیم نے مرتب کیتا۔ چاہنے چھتے (ڈھولے) جیہڑی اے ڈی اعجاز دی محنت دا سٹہ اے بن پھلواڑی مرتبہ افضل پرویز ایس توں اڈ لوک تماشے، لوک کھیڈاں تے لوک پنجاب وغیرہ ایسے ادارے دیاں لکھتاں نیں۔ لوک ریت نوں سانبھن دا آہر مرکزی اردو بورڈ لاہور نے وی کیتا ہویا اے ایسے دہاکے دے شروع وِچ اڈو اڈ سکالراں کولوں لوک ریت اُتے اڈو اڈ مقالے لکھوائے گئے سن ایہہ سارا کم جے چھاپے چڑھ جاوے تے پنجابی لوک ریت دا اک مکمل انسائیکلو پیڈیا پنجابی پیاریاں نوں مل جاوے گا۔

ایس دہاکے وِچ ساڈے پنجاب وچوں نکلن والے پنجابی دے رسالیاں نے اُدم کر کے خاص نمبر وی چھاپے جنہاں وِچ مہر و ماہ لاہور دا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر بارے خاص نمبر یادگارِ فقیر (۱۹۷۵ء)، ماہنامہ "لہراں" لاہور دا رسم الخط نمبر (۱۹۷۴ء)، ماہنامہ "پنجند ریا" لاہور دا کہانی نمبر (۱۹۷۵ء) ایسے رسالے دا فخر زماں نمبر (۱۹۷۶ء) ماہنامہ "وارث شاہ" ملتان دا میاں محمد بخش نمبر (۱۹۷۷ء) تے ماہنامہ "لہراں" لاہور دا رفیع پیر نمبر (۱۹۸۱ء) اک لحاظ نال دستاویزاں نیں جنہاں وِچ بڑے سچجے ڈھنگ نال ودھیری واقفی اکٹھی کر دتی گئی اے ایہناں خاص نمبراں توں اڈ پنجابی وِچ چھپن والے ایہناں رسالیاں دے عام شماریاں وِچ ایس دہاکے وِچ اشاں دا ادب چھپیا جیہڑا بلاشبہ ایس دور وِچ چھپیاں کتاباں توں کدرے ودھ اے ایس سلسلے وِچ روزنامہ "امروز" لاہور، روزنامہ "عوام" فیصل آباد تے ہُن روزنامہ "مغربی پاکستان" لاہور دے ہفتہ وار ایڈیشن دی ودھیرا اہم کردار ادا کر رہے نیں۔

چھیکڑ تے شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور توں چھپن والے چھماہی "کھوج" دا ذکر ضروری اے جیہڑا پاکستان دا اکلا تے نویکلا کھوج پتر اے ایہدے ہُن توڑی چھ شمارے شائع ہو چکے نیں جنہاں وچوں پہلے شمارے وچ پاکستانی پنجابی ادب د ۱۹۴۷ء توں ۱۹۷۸ء) دی ببلیوگرافی شامل اے ایہہ ببلیوگرافی شہباز ملک نے تیار کیتی سی کھوج دا شمارہ (۵) پندھرویں صدی ہجری نمبر سی جس وچ اسلامی حوالے دا پنجابی ادب شامل سی ایہہ کھوج پتر راقم الحروف دی ادارت وچ شائع ہوندا اے ایس نے دیس تے بدیس دے اُچ پدھر دے سکالراں کولوں نویں تے نویکلی کھوج پاروں داد لئی اے۔

پاکستان وچ پنجابی زبان تے ادب نوں ہُن سنجیدہ پکھوں لیا جانا شروع ہو گیا اے ایس دے ادب نوں تخلیق کردیاں تے تخلیق ہوئے ادب نوں پرکھدیاں ہُن جدید تے سائنٹیفک ڈھنگ اختیار کیتا جاندا اے پنجابی نوں ثانوی تے اعلیٰ تعلیم وچ اک مضمون پاروں شامل کر لیا گیا اے سب توں وڈی گل ایہہ اے کہ پاکستان وچ دے ایڈے وڈے علاقے وچ جتھے علاقائی لہجے وی موجود نیں تے اُنتی کر رہے نیں پنجابی ادب دی زبان نروں تے سرل اے ایس سلسلے وچ حکومت دا رویہ تے عام پنجابیاں دا رویہ بڑا حقیقت پسندی والا اے اسی سفر اُتے کجھ اویر نال ٹُرے ساں پر ساڈی ٹور تکھی اے گنتی پاروں اسی بھانویں مشرقی پنجاب دے ادب توں پچھے ہوئیے معیار تے زبان دی ترو تازگی پاروں اسی پچھے اُکا نہیں آں۔

(۱۹۸۱ء وچ کیندری پنجابی لیکھک سبھا دے سلور جوبلی کانفرنس دے موقعے تے جالندھر (بھارت) وچ پڑھیا گیا)

پاکستان وچ پنجابی رسالے تے اخبار

ایس گل دے حق سچ ہون وچ رتا وی شک شُبھے دی گنجائش نہیں کہ ادب دے واہڑے وچ ادبی رسلے تے اخبار وڈھیرا اہم کردار ادا کردے نیں ایس گل دے ہوندیاں ہویاں کہ اخباریاں ادبی رسالے دی حیثیت وقتی یاں ڈنگ ٹپاؤ ہوندی اے پر ایہہ اخباریاں رسالے ای نیں جنہاں توں ادب دی ٹھیک ٹھیک ٹور تے ایہناں وچ موجود ویلے دی روح نوں لبھیا جاسکدا اے کتاب دی حیثیت نشنگ اک مستقل دستاویز دی ہوندی اے پر ساڈے حالیاں نوں مکھ رکھ کے ویکھیا جاوے تے کتاب راہیں سامنے آؤن والے ادب بارے ضروری نہیں ہوندا کہ ایہہ سجری تخلیق ہووے جدوں کہ اخبار رسالے راہیں نترن والا ادب عام کر کے اپنی تخلیق دے نیڑے دے زمانے وچ چھاپے چڑھ کے لوکائی تیکر اپڑ جاندا اے ایسے لئی آکھیا جاندا اے کہ اخبار رسالہ ادب دے نویں جھکاواں دے گویڑن دا اک اہم ذریعہ اے۔

پنجابی ادب وچ اخبار رسالے دی روایت انگریزاں دے آؤن توں بعد قائم ہوئی پاکستان دے قیام توں پہلاں ایہہ روایت وڈھیری پکیری موجود سی پاکستان بنن توں مگروں ایہہ سلسلہ اگے ٹریا پڑچول کیتیاں پتہ لگا اے کہ ۱۹۴۸ء دے شروع وچ روزنامہ "آغاز" لاہور دا خاص پنجابی سپلیمنٹ جس نوں پنجابی دے اُگھے لکھاری سجاد حیدر ہوراں ترتیب دتا سی ایس سلسلے دی پہلی دستاویز آکھوا سکدی اے ایس خاص سپلیمنٹ وچ سجاد حیدر دی کہانی، عبدالسلام خورشید دا مضمون تے شریف کنجاہی دی شاعری چھاپے چڑھی، رسالہ "سویرا" لاہور جس نوں ۱۹۵۰ء دے زمانے وچ احمد راہی ایڈیٹ کر دے سن ایہدے وچ پنجابی دیاں کئی لکھتاں شائع ہوئیاں۔

پنجابی دے باقاعدہ رسالیاں دا سلسلہ پنجاہ دے دہاکے وچ رسالہ "پنجابی" لاہور توں شروع ہوندا اے ایہہ ۱۹۵۱ء دی گل اے مولانا عبدالمجید سالک، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے شیخ سلام

قصوری ہوراں دیاں کوششاں نال ایہہ رسالہ لاہوروں جاری ہویا ایس ماہنامہ رسالے نوں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ایڈیٹ کردے سن ایہہ رسالہ ۱۹۵۲ء دے اخیر تیکر باقاعدگی نال نکلدا رہیا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی بیماری پاروں کوئی تن ورھے دی غیر حاضری دے بعد آخر ۱۹۵۵ء وچ ایہہ رسالہ پھیر نویں اُدّم تے عزم نال ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی ادارت وچ ای نکلن لگا تے سٹھ دے دہاکے نوں وَن اُلانگھ گیا ایدوں مگروں مالی اوکڑاں پاروں پہلاں بے قاعدہ ہویا تے پھیر بند ہو گیا، پنجابی دا ایہہ اجیہا رسالہ اے جس نے پاکستانی ادب دیاں بنیاداں پکیاں کرن وچ بڑا اہم کردار ادا کیتا ایس دے پہلے دور وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دے اُدّم نال اردو تے فارسی دے اُچ پدھر دے لکھاریاں نے پنجابی لکھی ایس دور دیاں لکھتاں دی اک چون ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں "لہراں" دے ناں تے چھاپی ایس رسالے راہیں پنجابی دے جیہڑے لکھاری لوکائی تیکر اپڑے اوہناں وچ نثر دے حوالے نال عبدالسلام خورشید، نواب زادہ مہدی علی خان، بشیر احمد چودھری، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، شریف کنجاہی، نور کاشمیری، مولانا عبدالمجید سالک، پروفیسر تاج محمد خیال، حمید نظامی محمد اسمٰعیل راز، مولانا غلام رسول مہر، سجاد حیدر، نذر فاطمہ، چودھری محمد اکبر خان (اکبر لاہوری) طارق بھٹی، سہیل یزدانی، صادق قریشی، مرزا ظفر علی، مولانا ظفر علی خان، وقار انبالوی، رشید مقبول الیس خانم، سردار محمد خاں، ڈاکٹر باقر، صوفی تبسم، ڈاکٹر وحید قریشی، عبدالمجید بھٹی وغیرہ تے شاعری دے حوالے نال فقیر محمد فقیر، حکیم ناصر، پیر فضل، مولا بخش کشتہ، فیروز دین شرف، استاد ہمدم، استاد دامن، ظہیر نیازبیگی، محمد دین میر، وقار انبالوی، ملک لال دین قیصر، ماسٹر رفیع اختر، حفیظ ہوشیارپوری منشی محمد رمضان کھوکھر، احمد ندیم قاسمی، صوفی تبسم، احمد راہی، عبدالکریم ثمر، صحرائی گورداسپوری، ظہور نظر وغیرہ شامل نیں۔ ایس رسالے دی خوبی ایہہ سی کہ ایہدے وچ تن قسم دے لکھاریاں نوں ویکھیا جا سکدا سی اک اوہ جیہڑے پنجابی دے پرانے تے اُگھے لکھن والے سن دوجے اوہ جیہڑے اردو فارسی یاں صحافت وچ اُچ پدھر دے لکھاری سن تے رسالے دے کڈھن والیاں دی فرمائش اُتے اوہناں پنجابی وچ لکھیا تیجے اوہ لکھاری جیہڑے پنجابی دے کھیتر وچ نویں وارد ہوئے اَج ایہہ رسالہ ادب وچ اک تحریک بن دا نظر آؤندا اے شہباز ملک نے وی ایس رسالے دے مُڈھلے دور وچ ایس تحریک توں اثر لے کے لکھنا شروع کیتا (۱۹۵۶ء) تے ایس رسالے وچ چھپن داماݨ حاصل ہویا۔

پنجاہ دے دہاکے دا اک ہور اہم رسالہ پنجابی دے مشہور لکھاری تے تحریک پاکستان دے مجاہد محمد دین میر دا ہفتہ وار "پاک پنجابی اخبار" لاہور اے جیہڑا ۱۹۵۲ء وچ جاری ہویا اک دو وار نکلیا تے پھیر بند ہو گیا ایہہ پنجابی دا صحافتی ڈھنگ دا پہلا رسالہ سی جس وچ علمی، ادبی، ثقافتی، سماجی تے سیاسی موضوعاں اُتے نظم نثر شامل ہوندی سی ایس رسالے راہیں پنجابی زبان نوں اک علمی زبان پاروں اپنے ثقافتی ورثے دی راکھی کرن والی زبان دے حوالے نال اُسار یا گیا۔

پنجاہ دے دہاکے وچ اک ہور اہم ادبی رسالہ "پنجند ریا" لاہور، چودھری محمد افضل خاں نے ۱۹۵۸ء وچ کڈھیا ایس زمانے وچ کیوں جے پنجابی فاضل دا بڑا چرچا سی چودھری ہوری ایہہ پنجابی کالج وی چلاندے سن ایس لئی مالی لحاظ نال ایہہ رسالہ مڈھلے دور وچ ای پکیاں بنیاداں اُتے کھلو گیا ایس رسالے سنے پنجابی زبان تے ادب نوں علمی حوالے نال ویکھن واچن دی پرت پائی نال ای ایس راہیں معیاری ادب چھپ کے لوکائی تیکر اپڑیا ایہہ رسالہ کوئی دو دہاکیاں تیکر علم ادب دے اسمان اُتے ستارہ بن کے چمکدا رہیا چودھری محمد افضل دی وفات دے مگروں ایہناں دے پتر امجد بھٹی نے کجھ چر ایہہ رسالہ کڈھیا تے ستر دے دہاکے دے آخری حصے وچ ایہہ رسالہ مالی تے انتظامی اوکڑاں پاروں بند ہو گیا، ایس رسالے نے گھٹ وگھٹ ویہہ[۲۰] ورھے ودھیرا ادب محفوظ کیتا ایہہ ای نہیں ایس نے کئی یادگار نمبر وی کڈھے جیہڑے بلاشبہ حوالے دی دستاویز نیں ایہناں وچ شاہ حسین نمبر (۱۹۶۶ء) مولا بخش کشتہ نمبر (۱۹۶۸ء) وارث نمبر (۱۹۶۹ء، ۱۹۷۰ء) نویں کہانی نمبر (۱۹۷۵ء) تے فخر زماں نمبر (۱۹۷۶ء) شامل نیں.

سٹھ دے دہاکے وچ داخل ہوندیاں پنجابی دا اک ہور اہم رسالہ "پنجابی ادب" لاہور ۱۹۶۰ء وچ جاری ہویا ایہہ رسالہ پنجابی دے کجھ لکھاریاں دے ذاتی ادم نال سامنے آیا ایس دے پہلے مدیر اقبال جعفری سن پر اک رسالے دے لیدا ای اوہ ایس دی ادارت توں الگ ہو گئے بعد وچ ایس دے نگران صوفی تبسم تے مدیر حکیم ناصر کنا چر رہے ایس دے ادارتی دے عملے وچ شروع دے دور وچ (۱۹۶۱ء) شہباز ملک توں اڈ روؤف شیخ وی شامل سن بعد وچ عبدالحمید امر تے خالد لاہوری تے دوجے لکھاری ایس دا انتظام کردے رہے ایہہ رسالہ آخری دور وچ کجھ آجیہے ہتھاں وچ آ گیا جنہاں دا نظریہ پاکستان دے بنیادی نظریئے نال میل نہیں سی کھاندا ایس پاروں ایہہ لوکائی وچ نامقبول ہو کے اوڑک بند ہو گیا۔ اپنی عمر دے خالص ادبی دور وچ ایس

رسالے نے ادب دی بڑی خدمت کیتی ایس راہیں پُرانے لکھاریاں دیاں نویاں لکھتاں محفوظ ہوئیاں نال ای نویں لکھاریاں نوں وی ایس راہیں لوکائی تیکر اپڑن دا موقعہ ملیا ایس رسالے دے کئی یادگار نمبر وی کڈھے گئے جویں کہانی نمبر (۱۹۶۰ء) لوک گیت نمبر (۱۹۶۰ء) ناولٹ نمبر (۱۹۶۱ء) تنقید نمبر (۱۹۶۲ء) تے شاہ حسین نمبر (۱۹۶۶ء) وغیرہ۔

سٹھ دے دہاکے وچ ای اک ہور اہم پنجابی ماہنامہ "لہراں" لاہور روں ۱۹۶۴ء وچ جاری ہویا ایس دے مالک مدیر سید اختر حسین اختر نیں ایہہ رسالہ رب تعالیٰ دے فضل تے کرم نال تے مالک مدیر دے اُدم نال پچھلے ویہاں ورھیاں توں نکل رہیا اے ایس ویلے ماہانہ پنجابی پرچیاں وچوں اکلا پرچہ اے جیہڑا ڈیکلریشن نال نکل رہیا اے شہباز ملک نوں ۷۲-۱۹۷۱ء وچ ایس دا مدیر ہون دا مان ملیا سی ایہہ رسالہ کجھ چر اقبال صلاح الدین دی ادارت وچ وی نکلیا اَج کل پھیر ایہہ مالک مدیر دی ادارت وچ باقاعدہ نکل رہیا اے ایس عرصے وچ کئی خاص نمبر وی کڈھے جنہاں وچوں آزادی نمبر خواجہ غلام فرید نمبر (حصہ اول) اہلا نمبر (۱۹۷۴ء) تے رفیع پیر نمبر (۱۹۸۱ء) نہ بُھلن والیاں درستاویزاں نیں۔

سٹھ دے دہاکے وچ اک ہور رسالہ "حق اللہ" لاہور ۱۹۶۲ء وچ جاری ہویا تے اک دو ورھے بعد بند ہو گیا ایس ماہنامہ پنجابی پرچے دی وڈی خوبی ایہہ سی کہ ایہہ اسلامی مہاندرے والا رسالہ سی تے بوہتا کرکے اسلامی تعلیمات تے اخلاقیات اُتے زور دیندا سی پھیر ایس نے ڈائجسٹ دا انداز وی اپنان دی کوشش کیتی پر ایہہ پرچہ بوہتا چر چل نہیں سکیا کہ ایس دے کڈھن والیاں نے ایس نوں ادبی بنان دا چارا نہ کیتا۔

ستر دے دہاکے وچ نکلن والا پنجابی ماہوار رسالہ "پنجابی زبان" لاہور اے جیہڑا ڈاکٹر رشید انور دی ادارت وچ ۱۹۷۰ء وچ شروع ہویا ایہہ پنجابی ادبی لیگ لاہور دا ترجمان سی ایس رسالے وچ پنجابی ادب دا ڈھیر اچھیا پر ایہہ عام کرکے معیار ولوں مار کھا گیا لکھائی چھپائی تے کاغذ دے وددھیا ہون دے ہوندیاں ہویاں ایہہ رسالہ مقبول نہ ہو سکیا آخرکار سرکاری گرانٹ دے گھٹ جان پاروں مالی اوکڑاں وچ پھس کے بند ہو گیا ایس نے سالنامیاں توں سوا کوئی یادگار نمبر نہیں کڈھیا۔

ستر دے دہاکے وچ اک ہور ماہوار رسالہ "وارث شاہ" ملتان توں ۱۹۷۰ء وچ ای مجلس وارث شاہ ملتان ولوں جاری ہویا ایس رسالے دے مدیر مشکور صابری تے نائب مدیر حنیف چودھری سن ایہہ

ماہوار رسالہ پنج چھ ورھے باقاعدگی نال نکل کے بند ہوگیا ایس رسالے نے ملتان وچ سارے پنجاب دی زبان پنجابی دا ودھیرا تخلیقی ادب شائع کیتا ایس دا خاص شمارہ "میاں محمد بخش نمبر" بلاشبہ اُچ پدھر دی دستاویز اے جس وچ پہلی واری میاں محمد بخش بارے اُچ پدھر دی تحقیق تے تنقید شائع ہو کے محفوظ ہوئی۔ ماہنامہ "سرائیکی ادب" ملتان اَج کل نکل رہیا اے پر ایس دی اشاعت محدود اے ایہہ عمر علی خان، ارشاد احمد امین، رفیع اللہ نیازی تے سجاد حیدر پرویز دی ادارت وچ نکلدا اے۔

سہ ماہی تے چھیماہی رسالیاں وچ سہ ماہی "سرائیکی" بہاولپور پچھلے کئی سالاں توں نکل رہیا اے ایس دے مدیر بریگیڈیر سید نذیر علی، اسلم قریشی تے فدائے اطہر نیں۔ چھیماہی رسالہ "کھوج" لاہور پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبہ ولوں ۱۹۷۸ء وچ جاری کیتا گیا باقاعدہ ڈیکلریشن دے ایس تحقیقی مجلہ دی ادارت دا مان راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک)، نوں حاصل اے ایہہ مجلہ پنجابی زبان تے ادب دی تحقیق واسطے مختص اے ایہدا مقصد پنجابی زبان تے ادب دیاں نویاں حقیقتاں دی بھال تے اوہناں نوں دلیل ونڈے ڈھنگ وچ محفوظ کر کے لوکائی تیکر اپڑانا اے ایس تحقیقی رسالے دے ہن تیکر ۱۲ شمارے شائع ہو چکے نیں اپنی نوعیت دے ایس وکھر پاکستانی پنجابی رسالے دا ہر شمارہ اک خاص نمبر ہوندا اے ایہناں وچوں کجھ شمارے خاص الخاص نیں جیویں پہلا شمارہ پاکستانی پنجابی ادب دی ببلیوگرافی نمبر اے جس نوں شمارہ نمبر ۱ اوچ ہور اگے ٹوریا گیا اے انج ای پندھرویں صدی ہجری نمبر تے پنجاب یونیورسٹی دی سو سالہ تقریبات دے سلسلے وچ شائع کیتا گیا خاص شمارہ "قلمی نسخہ نمبر" (۱۹۸۲ء) ذکر دے قابل نیں، قلمی نسخہ نمبر وچ پاکستان وچ پہلی وار فارسی رسم الخط وچ کتابت ہوئے پنجابی دے کوئی دو ہزار دے لگ بھگ قلمی نسخیاں دی جانکاری دتی گئی اے جنہاں وچ بڑے نادر تے نایاب قلمی نسخے شامل نیں ایس خاص نمبر دا چرچا پاکستان دے اندر تے باہر ودھیرا ہویا اے تے ایس نوں معرکے دی دستاویز قرار دتا گیا اے، چھیماہی "کھوج" نے رب دے فضل تے کرم نال عالمی پدھر تے تحقیق دے پنجابی رسالے ہاروں اک اُچا مقام حاصل کر لیا اے تے ایس دا ایہہ سفر جاری اے۔

ذکر کیتے باقاعدہ ڈیکلریشن والے رسالیاں توں اڈ کجھ اجیہے رسالے تے اخبار وی شائع ہوئے جیہڑے بوہتا چر نکل نہ سکے ایہناں وچ ہفتہ وار "پنجاب دی آواز"، ہفتہ وار "پنجابی اخبار" لاہور، پندرہ روزہ "ساراں" لاہور (ایس دیاں بس ڈمیاں ای چھپیاں) تے "ونگار" لاہور ذکر دے قابل نیں اک قلمی رسالہ "مورت" لاہور دی کڈھن دی کوشش کیتی گئی پر ایہہ سلسلہ نہ چل سکیا۔

ڈیکلریشن والے رسالیاں توں اڈ پچھلے کجھ ورھیاں توں کتاب لڑیاں دا اک لماں چوڑا سلسلہ شروع ہویا ایہہ وی کئی نکلیاں تے بند ہوندیاں رہیاں ایہہ مہینے وار نہیں سن سگوں سلسلے وار سن مطلب اے نمبر دے کے ایہہ رسالہ نما پرچے کڈھے جاندے رہے نیں ایہناں وچ "پنجاب رنگ" تے "پنجابی ڈائجسٹ" کراچی "واشنا" کرڑیاں کلاں (شیخوپورہ) (مرتب تنویر بخاری) "رچناب" گوجرانوالہ (مرتب غلام مصطفےٰ بسمل)، "سورج مکھی" لاہور (مرتب مشتاق کنول)، "رُت لیکھا" لاہور "پریت"، لاہور (مرتب بشیر گورایہ)، "سانجھاں" لاہور (مرتب تنویر ظہور) "لوک رنگ"، لاہور (مرتب اختر کاشمیری) "وسدیاں جھوکاں" ملتان (مرتب خان رضوانی) سوچاں، رسول پور (مرتب اسلم رسولپوری) "نیلی" بہاولنگر، "پنجند" فیض پور (مرتب اثر انصاری) پرچول، واں بھچراں، "تحریک" فیصل آباد۔ "پچ" سرگودھہ، "سانجھ" لیتہ، "ساندل رنگ" گوجرہ، "سچار" کراچی "سنگت" لاہور "سنیہا" لتیہ، "سوجھلا" بھٹہ واہن۔ "سوچاں" فیصل آباد، "کونج" لاہور، "وسیب" احمد پور شرقیہ تے "پنج رنگ" کراچی (مرتب چودھری محمد اشفاق شفق، محمد شفیع بھٹی، محمد اعظم چودھری، حافظ غلام مصطفےٰ) "لشکارے" لاہور (مرتب محمد ریاض شاہد)، "لکھاری" جیا موسیٰ (مرتب اقبال زخمی، افضل باقی، حنیف زاہد، انور اداس تے بیراجی)، تے "پگڈنڈی" لاہور (مرتب اختر کاشمیری) ذکر دے قابل نیں ایہناں کتاب لڑیاں وچوں واشنا، رچناب، رت لیکھا، پریت، سانجھاں، تے لکھاری اجیہاں کتاب لڑیاں نیں، جنہاں دے مرتباں نے محنت تے ادم نال ایہناں نوں باقاعدہ کڈھ کے ایہناں نوں رسالیاں دی حیثیت دے دتی ایہناں وچوں اجکل "لکھاری" بڑا باقاعدہ نکل رہیا اے اک سال باقاعدہ کتاب لڑی چھاپن مگروں "لکھاری" نے "۱۹۸۳ء دا پنجابی ادب" اک خاص شمارہ کڈھیا اے جیہڑا اک حوالے دی دستاویز اے ایس کتاب لڑی دا مہاندرا پاکستانی تے اسلامی اے ایس کر کے اجکل ایہہ ودھیرا مقبول ہو رہیا اے۔

اردو دے کجھ اخباراں راہیں وی پاکستانی دور وچ پنجابی ادب محفوظ ہو کے لوکائی تیکر اپڑدا رہیا اے ایہناں وچوں روزانہ اخباراں وچ "آغاز" لاہور دا ذکر شروع وچ کر دتا گیا اے روزنامہ "امروز" لاہور وی پچھلے تن دہاکیاں توں ہفتہ وار پنجابی دا صفحہ شائع کر رہیا اے ایہدے وچ تنقیدی تحقیقی مضموناں توں اڈ افسانہ، انشائیہ تے شاعری وی مسلسل چھپ رہے نیں روزنامہ "عوام" فیصل آباد وی پچھلے دس باراں ورھیاں توں ہفتہ وار پنجابی صفحہ شائع کر رہیا اے مضمون، افسانہ

تے شاعری ایس وچ وی وڈھیری شائع ہوئی اے (مرتب شوکت علی قمر) روزنامہ "مغربی پاکستان" لاہور دا ہفتہ وار
پنجابی ایڈیشن چھپدا رہیا اے اجکل ایہہ سلسلہ بند ہو چکیا اے روزنامہ "جنگ" لاہور دے ہفتہ
وار اردو ادبی ایڈیشن وچ ادبی خبراں لئی تے شاعری لئی کجھ حصہ وکھ رہیا اے روزنامہ "نوائے
وقت" لاہور کجھ چر توں اپنے ہفتہ وار ادبی ایڈیشن (اردو) وچ پنجابی دی شاعری چھاپ رہیا اے
۱۹۸۳ء وچ شہباز ملک نوں ایہہ مان ملیا کہ ایس اخبار وچ پہلا پنجابی کالم "منہ آئی گل" شروع کیتا
بعد وچ اپنے اتاں دے رجھیویاں پارون راقم ایہہ پنجابی کالم جاری نہ رکھ سکیا۔

اخباراں وانگوں اردو دے کجھ رسالیاں راہیں وی پنجابی ادب محفوظ ہوندا رہیا اے تے ایہہ
سلسلہ رب دے فضل نال اج تیکر جاری اے "سویرا" لاہور وچ پنجابی دیاں لکھتاں چھپدیاں رہیاں
نیں، صحیفہ، لاہور، فنون، لاہور، ماہِ نو، (کراچی، لاہور) مہر و ماہ، لاہور، نقوش، لاہور شام و سحر
لاہور تحریریں، لاہور تے تخلیق، لاہور داناں خاص طور تے لیا جا سکدا اے ایہناں وچوں بعض نے تے
باقاعدہ کئی نمبر وی کڈھے جیویں "مہر و ماہ" لاہور دا پیر فضل نمبر تے ڈاکٹر فقیر محمد نمبر ذکر دے قابل نیں۔

ایہناں رسالیاں تے اخباراں توں اڈ بہت سارا پنجابی ادب کالجاں دے میگزیناں وچ
ی محفوظ ہوندا رہیا اے ایہناں وچ سب توں اگے گورنمنٹ کالج، لاہور دا رسالہ "راوی" لاہور
آؤندا اے کہ ایہدے وچ قیام پاکستان توں پہلاں باقاعدہ اک حصہ پنجابی نظم تے نثر واسطے وکھ
ہوندا سی ایہہ سلسلہ بعد تیکر جاری رہیا ایس پنجابی حصے دا اک انتخاب "راوی دیاں چھلاں" دے
ناں تے نصیر ملکی نے مرتب کر کے ۱۹۶۴ء وچ چھاپیا ایہدے وچ ۱۸۶۴ء توں ۱۹۶۴ء تیکر دی
پنجابی نظم تے نثر شامل اے۔ ایم اے او کالج دے کالج میگزین "اقرار" تے گورنمنٹ کالج جھنگ
دے کالج میگزین گورنمنٹ کالج لاہور کینٹ دے کالج میگزین تے ہور کئی کالجاں دے کالج میگزیناں
وچ پنجابی دے حصے وکھ نیں جنہاں وچ کالج دے استاداں، ہور ادیباں شاعراں تے کالج دے پڑھن
والیاں دیاں لکھتاں چھپ کے محفوظ ہوئیاں نیں ایس سلسلے وچ ایہناں میگزیناں بارے ہور
کھوج دی لوڑ اے۔

نکدی گل ایہہ اے کہ پاکستان دے قیام توں لے کے اج کے دور تیکر اخباراں رسالیاں راہیں
اتاں دا پنجابی ادب محفوظ ہویا اے ایہہ مختصر جیہا جائزہ اے ایس جائزے راہیں ہور ویروے
وچ جان دی وڈھیری گنجائش موجود اے ساڈا خیال ایہہ اے کہ جتاں پنجابی ادب ایہناں ذریعاں

وِچ محفوظ ہویا اے کتاباں وِچ قیام پاکستان توں بعد او نا محفوظ نہیں ہویا ایس سارے ادب نوں ببلیوگرافیاں راہیں تے انتخاباں راہیں سامنے لیاؤن دی لوڑ اے ایس سلسلے وِچ انتخاب دیاں کجھ کوششاں تے ہویاں نیں جیویں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا انتخاب "لہراں" آصف خان، شہباز ملک تے خالد لاہوری دا افسانے دا انتخاب "اجوکی کہانی" (۱۹۶۲ء) نصیر ملکی، آصف خان دا ۱۹۶۲ء دی پنجابی شاعری دا انتخاب "چونویں کوتا" (۱۹۶۳ء) عاصمہ حسین، رفیق خاور تے نور کاشمیری دا شاعری دا انتخاب "لغراں" (۱۹۶۶ء) اقبال صلاح الدین دا تنقیدی تے تحقیقی مضموناں دا انتخاب "لعلاں دی پنڈ" (۱۹۷۳ء) حمید اللہ ہاشمی دا تنقیدی مضموناں دا انتخاب "پھُل کلیاں" (۱۹۷۲ء) شہباز ملک، اسلم رانا، سید اختر جعفری، یونس احقر تے نور احمد ثاقب دیاں چوناں "ادبی مہکاں" (۱۹۸۰ء) تے "چونواں پنجابی ادب" (۱۹۸۱ء) وغیرہ شامل نیں ایس گل دی وِدھیری لوڑ اے کہ افسانہ ڈرامہ، شاعری، انشائیہ، زیادہ توں زیادہ ایس ذریعے توں کڈھ کے کتابی صورت وِچ شائع کیتا جاوے نال ای ایہہ کہ رسالیاں اخباراں وِچ چھپے پنجابی ادب دیاں موضوع وار، مصنف وار تے سن وار ببلیوگرافیاں بنائیاں جان ایس سلسلے وِچ اقبال صلاح الدین نے لعلاں دی پنڈ (۱۹۷۳ء) وِچ "موتیاں دی لڑی" دے سرناویں نال کجھ رسالیاں اخباراں دے تنقیدی تحقیقی مقالیاں دی ببلیوگرافی بنائی سی ایسے نوں اگے وِدھاندیاں اوہناں فہرست مقالات موضوع وار (۱۹۸۴ء ۴۷ ص) بنائی اے روزنامہ "امروز" لاہور وِچ چھپے تنقیدی تے تحقیقی مضموناں دی ببلیوگرافی پنجاب یونیورسٹی دی ایم اے پنجابی دی اک طالبہ شگفتہ پروین نے تحقیقی مقالہ (۱۹۸۴ء) پاروں بنائی اے اجے دی ایس سلسلے وِچ وِدھیرا کم کرن دی لوڑ اے۔ پاکستانی دور وِچ پنجابی دے جیہڑے رسالے نکلے یاں کتاب لڑیاں چھاپیاں گئیاں ایہناں نے پنجابی زبان تے ادب دی لہر نوں متحرک کرن تے متحرک رکھن وِچ بڑا وڈا کردار ادا کیتا ایہناں راہیں ادب وِچ نویکلے وادھے ہوندے رہے ایہہ رسالے تے اخباراں کتاب لڑیاں تے کالج میگزین پنجابی ادبی تاریخ مرتب کرن دے سلسلے وِچ اک بااعتبار مآخذ نیں نال ای ایہہ دی گل دھیان جوگی اے کہ ایہناں دے مطالعے نال ویلے ویلے نال پنگرن والیاں ادبی لہراں تے جھُکاواں دا پتہ وی لگ سکدا اے۔

حکیم شیر محمد ناصر؛ حیاتی تے کلام

حکیم شیر محمد ناصر ہوراں بھرویں ادبی حیاتی گزاری اے اوہ اپنی وفات توں کجھ چر پہلاں ایہہ ذکر کردے ہوندے سن کہ اوہناں نوں شاعری کردیاں ادھی صدی بیت گئی اے، حکیم ناصر ہوراں دی حیاتی وچ اوہناں دیاں دو کتاباں تے کجھ ٹریکٹ چھپے سن ایس دے مقابلے وچ اوہناں لکھیا ڈھیر سی اوہناں دا کجھ کلام (نظم نثر) رسالیاں اخباراں وچ چھپیا باقی کلام اجے وی ان چھپی صورت وچ اڈو اڈ تھانواں اُتے پیا اے، اوہناں دی حیاتی وچ اوہناں بارے "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" تے "پنجابی ادب دی کہانی" وچ اچالویں جیہی جانکاری ریکارڈ ہوئی وفات توں مگروں چھپن والی کتاب "حکیم ناصر دیاں غزلاں" وچ اوہناں دے بیٹے نے اوہناں دیاں جمن مرن دیاں تاریخاں محفوظ کر دتیاں نیں ایس ساری محفوظ ہوئی جانکاری تے حکیم ناصر دے کیتے کم نوں سامنے رکھیا جاوے تے حقی گل ایہہ اے کہ ایہہ سبھو کجھ اوہناں دی ذاتی حیاتی، ادبی حیاتی تے تخلیقی کم دے مقابلے وچ اصلوں گھٹ اے تے ایس بارے اجے بہت کجھ کرن تے سامنے لیاؤن دی لوڑ اے ایہہ مقالہ ایسے لوڑ نوں سامنے رکھدیاں اک مڈھلی کوشش اے۔

حافظ حکیم شیر محمد ناصر ہوراں دا اصل ناں شیر محمد سی قرآن پاک اوہناں باراں ورھیاں دی عمر وچ حفظ کر لیا سی[۱]۔ ایس لئی حافظ کہائے ایہناں دے والد دا ناں حکیم اللہ دین

۱۔ مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۴۸۹

لاہوری سی جیہڑے سندھو جٹ سن حکیم شیر محمد ناصر لاہور دے لوہاری دروازیوں اندر ۲۹ دسمبر ۱۹۰۸ء نوں جمے[1]، ایہناں دے والد حکمت دے نال نال اک مسجد دی امامت وی کردے سن نیک پاک ہون پاروں ایس سارے علاقے وچ عزت دی نگاہ نال ویکھے جاندے سن لوک اوہناں نوں میاں جی آکھدے سن حکیم ناصر نے مڈھلی تعلیم ایہناں کولوں ای مسجد وچ حاصل کیتی قرآن پاک، حفظ کرن مگروں چھیتی ای اپنے آبائی پیشے حکمت ول رجوع کیتا اپنے والد ہوراں دے مطب اُتے اوہناں دے نال بیٹھن لگ پئے حکمت دی شدھ بدھ مگروں کجھ چر کتابت دی سکھی تے پھیر لاہور دے طبیہ کالج توں باقاعدہ سند حاصل کیتی[2] تے پھیر باقاعدہ حکمت کرن ڈیہہ پئے۔

مولا بخش کشتہ موجب ایہناں نوں شعر کہن دی چیٹک نو، دس ورھے دی عمر وچ لگی[3]، ایہناں دی شادی چھوٹی عمر وچ ای لوہاری دروازے ہو گئی ایس بیوی وچوں ایہناں دے دو بیٹے صابر اوہ ابھرا تے اک بیٹی ہوئی ایس شادی وچ حکیم ناصر ہوری اوہناں دے اپنے بیان موجب خوش نہیں سن ایس لئی کہ ایہہ بہت ای چھوٹی عمر وچ کر دتی گئی سی جدوں حکیم ناصر ہوراں نوں ذرا ہوش آئی ایہہ اپنے والد دی گدی اُتے بیٹھن جوگے ہوئے تے حکمت وتّ ایہناں دا وی چر چاہون ڈیہہ پیا ایس زمانے وچ حکیم ناصر ہوری لطیف فناں ول راغب ہوئے موسیقی سکھن لئی اوہ باقاعدگی نال شاہی محلے لوگڑے دی خانقاہ دے نیڑے استاد برکت علی خاں دی بیٹھک اُتے جاندے سن ایس دور وچ اوہ عبادت تے ریاضت وی ودھیری کردے سن ایس دور نوں حکیم ہوری "دور وحشت" دا ناں دیندے سن موسیقی تے حسن دے نظارے دے شوق وچ اوہ شاہی محلے دے چکر لاندے ہوندے سن پر اوہناں دے اپنے بیان موجب اوہناں ایس منڈی وچوں کدی سودا نہیں خریدیا[4]، ایس دور وچ اوہناں دی ملاقات اپنے ای مطب وچ چاہ چھپوالڑہ مزنگ دی وسنیک

---

۱. صابر ناصر (دیباچہ)؛ حکیم ناصر دیاں غزلاں، لاہور، (۱۹۸۳ء)، ص ۱۷

۲. عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۴۱۱

۳. مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۴۸۹

۴. شہباز ملک: ذاتی ڈائری ۱۹۶۰ء محررہ ۱۸ دسمبر ۱۹۶۰ء مملوکہ راقم الحروف (قلمی)

اک بیوہ مٹیار نال ہوئی محبت پروان چڑھی حکیم ناصر دے والد ایس توں ناراض ہوئے معاملہ ودھیا
تے حکیم ناصر ہوراں اپنی بچیاں والی بیوی نوں طلاق دے دتی محبت دے ہتھوں مجبور ہوکے اوس
بیوہ نال شادی کرلئی تے اوہدے ملکیتی مکان چاہ چھوا ڑہ مزنگ آکے اپنا مطلب کرن ٹوہیہ پئے
کجھ چر مگروں ایس خاتون نال دی اَن بن ہوگئی تے اوس نوں طلاق دے دتی مکان چھ ہزار روپے
دا مُل تار کے خرید لیا ایس دور وچ اوہناں ملیاں ٹاں رکھ لیاں سن کجھ چر لبعد اوہ ایہہ غم بھل گئے۔

حکیم ناصر دی تیجی شادی بادشاہ، فاروقی تے اوہناں دی اک بھین دی والدہ نال ہوئی جیہڑی
بیمار پے کے فوت ہوگئی ایہناں دی چوتھی شادی کرشن نگر وچ اک خاتون نال ہوئی جس نوں
تن مہینے بعد ایہناں طلاق دے دتی تے پھیر وفات تیکر شادی نہیں کیتی۔

حکیم ناصر دی حیاتی وچ کئی عورتاں آئیاں اوہناں شادیاں کیتیاں اولاد پیدا کیتی اوہناں طلاقاں
وی دتیاں اوہناں نے محبت وی کیتی اوہناں۔ ایں دو محبتاں تے ثابت نیں اک چاہ چھواڑہ مزنگ
دی خاتون نال تے دوجی سلمیٰ پروین عرف چندا نال، پہلی محبت بھر جوانی وچ تے دوجی ۵۵ ورھیاں
دی عمر وچ ایہہ دونویں محبتاں ناکام ای اکھواسکدیاں نیں کیوں جے پہلی دا انجام طلاق سی تے
دوجی دا ہمیش دا وچھوڑا جس زمانے وچ حکیم ناصر ہوری دوجی محبت دے پھندے وچ پھسے
اوس زمانے وچ راقم الحروف دی ملاقات حکیم ناصر ہوراں نال سی ایس ملاقات دا سلسلہ ۱۹۵۸ء
وچ اودوں شروع ہویا سی جدوں شہباز ملک نے پنجابی ادبی مجلس، لاہور وچ حکیم ناصر
ہوراں دی صدارت وچ اک مضمون تنقید واسطے پڑھیا ایہہ اجلاس باغ بیرون موری
دروازہ دے کارپوریشن دے دارالمطالعہ وچ ہویا سی اودوں مگروں راقم دی ملت گلت
حکیم ناصر نال اوہناں دی قبر اُتے مٹی پان تیکر جاری رہی، ایس ملاقات دے عرصے وچ جدوں
کدی شہباز ملک نوں موقعہ ملیا اوس اپنی ڈائری وچ حکیم ناصر بارے کجھ یادداشتاں لکھ لئیاں جنہاں
وچوں کجھ ایس مقالے وچ اک مآخذ دے طور تے ورتیاں جارہیاں نیں بشال دے طور تے
جس دن حکیم ناصر ہوراں نے سلمیٰ پروین عرف چندا بارے شہباز ملک نوں جانکاری دتی،
اوس نوں راقم الحروف نے ۱۲ر مئی ۱۹۶۰ء دی اپنی ذاتی ڈائری وچ عن من نوٹ کرلیا سی ساری
عبارت اپنی ذاتی ڈائری توں ہیٹھ درج اے:

حکیم ہوری اُج کل غزل تے بہتا زور پے دیندے نیں تے رب نے ویلا وی کجھ ایہو جیہا اوہناں واسطے کر دتا اے جیہدی غزل نوں خاص لوڑ ہوندی اے پئی عشق تے لگن دا ڈونگھا گھا ــــ ایہہ گھا جوانی ویلے تے حکیم ہوراں نوں ہو لے نہ وجیا پر ہُن جدوں اوہناں دی وہٹی تن ایانے چھڈ کے بیمار ہو کے اللہ نال جا ملی اے ڈاہڈا ڈونگھا وجیا اے۔ اوہناں دا محبوب اک ۲۵ سال دی سگھڑ سوہنی تے ات مٹیار کڑی اے جیہڑی اج کل ایم اے وچ پڑھدی اے ایس پیار دی کہانی حکیم ہوراں نے ڈاہڈے ویروے نال مینوں سنائی اوہناں آکھیا۔ مارچ ۱۹۵۹ء دی ...... تاریخ شام ویلے اک فیشن ایبل جیہی زنانی میرے مطلب وچ آئی تے طبی مشورہ لین لگی۔ اوس ویلے اوہنوں نزلہ، زکام وغیرہ سی، جیہدے ہتھوں اوہ بڑی تنگ رہندی سی تے ٹھیک نال پڑھ وی نہیں سی سکدی ہیں (حکیم صاحب)، ہر مریض دا معائنہ حکمت دے اصول نال کرناں تے نال نال بندے دی چال ڈھال تے عمر دیاں اُیلاں ول وی گوہ رکھنا ہیں حکمت تے اپنی سیانف نال ایہہ جاچیا ہئی ایہہ جوان کڑی اے تے جوان منڈے کڑیاں نوں بوہتیاں بیماریاں صرف ایس کر کے لگ جاندیاں نیں پئی اور محبر دہو ندے نیں ایس طرحاں نزلہ زکام تے پیٹ دی ہوا (ادھی دوغیرہ) روگ لگ جاندے نیں فیر ہیں (حکیم صاحب) اوہنوں صلاح دتی پئی ایہہ روگ تے تاں جاوے گا جے تسی ویاہ کر لو ــــ ایہہ گل سن کے اوہ مٹیار ہور کڑیاں وانگوں کجھ شرمائی تے کجھ سوچن وی لگ پئی ــــ مینوں اوہدی بھولی بھالی صورت تے من بھائی سیرت وچ کجھ کجھ جیہی جاپی۔ میں اوہدا مطلب سمجھ گیا ساں پئی اوہ حالی ویاہ کرانا نہیں چاہندی سی اپنی ایس تشخیص نوں سچ دکھان واسطے حکمت دیاں کتاباں تے نشان لاکے اوہنوں پڑھائے پئی میں ایہہ گلاں اپنے کولوں نہیں جوڑیاں بلکن حکمت ایہہ آہندی اے ..... مکدی گل ایہہ جے اوہدا روگ ایس طرحاں جاسکدا اے۔ خیر اوہ وی میریاں (حکیم صاحب دیاں) ایہناں گلاں وچ کجھ کجھ محسوس ڈیہہ پئی اوہنے روز آؤنا تے کناں کناں چر بیٹھیاں رہنا ہولی ہولی میں اوہدے نیڑے ہوندا گیا۔

مینوں اک ساتھی دی لوڑ سی جیہڑا میرے جیون پندھ دے رہندے حصے وچ

میرے نال ٹرسکے اوہ چلی گئی پر میرے پیار دی سک نال لے گئی ــــ میں وی اوہدے پیار وِچ ڈکو ڈولے کھاندا رہیا تے اپنا ادب تخلیق کر دا رہیا مینوں انج جاپداسی پئی میرے الکھراں وِچ اک نویں چمک تے اک نواں سوز بھریا گیا اے، میں اوہدی یاد وِچ کئی نظماں تے غزلاں آکھیاں ــــ ایس توں پہلاں میں غزل بہت گھٹ آکھداساں تے عشق عاشقی دے معاملیاں ول وی گھٹ ای نگاہ جاندی سی پر ہُن تے اپنے تے بیتی سی پئی میری حالت انج ہوندی جویں بنا پانی دے مچھی ــ اوہ کدی کدی آؤندی سی مینوں تے پتہ سی پئی اوہ مٹیار میرے بڈھے دل تے پیار دا چھٹ لا گئی اے پر اوہنوں حالی دی کوئی پتہ نہیں سی بس اِک مگن تے سک جیہی سی جیہڑی اوہنوں کدی کدی میرے کول لے آؤندی سی ــــ اکتوبر ۱۹۵۹ء وِچ فیر اوہ علاج واسطے آئی مطلب ایہہ پئی اوہ میری دنیا وِچ مڑ باقاعدہ آگئی، میں ہولی ہولی اپنیاں نظماں تے گیتاں راہیں جیہڑیاں میں اوہدی یاد وِچ لکھدا تے چھپاندا ساں اپنی محبت تے پیار نوں پرگھٹ (ظاہر) کردا رہیا ــــ اوہنے آؤنا میں تازہ آزاد اخبار جیہدے وِچ میری کوئی نظم غزل یاں گیت ہونا اوہدے اگے سُٹ دینا۔ اوہنے آکھنا مینوں پنجابی نہیں آؤندی تے بے نیازی نال اخبار ول نظر مار کے بھویں تے رکھ دینا ــــ مینوں انج لگنا جویں میرا کلیجہ کڈھ کے تے سُٹ دتا سو ــــ خیر ہولی ہولی میں اوہنوں پنجابی پڑھن دی چاٹ پائی فیر کیہ سی اوہنے سک نال میری تازہ شے پڑھنی اوہنیں دنیں مینوں دحکیم صاحب نوں) خبرے کیہ ہو گیا سی پنڈے وِچ چھتنی جیہی لگی رہندی سی جدوں اوہنے چلے جانا میں اداس جیہا ہو جانا تے اپنے دماغ دے پردے تے اوہدی اِک سوہنی شکل بنا کے شاعری کردیاں رہنا۔ مینوں اوہدی صورت نالوں اوہدیاں سیانیاں تے پکیریاں گلاں نال پیار سی مینوں سچی گل اے اوہدیاں سیانفاں لٹ لیا سی مینوں ہور کوئی گل سجھدی نہیں سی میں سوچداساں ــ شاہلا میری ایہہ جیون سنگی بن جائے تے میری حیاتی دی رہندی واٹ بڑی چنگی طے ہوئے گی پر زمانے دیاں پنجاں کندھاں (۱) عمر (اوہ ۲۰ دی میں ۵۵ دا) (۲) تعلیم (اوہ ایم اے میں الویں دی نہ) (۳) ذات (۴) میری اولاد (۵) زمانے دیاں نظراں، مینوں ڈرایا۔

انیر اوہ میرے پیار دے سنیہاں نوں جان گئی ــــ پر اوہ وی ایہناں پنجاں کندھاں دے

ڈرتوں بے وس سی، سوچدی سی کیہ کراں کیہدر جاواں، موہنوں کجھ نہیں سی سکدی، اک دن دی گل اے
میں اک چھپی نظم پڑھن لئی دتی اوہ پڑھ کے اینی روئی اینی روئی پئی پورا اک گھنٹہ روندی رہی۔ وار
وار کہندی سی، حکیم صاحب ایہدا انجام کیہ ہوئے گا؟ — ایہدا انجام کیہ ہوئے گا؟ —

فیر اک زمانہ ایہو جیہا وی آیا اوہ کہن لگی میں روز نہیں آسکدی کسے طرحاں میرے
مکان کولوں لنگھیا کرو تاں جے میں تہانوں ویکھ لاں کراں — فیر جی اساں (حکیم صاحب نے)
حاضری دینی، گلی وچوں لنگھنا اوہناں دے ریڈنگ روم کول جا کے اُچی جیہی کنگھنا تے اوہناں
تکنا اساں تکنا — فیر لنگھ آؤنا۔ اک دن دی گل اے میں اچی ساری آواز نہ کڈھ سکیا، اوہ نہ آئی
میں لنگھ آیا دوجے دن ملن تے کہن لگی، کل خیر سی تسی آئے نہ؟ میں آکھیا آیا تے سی پر میری نکی جیہی
آواز اُچے محل مناریاں تے نہ جا سکی (حکیم ہوراں اک نظم وی ایس واقعے تے لکھی[1])

اک دن میں ریڈیو تے جاناسی، نظم وی میں اوسے دے پیار وچ ڈب کے لکھی سی، میں
آکھیا اج شام نوں دیہاتی پروگرام وچ مینوں ضرور سننا، اوہ کہن لگی اچھا میری بھرجائی دے گھر
ریڈیو ہے اے، وقت ملیا تے سن لاں گی — اوتھے میں نظم پڑھی جیہڑی بعد وچ پنجابی
ادب (لاہور) وچ چھپی، جیہدا سرناواں "؟" سی — جیہدے وچ قلوپطرہ، بلقیس تے پروین دا
ذکر سی، جدوں اسی ملے اوہ کہن لگی، حکیم صاحب ناں نہیں آؤنا چاہیدا ایس طرحاں بدنامی ہوندے
گی — میں آکھیا "تے چناں ہور فیر کیہ آؤندا" اوس چناں نوں سمجھیا چندا تے کہن لگی "چندا" ٹھیک
اے ناں تے اوہدا "پروین"[2] اے پر میں ایس نظم توں بعد اپنیاں چیزاں وچ ہُن "چندا" ای لکھنا
اں تے لکھاں گا۔ ایہہ ناں وی مینوں بڑا چنگا لگدا اے کیوں جے اوہنوں سوہنا لگدا اے۔ جے
اسیں دونویں مل جائیے تے میں جانناں میں ہور وی پنجابی ادب دی سیوا کر سکناں تے اپنا پیٹ وی چنگی طراں
بھر سکناں، اوہ ایم اے اے، اوہ مینوں اپنے ادب توں آشنا کرے گی، میرے گھر نوں سنوار بنا کے رکھے
گی میں ہُن ہر ویلے فکراں وچ ڈبا رہناں۔ میں جم کے کوئی شے نہیں لکھ سکدا۔ مینوں اوہدی من موہنی

۱۔ افسوس ایہہ نظم نوٹ نہ کیتی جا سکی (ش م)

۲۔ اسمٰعیل قلندر (شاگرد حکیم ناصر) نے دسیا اے کہ پورا ناں سلمیٰ پروین سی (ش م)

صورت تے دل کھچیں سیرت تے سیانف نے پاگل کر دتا اے۔

"پچھے جیہے جدوں میں (حکیم صاحب) سٹیج تے ڈگ پیا میرے دل نوں روگ لگ گیا اوس میری بڑی سیوا کیتی، سارا سارا دن میرے کول بیٹھی رہی پر دونویں اک انوکھے پیار دے دیوانے اک انوکھی داٹ دے پاندھی اپنی اپنی سوچھ وچ ڈبے اپنی آؤن والی حیاتی واسطے سوچدے رہندے، زمانے دیاں پنج کندھاں سانوں اکو مک ہون توں ڈکدیاں نیں، کریئے تے کیہ کریئے....."

حکیم ناصر ہوراں "چندا" واسطے اردو وچ وی قطعے لکھے نیں جیہڑے اوہناں کندھاں تے ٹنگے کیلنڈراں دے پچھے خوشخط لکھ دتے نیں، معلوم ہوندا اے جدوں اوہ آؤندی اے حکیم صاحب ایہہ کیلنڈر پُٹھے کر دیندے نیں تاں جے اوہ اوہناں دے پیار ٹے بھانبڑ دی جاچ کر سکے دا ایہہ سارے قطعے تے نظماں جیہڑیاں خاص اوہدے واسطے لکھیاں نیں میں کسے ویلے لکھ لیا نواں گا[1] انج اوہدے (چندا دے) آؤن نال حکیم صاحب دی شاعری نے اک نواں موڑ کھادا اے، ہُن اوہ غزل ول زیادہ جھک گئے نیں تے گیت وچ وی غزل جیہی سک تے سوز پیدا کرن دی کوشش کر دے نیں۔

حکیم ہوراں دسیا پئی پرسوں میں اوہنوں جہلم چھڈ کے آیاں آں میری بیماری دے کارن اوہ ایم اے دا امتحان وی نہ دے سکی۔ جہلم اسٹیشن تے میں جدوں ٹانگے تے چڑھان لگا تے اوہنے آکھیا حکیم صاحب ہُن تُسی جاؤ! تے میں جواب دتا۔" اچھا جی! جے کوئی ہو روی ہے تے میں چلا جاناں!" تے تڑف کے بولی "میرا مطلب ایہہ نہیں سی! میرا مطلب سی دھپ وِدھ جائے گی تے تہانوں تکلیف ہوئے گی۔"[2]

حکیم ناصر ہوراں دی کتاب "سجرا سورج" ۱۹۶۱ء وچ شائع ہوئی، ۱۹۶۰ء وچ ایس دے پروف پڑھن دا شرف شہباز ملک نوں حاصل ہویا۔ پروف پڑھدیاں حکیم ناصر ہوری

۱۔ ایہہ سبھو کجھ راقم الحروف نوٹ نہ کر سکیا۔ (ش م)

۲۔ شہباز ملک، ذاتی ڈائری، محررہ ۲۱ مئی ۱۹۶۰ء مملوکہ راقم الحروف (قلمی)

اپنی حیاتی بارے تے اپنی شاعری بارے وددھیریاں گلاں کردے جاندے سن جیہڑیاں شہباز ملک کئی وار اپنی ذاتی ڈائری وچ محفوظ کر لیندا سی اک دن کاپیاں پڑھدیاں جدوں نظم (۱۹) آئی تے حکیم ہوراں دسیا کہ ایہہ نظم چندا بارے اے اوہناں ایس بارے ہور وددھیری جانکاری دتی، ذاتی ڈائری دا ایہہ حصہ وی ملاحظہ فرماؤ (۱)۔

"حکیم ناصر ہوری سجرا سورج چھاپ رہے نیں اک دن جدوں میں گیا اوہناں ایہہ رونا رویا پئی کتاب دیاں غلطیاں کڈھن واسطے کاپیاں پیاں نیں کوئی حامی نہیں بھردا میں آکھیا بھاؤ میرے کول وقت نہیں پر میں ایس واسطے اتوار دی اتوار ضرور دیلا کڈھاں گا پچھلی اتوار دی میں گیا ساں تے ۲ کاپیاں دو دیباچے پڑھے سن اج چار کاپیاں پڑھیاں کل ۲ ہو یاں حالی ۹ رہندیاں نیں۔ اسی کاپیاں پڑھدے جاندے نالے شاعری تے گل بات کردے جاندے لاہور دی سیر تے اوہناں دسیا ایہہ لکھن لگیاں ہیں (حکیم صاحب) لاہور وچ رہن دی اپنی ساری زندگی کے تجربے نوں سامنے رکھیا اوہناں آکھیا ہیرا منڈی وچ میں ویکھن جاکھن بڑی واری گیاں پر سودا کر کے نہیں ویکھیا۔ فیر اوہناں دسیا قافیے وچ میرے کولوں رلوں ای کجھ چنگیائیاں ہو گئیاں نیں مثلاً لنڈے دے بارے وچ مشٹنڈے منڈے وغیرہ۔

"..... ؟" اوہناں (حکیم ہوراں) چندا بارے لکھی اے، آؤن لگیاں حکیم صاحب نے بچیاں کولوں بچا کے جویں چوری نال چندا دی فوٹو میتوں (راقم الحروف نوں) وکھائی۔ حکیم صاحب دے حسن دے ذوق دی تعریف کرنی پیندی اے...
حکیم صاحب "سجرا سورج" دا ٹائٹل چندا دے مکھڑے نال ملدا جلدا بنوایا اے (۲)

نظم لاہور دی سیر بارے شہباز ملک نوں حکیم ہوراں دسیا کہ اک وار ٹاؤن ہال وچ اک وڈے مشاعرے وچ اوہناں ایہہ نظم پڑھی اتاں دی داد ملی مشاعرے دی صدارت اوس ویلے دے گورنر ملک کر رہے سن مشاعرے توں بعد گورنر نے حکیم ہوراں دی شاعری دی تعریف

۱۔ شہباز ملک، ذاتی ڈائری، محررہ ۱۸ ستمبر ۱۹۷۰ء مملوکہ راقم الحروف (قلمی)
۲۔ مشتاق احمد گورمانی (سش م)

کردیاں آکھیا جے لاہور دی سیر وچوں ہیرا منڈی والا حصہ کڈھ دیو تے ایہہ نظم ہور دی چنگی ہو جائے گی حکیم ہوری بڑے حاضر جواب سن آکھن لگے تسی لاہور وچوں ہیرا منڈی کڈھ دیو، میں ایہنوں نظم وچوں کڈھ دیاں گا۔

حکیم ناصر چاہ چھپواڑہ مزنگ توں وحدت کالونی کو اٹراں وچ چلے گئے اوتھوں وحدت روڈ اُتے دس مرلے زمین خرید کے اوہدے اُتے اک عالی شان کوٹھی تعمیر کیتی، اوہناں اپنی حکمت بالعموم جاری رکھی، ایس دور وچ غالباً چنداتوں وچھڑ چکے سن، بیٹی دی شادی کر دتی سی۔ آپ نکے لڑکے فاروقی نال حج بیت اللہ چلے گئے، دل دی تکلیف تے پہلاں ای ہو چکی سی۔ بیت اللہ شریف وچ وی دل دادورہ پیا، واپس آئے تے کجھ چر مگروں فالج دا حملہ وی ہو یا۔ تجی بیوی دی اولاد جیہڑی ہُن ایہناں کول رہندی سی، ایس وچوں بادشاہ دے کارے شروع توں ای حکیم ہوراں نوں پسند نہیں سن، دو جا لڑکا حسن نوں حج اُتے وی نال لے گئے سن اپنے بھرا دے ای نقش قدم اُتے چلن لگ پیا، لڑکی دی شادی کیتی اوہ کجھ چر مگروں فوت ہو گئی۔

ذاتی زندگی وچ دیاں ایہہ سدادیاں ناکامیاں حکیم ہوراں دے اک لحاظ نال لیکھاں وچ مستقل طور تے لکھیاں سن۔ اوہناں نوں جدوں فالج دا حملہ ہو یا تے اوہ اٹھن بیٹھن جو گے وی نہ رہے تے اوہناں دی پہلی بیوی دے بچیاں وچوں کیوں جے صابر کدی کدائیں اوہناں کول آؤندا سی اوس نے حکمت دا کم وی ایہناں کولوں سکھیا سی ایس کرکے چھیکڑ میلے حکیم ہوری صابر دے نکے بھرا کول گلگشت کالونی لاہور چلے گئے سن تے ایتھے ای اوہ ۴ جنوری ۱۹۷۳ء نوں اپنے خالق حقیقی نوں جا ملے[۱]۔ حکیم ہوراں نوں میانی صاحب دے قبرستان وچ دفن کیتا گیا۔

حکیم ناصر ذاتی طور تے اک اچھے انسان سن، اوہناں دی تربیت اک دینی گھرانے وچ ہوئی سی، ایس کرکے نماز روزے دے پابند سن۔ چاہ چھپواڑے دی مسجد وچ رمضان شریف دیاں تراویاں وچ قرآن پاک سناندے سن، اوہناں دی شاعری دا زیادہ جھکا انسانی اصلاح ول اے،

۱۔ صابر ناصر (دیباچہ)، حکیم ناصر دیاں غزلاں، لاہور ۱۹۷۳ء، ص ۱۷۔

اسلامی روایت نوں اوہ اپنی شاعری وچ ہمیشہ اولیت دیندے رہے۔ اوہناں دی سب توں پہلی کتاب فراقِ مدینہ اے جیہڑی اوہناں دے اپنے بیان موجب ۲۹-۱۹۲۸ء وچ شائع ہوئی۔ اوس ویلے حکیم ناصر ہوری کوچہ کلو موری دروازے (لاہور) رہندے سن[1] ایسے زمانے وچ یاں ایدوں وی پہلاں اوہناں نے ایک نعت لکھی جس دا کولمبیا ریکارڈنگ کمپنی ریکارڈ بنا کے ویچیا[2]

اوہناں دی کتاب "فخرِ موجودات" جیہڑی "فراقِ مدینہ" توں بعد چھپی، ایہدے سرورق تے اشتہاراں توں پتہ لگدا اے کہ ایس ویلے تیکر حکیم ناصر دیاں ودھیریاں کتاباں چھپ چکیاں سن، اک تے ایہو فراقِ مدینہ دے سرورق اتے "نوتر میم" دا مطلب ایہہ اے کہ ایہہ وی دوبارہ چھپی اے، دوجے سرورق اُتے حکیم ناصر دے ہیر رانجھا، ارشادات ناصر، زندگی دے چار حصے، فراق مدینہ وغیرہ وغیرہ دے لکھاری ہون دی دس پائی گئی اے[3] چھیکڑلے صفحے دے اشتہار وچ ایس گل دا پتہ لگدا اے کہ ارشاداتِ ناصر وچ قصہ ہیر رانجھا، مخمس ناصر تے اردو دیاں غزلاں شامل نیں جس دی ضخامت ۴۸ صفحے اے۔ ایس کتاب دے سرورق اتے حکیم ناصر دی رنگین تصویر وی چھپی، مخمس ناصر وچ لکھیا کہ خدائی توں پہلاں کیہ سی ؟[4] زندگی دے چار حصے وچ اشتہار موجب حکیم ناصر نے لکھیا کہ انسان دی پیدائش، بچپن، جوانی تے بڑھاپے دا نقشہ کیہ ہوندا اے ؟[5]

پاکستان بنن توں بعد حکیم ناصر شاعری دے نال نال پنجابی نثر وی لکھن ڈیہہ پئے سن ایس گل دا پتہ سانوں اوہناں مضموناں توں لگدا اے جیہڑے اوہناں ہفتہ وار پنجابی اخبار "پاک پنجابی" وچ لکھے،

۱۔ حافظ شیر محمد المتخلص بہ ناصر، فراق مدینہ یعنی باراں ماہ حافظ ناصر، لاہور، سرورق

۲۔ ڈاکٹر رشید انور، (دیباچہ) اپنی بولی اپنا اصلا، حکیم ناصر، لاہور، ۱۹۷۰ء، ص ۹۔

۳۔ حکیم شیر محمد ناصر نوشاہی قادری، فخرِ موجودات، لاہور (س ن)، سرورق

۴۔ اوہی ؛ ص ۸۔

۵۔ اوہی ؛ ص ۵۔

ایہناں وچوں دو مضموں اردو دی ماں[1] تے ٹھیک اردو کنج بولی جائے[2]، مثال وجھوں پیش کیتے جا سکدے نیں۔

۱۹۵۵ء وچ ایہناں نے اپنی مشہور نظم "ہذا من فضل ربی" ٹریکٹ دی صورت وچ چھاپی۔ ایہہ ایس سلسلے دا دوجا ٹریکٹ سی، پہلا ٹریکٹ ایہناں دی مشہور نظم "لاہور دی سیر" سی۔ انج ای خوشی دا ساقی تیجا ٹریکٹ سی[3]، ایدوں مگروں خبرے ایہہ سلسلہ اگے ودھیا کہ نہیں ایس بارے کجھ آکھیا نہیں جا سکدا، ٹریکٹ نمبر ۲ دے پچھیکڑلے صفحے دے اشتہار توں ایہہ گل ضرور نتردی اے کہ حکیم ناصر ہوراں اپنی شاعری دے دو مجموعے نویاں لیکاں تے چوہنبڑاں دا اعلان ضرور کیتا[4]، پر ایہہ دونویں کتاباں ایہناں ناواں نال نہیں چھپیاں۔

اوہناں دی کتاب "سجرا سورج" جنوری ۱۹۶۱ء وچ شائع ہوئی، جیس واسطے اوہناں باقاعدہ اک اشاعتی ادارہ "ادارہ پنجابی زبان لاہور" قائم کیتا پر کتاب اُتے اک وکھرا اشتہار چھپوا کے جوڑیا گیا، جیس وچ ادارے دی امداد تے سرپرستی کرن لئی آکھیا گیا سی۔ ایس دے سربراہ حکیم ناصر آپ سن تے ایہدے جنرل سیکرٹری ہون دا اعزاز شہباز ملک نوں حاصل ہویا۔ ایسے ادارے دے تحت کتاب دی رونمائی دی تقریب انجمن رفاہ عام مزنگ، لاہور وچ ہوئی جیس دی صدارت چودھری محمد حسین (میئر لاہور کارپوریشن) نے کیتی۔ سٹیج سیکرٹری دے فرائض راقم الحروف نے ادا کیتے۔ ایس تقریب وچ پنجابی تے اردو دے وڈے وڈے ادیباں تے شاعراں نے حصہ لیا۔ تقریب دے آخر تے چودھری محمد حسین ہوراں "سجرا سورج" دی اک کاپی اک سو روپے وچ خریدن دی کوشش کیتی، حکیم ناصر ہوراں انج نہ کرن دتا۔ ایہہ ۱۹۶۱ء دے شروع دی گل اے۔ ایدوں مگروں ایس ادارے ولوں کسے دی کوئی کتاب شائع نہیں ہوئی۔ ۱۹۶۲ء وچ چھپی شہباز ملک

۱۔ حکیم شیر محمد صاحب ناصر: اردو دی ماں، ہفتہ وار "پاک پنجابی" اخبار لاہور، ۳۱ اکتوبر ۱۹۵۲ء، ص ۶

۲۔ حکیم شیر محمد صاحب ناصر: ٹھیک اردو کنج بولی جاوے؟ ہفتہ وار "پاک پنجابی" اخبار لاہور ۲۸ نومبر ۱۹۵۲ء، ص ۱

۳۔ حکیم ناصر لاہوری: ہذا من فضل ربی، لاہور (۱۹۵۵ء)، ص ۲۔

۴۔ اوہی : ص ۱۶

دی کتاب "چانن" اتے حکیم ناصر ہوراں دیباچہ لکھیا۔

حکیم ناصر ہوراں نے قلم راہیں ای نہیں سگوں رقم، ادم تے پریرنا راہیں پنجابی ادب دی ودھیری خدمت کیتی اے جدوں پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ۱۹۶۰ء وچ قائم ہویا اودھ دے نائب صدر چنے گئے۔ ایدوں مگروں پنجابی پرھیا لاہور دے صدر بنے، پنجابی ادبی لیگ دے بنیادی رکن سن، صوفی تبسم ہوراں دی نگرانی وچ نکلن والا ماہوار رسالہ "پنجابی ادب لاہور" کئی ورھے حکیم ناصر دی ادارت وچ نکلدا رہیا۔ حکیم ناصر ایس رسالے واسطے قلم دے نال نال ودھیری رقم وی خرچ کردے تے پنجابی دی خدمت کردے رہے، پنجابی ادب لئی چلن والی ہر تحریک دے ہراول دستے وچ شامل ہوندے سن، اوہناں دی اک ایہہ حیثیت دی پنجابی زبان تے ادب نوں ودھیرا مان دیندی سی کہ قومی سطح اُتے ہون والے ہر مشاعرے وچ اوہ پنجابی زبان تے ادب دی نمائندگی کردے سن تے نمائندگی دا حق ادا کردے سن، اوہناں دی پڑھنت اناں دی چنگی سی، اپنی تخلیق نوں ایس چنگے انداز نال درست تلفظ نال پڑھدے سن کہ لوک جھوم اٹھدے سن، اوہناں دیاں کئی نظماں کتاباں وچ چھپن توں پہلاں لوکاں نوں زبانی یاد ہو جاندیاں سن تے مشاعریاں وچ لوک اوہناں دا نواں کلام سنن توں بعد مشہور نظماں دے ناں لے لے کے فرمائشاں پاندے سن اکثر انج ہوندا کہ جے مشاعرے دے انتظام کرن والیاں فرمائش پوری نہ کیتی تے سنن والیاں اگلے شاعر نوں سنن توں انکار کر دتا تے مجبوراً انتظام کرن والیاں نوں حکیم ناصر نوں مڑ بلانا پیا اوہناں نوں سجرا سورج اُتے گولڈ ولوں انعام ملیا تے پنجابی ادب دی مجموعی خدمت اتے پنجابی ادبی لیگ نے گولڈ میڈل دتا۔ حکیم ناصر پنجابی دے اک اجیہے شاعر نیں جنہاں پرانے دور وچ وقت دے تقاضیاں موجب اوس روایت دے تحت وی لکھیا تے نویں دور دے تقاضیاں موجب وی ادب تخلیق کیتا۔ جتھے اوہناں دی لکھی داستان ہیر، باراں ماہ، اٹھوارے تے چومصرعے موجود نیں اوتھے نویں دور دی پابند نظم تے آزاد نظم وی موجود اے۔ اوہناں دی شاعری دے دو رنگ بڑے اگھیڑویں نیں اک قومی اصلاح والا تے دوجے طنز والا۔

اوہناں دیاں چھپیاں تے ان چھپیاں دستیاب لکھتاں وچوں ونگی پاروں کجھ کلام حاضر

اے جس توں اوہناں دے ادبی مقام نوں متھن وچ آسانی ہو سکدی اے :

۱۔ فراق مدینہ

باراں ماہ

چیت : آکھاں ہر دم ایہہ مولا نوں گل دسے
مولا سد مدینے دسے ول دسے

چیتر چت میرا ایہو چاہوے مولا جے مدینے بلاوے
تاں اے مشکل ہو جائے حل دسے مولا سد مدینے دسے ول دسے[۱]

ستوارہ

پیرا پیر آیا پیا نہیں آیا خبرے کیہڑے گلوں چت اُس چا یا
باجھ ماہی دے جگ اندھیرا کدے پا ماہی گھر پھیرا
سنجا دسدا اے تیں بن ویہڑا کدے پا ماہی گھر پھیرا[۲]

۲۔ فخر موجودات

نور پاک خدائے غفور دا یارو! وچ ظہور دے آ گیا
عرش توں لے کے فرش تک نور ہی نور سما گیا
ہویا عشق خدا دی ذات توں ذات پاک تے عالی صفات نوں
پیدا کر کے موجودات نوں ہر، ہر دے وچ سما گیا[۳]

۱۔ حافظ شیر محمد المتخلص بہ ناصر، فراق مدینہ، لاہور (۲۹ - ۱۹۲۸ء)، ص ۲

۲۔ اوہی ، ص ۷

۳۔ مولانا حافظ شیر محمد ناصر نوشاہی قادری، فخر موجودات، لاہور۔ (س ن)، ص ۲

۳ ہذا من فضل ربی (ٹریکٹ نمبر۲)

گُبکاں منہ مٹی کر دی سی جس کوٹھے دے وچ رہندے ساں
مینہ وسے فرفر چوندا سی مڑ کندھاں دے نال کھہندے ساں
کوٹھے دی چھت پئی ڈھیندی اے مالک نوں چدوی کہندے ساں
کہندا سی کوٹھا چھڈو چا مڑ ماری دے وڑ بہندے ساں
ہُن کوٹھی نویں بنائی اے کجھ لگ گیا ڈھو سببی اے
ہذا من فضل ربی اے، ہذا من فضل ربی اے[1]

۴۔ خوشی دا ساقی

رات خزاں دی رت دی ٹک چلی — اٹھ کھول بوہا تُم تم ساقی
تیرے بوہے تے ویکھ خاں اج کیکوں — پیاسے پہنچ رہے نیں ہُم ہُم ساقی
اک نچدے نچدے آن پہنچے — اک گاؤندے پاؤندے دھُم ساقی
اک بھجدے بھجدے پئے اپڑے — اک ہولی ہولی ٹھُم ٹھُم ساقی
اک گلاں اندر ڈھول پائی آون — ڈغا ڈغ کردے ڈم ڈُم ساقی
اک چُپ چپاتڑے آن بیٹھے — کھیس کھُوس دی مار کے جھُم ساقی
پیاسے اج تیرا پاسا مل بیٹھے — ہور چھڈ سارے کم کُم ساقی

۵ سجرا سورج

۱۔ حکیم ناصر لاہوری۔ ہذا من فضل ربی۔۔۔۔، لاہور (۱۹۵۵ء) ص ۴

۲۔ حکیم ناصر لاہوری، عوامی شاعر، خوشی دا ساقی، لاہور (۱۹۵۵ء)، ص ۳،۴

لاہور دی سیر

آہ لہاری دروازہ ئی ، ایہہ ای بڑا ای کرماں آلہ
ناصر شاعر ایتھوں دا ای اپنی بولی دا رکھوالا
اہ پھلیرے پھل پے ویچن نرگس چمبا موتیا لالہ
ایہہ ئی ہٹی جتھوں نکلے پنجابی دا اک رسالہ
اک رسالہ پنجابی دا ! باقی لیکن چونکہ پیچ
پیچ موڑ توں منڈیا پیچ
پیچ موڑ توں منڈیا پیچ[1]

میرا سبھا

سوہنی صورت کیہ سوہنی مورتوں وی
بھڑکن رب دے رنگ تے بھڑک پیناں
پلکاں پتلیاں تے نوکاں تکھیاں نوں
جتھے رڑک دا ویکھناں رڑک پیناں
سوہنی سُر سُن کے سرنوں دیاں ٹُھنکے
کھڑکے ساز تے آپ وی کھڑک پیناں
کوئی شعر چنگا سنناں یاں کہناں
شعر سن دیاں کہندیاں پھڑک پیناں
کوئی آہلنا پنجرہ ویکھ دا نہیں
بجلی وانگ میں حسن تے کڑک پیناں[2]

۱۔ حکیم ناصر، سجرا سورج، لاہور، ۱۹۶۱ء، ص ۷۱
۲۔ اوہی : ص ۸۳، ۸۴

؟

قسمت نے اج تاج خوشی دا دھر دتا اے میرے سیس
اج ویلے دا ایں سیلماں جگ اُتے نہیں میری ریس
میرے ڈیرے پیریں ٹر کے آگئی ویلے دی بلقیس
عرشوں اُچی ہو گئی میرے نیویں جیہے ڈھارے دی زمین
میرے ڈھارے دے وچ آکے بیٹھ گئی اک ات حسین
اک لیلیٰ، اک عذرا، سلمیٰ، اک روحی، لبنیٰ، پروین[1]

اپنی سیہان

توں مسلم ہیں دنیا دے وچ توں اللہ دا جانی بن
نبی توحید دا بانی تیرا توں وی توحید دا بانی بن
دین تیرے دی ریس نہ جگ تے توں وی تے لاثانی بن
بندہ رب دا نبی دی امت تے عامل قرآنی بن
جد تیری دنیا وی آگو توں وی امام زمانی بن
نہ پنجابی نہ سرحدی نہ سندھی مکرانی بن
سب کجھ ہوندیاں سب توں پہلاں توں اک پاکستانی بن[2]

پھانسی

اج توں چنگا پشاں
چوکھا پشاں

۱۔ مجہت مرد سجرا سورج، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۱۸۲

۲۔ حکیم ناصر: سجرا سورج، لاہور، ۱۹۶۱ء، ص ۹۰-۹۱

بیتیاں صدیاں دے ول
یاد آجاندا اے بندے نوں وی پچھا اپنا
ویکھ لیندا اے مڑ اپنے جانگلی وڈیاں دی ریت
اج دا پورا ایہہ بندہ آپ وی
فیر بن جاندا اے پورا جانگلی
اوہو صدیاں دا پرانا جانگلی
ہائے اج دا پورا بندہ
ہائے پھانسی دی سزا[۱]

چندا کے نام

چن سورج نے گھل مل کے وی — ریس کیہ کرنی تیرے تن دی
کدرے پاگل ہو نہ جاواں — من من کے تے پاگل من دی
جے چندا نہ ملدی ناصر — ایڈی سوہنی غزل نہ بن دی[۲]

۶ اپنی بولی اپنا اصلا

پنجابی

بولی اپنی نوں کدی کسے دیلے چھڈن لئی تیار حیوان کوئی نہیں
تے توں اپنی بولیوں بھیجنا ایں تیرے جیہا نادان انسان کوئی نہیں
بولی اپنے دیس دی چھڈ کے تے توں ایہہ سمجھنا ایں تیرا نقصان کوئی نہیں
بولی اپنی نال ہے تیرا ہونا بولی نہیں تے توں میری جان ! کوئی نہیں

---

۱. حکیم ناصر: سجرا سورج، لاہور، ۱۹۹۱ء، ص ۲۲۱-۲۲۲
۲. اوہی : ص ۲۴۰

اردو انگریزی ہندی پڑھ بھاویں ایہدے وچ گھاٹا میری جان کوئی نہیں
بولی اپنی وی قائم رکھ نالے، ایہدے نال گھٹدی تیری شان کوئی نہیں[1]

۷۔ حکیم ناصر دیاں غزلاں

اتھے واہ جو ماری جادو اپنے کھبے سجے پتھر
اوہو ای نہ بھوں کے کدرے اپنے آپ نوں وجے پتھر[2]

بچپن بیتا گئی جوانی آیا فیر بڑھاپا
جیوندی رہے تنہائی میری وس دا رہے اکلاپا[3]

۸۔ حکیم ناصر دا ان چھپیا کلام

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے حکیم ناصر ہوراں ادھی صدی تیکر لکھیا تے بھرواں لکھیا ایس لکھے وچوں بہت گھٹ چھپیا کیوں جے اوہناں وی پڑھنت بہت چنگی سی اوہناں دا دور مشاعریاں دا دور سی شروع وچ اوہناں استاد فیروزدین فیروز دی شاگردی کیتی پر بعد وچ وکھ ہو گئے اوہ روحانی طور تے استاد گاموں خاں نوں اپنا استاد من دے سن شاگردی چھڈن توں بعد اوہ استادی شاگردی دے قائل ای نہ رہے ایسے لئی اوہناں نے باقاعدہ اپنا کوئی شاگرد نہ بنایا اُنج اسمٰعیل قلندر تے فیض کوثر اوہناں کول اٹھدے بہندے ضرور سن ٹھیکیدار محمد حسین نوں اوہناں دا کافی کلام یاد اے اوہناں توں اوس ویلے دے ودھیرے لکھاری متاثر ہوئے جنہاں بعد وچ ناں

۱۔ حکیم ناصر: اپنی بولی اپنا اصلا، لاہور ۱۹۷۰ء، ص ۳۲، ۳۳
۲۔ حکیم ناصر: حکیم ناصر دیاں غزلاں مرتبہ فیض کوثر، لاہور- ۱۹۷۳ء، ص ۲۳
۳۔ اوہی : ص ۶۵

کڈھیا کجھ دے ناں حاضر نیں رؤف شیخ، سعید جعفری، آشفتہ، سلیم کاشمر، انور مسعود، فضل الٰہی بہار تے شہباز ملک مشاعرے دے اوہ بادشاہ سن جیں مشاعرے وچ شریک ہوندے حاصل مشاعرہ ہوندے ایس کر کے اوہناں وڈھیرا چر اپنا کلام چھپوان ول دھیان نہ کیتا جدوں ۱۹۶۰ء وچ اوہ بیمار ہوئے تاں اپنی ادبی پونجی نوں پہلی وار سنجیدگی نال سانبھن ول دھیان دتا تے سجرا سورج چھاپی اوسے دور وچ اوہناں نے اپنا بیاض شہباز ملک دے حوالے کیتا جیس دے کاپی سائز دے ۱۶۰ صفحے نیں ایہدے وچ حکیم ناصر ہوراں دیاں ۲۰۰ چیزاں نیں جنہاں وچوں بوہتیاں ابیات دے روپ وچ نیں حکیم ناصر ہوراں دے ہتھ دی لکھی اک نظم "رب تے رسی" وی راقم کول موجود اے۔

کاپی سائز دا ایہہ بیاض "سجرا سورج" دی اشاعت توں پہلاں دا اے ایس لئی کہ ایہدے وچوں اک چومصرعہ حکیم ہوراں اصلاح کر کے "سجرا سورج" وچ چھاپیا ایس گل دی دس حکیم ہوراں اپنے قلم نال بیاض (قلمی) والا چومصرعہ کٹ کے حاشیے وچ انج پائی اے۔

"ایہہ چومصرعہ سجرے سورج وچ اصلاح ہو کے چھپ چکا اے"[۱]

ایس قلمی بیاض دے، ص ۱۰۶ اُتے اک تاریخ ملدی اے جیہڑی ۵۲-۳-۲۲ یاں ۶۲-۳-۲۲ اے، ساڈا قیاس ایہہ اے ۶۲ اے جدوں اوہناں ایس قلمی بیاض دی اصلاح شروع کیتی کیوں جے اوہناں دا خیال "سجرا سورج" توں بعد ایہناں نوں چھاپن دا سی ایس بیاض وچ حکیم ناصر ہوراں نے اپنے بہت سارے کلام دی اپنے ہتھ نال اصلاح کیتی اے جیس توں اوہناں دے فن دے ارتقاء اُتے وی چانن پیندا اے اصلاح دا نمونہ ویکھو

قلمی بیاض وچ

ق ۔ قدرت نے دنیا دے صفحے اُتے عجب عجب سواریاں موڑتاں نے
چہرے صاف شفاف نیں پر وانگوں بھریاں ولاندے وچ قدرتاں نے

۱۔ حکیم ناصر، ابیات، قلمی بیاض مملوکہ راقم الحروف، ص ۴۰

ہتھ ایہناں دے کجھ وی نہ آیا بڑا ڈھونڈیا اصل ضرورتاں نے
اک ناصر کیہ موہ لیا جگ سارا ایہناں سوہنیاں سوہنیاں صورتاں نے[1]

(۱۴۳)

سجرا سورج وچ اصلاح نال

د رب نے یہہ کے آپ ہتھیں رنگ رنگ دیاں واہیاں مورتاں نے
اوہناں رنگ برنگیاں مورتاں وچ بھریاں سانجھیاں فیر ضرورتاں نے
ویلے نال ضرورتاں پاؤن کھچاں، کیتے میل ملاپ مہورتاں نے
اک ہیں کیہ موہ لیا جگ ناصر ایہناں سوہنیاں سوہنیاں مورتاں نے[2]

ایس قلمی بیاض وچ بوہتے ابیات نیں جنہاں وچ چار مصرعے والے بہت زیادہ ہیں ایہہ سارا بیاض کالی کچی پنسل نال لکھیا اے کلام دی اصلاح اکثر پنسل نال ای کیتی اے پر دوھیر یاں تھانواں تے روشنائی نال وی اصلاح کیتی گئی اے، ابیات وچ پہلا مصرعہ عام کر کے سی حرفی وانگ کسے حرف توں شروع کیتا گیا اے جیویں ص ۱۔ (الف)، ص ۹ (ع)، ص ۱۳ (ب، ت)، ص ۲۴ (الف) تے ص ۲۴ (الف) ایہناں بیتاں وچ حرف لکھ وی دتے گئے نیں تے وزن وچ وی ہے نیں پر اکثر تھانواں تے حرف وزن وچ شامل نیں پر لکھے نہیں گئے۔

ایہناں ابیات دے موضوع عشقیہ، اخلاقی، سیاسی، سماجی، دینی جیہدے وچ حمد نعت، مدح صحابہ، مدح اہل بیت، مرثیہ کربلا وغیرہ مزاحیہ وغیرہ نے۔ دوھیرے کلام وچ اکھان تے محاورے ورتے گئے نیں ایتھے ایس قلمی بیاض دا اک انتخاب چھاپن دا اعزاز اسی حاصل کر رہے آں

۱۔ حکیم ناصر، ابیات قلمی بیاض مملوکہ راقم الحروف، ص ۴۰

۲۔ حکیم ناصر، سجرا سورج، لاہور ۱۹۶۱ء، ص ۸۲

قلمی بیاض وچوں چرانواں کلام

(ک) کیہڑی زبان دے نال کراں یا اللہ میں شکر ادا تیرا
شکر شکر صد شکر الحمدللہ ہو یائے کرم میں تے بے بہا تیرا
عشر تیک نہ مجلسی مُول مینوں ایہہ احسان وڈا کبریا تیرا
بن کے آپ ناصر کریں مدد میری مینوں آسرا صبح وسا تیرا (۲۹)

ہویا رحمتاں دا شروع دور دورہ پیدا اج ہو ختم رُسل گئے نیں
لکھ لکھ مبارکاں موماناں نوں بوہے کل بہشتاں دے کُھل گئے نیں
بینہہ اولیں نور دا وسیا جے کُل کالکاں دے چہرے دھُل گئے نیں
دگی ہوا ایمان دی ہر پاسے دیوے کفر دے گُل ہو گُل گئے نیں
مالی آیا توحید دے باغ دا جے وچ روئے زمین تے پُھل گئے نیں
کھڑیا پھل رسالتی اللہ اللہ ہلے جنتی دنیا وچ ہُل گئے نیں
ڈھٹھے بُت جہان دے سراں پرنے جھنڈے پاک توحید دے جُھل گئے نیں
ابراہیم خلیل مڑ آگیا اے بُت خانیاں وچ پیئے غُل گئے نیں
ملیا صلح تے رحم دا سبق ایسا سارے جھگڑے لڑائیاں دے بُھل گئے نیں
کنڈا عدل انصاف دے ہتھ آیا آقا نال غلاماں دے تُل گئے نیں
چوداں کنگرے کسریٰ دے محل والے ڈھٹھے ڈھیندیاں خاک وچ رُل گئے نیں
ہے نبیؐ دا آؤناں سندیاں ای جھوٹھے بادشاہ جگدے ڈُھل گئے نیں
دیندے رہے بشارت اوہ آپ دی ہی نبی رب دے جنے ہو گُل گئے نیں
صدقے اوس توں جس دی طفیل ناصر دفتر ساڈے گناہاں دے دُھل گئے نیں (۱۷۳)

الف۔ ایس جہان دے وچ جنھوں نہ صدیق اکبرؓ باصفا ملیا
اوس شخص نوں عمرؓ دے وچ ساری نہ فاروقؓ عادل بے دعا ملیا
جنھوں عمرؓ نہ عمر دے وچ ملیا اوہنوں غنیؓ وی نہ باحیا ملیا
ملیا جنھوں نہ ہیٹھ اسمان غنیؓ ناہیں اوس نوں مشکل کشا ملیا
جنھوں ملیا نہ مشکل کشا اوہنوں دنیا وچ ناہیں مصطفٰےؐ ملیا
ملیا جس نوں نہ مصطفٰےؐ ناصرا ایتھے اوتھے نہ اوہنوں خدا ملیا (۱۲۴)

د روک بے ہتھ نوں ظالما اوہ کسیس شاہ حسین دا اکٹ ناہیں
آکجھ ہوش کر عقل دے انھیاں اوا کھیں دیکھ کے تے ہیرا چٹ ناہیں
باغ دہر اندر جے کر پھلنا ایں جڑھ اپنی نوں آپ پٹ ناہیں
ڈریں اوس قہار دے قہر کولوں جیہدا قہر وی رحم تھیں گھٹ ناہیں
فانی جگ دے آن بازار اندر پونجی اپنی نوں ضائع سٹ ناہیں
اوہ پیار یا کوڑے پیار وچوں بدلے نفع نقصان توں کھٹ ناہیں
ایس ہٹ توں ہٹ جا ہٹ نہ کر اوہٹ دھرم جنگی تیری ہٹ ناہیں
اوہ بے سمجھ کجھ سوچیں تے سمجھ کریں، کریں قہر کوئی جھٹا پٹ ناہیں
جانے رب ناصرا ساں مومناں دے حشر تیک ملسن دل دے پھٹ ناہیں (۱۸۸)

میرے کلمے دے ساجھیا مسلماناں تھوڑی دیر ذرا ایتھے ٹک تے سہی
لکھاں گلاں نی شاعر دے دل اندر رایہناں لکھاں وچوں من اک تے سہی
کیوں تیرے توں وکدا اے جگ سارا اوہدے ناں اتوں ذرا وک تے سہی
کدی آزادی تینوں سکدی سی اج آزادی نوں توں سک تے سہی
ایکے وچ کیہ مٹھیاں لذتاں نیں دلوں دوئی دی کڈھ توں پھک تے سہی
تیہہ کروڑ نیں کس طرح زیر ہوندے آپس وچ ہو کے ویکھ اک تے سہی

ویکھ کیویں دشمن ہکے جاوندے نیں لک بنھ کے ڈاہ توں ہک تے سہی
دھکے جان گے دلیوں پار دشمن سانجھا زور لگا کے دھک تے سہی
تن سو تیراں مسلمان کدی کافی سن بئی سارے جہان دے لئی
اج دس کروڑ نیں بہت ناصر صرف اک کلے ہندوستان دے لئی (۱۸۴)

ہتھاں تے ہتھ رکھ بیٹھ رہنا عادت ٹھیک نہیں دل دلگیر تیری
رانجھے وانگ توں بیلے وچ پہنچ تے سہی کھچی آوے گی آپے ای ہیر تیری
لک بنھ کے آپ توں چلدا نہیں چلے کس طرح کوئی تدبیر تیری
ذرا اپنے آپ نوں بدل ناصر بدل جائے گی آپ تقدیر تیری (۱۸۷)

ہندوستان اندر پاکستان بنیا بیڑی ڈُبی اسلام دی تر گئی اے
مسلمان غلام آزاد ہو گئے اتے نانی انگریز دی مر گئی اے
ایہہ وزیر امیر تے جج افسر جاندی واری تعین جو کر گئی اے
ڈین آپ تے مُر گئی آپ ناصر دند لاہ کے آلے وِچ دھر گئی اے (۱۴۹)

ہندو سکھ انگریز تاں رہے کدھرے ویری اساندا سارا جہان بنیا
مسلماناں تے قیامتاں ٹٹ پیاں لوہے دی زمین تانبے دا اسمان بنیا
کئی ہوئے شہید بے گھر کئی جا کے فیر کدھرے پاکستان بنیا
اپنی ہوئی ہوائی تے اجے وی نہیں مسلمان پکا مسلمان بنیا
مسلماناں دے جے ایہو رہے چالے پاکستان نوں دشمناں توڑ دینا ایں
تساں اللہ رسول نوں چھوڑیا تے تہانوں اللہ رسول نے چھوڑ دینا ایں (۱۴۵)

پاکستان بنیاں.... سال ہوئے ستارہو ہئی وگدیاں داریاں وچ
جیوندا رہو بہادرا مسلمانا ناں کڈھ دتوئی ملکاں ساریاں وچ
بھنگ غفلتاں دی پی پی دنے راتیں پیا اونگھ ہئی تکیاں تے داریاں وچ
ہویا کیہ جے قوماں نال دیاں پہنچ رہیاں نیں چن تے تاریاں وچ
ہتھاں نال تارے کر بعیر توڑن توں وتیوں توڑیں نال ڈھانگیاں دے
ایٹم بم بنان دے دوجیاں نوں تے توں بم بنائی جا ٹانگیاں دے (۱۶۴)

الف اللہ دی مرضی دے نال قائم جیہڑے روز دا اے پاکستان ہویا
لکھاں بانا حق شہید ہو گئے تے کروڑاں دا حشانہ ویران ہویا
چیز کم دی لبھنی ہوئی مشکل دو چیزاں دا ملن آسان ہویا
اک ہوئی رشوت بڑی عام دوجا وڈا گوشت ہے بڑا ایہ دھان ہویا
ہندو سکھ کیہ خود مسلمان ہتھیں پاکستان دیاں جڑھاں پٹ رہے نیں
بوچڑ ڈنگراں دے گلے کٹ رہے نیں افسر بندیاں دے گلے کٹ رہے نیں
آؤ اجے وی سمجھ جاؤ مسلمانو! واہ! ایس ویلے بُری چل رہی اے
او ہر ڈنگراں تے چھری چل رہی اے ایدھر بندیاں تے چھری چل رہی اے (۱۶۵)

میں نہیں آکھدا کہ فلسطین جا کے اس یہودی اٹیک نوں توڑ دیو د
ایہہ وی نہیں کہندا جا کے وچ لندن تسیں یونین جیک نوں توڑ دیو و
ٹکر اوس دے سینے وچ نہ مارو نہ امریکہ دی بیک توں توڑ دیو و
مسلمانو! محمدؐ دا واسطہ جے سب توں پہلے بلیک نوں توڑ دیو و
حق لے لینا حق دے دینا سب توں پہلاں ترقی دا فائدہ جے
حق والے حق پہچان لوو ساری قوم دا ایس وچ فائدہ جے (۱۸۷)

مسلماناں او قوم دے نگہبانا قوم لئی قومی رضا کار بن جا
بن جا مومناں واسطے ڈھال چناں اتے کافراں لئی تلوار بن جا
جھل ظالماں اُتے خزاں بن کے تے مظلوماں دے لئی بہار بن جا
بن جا نار نمرود دے لئی ناصر ابراہیم دے لئی گلزار بن جا (۲۰۴)

پرسوں ہندوواں رل کے صلاح کیتی سومنات تیار مڑ فیر کریئے
ہُن تے اسی آزاد ہاں فیر بھلا ایس کم دے وچ کیوں دیر کریئے
اک وچ سیانا سی کہن لگا سومنات دا ناں نہ فیر لینا
کتے اپنی قوم نوں فیر مڑ کے نہ غلامی دے گھیرے وچ گھیر لینا
دنیا وچ جد کوئی فرعون جمے پیدا تدوں ای موسیٰ کلیم ہوندا اے
جس وقت نمرود کوئی جمدا اے اوسے وقت پیدا ابراہیم ہوندا اے
ایس کم نوں مول نہ کدی کرنا ہونا ایس وچوں نہیں جے سود پیدا
سومنات دے بن دیاں سار یارو ہو پینا جے فیر محمود پیدا (۲۰۳)

لاالہ دے بانیوں مسلمانوں جے کر تساں دی کدی تنظیم ہوندی
نہ بنگال ہی ونڈیا جاوندا تے نہ پنجاب دی کدی تقسیم ہوندی
دچو دچ ہائے پاٹو دھاپ والی جے نہ تساں نوں لگی ہفیم ہوندی
کسے قوم دی تہاڈے خلاف کدی کامیاب نہ کوئی سکیم ہوندی
فرقہ بندیاں نوں ہن وی دور کر کے اتفاق دے نال تنظیم کر لئو
اکو حیدری ضرب لگا کے تے مڑ کے جمع تفریق تقسیم کر لئو (۲۰۵)

ع عید بھی آئی تے لنگھ بھی گئی پر نہ چن ماہی تسی آئے ، ہائے
راہ تکدی دے دیدے تھک گئے تسیں نظر ناہیں آئے وائے ، ہائے

تی سواہ تے اونیاں پال بیٹھی دلوں پیڑا ٹھے گراں ہائے، ہائے
بناں تساں دے جاندا رب ناصر دل گھڑی وی چین نہ پائے، ہائے (۱۲۹)

اے ہلال عید آیوں توں بعد مدت کر کے سیر زمین زمن دی اے
آ آ جیو آیاں نوں بسم اللہ دسیں خبر کیہ اساں دے چن دی اے
توں تاں ویکھیا ہوسی منزور کتے گزرے کیویں اس لعل یمن دی اے
کجھ اس دے من وچ یاد باقی ایسں ناصر غریب الوطن دی اے (۱۴۰)

لف ایدکی عید دا چن سانوں دے کے ودھ محرموں وکھالی گیا
عید روندیاں پٹ دیاں مساں گذری پورا ٹرھ وی نہیں سی حالی گیا
نواں چن اک دشمناں چڑھ دتا کلی جان نوں ہور جوگالی گیا
رہیا عید دا چن تے سکتے ناصر سگوں خالی وی خوشی توں خالی گیا (۲۰۱)

او موذن خدا خدا کر کے سی رسائی کیتی فلک پیر دے نال
بڑیاں مدتاں دے بعد چن میرا میرے گھر آیا سی تقدیر دے نال
گلاں رج کے اجے نہیں کیتیاں سن گویا میں اس بدر منیر دے نال
ذبح ناصر غریب نوں کر دتوئی ہائے او ظالماں پہلی تکبیر دے نال (۲)

لف ایس جہان دے وچ آ کے بناں عشق دے رہ نہ سکیا میں
نال اک ہرجائی دے پیار پا کے اک تھاں تے بہہ نہ سکیا میں
اودھے درد جدائی دے صدمیاں نوں سہندا رہیا پر سہہ نہ سکیا میں
ایسے وقت آیا ہائے اوہ ناصر جد ول کجھ وی کہہ نہ سکیا میں (۵)

(ع) عشق دے شہر دے وِچ کوئی دن کوئی حوصلے والا ہی ٹکدا اے
ادنیٰ اعلیٰ دی نہیں تمیز اوتھے اکو اجیہا پایہ ہر اک دا اے
عشق راجیاں دے منہ لگام دے کے مار غماں دے کوٹلے بکدا اے
ایس عشق بازار وِچ میاں ناصر کھوتا گھوڑا اکو مُل وِکدا اے (۱۸)

ع عشق مجاز وِچ پیر پا کے بندہ اپنی موت خود بھال دا اے
وحشی بن کے تھل اجاڑ بیٹھے وہم چھڈ کے بستی دے خیال دا اے
آخر ہجر وِچ سِک کے پیر ہوئے ملے جے نہ آب وصال دا اے
اگے جنگلاں وِچ جو سِک مویا میاں ناصر وی اوس دے نال دا اے (۲۲)

لے کے قاصد بھتیں خط کوئی دو گھنٹے پڑھدا رہیا سی نال حیرانی جانی
شامت گزر دی قاصد نے کہیا جلدی دیو جواب کر کے مہربانی، جانی
اُٹھ کے غصے نال چھری پھڑ نامہ بر دی دتی کٹ زبان ہمانی، جانی
بولے فیر جا ناصر نوں دے دیویں میرا ایہو پیغام زبانی، جانی (۱۲)

(ق) قاصد ذرا محبوب ول جائیں تے مہرباں رب دی ذات ہووے
آکھیں آن کے وسا رُخ روشن تاکہ ہجر دی دور ظلمات ہووے
یا کوئی نامہ تحریر فرما دیو کجھ تاں جیونے دی گل بات ہووے
اَلْمَکْتُوْبُ نِصْفُ الْمُلَاقَات ناصر کھیاں خط ادھی ملاقات ہووے (۲۵)

(ق) قاصد اجا کے کہویں اڑیا بستر مرگ تے پئی تیری اڑی ہوئی آ
ساڈی خبر نہ لین نوں توں آپوں جان آن کے لباں تے اُڑی ہوئی آ

نزع ویلڑے دی توبہ معاذ اللہ اوہو منديا دے ہنھی اڈی ہوئی آ
عمر گزر گئی رہے کجھ ساہ ناصر ہاتھی لنگھ گیا تے پوچھ اڑی ہوئی آ (۴۹)

(ق) قاصدا ذرا محبوب ول جاہئیں سی خبر مت اوہ آ کے کہے ناہیں
آکھیں سکھی وسو اوہ نیں دکھ کیہڑے ہویں تساں دے ہجر وچ سہے ناہیں
ہُن نے آخری لباں تے دم آ گئے چلو اٹھو جلدی رہو بہے ناہیں
کہیائے کسے دانا انسان ناصر رہ جلئے نیکیوں تے بدیوں رہے ناہیں (۱۱۸)

(ج) حد دیاں چار کر گیوں تد دی سینے سول فراق دی رڑکدی اے
خوشی چین آرام دے عوض سگوں سر تے بدلی غماں دی کڑکدی اے
دل دی لگی اتے بھر بھر آکھیاں جیوں جیوں پاں پانی تیوں تیوں بھڑکدی اے
اللہ خیر کرے کھبی اکھ ناصر پئی اج سویر دی پھڑکدی اے (۲۰)

میرے اک لنگوٹیے یار آ کے انج رام کہانی سنائی مینوں
رب رب کر کے میرا دیاہ ہویا رب خوشی دی گھڑی وکھائی مینوں
فیشن دار ووہٹی میرے پیش پئی کر دتا ئے جھنے قرضائی مینوں
ملی ادھی دی بڈھی اے یار ناصر ٹُغہ پے گیا اے سر سنائی مینوں (۴۳)

اتوں قہر خدا دا اہر وپلے رہوے پٹ دی ووہٹی دی مائی مینوں
بیڑا ڈوب جاوی کتھے رو ہڑھنا ایں آدے نظر نہ تیری کمائی مینوں
گہنا کپڑے جنم کر سنے بھانڈے کر دتا ای نال قرضائی مینوں
ناصر اوہ نالے آکھن ہور ناں نوں پیادھی دے ل جوائی مینوں (۴۴)

اٹھ دن پہلیوں پہلے ای بیوی صاحبہ زار زار اڈی اڈی اکھ رووَن
عطر تیل پوڈر سرخی نہ مکے لین دار بھاویں بوہے وکھ رووَن
میری اَسّی روپے تنخواہ اُتے ماپے وکھ رووَن سوہرے وکھ رووَن
میرے حال نوں ویکھ کے لے ناصر سنے گلیاں تے گلیاں دے ککھ رووَن (۴۵)

الف اٹھ بیدار ہو ہوش وچ آ، اک دن ایس جہان تھیں جان والے
ایس دنیا تھیں گئے گم نام آخر وچ غفلتاں وقت گوان والے
ایسا کم کوئی دنیا دے وچ کرجا لوک یاد کرسن تینوں آن والے
دانش مند ناصر آکھن سخن تیرے ہن بھُلیاں نوں راہ پان والے (۵۱)

الف اپنے ذوق تھیں آپ کردا شعر نویں توں نویں ایجاد ہاں میں
حالی اپنی آپ اصلاح کر کے آپے کر لیندا اتے صاد ہاں میں
آپے اپنی بزم وچ شعر پڑھ کے آپے آپ تائیں دیندا داد ہاں میں
آپے اپنا ہاں شاگرد ناصرا تے اپنا آپ استاد ہاں میں (۵۲)

الف آکھن کراسیں دی ہاں شاعر دو دن کٹ کے یار وچھوڑیاں وچ
ایہہ شاعری خالہ دا گھر ناہیں ہے ایہہ لیٹنا اگ تے روڑیاں وچ
صاف شعر نہ اجے تک جائے لکھیا عمر گزر گئی دھکیاں دھوڑیاں وچ
ناصر نئیں شاعر بلکہ شاعراں دے بیٹھن والا اے دوستو جوڑیاں وچ (۶۰)

د۔ دوستو خبرے جد یاں ای بنوں گڑھتی دے وچ ہے پیار ملیا
پاک اپنے پروردگار ولوں بنوں پیار بھریا دل زار ملیا

ایس گل دا گلہ نہیں ذرا مینوں دنیا وچ نہ کوئی وی یار ملیا
ملے یار لکھاں دنیا وچ ناصر اسے پر اک وی نہ وفادار ملیا (۸۱)

الف آرزو ایہہ میرے دل دی اے وضو ہنجواں دے نال کراں کراں
شوق والے مصلے تے بیٹھ کے تے قافوں بیٹوں اتے پیئوں ڈراں کراں
تیہاں منکیاں دی تسبیح پکڑ کے تے چم چم اکھیاں دے اتے دھراں کراں
وردیا ناصر دا ایں کراں کراں خالی ساہ نہ کدی وی بھراں کراں (۱۰۲)

ح حاضراں نوں چھڈ غائباں لئی رو رو کے وقت گوان والے
اج کل دی گل سنا کوئی اوہو ایہاں کہانیاں پان والے
ایہہ کیہ پچھنائیں دس گئے کتھے جو سن دین دا ڈنکا وجان والے
ایتھوں پچھ کہ جاگسن کدوں ناصر ستی خلق نوں فیر جگان والے (۲۰۲)

ن نظر نہ آوے کوئی بھی جیڈا نہیں گویا شعر تیرے بے نظیر سن سن
ہو گئیاں کنیاں دی بند زبان تیری زبردست لاثانی تفسیر سن سن
کئی بچ گئے نیں غلط کاریاں تھیں تیری صاف تے صحیح تقریر سن سن
ہوندے بے حد دل تے اثر ناصر تیرے سخن سچے پر تاثیر سن سن (۱۰۳)

فجرے بعد نماز دعا منگی مولا حالتاں ویکھ اسلام دیاں
تینوں پاک محمدؐ دا واسطہ ای کٹ مشکلاں ہندی غلام دیاں
غیبوں آئی آواز کہ جو قوماں تابع حق دے ہین احکام دیاں
مالک ملک دا اوہناں نوں کردیاں نیں دونویں میاں محمدؐ دے نام دیاں

ہو کے اک سارے ہندوستان والے حکم حق تے عمل کما لیئے
اوس حافظ ناصر دی مدد سیتی بگڑی اپنی آپ بنا لیئے (۱۹۲)

پاکستان جد وکھرا کہیا اساں سارے جگ والے سارے وَیر ہو گئے
بھلا غیر تے فیر وی غیر ہوئے ساڈے اپنے ای کئی غیر ہو گئے
عقل نال بابے پاکستان لیا تے مخالفاں دے ٹٹو ٹیر ہو گئے
دنیا وِچ ناصر ساڈے دشمناں دا منہ کالا اتے نیلے پیر ہو گئے (۱۹۳)

عارف عبد المتین دی "پرکھ پڑچول"

"پنجابی شاعری دی صوفی روایت دے پکّے پیڈھے ہون بارے کسے قسم دے شُبھے دی ہُن کوئی گنجائش نہیں ایہو صوفی روایت اے جس نے فکر، زبان تے بیان دے لحاظ نال ساڈی نویں شاعری نوں بڑا متاثر کیتا اے سگوں ایس لئی بنیاد دا کم وی دِتا اے۔ ایہہ بنیادی خیال اے پروفیسر عارف عبد المتین ہوراں دی کتاب "پرکھ پڑچول" دا۔

اپنے تنقیدی وچاراں نوں نظری تے عملی روپ وچ سامنے لیاؤن لئی عارف عبد المتین ہوراں کتاب نوں مجموعی پکھوں چوہنہ حصیاں وچ ونڈیا اے پہلا حصہ "پنجابی صوفیانہ شاعری: پس منظر تے پیش منظر اے"۔ دوجا پنجابی صوفیانہ شاعری دے باغ دے سدا مہکویں پھُل بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، علی حیدر، ہاشم شاہ تے خواجہ غلام فرید دے حوالے نال اوہناں دے تنقیدی وچاراں نوں اگے ودھاندا اے تیجا حصہ نویں تے پرانی شاعری دے سنگھم استاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، فقیر محمد فقیر تے حکیم ناصر تے مکدا اے تے چوتھے وچ اوہناں نے نویں شاعری دے کجھ نمائندہ شاعراں دا تذکرہ لیاندا اے جنہاں وچ شریف کنجاہی، قیوم نظر، احمد راہی، باقی صدیقی، رشید انور، سلیم کاشر، رؤف شیخ، منیر نیازی، نجم حسین سید، بشیر منذر، اقبال صلاح الدین، حفیظ تائب، اکبر کاظمی، منظور وزیر آبادی، اعزاز احمد آذر، راشد حسن رانا، یونس احقر، اجمل وجیہہ تے شاہین تازلی شامل نیں۔ اینج ایس ساری کتاب وچ کُل ۲۵ شاعراں دی پرکھ پڑچول دے حوالے نال پنجابی شاعری دے کئی مہاندرے نوں واضح کرن دی کامیاب کوشش کیتی گئی اے۔

ویکھیا جاوے تے عارف صاحب دی کتاب دی ایہہ ونڈ اِی بڑی معنیاں بھری اے پھیر پہلا حصہ جس نوں ایس کتاب دا مقدمہ آکھنا مناسب رہے گا اگوں جیہڑیاں تناں ونڈاں نال ساڈے سامنے آؤندا اے ایہہ عارف عبدالمتین صاحب دے تنقیدی وچاراں نوں سمجھن وچ بڑی اگوائی کردا اے ایس حصہ دے ات شروع وچ تصوف، اسلامی تصوف، غیر اسلامی تصوف، مقامی تصوف تے مجموعی طور تے پنجابی تصوف دا ویروا پایا گیا اے جدوں کہ دوجے حصے وچ ایس تصوف دے حوالے نال ساڈے نمائندہ صوفی شاعراں نوں اوہناں دے کلام راہیں پیش کر کے عملی تنقید دا حق ادا کر دِتا اپنے ایس تھیسس نوں ثابت کیتا اے جیہڑا عارف صاحب اے لفظاں وچ کجھ انج اے۔

"جے اسیں وڈے صوفی شاعراں دا تفصیلی مطالعہ کریئے تاں سانوں اندازہ ہوندا اے کہ اوہ تصوف دی پوری ریت نوں اوہدی چمک دمک تے اوہدے رنگ برنگے پن سمیت اپنے نال لے کے سامنے آؤندے نیں اوہناں وچوں کجھ ایسے نیں جیہڑے سانوں شریعت تے طریقت دے سوہرے سنجوگ دا احساس کراندے نیں"[1]

تے "ایہناں سبھناں وچ من کھچویں گل ایہہ نیں پئی ساڈے پہلے وڈے صوفی بابا فرید توں لے کے اخیر دے اُچیرے صوفی کوی خواجہ فرید تیک سبھے کلاکار اللہ دی محبت وچ ڈُبے ہوئے تے اوہدی سدھر وچ رُجھے ہوئے محسوس ہوندے نیں اوہ سارے دے سارے اوہدے وچھوڑے دی تڑپ توں واقف نیں تے اوہدے ملاپ دی سرشاری دے جانوں نیں تے اوہدے حوالے نال اوہدے سبھ توں سرکڈھویں منظر انسان دے پیار دی نگھی تے ودھیری کھلاروالی کیفیت دے حامل نیں تے انسانیت

۱۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۲۶

دی بھلیائی دے ندھڑک پرچارک نیں:[1]

تسی ویکھیا اے کہ ایس حِصّے وِچ عارف صاحب نے دو گلاں لیاندیاں نیں۔ اک رب تے بندے دا رشتہ تے دوجا بندے تے بندے دا رشتہ۔ ایس سلسلے وِچ تساں ایہہ وی ملاحظہ فرمایا اے کہ ہُندے تے بندے دے رشتے نوں بیان کردیاں عارف صاحب نے بندے نوں رب دا سبھ توں سرکڈھواں مظہر قرار دِتا اے۔ مطلب ایہہ اے کہ بندے دا بندے نال رشتہ رب دے حوالے نال اے ایس حِصّے وِچ جنہاں صوفی شاعراں اُتے اوہناں نے گل بات کیتی اے اوہناں ساریاں ایہناں رشتیاں نوں اگھاڑن دا بڑا سوہنا فرض ادا کیتا اے۔

ایدوں اگلے حِصّے وِچ عارف صاحب پنجابی صوفی روایت توں نویں شاعراں دے موڈھے تے سوار کردیاں فرماندے نیں۔

"ساڈے صوفی شاعراں نے جدوں شاعری دا جھنڈا غیر صوفی شاعراں دے سپرد کیتا تے اوہناں دے کلام وِچ جنہاں وصفاں نوں سب توں اُچیری حیثیت حاصل سی۔ اوہناں وِچوں اک وصف نوں اسیں سدھ پدھری انسان دوستی ڈائریکٹ ہیومنزمی داناں دے سکدے آں جیہدے وِچ بھانویں مابعدالطبیعاتی تے بنیادی حوالہ پس منظر وِچ چلا جاندا اے یاں بین السطوری حیثیت اختیار کرلیندا اے فیر وی انسانی عظمت دی اَنحد تعریف، تحسین تے آدم زادے دی بے حد محبت اپنی معراج تے جا اپڑی اے"[2]:

میرا خیال ایہہ اے کہ عارف صاحب ایتھے نویں شاعراں نوں جیہڑا جھنڈا اپڑا رہے نیں ایہدے وصفاں وِچ ہیومنزم HUMANISM تے ضرور اے پر ڈائریکٹ بالکل نہیں پھیر ایہہ کہ ایتھے وی اسی ویکھنے آں کہ مابعدالطبیعاتی حوالہ نہ تے اپنا پس منظر وِچ جاندا اے تے نہ ای ایہہ بین السطوری حیثیت اختیار کردا اے سگوں ایس دور وِچ ایہہ

۱۔ عارف عبدالمتین، اِک کھڑ پھول، لاہور، ص ۲۶

۲۔ اوہی، ص ۵۱

حوالہ وروں بینی وی تھاں بروں بینی واروپ اختیار کرجانداا ے استاد کرم ،مولانا. ش گشتہ، پیر فضل گجراتی، فقیر محمد فقیر تے حکیم ناصر دی شاعری پڑھ کے دیکھ لئو ایہناں وچ اسلامی تشخص دے حوالے نال گلاں زیادہ ملن گیاں۔ پھیر ایہہ کہ ایہہ دَور تحریکاں دا دور لے ایہدے وچ ساڈے شاعر مسلم تشخص دے حوالے نال شاعری کردے نظر آؤندے نیں تے انج خدا دی آخری ہدایت اسلام دے حوالے نال انسان دے دُکھاں دا علاج دسدیاں اوہناں دی ہومنزم ڈائریکٹ نہیں سگوں رب دے حوالے نال سامنے آؤندی اے میری جاچے ایہہ اوہو رشتہ اے جیہڑا کسے ہور ڈھنگ نال ساڈے پُرانے صوفی شاعراں دا اے ایس دی تھوڑی کو نوعیت زمانے تے عہد دے حوالے نال بدلدی اے۔ میرا خیال ایہہ اے کہ ایہہ گل عارف صاحب دے ذہن وچ وی موجود اے ایہو وجہ اے کہ اوہ جدوں نویں شاعراں تے گل بات کردے نیں تے اوتھے حقیقتِ مطلقہ نوں نہیں بُھلدے۔ قیوم نظر دی شاعری بارے آئی گل بات وچ عارف صاحب دا ایہہ تجزیہ ایس ای مثال اے۔

> "اسیں "توں" توں مراد قیوم نظر دا اوہ محبوب لیندے آں جیہدے لئی اسیں حقیقتِ مطلقہ، سچ حق تے اوہدے مختلف ناں ورت چکے آں تے "میں" توں قیوم نظر دا اوہ عاشقانہ روپ خیال کردے آں جیہدے پوٹے وچ محبوب دی محبت رچی وسی ہوئی اے۔ "توں تے میں" اجیہے نویکلے رشتے دا اظہار کردی اے جیہڑا اگے نوں اپنے گل نال ہوندا اے"[1]

ایہو گل اگے جا کے عارف صاحب "مطلق سچائی اکو اے[2]" دے حوالے نال اگھاڑ دے نظر آؤندے نیں انج اوہناں دی اوہو گل کہ ساڈے پنجابی شاعر بھانویں اوہ صوفی ہون یاں غیر صوفی انسان نال رب دے رشتے تے رب دے حوالے نال انسان نال انسان

۱۔ عارف عبدالمتین: پرکھ پڑچول، لاہور ،ص ۲۲۲

۲۔ اوہی ، ص ۲۲۴

دے رشتے نوں پکیریاں کر دے نیں حق سچ تے پنجابی شاعری دی اصل روایت نوں اجاگر کرن لئی اک جہاد قرار دتی جاسکدی اے تے ایس نوں جتاں وی سلاہیا جاوے گھٹ اے۔

پنجابی ادب دی ایہہ خوش قسمتی اے کہ ایس نوں ہن چنگے چنگے نقاد میسر آ رہے نیں پر جانن والے جان دے نیں کہ نقاد لئی اک محقق کناں وڈا اکمر دار ادا کر دا اے پرانے ادب بارے لکھدیاں، لکھن والے دے عہد تے اوہدیاں لکھتاں دیاں ساریاں ای نسبتاں نقاد نہیں اک محقق متھدا اے اک نقاد اوہدے تے اعتبار کر دیاں ایہناں دے ڈونگھے مطالعے نال اپنے تنقیدی شعور دے حساب نال سِٹے کڈھدا اے تے اینج اپنی تنقید دا محل اساردا اے جے ایہہ نسبتاں یاں مواد ای محقق دے غیر ذمہ دار ہون پاروں غلط ٹھہریاں تے نقاد دی تنقید نہ صرف بے اعتباری ہو جائے گی سگوں اوہدی تنقید دا بنایا محل گھڑیاں پلاں وچ ڈھے ڈھیری ہو جائے گا ایس دیاں پنجابی وچ کئی مثالاں دتیاں جا سکدیاں نیں ایس ویلے اکو کافی اے، ہیر وارث شاہ بارے ایہہ گل گھٹو گھٹ ہن ہر کوئی جان دا اے کہ ایہدے وچ الحاقی شعر موجود نیں ایس لئی ایہدے تے ودھیرا کم وی ہویا اے کہ وارث دی ہیر دے اصل متن نوں ہن تیکر نتار دیا گیا اے پر وارث شاہ بارے تنقید نوں سامنے لیاؤن والی کتاب "مقاماتِ وارث" (۲، ۱۹۷۹ء) وچ نقاد ٹھیڈا کھا گیا تے اوس نے اپنی تنقید دا محل اُسارن لئی اجیہا متن چن لیا جس بارے ثابت ہو چکیا سی کہ اوہدے نال وارث شاہ دی نسبت ای کوئی نہیں۔[1] ظاہر اے اک کلام جے وارث دا ہے ای نہیں تے اوہدے توں جیہڑے سِٹے نقاد کڈھے گا اوہناں دی نسبت وی وارث نال نہیں ہووے گی ایس حوالے نال ایہہ کتاب غلط متن دے چناء پاروں بے اعتباری سگوں گمراہ کرن والی بن گئی ایہناں حالیاں وچ ظاہر اے اک نقاد نوں پھوک پھوک کے قدم رکھن دا آہر کرنا پیندا اے کسے لکھاری

۱۔ جیویں "ڈولی چڑھدیاں ہیر ورلاپ کیتا" والا مصرعہ وارث دا قرار دے کے تنقید کرنی (ص ۱۱۸) جدوں کہ ایہہ مصرعہ میاں ہدایت اللہ دی مرتب کیتی ہیر دا وارث وچ ہدایت اللہ دا تصنیف کیتا اے جس تے اوس نمبر ۵۵ لگایا اے ویکھو ہیر رانجھا مرتبہ ہدایت اللہ مطبوعہ حافظ محمد دین، لاہور۔ ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء، ص ۹۶

بارے گل کرن لگیاں اوہدے زمانے جر... ...یاں تاریخاں دی اگھ سُگھ نہ ہون دی صورت وچ تنقید وچ وڈے وڈے گھپلے ہون دے امکان ہوندے نیں ایہہ گھپلے پنجابی وچ تاریخاں تذکریاں تے ٹھُک دا کم نہ ہون پاروں عام نیں مینوں آپ ایس نال روزواہ پیندا اے اپنی کتاب "نتارے" دی ترتیب ویلے استعمال کیتے جان والے مواد توں میں بار بار گوہ نال ویکھیا ایہدیاں نسبتاں نوں گھڑی مڑی جانچیا پڑچولیا ایس حوالے نال ویکھیا جا دے تے پنجابی وچ تنقید لکھن لگیاں نقاد نوں پہلاں محقق بننا پیندا اے۔ عارف عبدالمتین ہوراں دی ایہہ کتاب پڑھن ویلے مینوں ایس گل دا بار بار احساس ہوندا رہیا کہ عارف صاحب نے وی پہلاں اک محقق بن کے اپنے لئی شاعر اوہدے کلام تے اوہدے زمانے دیاں ساریاں نسبتاں نوں ٹھوک وجا کے ویکھیا پرکھیا اے تے پھیر اپنے تنقیدی وچاراں موجب سٹے کڈھے نیں میری جاچے سوائے بابا فرید دے اک الحاقی شعر دی نسبت دے¹ باقی ساری کتاب دا تحقیقی پہلو ودھیرا پکا پیڈا اے تے تحسین دے قابل اے کتاب دے ایس حصے وچ نقاد تے محقق اک دوجے نال گھیو کھچڑی ہوئے جاپدے نیں۔ ایہہ نظارہ تہانوں عام کر کے مضموناں دے شروع وچ ہووے گا جیہدے وچ عارف صاحب شاعر دے وڈھکیاں اوہدے عہد اوہدے ذاتی حالات تے اوہدے پنجابی ادب وچ وادھے بارے بڑے دلچسپ تے نویکلے ڈھنگ وچ بولدے نظر آؤن گے: استاد کرم بارے لکھدے نیں ــــ ۱

"شاعر تے اُنج ای قدرت ولوں اک ڈاہڈا احساس تے درد وند دل لے کے ایس دھرتی اُتے آؤندے نیں تے عام حالات وچ انج جاپدا اے جیویں اوہناں اُتوں قیامتاں لنگھ رہیاں نیں تے جے کِتے اوہناں دی حیاتی نوں سچ مُچ قیامت دے لانگھے لنگھنے پے جان تے فیر اوہناں دا کیہ حال ہو جاندا اے ایہہ اندازہ کرنا ہووے تے سانوں اوس شاعر دے کلام ول دھیان دینا پوے گا جیہڑا اوس پنجاب دے چھوٹے جیہے پر بڑے بَنے پیدا اکرن والے شہر امرتسر وچ ہندوستان دی آزادی دی جنگ توں چار ورھے پہلاں یعنی ۱۸۵۳ء

۱۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، صفحہ ۲۹

وچ پیدا ہویا تے ہندوستان پاکستان دی آزادی توں بارہ ورھے بعد ایس دیس دے سبھ توں وڈے تہذیبی شہر لاہور وچ اللہ نوں پیارا ہوگیا۔"[1]

عارف صاحب دا ایہہ ڈھنگ اک پاسے نویکلا اکھوا سکدا اے تے دوجے پاسے پنجابی تنقید تحقیق دا رنگ وی کیوں جے ایدوں پہلاں ایس دی مڈھلی شکل سانوں احمد یار، میاں محمد تے باوا بدھ سنگھ وچ نظر آوندی اے۔

اک ہور گل جیہڑی ایس کتاب وچ تنقید دے حوالے نال نویکلی نظر آوندی اے اوہ ہر شاعر بارے اوہدا بالکل وکھرا اہاندرا اے جیہڑا عارف صاحب دے لفظاں وچ اوس شاعر بارے لکھے مضمون وچ کِدرے نہ کِدرے ودھیرے بجھویں رُوپ وچ موجود اے ایہہ گل سانوں کسے حد تو ڑی سرناویاں وچ وی نظر آوندی اے پر بجھویں رُوپ والا حصہ مضمون دے اندر، کسے تھاں تے ہوندا اے اک دو مثالاں ملاحظہ فرماؤ۔

"بابا فرید سانوں اپنی زندگی تے شاعری دوناں وچ شریعت دی وقعت نوں پچھاندے تے اوس دا احترام کردے جاپدے نیں سگوں اوہ شریعت دی پیروی اُتے اصرار کردے معلوم ہوندے نیں۔"[2]

"شریف کنجاہی دی شاعری دا مطالعہ کردیاں ہویاں جیہڑی خصوصیت ساڈے دل نوں سبھ توں پہلاں اپنے ول کھچدی اے اوہ حیات دے دکھ سہندے ہوئے زندگی دے مارُو تھلاں وچ سرڑے بلدے ہوئے لوکاں نوں سُکھ دی چھاں مہیا کرن دا جذبہ اے۔"[3]

" اجمل وجیہہ نوں اوہدی سادگی تے معصومیت تے انفرادی سطح تے جیہڑے مدھ ماتے تے چِت ہارے بندے دے بنیادے رنگ ڈھنگ بخشے

۱۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور ۱۹۷۹ء، ص ۱۴۹

۲۔ اوہی : ص ۸۰

۳۔ اوہی : ص ۲۰۲

نیں اوہناں دا اظہار اوہ پایاں کئی پچیاں رومانی نظماں وچ ہویا اے۔[1]

ایہناں توں تسّی اندازہ لاؤ کہ شاعر بارے اوہناں دا اک احساس تے اک تاثر اوہدے کلام دے فکری تے فنی جائزے دے بِٹّے وجھوں گنے متھے تے پکّے پیڈھے ڈھنگ وچ موجود اے تے جیویں شاعر دا مزاج دکھ وکھ اے انج ای اوہدے مہاندرے نوں اجاگر کرن لئی عارف صاحب دا ڈھنگ وی نویکلا اے ایہہ نہیں کہ اوہناں نقاداں وانگوں جنہاں کول ہر شاعر یاں لکھاری نوں پرکھن تے اوہدے سٹّے وجھوں احساس نوں بیان کرن لئی اِکو جیہے جُملے اِکو جیہیاں ترکیباں تے اِکو جیہے مہاندرے ہوندے نیں۔ عارف صاحب دی تنقید وچ اک ایہہ وی خوبی تے وصف نظر آؤندا اے۔

• پرکھ پڑچول" پڑھن توں بعد ایس گل دا نتاردا ں احساس ہوندا اے کہ عارف عبدالمتین ہوراں نوں تنقید دے مغربی تے مشرقی ڈھنگاں دا گیان وی اے تے اوہ پنجابی زبان تے ادب دی اٹھ سوہ ورھیاں دی پکّی پیڈھی روایت دے جانو نیں اوہناں پنجابی شاعری نوں پرکھن پڑچولن لئی جیہڑے سچّے بنائے نیں اوہ اک پاسے نویں تقاضیاں نوں پورا کردے نیں تے دوجے پاسے ایہی دھرتی دے گارے مٹّی نال بنے نیں "پرکھ پڑچول" دے حوالے نال میری جاچے عارف عبدالمتین دے تنقیدی وچاراں دا مہاندرا انج بن دا اے:۔

۱۔ اجوکے پنجابی ادب نوں ویکھن پرکھن تے پڑچولن لئی پنجابی ادب دی کلوکی ریت دا گیان ضروری اے۔

۲۔ پنجابی ادب دی کلوکی ریت وچ رہندے بندے دا رشتہ چوکھا مضبوط تے پکّا پیڈھا اے تے ایہہ ریت اگوں اجوکے دور ول ٹُردی اے۔

۳۔ ادب نوں اوہدے عہد توں تے حکمت والے نوں اوہدی حکمت نوں پرانہہ کرکے نہیں ویکھنا واچنا چاہیدا۔

۴۔ ادب نوں پرکھن پڑچولن لگیاں ادب وچوں ترپایاں اوہ ای گلاں اُگھاڑنیاں چاہیدیاں

۱۔ عارف عبدالمتین : پرکھ پڑچول، لاہور ۱۹۷۹ء، ص ۳۹۲

نیں ہیٹریاں اوہدے وچ موجود ہون پلیتوں گھڑ لین والے سِٹیاں والی تنقید بے اعتباری ہوندی اے ۔

۵۔ اک پارکھ یاں نقاد نوں اپنی پرکھیاں تنقید دا عمل اُسارن لگیاں اک محقق تے کھوجی بن کے مواد تے لکھن والے دیاں نسبتاں بارے تسلّی کرلینی چاہیدی اے ۔

۶۔ تنقیدی سِٹیاں نوں بااعتبار بنان لئی نقاد نوں اپنی گل دلیل تے منطق دے حوالے نال کرنی چاہیدی اے ۔

۷۔ تنقید ویلے نقاد دا رویہ منتخب کیتے مواد تے لکھن والے نال ہمدردانہ ہونا چاہیدا اے ۔ (ایہہ وصف عارف عبدالمتین ہوراں دی تنقید دا نتارواں اے)

۸۔ تنقید لئی نکلے سِٹیاں نوں من کھویں ترتیب ، بجھویں زبان تے ادبی ڈھنگ نال پڑھن والیاں سامنے رکھنا چاہیدا اے ۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ عارف عبدالمتین ہوراں دی تنقید "پرکھ پڑچول" دے حوالے نال اینج نتردی اے کہ ایہدے وچ پنجابی ادب دے اک پورے عہد نوں اک خاص نقطۂ نظر نال سامنے لیاندا گیا اے ۔ ایہدے وچ نقاد دے تنقیدی وچاراں دی روح پنجابی دی صوفیانہ شاعری تے ایہدے وچ جاری تے ساری رب تعالیٰ دے وحدانیت دے نظام ، رب تے بندے دے رشتے تے بندے تے بندے دے رشتے نوں اگھاڑن تے ایس روح نوں کلو کے توں اجوکے ادب وچ جاری تے ساری ہویا ہتارن دا چارا کیتا گیا اے ۔ ایہہ وی کسے حد تورڑی احساس ہوندا اے کہ بعض تھاں نقاد ایس مرکزی نقطے توں کجھ پرانہہ وی ہٹ جاندا اے خاص طور تے جدید عہد وچ ایہہ روح کجھ اُبھر نہیں سکی پر "پرکھ پڑچول" دا مجموعی تاثر پھیر وی برقرار رہندا اے ایس حوالے نال "پرکھ پڑچول" نوں پنجابی تنقید دا اک میل پتھر منّیا جا سکدا اے ۔

سلیم کاشر دی "ہوا دی سُولی"

میری جاچے اک وڈی شاعری وچ ایہہ وصف ہوندا اے کہ اوہدے وچ سوچ دیاں ان گنت پرتاں ہوندیاں نیں پھیر ایہہ گل وی گوہ گوچری ہوندی اے کہ ایہی شاعری وچ بیان ڈھنگ دا سہپن دی ہوندا اے ایس لئی کئی وار انج وی ہوندا اے کہ ایہی شاعری پڑھدیاں قاری فکر تے فن دا آنند ماندیاں کدی فکر دیاں گنجھلاں وچ پھس جاندا اے تے کدی فن دے ولیویاں وچ پھا تھا جاندا اے ایہہ گل وی منن والی اے کہ ایہی شاعری دا آنند ماندیاں فکر تے خیال فن تے استاکاری دے کئی مانک موتی ہتھ لگدے نیں۔

ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں "ہوا دی سُولی" دے حوالے نال سلیم کاشر نوں پنجابی شاعری دے جدید دور دے کلاسیکی رنگ دا شاعر منیا اے تے ایہہ گل حق سچ اے سلیم کاشر نے اپنیاں جتنے کتاباں راہیں ایہہ گل ثابت کر دتی اے کہ اوہدے کول آکھن واسطے اج دے انسان دیاں تے اج دے انسان لئی بہت ساریاں گلاں ہے نیں۔ سلیم کاشر نے ایہہ گل وی منوا لئی اے کہ اوہدے کول گل آکھن دا اک نویکلا تے استاکاری والا ڈھنگ وی ہے اے تے ایہہ دونویں گلاں تاں ای ہاتر بھریاں ہویاں نیں کہ سلیم کاشر نے پنجابی ادب دے بھرے بھنڈار نالوں اپنا رشتہ نہیں توڑیا اوہدا اج اوہدے کل دے سہارے اُسریا اے تے انج اوہ اپنی شاعری دا اک من موہنا رنگ محل اسارن وچ کامیاب ہویا اے۔

میں سلیم کاشر دی دوجی کتاب "سرگی دا تارا" اُتے لکھیا سی کہ "اوہدیاں دوہوں کتاباں پڑھدیاں پہلا تاثر جیہڑا ابھردا اے اوہ سلیم کاشر دا "جاتن" نال پیار تے ہینڑے

نال وزودھ، چانن اوہدی شاعری وچ اک اجیہا استعارہ اے جیہدے نال دانائی، دانش مندی، علم، سکھ، آنند، پیار، آزادی، محبت تے آسودگی ورگیاں اوہ ساریاں ای گلاں آجاندیاں نیں جیہڑیاں جہالت، بے عقلی، دکھ، مجبوری، نفرت، غلامی، ویہے تے تکلیف دا توڑ نیں[1] "ہوادی سوُلی" پڑھدیاں میرا ایہہ تاثر ہور گوُہڑا ہویا اے سلیم کاشر نے ایہدے وچ اپنی گل نوں ہور اگھیڑویں تے نتارویں ڈھنگ وچ سوہنے سوہنے شعری پیکراں راہیں آکھن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ سلیم کاشر انساناں دے جنگل وچ ہنیریاں دا شکاری اے اوہ ہنیرے نوں نوری لاٹ راہیں شکار کرن دا چاہوان اے ایہہ نوری لاٹ اوہدے دل اُتے ربی نور دی کن من دی سدھر نال پُنگر دی اے اپنی نظم "اک آرزو" دے آخر اُتے اوہدا آکھنا اے

سے میریاں ہتھاں دے وچ ہمت دے دے بالاں ورگی
یا اک گھڑی عطا کر مینوں گزدے سالاں ورگی
تاں جے دنیا نظری آوے تیرے خیالاں ورگی
نور دی کن من سچیا سائیاں
تختی مُڑ کے پوچاں[2]

اپنے ملی حوالے نال ویکھیئے تے کاشر اپنے چانن بھرے ماضی اُتے مان کردا اے نال ای ملت وچ جیہڑیاں بھیڑیاں گلاں پاروں زوال آیا اے ایہدا وی اوس نوں احساس اے شاعر دی آرزو اے کہ ربی نور دی بارش ہو جائے اوہدی رحمت ہو جائے تے اپنی چانن بھری تاریخ نوں دہرایا جاسکدا اے ایس گل نوں اسی آفاقی حوالے نال وی ویکھ سکنے آں آفاقی تے انسانی حوالے نال اوہدی نظم "بولدے پہاڑ" دی ذکر جوگ اے جیہدے وچ اوہدا آکھنا ایہہ اے کہ بندہ رب اگے اپنے خالق اگے ایہہ وعدہ کر کے آیا سی، کہ اوہ رب دے

۱۔ شہباز ملک: نتارے، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۲۱۹

۲۔ سلیم کاشر: ہوادی سُولی، لاہور۔ ۱۹۸۲ء، ص ۲۲

حکماں اُتے مِل کے دنیا وِچ ای جنت دا نمونہ بنا کے وکھاوے گا پر دنیا اُتے آن کے انسان اپنے اوس وعدے نوں بُھل گیا جدوں کہ پہاڑ جنہاں بارے خالق کائنات دا ایہہ ارشاد اے کہ ایہہ دھرتی وِچ میکھاں نیں کہ دھرتی ڈول نہ جائے اپنے وعدے اُتے قائم نیں سلیم کاشر دی اک غزل دا شعر ایسے مضمون ول اشارہ کر دا اے۔

مظلوماں لئی اپنا گھر وی دوزخ بن دا جاندا اے
دنیا نوں فردوس بناں دا وعدہ خوب نبھایا میں؛

اپنی نظم "بولدے پہاڑ" وِچ کاشر نے دسیا اے دنیا نوں فردوس بناں دی تھاں بندہ بمباں تے گولیاں نال ایس نوں ڈھاؤن دا چارا پیا کردا اے ایس دی ایہہ حرکت ویکھ کے پہاڑی کنب اٹھے نیں تے رب سچے اگے فریاد پے کر دے نیں۔

سلیم کاشر اصل وِچ اک انسان دوست شاعر اے اپنے آل دوآلے بے حسی تے آپا دھاپی پاروں چپھڑا ہنیرا کھنڈیا اوہ ویکھدا اے پیار محبت تے مل ورتن نال اوس نوں چانن وِچ بدلن دا چاہوان اے تے انج ہون دی اوہ امید دی رکھدا اے کیوں جے اوہ آپ کہندا اے۔

کجھ وی ہووے
انھی رات سما کے دن وِچ بدل کے رہندی
ہنیریاں دے سینے تے نور دی تکھی تیغی چل کے رہندی (ہوا دا ٹیکو)[1]

اوہدا ایمان اے کہ جتھے ہنیرے ہوندے نیں اوتھے "نوری قافلے" وی اپنی ٹور نہیں بھلدے نہ ای اوہ رُکدے تے مُکدے نیں اوہدی جاچے جتھے ہنیرا اے اوتھے چانن دا وجود دی موجود اے بھانویں ایہہ چانن اوہدے چاہواناں دیاں سدھراں تے امنگاں وِچ ای موجود ہوندا اے۔ دا ایہو فیصلہ اج تے کل دا ص ۲۶)

ہُن سوال پیگھر دا اے کہ ایہہ چانن نوں ڈکھن والے تے ہنیرا کھنڈاں والے کیہڑے نیں؟ سلیم کاشر اوہناں دی نشاندہی وِس پاندا اے اوہ کہندا اے انسان دا انسان اُتے

۱۔ سلیم کاشر، ہوا دی سُولی، لاہور۔ ۱۹۸۲ء، ص ۲۷

طاقت حاصل کر کے اوہنوں دُھر بنانا انسان تے انسان وِچ فرق کرنا تے منافقت ایہو تے معاشرے وِچ ہنیرا لیون والے رویے نیں دُھر بنان دے عمل یعنی EXPLIOTAIon نوں نشارن واسطے اوہ کئی نظماں لکھدا اے "نواں راہ" تے پھیر اک نظم وِچ اوہ اک تمثیل بیان کردا اے اوہدے اپنے اکھراں وِچ ویکھو نظم "سنگت دا اصلہ" دا آخری حصہ

ورھیاں سون تے رکھاں اُتوں ساری اُلّی لہہ گئی اے
رکھاں بھلے بو بوٹے سن اوہناں نوں ایہہ کہہ گئی اے

~~~

تہانوں کیوں نیں دھرتو لگے تساں کیوں چھوڑے ہارے نیں
ٹورے تہاڈے سراں تے ہسدیاں کنیاں نہیں انگیارے نیں
سڑکاں اُتے سچدیاں ہویاں بالاں منہ بسر رنگے نیں
پیاسی دھرتی دے لئی اوہناں رب توں بدل منگے نیں

~~~

ہویا کیہ دُکھاں دی اُلّی جے تہاڈے تے رہ گئی اے
وڈیاں دی سنگت لئی دنیا کیہ کیہ صدمے سہہ گئی اے
(سنگت دا اصلہ)[1]

منافقت باروں معاشرے وِچ جیہڑا ہنیر اکھنڈ دا اے جیہڑا روگ لگدا اے اوہدا بیان کاشر نے کئی تھاں شعری پیکراں راہیں کیتا اے نظم "ٹی بی دے دُکھ" وِچ اوہدا اکھنا ایہہ اے کہ جدوں اک بندے نوں ٹی۔بی لگدی اے ایہہ اک جسمانی روگ اے نظر آجاندا اے ایہنوں سینی ٹوریم وِچ گھل دتا جاندا اے کہ معاشرہ ایس روگ کولوں بچیا رہے، منافقت من دا روگ اے، ایہہ بندے دے اندر لگدا اے ایہہ ٹی بی کولوں وی خطرناک مرض اے ایس وِچ روگی بندے ہر تھاں معاشرے وِچ لگے پھر دے نیں تے معاشرے نوں بیمار کری جا رہے

۱۔ سلیم کاشر، ہوا دی شوکی، لاہور۔ ۱۹۸۲ء، ص ۱۰۷

نیں ایہہ روگ معاشرے نوں گھُن وانگ کھا رہیا اے تے ڈر لیے کہ ایہدا روگی معاشرہ ڈھے ڈھیری نہ ہو جائے ایس لئی فنکاراں سیاسی لیڈراں تے مذہبی آگوواں دا ایہہ فرض اے کہ اوہ بندے دی ایس دورنگی دا علاج کرے۔ کاشر ایہدا علاج اپنے طور تے ایہہ دسدا اے کہ بندے نوں سچ دا پلّا ہر حالت وِچ پھڑنا چاہیدا اے ایس حوالے نال اوہ پنجابی دے دو صوفی شاعراں غلام فرید تے بُلھے شاہ نوں عقیدت دا خراج پیش کر دیاں ایس گل دا نتارا کر دا اے کہ ایہہ لوک تاں ای امر ہوئے نیں کہ ایہناں دے پلّے سچ سی ایہناں اپنی گل منافقت نوں اک بنّے رکھ کے کیتی۔

منافقت چھڈن تے اک رنگی اختیار کرن دا اک راہ سلیم کاشر ایہہ دسدا اے کہ بندے وِچ انکھ تے فکر دی آزادی یاں حریت ہووے ظاہر اے ایہہ دوویں صفتاں منافقت دے الٹ نیں انکھی بندہ تے حُرّ مرد کدی دی مصلحت کولوں کم نہیں لیندا اوہ اپنی گل سُولی اُتے چڑھ کے وی کر دا اے ایس سلسلے وِچ اپنی گل نوں دو ڈھنگاں نال کر دا اے اک پاسے تے اوہ اپنے معاشرے وِچ موجود انسانی غلامی دے احساس دی نندیا کر دا اے جیویں ؎

بندیاں نے کیہ وسنا جتھے، دِل نوں پین چڑیلاں
گھگھیاں نے کیہ جیونا جتھے، کچھیاں ہون گلیلاں
آکڑ بھجدی اے، جد ہِک وِچ پین نکیلاں
(دُرت آوے دُرت جاوے)[۱]

تے دوجے پاسے اپنے معاشرے وِچ وسدے بندیاں نوں اوہناں دی اپنی انکھیلی ریت روایت دا حوالہ دے کے اوہناں وِچ موجود انکھ تے حرّیت فکر نوں جگان دا چارہ کر دا اے ایس سلسلے وِچ اوہ لوک داستان وچوں ہیر رانجھا دے کرداراں دی نندیا تے مرزا صاحباں تے دلا بھٹی دے کرداراں بارے پسندیدگی دا اظہار کر دا اے، اوہ لکھدا اے

۱۔ سلیم کاشر: ہوا دی سُولی، لاہور۔ ۱۹۸۲ء، ص ۴۷

ے میتوں ایہہ تے خبر نہیں سی سارے لاشے بن جاواں گے
ہیرا اں اُتے شمیراں کولوں اپنی مار توں من جاواں گے
ایسے لئی راوی اے روندا ایہہ تکدا اے جو جو ہوندا
تیری اکھیوں غیرت والا نیر ایہہ تک کیوں نہیں چوندا
بکّی کھڑی اڈیکدی پئی او، جاگ اوے مرزیا شیر جوانا
اُٹھ زنجیراں توڑکے وُلیا، تقدیراں نوں مار نشانا
(راوی چُپ اے)[۱]

ایس قسم دیاں نظماں وچ اوہ حریتِ فکر نوں اپنے معاشرے وچ جگاؤن دا چارہ کردا اے دوجے اکھراں وچ اوہ عمل دی پکّی کردا نظر آؤندا اے لوہدی چلپے غیرت مر جاوے تے انسان زندہ انسان نہیں ہندہ، مردہ لاشہ بن جاندا اے تے جیہڑے لاشے بن جاون ندھے جان اوہناں ول کوئی توجہ ای نہیں دیندا حالانکہ عمل دی دنیا تے انسان دے اپنے کولوں شروع ہوندی اے عمل دی پریرنا ذہن دی آزادی توں شروع ہوندی اے۔

ے ذہن میرے دی دھرتی نوں ایہہ وتر کدروں لگا
سوچ دی ٹہنی اُتے کھڑدے نیں موتی ان وِدّھے
ہتھ وِچلاں والیاں دے لئی رستے سدھم سدّھے
رستے ماریے تے روحاں کیوں نہ مارن گدّے
اوہناں دے ول کوئی نہیں تکدا جیہڑے جان نِدّھے
(دار ودوجھرے دا)[۲]

حریتِ فکر، اکھ تے آزادی دے نال نال اک ہور گل جیہڑی کاشر معاشرے وچ

۱۔ سلیم کاشر: ہوا دی سُولی، لاہور- ۱۹۸۲ء، ص ۵۳

۲۔ اوہی : ص ۷۷

چانن کھنڈان لئی ضروری خیال کردا اے اوہ اے خدمت دا جذبہ دردمندی دا احساس قربانی تے ایثار، اوہدی کتاب دے سرناویں ول گوہ کرو "ہوا دی سُولی" ایہہ سرناواں اوس اپنی کتاب دی چھیکڑلی نظم توں لیا اے جس وچ اوس دسیا اے کہ انسان نوں زندگی ٹھیکے نال ضرور گزارنی چاہیدی اے پر اوہدے دل وچ دردمندی تے سوچ وچ بھلیائی دا رویہ ہونا چاہیدا اے ایس نوں اوہ "سُرت صلیب" داناں دیندا اے ایہہ گل وی حقی اے سُرتاں والے دانش وندا ای لوک بھلیائی بارے سوچ سکدے نیں جاہل تے گنواراں دا کم تے ڈنگراں وانگ خود غرضی تے آپا دھاپی ای ہوندا اے اوہ کہندا اے دنیا اُتے چانن ونڈن والے چانن دے ونجارے ایہوا ای سُرت والے بھلے لوک ہوندے نیں جیہڑے پھُلاں وانگ ہواواں دی سُولی چڑھ کے خوشبو ونڈدے نیں۔

گل دنیا چھکار دی قیمت

تارن والا کون

تیری سُرت صلیب اے تیری

مارن والا کون

لکھ جگمراتیاں مالے تارے

فیروی ونڈے لو

چڑھ کے آپ ہوا دی سُولی

پھُل ونڈے خوشبو

(ہوا دی سُولی[1])

ظاہر اے سُرت دی صلیب چڑھن والے کدی مردے نہیں سگوں موت نوں مار کے امر ہو جاندے نیں ایہو چانن دے ونجارے نیں تے سلیم کاشر ایہناں وچوں اپنی سُرت دین والی سوچ عزم تے عمل دے حوالے نال معاشرے نوں چانن ونڈن والی شاعری بارول

۱۔ سلیم کاشر: ہوا دی سُولی، لاہور۔ ۱۹۸۰ء، ص ۱۲۰

چانن دا اک ونجارا اے۔ جیہڑا زندگی نال ٹُٹ کے پیار کردا اے تے بندے نوں پیار کرن دی پریرنا
دیندا اے۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ سلیم کاشر دی شاعری اج دے جدید احساس دی شاعری اے اوہدا
شعری نظام اک خاص فکر دے آلے دوآلے بھوندا اے تے اوہ ایہہ اے کہ انسان نوں دنیا اُتے
انسان بن کے رہنا تے رہن دینا چاہیدا اے اوہ اپنے معاشرے وچ تے دنیا دے انساناں وچ
اڈوا ڈروگاں تے کوجھاں نوں ویکھدا اے تے اوہناں دی نرنری نشان دہی کردا اے سگوں
ایہناں روگاں نوں مکان دی انساناں نوں پریرنا وی دیندا اے ایہناں کوجھاں وچ انسان
تے انسان وچ وکھرا انسان دا انسان توں دھربنانا (EXPLOITATION) تے معاشرے دے
انساناں وچ منافقت دا رویہ خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ سلیم کاشر ایہناں روگاں نوں
ہنیرے نال تشبیہہ دیندا اے ایہدے مقابلے وچ اوہ معاشرے وچ چانن دا چاہوان اے
جیہدے وچ ایہہ کوجھ نہ ہون ایہدے واسطے اوہ دو چیزاں اُتے زور دیندا نظر آؤندا اے
کہ چانن کھنڈ سکے ایہناں وچوں اک انکھ تے حُریت فکر تے دوجے خدمت تے ایثار دا جذبہ
انکھ دے سلسلے وچ اوہ پنجاب دے انکھیلے کرداراں مرزا تے دُلّا بھٹی نوں پیش کردا اے
جدوں کہ ہیر رانجھا دے کرداراں دی نکھیدی کردا نظر آؤندا اے۔ خدمت تے ایثار دے
سلسلے وچ اوہدا آکھنا ایہہ اے کہ جیویں پھُل ہوا دی سولی چڑھ کے رہتل وچ خوشبو
ونڈدا اے بیری اٹاں روڑے کھا کے لوکائی نوں فائدہ دیندی اے انج ای انساناں
دا کردار دُرست والا ہونا چاہیدا اے۔

سلیم کاشر دی شاعری وچ اک گل ول اشارہ ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں نے کیتا اے کہ
اوہدے فکر دی بنیاد وچ دینی پکھ وی اے تے اوہدی شاعری وچ پاکستان تے پاکستانیت
نوں وی اک تھاں حاصل اے ایس حوالے نال اوہ قومی رہنماواں وچوں قائد اعظم تے
علامہ اقبال دے اُدّم تے فکر نوں سلام کردا تے اوہدے توں اگوائی لیندا دسدا اے پنجابی
شاعری وچ تصوف دی روایت توں وی اوہ اپنی شاعری وچ کم لیندا اے تے تھاں
تھاں وحدت الوجودی، فلسفے دا اظہار کردا اے پھیر اک گل جیہڑی اوہنوں اک پاکستانی

تے مسلمان فن کار متھدی اے اوہ ایہہ وی اے کہ اوہ معاشرے دی بھلیائی واسطے جیہڑا
پروگرام دیندا اے اوہدے اُتے عملی دی ہمت تے توفیق رب تعالیٰ کولوں منگدا اے
ایسے لئی تھاں تھاں اوہدی شاعری وچ " سچے سائیں " نوں خطاب ملدا اے ایہناں حوالیاں
نال سلیم کاشر اپنی کتاب " ہوا دی سُولی " دے پچھوکڑ وچ ربی نور نوں اپنی رہتل وچ
کھنڈاں دا چاہوان سوجھ وان شاعر اے تے ایہہ نور جس رہتل وچ کھنڈ جاوے اوہ
دنیاوی تے دینی پکھوں برکتاں والی رہتل ہوندی اے جس دے وسنیک دنیاوی تے
دینی خوشیاں نال مالا مال ہوندے نیں۔

رؤف شیخ دی "چپ دا زہر"

کہندے نیں "ناں وچ کیہ رکھیا اے؟ پر گوہ کریئے تے بعض ویلے ناں وچ "بڑا کجھ ہوندا اے!" جیویں ایہہ کہ بندیاں دے اپنے نال اوہناں دی شخصیت اُتے وَدھیرا اثر کردے نیں حالانکہ اوہناں نے اپنے ناں آپ نہیں رکھے ہوندے جدوں کوئی سچا تخلیق کار اپنی کسے تخلیق دا ناں رکھدا اے تے اصل وچ اوہ اپنی تخلیق دے حوالے نال اوہناں پلاں جذبیاں تے اُلیلاں تیکر دے جان دا پارہ کردا اے جنہاں دا تخلیق ویلے اوس آنند مانیا ہوندا اے۔

ایس حوالے نال گوہڑ لایئے تے رؤف شیخ دیاں غزلاں دی نویں کتاب "چپ دا زہر" دا ناں سانوں رؤف شیخ دیاں اُلیلاں، جذبیاں، احساساں، اوہدیاں سدھراں، امیداں تے چاہتاں دے محل دے بوہے دی اک لحاظ نال کنجی وانگ جاپدا اے۔

زہر، کیہ ہوندا اے؟ مڈھلے پکھوں اک نشہ! جیس دی زیادتی ہلاکت دا کارن ہوندی اے "ہلاکت" چُپ دا دوجا ناں اے، نشے وچ اک لذت ہوندی اے اک مزہ ہوندا اے جدوں ایہہ مزہ DOMINATE کر جاوے تے حیاتی نیندر راہیں ہمیش دی چپ وٹ لیندی اے۔ ویکھیا جاوے تے دنیا دے جتے وی مادی مزے نیں اک لحاظ نال نشہ ای نیں ایس لئی کہ ایہناں نال انسان نوں آنند ملدا اے بھانویں ایہہ آنند وقتی اے پر انسان ایس دا کھیوالے اوہ ایس دے پچھے دوڑدا اے ایہو جیہے انسان دا ای MoTo ہوندا اے "ایہہ جگ مٹھا اگلا کس ڈٹھا" اوہ جیویں کہندے نیں "حرام وچ بوہتی لذت ہوندی اے" ایس حیثیت وچ انسان جو عمل کردا اے اوہ کسے وی دینی تے اخلاقی شریعت وچ جائز نہیں ہوندا ایس

حوالے نال اوہ روگی ہو جاندا اے روح دا روگی ایہہ روگ کیہ نیں؟ جنہاں دا نشہ انسان نوں لگدا اے ایہہ نیں انسان دا خود غرض ہو جانا، بے حسی دا شکار ہو جانا تے انسان دی تھاں پتھر بن جانا ــــ مادی لوڑاں دا نشہ ــــ انسان دی مجازی ہلاکت دا کارن بن دا اے اوہ انسان دی تھاں پتھر بن جاندا اے جیہڑا نہ ہل سکدا اے نہ بول سکدا اے۔

رؤف شیخ نے "چُپ دا زہر" وچ شامل غزلاں بارے لکھیا اے "ایس دور نے اک پاسے تے معاشرے کولوں قدراں کھوہ لیاں، سچائی، ایمان، دیانتداری، ہمدردی، احساس تے دوجیاں لئی قربانی دا جذبہ مُکدے چلے گئے۔ دوجے پاسے انسان کولوں اعتبار تے یقین جیہے جذبے کھوہ لِتے گئے ایس طرح انسان اک بے مقصد تے کھوکھلی حیاتی گزارن تے مجبور ہو گیا اپنی ذات توں وکھ ساری کائنات ہنیرے وچ ڈبدی چلی گئی تے انسان، انسان توں بوہتا مشین دا پُرزہ بن کے رہ گیا"[1]

شریف کنجاہی ہوراں "چپ دا زہر" دیاں غزلاں نوں اک داخلی کرب دا اظہار قرار دتا[2] احمد ندیم قاسمی ہوراں ایہناں غزلاں دے حوالے نال رؤف شیخ نوں نویں نسل دے اکلاپے دے المیے دا شاعر متھیا اے[3]۔ پروفیسر اسلم رانا نے لکھیا اے "بداعتمادی دی اک پوری فضا "چپ دا زہر" دا اجتماعی استعارہ اے جیویں (انسان) اک اجنبی شہر آگیا اے جتھے دے وسنیک پتھر دے بنے ہوئے نیں۔ مکان بوہے باریاں سڑکاں سب اُتے چُپ دا پہرہ اے"[4]

پروفیسر عارف عبدالمتین ہوراں دا فرمان اے کہ "رؤف شیخ دی شاعری جدید انسان دے معاشرتی شعور دی ترجمان اے جیہڑا اوہنوں انقلاب راہیں اوس معاشرے دا واسی بنا

۱۔ رؤف شیخ: چپ دا زہر، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۲

۲۔ شریف کنجاہی: خبر نامہ" اکادمی، اسلام آباد۔ اکتوبر ۱۹۸۳ء، ص ۸

۳۔ احمد ندیم قاسمی: چپ دا زہر، لاہور ــ ۱۹۸۳ء فلیپ

۴۔ پروفیسر اسلم رانا، چپ دا زہر (اک تجزیاتی مطالعہ) در کتاب لڑی "لکھاری" لاہور۔ اپریل ۱۹۸۴ء، ص ۴۵

سکدا اے جیہدے وچ طبقاتی اونچ نیچ تے اوہدے نتیجے وچ پیدا ہون والی لٹ کھسٹ دا ناں نہ ہووے گا تے جیہدے اُتے محبت تے بھائی چارے تے مساوات دا راج ہووے گا۔[1]"

"چُپ دا زہر" وانگ صلا استعارہ "چُپ" اے جیہڑی جیویں عرض کیتا گیا اے سماجی روگاں دے زہر پاروں ہوند وچ آئی اے، ایہہ چُپ، اگوں معاشرے وچ انفرادی پدھر تے تے اجتماعی پدھر تے زہر گھنڈاں دا کارن بنی اے ساڈا شاعر اک دردوند دل رکھن والا انسان اے اوہ ایس چپ نوں توڑن دا چاہوان اے ظاہر اے اک سوجھوان ہون پاروں اوہدی نظر ایس چپ دے کارن اُتے اے اوہ انسان وچ آوڑ تے معاشرتی روگاں دی نشاندہی وی کردا اے تے ایس دا اُپا وی دسدا اے ایس حوالے نال "چُپ دا زہر" اک مکمل پیغام دے روپ وچ سامنے آؤندی اے۔

سب توں پہلاں رؤف شیخ دے اکھراں وچ اوہدے آل دوآلے دا نقشہ ویکھو جس نے اوہنوں تخلیق لئی ٹُنبیا اے، اوہ کہندا اے ؎

میرے چار چوفیرے پتھر ساہ دی واج وی آؤندی نہیں
چُپ دے ایس سمندر دے وچ تارو وی ڈُب جاندے نیں[2]

ایہدے وچ "پتھر"، "چُپ"، "ساہ دی آوازدی ان ہوند"، "ڈُب جان دا عمل" سموچے پکھوں ابلاغ دا کم کردیاں سانوں ایہہ احساس دوآندے نیں کہ شاعر اجیہے معاشرے دا نقشہ کھچ رہیا اے جس وچ بے حسی اپنیاں انتہاواں نوں اپڑ چکی اے انسان۔ انسان توں دُور ہوگیا اے تے ایس فضا وچ موت، اپنا جال پھیلا چکی اے ہُن ویکھیا جاوے تے "چُپ" دیاں تن قسماں ہوندیاں نیں اک چُپ تے بے حسی والی اے دوجی جبر پاروں ہوند وچ آؤندی اے تے تیجی چُپ اجیہی ہوندی اے جس وچ بولن نوں لاحاصل قرار دتا جا

۱۔ عارف عبدالمتین: چُپ دا زہر (رؤف شیخ)، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، فلیپ

۲۔ رؤف شیخ: چُپ دا زہر، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۰۵

چکیا ہوندا اے، بے حسی دی چپ ساڈا شاعر "پتھر" دے استعارے نال اُلیکدا اے تے تھاں تھاں اُلیکدا اے۔

ضمیر مُردہ شعور بے بس نگاہ مجرم وجود پتھر
ایہہ سبھی جو مجبتاں دا نشان بنیا عداوتاں دا[1]

جبر دی چپ انسان دے انسان اُتے جبر پاروں ہوند وچ آؤندی اے ظلمی معاشرہ جس وچ ڈاہڈا مار دا اے تے رون وی نہیں دیندا ایسے چپ دا پہرہ ہوندا اے روف شیخ کہندا اے۔

اکھیاں تے لگے رہے پہرے بُلھاں اُتے مُہراں
ایس شہر دے لوکی دل دی کڈھدے کویں بھڑاس[2]

تیجی قسم دی چپ "بولنا لاحاصل" والی اصل وچ بے حسی والی اے پر اک پکھوں ایہہ اوہدے توں وی ودھیرا گاہنہ دی STAGE اے اک بے حسی اجیہی ہوندی اے کہ انسان وچوں احساس ختم ہو جاندا اے اوہ خود کجھ نہیں سوچدا اپنے حال وچ مست اے جیہڑ ڈگر اُتے چل رہیا اے۔ چل رہیا اے سوچ دا چنگیاڑا اوہدے اندروں نہیں پھٹدا، اوہ پتھر ہو چکیا اے تے اک چپ اوہ اے جس وچ بلایاں وی بندہ نہیں بولدا، احساس دوایاں وی اوس نوں احساس نہیں ہوندا، جھنجھوڑن نال دی اوہ غفلت دی نیندر توں بیدار نہیں ہوندا ایہہ SITUATION کسے وی معاشرے لئی ماڑو اے روف شیخ ایس دا دی باریک بینی نال نتارا کر دا اے اوہدا آکھنا اے

چپاں دے نال یاری لا کے روف جی جیہڑے سوں گئے نیں
ہُن نہیں جاگنا اوہناں بھانویں واجاں لکھ کروڑ دیاں[3]

۱۔ روف شیخ: چپ دا زہر، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۱۰
۲۔ اوہی : ص ۶۴
۳۔ اوہی : ص ۴۷

ویکھیا جاوے تے ایس "پتھرپن" دا مُول بے حسی اے تے بے حسی دی تہ وچ جیہڑیاں گلاں نیں اوہناں وچ اک تے خود غرضی، مطلب پرستی اے جیہڑی ظاہر اے انسانی ہمدردی، محبت تے باہمی بھائی چارے دی ان ہوند پاروں ہوند وچ آؤندی اے دوجے لفظاں وچ انسان دا رشتہ جدوں انسان نالوں ٹُٹ جاندا اے تے ایہہ صورت حال پُنگردی اے خود غرضی وی بنیاد انسانی لوڑ اُتے اے اوہ لوڑ دا غلام بن جاندا اے تے محبت دے گلے اُتے چھری پھر جاندی اے جیویں رؤف کہندا اے۔

زمیں تے اودوں دا خاص کر کے رواج مُکیا محبتاں دا
جدوں دا بندہ خلوص چھڈ کے غلام ہویا ضرورتاں دا[1]

یاں

جُسیاں دے وچ رچ گیا زہر ضرورت دا
سگھنے دُکھ دی چھاں ہیٹھاں وی سڑدے رہے[2]

لوڑ دا غلام بن کے انسان۔ انسان نہیں رہندا سگوں حیوان بن جاندا اے مشین بن جاندا اے اوہدیاں جڑھاں دھرتی توں دو گٹھاں اُچیاں ہو جاندیاں نیں آلے دوآلے نال اوہدا رشتہ اندروں ٹُٹ جاندا اے اوہ خود غرضی دے انھے کھوہ وچ ڈگ کے گواچ جاندا اے رؤف ایس پاسے وی سینت مار دا اے اوہدا آکھنا اے

خود غرضی دے انھے کھوہ وچ میرے ساک گواچ گئے
اپنے گھر وچ انج گیا واں جسراں کوئی مہمان گیا[3]

معاشرے وچ انج دی صورت حال ہووے تے انسان انسان کولوں ڈرن لگ پیندا اے ترہین لگ پیندا اے اپنے آلے دوآلے بارے اوہ عجیب قسم دی بے اعتمادی،

۱۔ رؤف شیخ، چُپ دا زہر، لاہور۔ ص ۱۰۹
۲۔ اوہی : ص ۹۰۔
۳۔ اوہی : ص ۱۳۴

بے اختیاری دا شکار ہو جاندا اے ایہہ ڈر، ایہہ بے وساہی وی کسے معاشرے دا اک روگ ہوندا اے جس وچ انسان ترقی نہیں کر سکدا انسانیت ترقی نہیں کر سکدی انسان ڈر یاروں ہر ویلے اپنے ہٹ جان دا خطرہ محسوس کردا اے جیدوں اوس دا رشتہ اپنے جیہے انسان نالوں ٹٹدا اے تے اوہ اکلاپے دا شکار ہو جاندا اے، اکلاپا جیہڑا آپ اک نفسیاتی تے سماجی روگ اے رؤف شیخ دی کتاب "بلدا شہر" وچ وی انسان دے اکلاپے دا تذکرہ ملدا اے تے "چپ دا زہر" وچ وی اج دے دور دی ایس "سوغات" دا بھوگ پایا گیا اے

؎ اپنے اپنے اکلاپے دی ٹُکل مار کے بہہ گئے
انساناں نے ونڈ لیاں نیں سانجھ دیاں جاگیراں[۱]

اکلاپے دی اک صورت انسانی ذات دے کرب دی اے اوہ باہر چنگیاں قدراں دی ٹٹ بھج ویکھدا اے تے اوہدے اندر دی ٹٹ بھج شروع ہو جاندی اے مادہ پرستی دا طوفان جتھے باہر تباہی مچاندا اے اوتھے انسان دے اندر دی ایہہ تباہی مچدی اے اوہ بے ضمیر ہوندا اے، بے حس ہوندا اے ظالم ہوندا اے رؤف شیخ انسان دی ایس حالت توں جانو اے اوہ اک پاسے اندر دی ٹٹ بھج دا نتارا کر دا اے تے دوجے پاسے انسانی کرب دا بھوگ پاندا اے ویکھو رؤف دے اکھراں وچ

؎ اندر دے ٹٹن بھجن دا عمل ایتے تک جاری اے
رؤف جی باہر کنیاں سوہنیاں شکلاں نیں انسان دیاں[۲]

تے ؎

میرے اندر شور رہیا اے واج سنجانی جاندی نہیں
میری روح وچ جبراں کرب دے پنچھی پنے کرلاندے نیں[۳]

---

۱. شیخ رؤف : چپ دا زہر، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۸۴
۲. اوہی : ص ۲۲
۳. اوہی : ص ۱۰۵

معاشرے دی ایہہ ساری صورت حال اِک حساس دل توں اک حساس ذہن نوں مایوسی تے یاسیت وا شکار بنا دیندی اے اصل وچ رؤف شیخ اک سچا فنکار اے اوہ کیوں جے معاشرے دی اصلاح واچاہوان اے ایس لئی معاشرے دے ایہناں ساریاں کوجھاں نوں اوہناں دے کریہہ رُوپ وچ پیش کر کے پہلاں اوہدے اُتے مایوسی تے یاسیت دا اظہار کردا اے تاں جے ایہناں کوجھاں دے مارُو ہون دا احساس دوایا جا سکے پر نال ای اوہ ایہناں کوجھاں تے معاشرتی روگاں نوں مارمکان دا عزم وی رکھدا اے ایس لئی نامیدی دے نال ای اوہ امید دا پلّو پھڑ لیندا اے اوہدیاں آساں اوہدیاں سدھراں تے اوہدیاں چاہتاں جنہاں راہیں اوہ اپنے معاشرے نوں معاشرتی کوجھاں تے روگاں توں پاک ویکھنا چاہندا اے اوہدی امید دا سہارا نیں اوہ کہندا اے

> سانوں وی ایہناں دوتواں نے رؤف جیوندیاں لکھیا اے
> آساں دا کھڑیا چنبہ اے یاں سدھراں دیاں پریاں[1]

ایہناں آساں تے ایہناں سدھراں دی بنیاد اصل وچ عزم تے عمل اے جیہڑا اک پاسے تے اوہ معاشرے دی ابتر حالت دا نقشہ کھچ کے ردِ عمل پاروں ایتھوں دے دسنیکاں وچ ویکھنا چاہندا اے تے دوجے پاسے آپ عزم تے عمل دا اظہار کر کے پریرنا دے کے معاشرے دی اُساری لئی ادم کردا اے ایس دیاں صورتاں اک توں ودھ نیں۔ اک صورت تے ایہہ اے کہ اوہ انساناں وچ زندہ رہن دا احساس ونڈدا اے۔ جیویں اوہ کہندا اے

> زندہ رہن دا سندیسہ میں گھر گھر دے وچ ونڈاں گا
> میرا لوں لوں حرف بنے گا جے کر گنگ زبان ہوئی[2]

تے دوجی صورت معاشرے دے اوہناں جیالاں (جی آں) نوں پریرن وی اے جیہڑے معاشرتی

۱۔ رؤف شیخ : چپ دا زہر، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۴۸

۲۔ اوہی : ص ۱۲۲

روگاں توں کسے حد توڑی باطنی حوالے نال بچے ہوئے نیں مطلب ایہہ اے کہ جنہاں دے اندر دا انسان ابھے زندہ اے اوہدا خیال اے کہ انساناں نوں زندہ رہن دا جتن کرن لئی نویں نویں وسیلے لبھنے چاہیدے نیں کیوں جے ہُن سوچ وچار تے نویں سیانپ لئی راہواں کھل گیاں نیں ۔

نویاں سانجھاں دی نیہہ رکھیے نویں قبیلے لبھئے
ایس دھرتی تے جیوندیاں رہن دے ہور وسیلے لبھئے [1]

ماحول دے سازگار ہون دی دس اوہدے اک ہور شعر توں وی پیندی اے جس وچ اوس نے آکھیا اے کہ معاشرے وچ پیار تے محبت اجیہا تریاق اے جس چُپ دے زہر نوں زائل کرنا اے تے ایہدی امید بجھ گئی اے کیوں جے

تیرے پیار دے تنبو میری ٹٹ بھج نوں کج لیا اے
چپاں دی نگری وچ آیا پہلا پُور صداواں دا [2]

ایہہ گل اک لحاظ نال معاشرے دے روگاں دے اُپا پاروں اوہ سامنے لیایا اے اُوہدا خیال اے کہ پیار دی دولت جے معاشرے وچ ونڈ دتی جاوے تے انسان دا انسان نال رشتہ مڑ جُڑ جاوے گا اوہدے وچ اعتبار پنگرنے گا تے اعتبار اجیہا ہتھیار اے جس نال معاشرتی کوجھاں تے روگاں دے حملیاں دا مقابلہ کیتا جاسکدا اے

کچیاں کندھاں دے گھیرے وچ راکھی کرن قبیلے دی
وسنیکاں نوں مل جاندیاں نیں سنداں جد اتبار دیاں [3]

ظاہر اے جے اعتبار ہووے گا تے بے وساہی ختم ہو جاوے گی جے بے وساہی نہیں ہووے گی تے ڈر، خوف دا وجود نہیں ہووے گا تے ایس ماحول وچ خود غرضی تے بے حسی دا ناس

۱۔ رؤف شیخ ، چُپ دا زہر ، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۷
۲۔ اوہی ، ص ۶۱
۳۔ اوہی ، ۷۰

کیتا جا سکدا اے، پیار دے حوالے توں اوہ جس ہور گل ول رؤف شیخ نے اشارہ کیتا اے تے پر یہہ اے اوہ اپنی ملت نال جڑے رہن دا عمل تے اپنی دھرتی اپنے وطن نال پیار کرنا اے اوہدا خیال اے کہ اوہدیاں ریجھاں اوہدیاں سدھراں اوہدیاں چاہتاں جنہاں راہیں اوہ اپنے معاشرے نوں سکھی ویکھنا چاہندا اے اپنے وطن تے اپنی دھرتی واسطے ای نیں اوہ بھانویں آفاقی حوالے نال گل کردا اے تے اج دے جدید دور دے انسان دے کرب دا حوالہ لیا ؤندا اے پر اوہدا پہلا حوالہ اپنا آلا دوآلا اپنی دھرتی اپنا دیس تے اوہدا وسنیک اے ایس لئی کئی تھاں اوہ اپنے دیس نال اپنی اتاں دی محبت دا اظہار کردا اے۔

میرا دیس انمول خزانہ پیار خلوص محبت دا
میریاں ریجھاں ایہدے سر توں صدقے نت اتار دیاں[1]

اک تھاں اوہ وطن دے کردار دی گل کردا اے۔ ظاہر اے ایہہ پاکستانیت ول اشارہ اے جس نوں اوہ ہر پاکستانی وچ ویکھن دا چاہوان اے اوہدا خیال اے کہ وطن دے وسنیکاں وچ اتفاق تے اتحاد ہونا چاہیدا اے وطن اک رُکھ اے تے اسی سارے ایہدے پتے، تے پتے رکھ اُتے ای چنگے لگدے نیں ٹٹ کے اوہ کمزور ہو جاندے نیں وطن اک کندھ اے جیہڑی سانوں اک پاسے ٹھنڈی چھاں دیندی اے تے دوجے پاسے تحفظ ایس لئی اسی جیہڑے کہ ایہہ دونویں آنکڑ مان رہے آں سانوں دیس دی خیر منگنی چاہیدی اے

جس دے پرچھانویں دے ہیٹھاں دو گھڑیاں آرام کرے
سو سو وار مسافر منگے خیراں اوس دیوار دیاں[2]

ایس حوالے نال رؤف شیخ دی شاعری "چپ دا زہر" دے حوالے نال خیر دی شاعری قرار پاندی اے اوہ خیر دا چاہوان اے اپنے آلے دوآلے تے ساری دنیا وچ اوہ شر نوں مٹاؤنا چاہندا اے اوہدے آلے دوآلے شر نے چُپ کھنڈا دتی اے اوہ ایس شر نوں خیر وچ بدل کے چُپاں نوں صداواں وچ بدلنا چاہندا اے ایہہ بلاشبہ اک مثبت سوچ اے جس نے پنجابی دے پاکستانی ادب دی پچھان نوں گوہڑا کرن وچ حصہ پایا اے۔

۱۔ رؤف شیخ، چُپ دا زہر، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۶۹

۲۔ اوہی، ص ۶۹

بشیر منذر دی "کلا رُکھ"

یس جیدوں وی بشیر منذر دی شاعری ول جھات مارنا آں مینوں ۹ر اپریل ۱۹۶۸ء دا دن اک سنگم جاپدا اے. بشیر منذر دی شاعری دی گل تے اج دا سنگم، ایس دن ایس نے دو نظماں آکھیاں پر عجیب گل اے کہ اِکّو دن لکھیاں گئیاں ایہناں نظماں وِچ وڈھیرا فرق اے اک دا جوڑ میل اوہدی کل دی شاعری نال اے جیدوں کہ دوجی دا تعلق اوہدی اج دی شاعری نال۔ مطلب ایہہ اے کہ ایہہ نظماں انسانی جذبیاں تے اکیلاں نوں اُلیکن دے اڈو اڈ مہاندرے رکھدیاں نیں نظم "پیار" وچ اوس دا اظہار اک دُھندلی جیہی مورت دا ہُندا اے تے نظم "چھلیئے" وچ اوہدیاں نروِل اُکیلاں اک نکھیڑویں، نتارویں تے من کھچویں مُورت الیکدیاں نیں. نظم "پیار" وچ اوس پیار ورگے پاک تے پوتر جذبے دے سدا مہکویں پھُل نوں جنسی تُھکھ دی جھولی وچ سُٹ دِتا اے ؎

رُت جوانی آوے جس دم
باہنواں دوے کھلارے
جیہڑی ٹاہنی نیڑے لگے
لُوے کلا وا مارے[۱]

پر ایہدر نظم "چھلیئے" وچ پیار دی ایہو امر اکیل سانوں فن دیاں سکھراں اُتے اپڑی جاپدی اے ؎

---

۱. بشیر منذر، کلا رکھ، لاہور۔ ۱۹۶۹ء، ص ۲۸

تیریاں اکھیاں دی لالی نے
کیہڑا قصہ چھوہیا اے

پنجیاں ورھیاں پچھوں جھلیئے
ایہہ کیہ تینوں ہویا اے[1]

ایس نظم راہیں بشیر منذر نے کلاکاری دی جیہڑی دولاہنگ پٹی اوہ بڑی پکی پیڈی سی تے اسی دیکھنے آں کہ ایدوں مگروں اوہدا ہر اُلیکیا جذبہ سگویں روپ وچ ساڈے سامنے آوندا اے، اوہدی چیتری کوئی مورت اُدھورتی یاں نامکمل نہیں جاپدی تے نہ ای اوہدی کوئی گل ابہام دے ٹیٹے چڑھی اے اوہدی ایہو اک دولاہنگ اوہنوں شاعری دے چمن دا اجیہا رُکھ بنا گئی اے جیہڑا اکلا وی اے تے دوجے رُکھ بوٹیاں نال رل کے اک نویکلی بہار وی پیا وکھاندا اے۔

بشیر منذر دی شاعری وچ اک گل بڑی نکھیڑ دیں تے نتار دیں اے کہ اوہ اپنی گل نوں اصول سادمرادے ڈھنگ وچ کردا اے پر لطف دی گل اے کہ اوہدے سادمرادے نکے نکے مصرعیاں تے سطراں وچ معنیاں دے ڈونگھے سمندر ہوندے نیں ایہہ گل سادمرادے سُبھا دے حوالے نال اِی ساڈی لوک شاعری وچ لبھدی اے اک بولیاں ای لے لؤ جنہاں دے اک اک مصرعے یاں سطر وچ معنیاں دے ہڑ وگدے ہوندے نیں ؎

- گوری لاہ کے پازیباں رکھیاں، دھرتی نوں چھل لگ گئے
- کاغذاں دا رُوگ آگیا، چٹھی اک نہ درد دی آئی

پہلی بولی وچ پازیباں دے سہپن نال دھرتی دے سنگار دا کیڈا سوہنا نقشہ کھچیا گیا اے تے دوجی وچ پیار پرچے دردتوں وانجی چٹھی نوں کاغذاں دا مرگ آکھ کے اوہنوں دردوں وانجیا، بے قیمت، بے معنی سگوں ایدے توں وی تھلے ڈگی کوئی شے متھیا گیا اے جس نوں صرف محسوس کیتا جا سکدا اے، بشیر منذر پنجابی دی لوک شاعری دے ایس وصف توں ڈھیرا متاثر اے ایسے تیکر کہ بولیاں وچ احساس تے جذبے دا جادو اوہدے سر چڑھ کے بولدا اے

۱۔ بشیر منذر، [illegible]، لاہور ۔ ۱۹۶۹ء، ص ۳۰

تے اوہدیاں لکھیاں سطراں احساس تے جذبے دیاں ایہناں سکھراں نوں چھوہن دا چارا لاندیاں دسدیاں نیں۔ سے

• ۔ ٹک مُک کے جاں کڈھیا چیر، تے پنڈ وچ دہائیاں پے گئیاں
ٹُکڑی بن گئی بڑی تصویر، تے مگر خدائیاں دے پے گئیاں[1]

بشیر منذر نے اپنی ساری شاعری نوں پنجابی دی لوک شاعری دی پُٹھ دتی لے پر نال ای اوس جدید دور دے شعری تقاضیاں وا دی دھیان رکھیا اے اوہ پنجابی شاعری دی لوک ریت نوں تانا بنا کے اج دی نویں علامتی شاعری دا پیٹا شامل کروا اے تے انج اوہ اپنی شاعری وچ جذبے ولولے تے عقلیت نوں رلا ملا کے اک جدید احساس دی متوازن شعری ریت دی نمائندگی کروا دِسدا اے۔ نظم "رابعہ دی چیخ" وچ اوس دسیا تے ایہہ اے کہ اک اَن پڑھ کُڑی دا اج ودھیرا لے جا رہی اے تے نال ای اوس نے ایس دھڑکو ول اشارے وی کیتے نیں کہ بی اے پاس منڈے نال ایس دا ج دے باد بوددی خبرے اوہدی نبھے گی کہ نہیں؟

ان جوڑ شادی ساڈے معاشرے دا اک کوجھ اے بشیر منذر نے ایس کوجھ نوں ودھیرے کلا ئیڑ چے رنگ ڈھنگ نال نتارن دا چارا کیتا اے ایس موضوع دیاں نظماں وچ عورت نوں اوس اک مظلوم کردار پارو "پینٹ" کیتا اے بشیر منذر دی شاعری دا ابھرے ایہہ کمال اے کہ اوہدیاں سادمرادیاں نکیاں نکیاں نظماں دے ایہہ مظلوم کردار آپ مہارے پڑھن سنن والے نوں اپنا حمایتی بنا لیندے نیں نظم "مہاندرے" وچ ان جوڑ شادی نوں اوہ بڑے نویکلے ڈھنگ وچ پیش کردا اے ایس نظم وچ اک لگر جیہی سوہنی تے ملوک کڑی دیاں ٹٹیاں سدھراں تے بجھیاں ریجھاں دی کرلاٹ نوں ایسے من بھاؤنے تے نویکلے ڈھنگ نال اُلیکیا اے کہ اوہدے نال سوچ دی سانجھ پاندیاں بندے دی چیک ای نکل جاندی اے اوہدا ہر وا کنب جاندا اے تے بندے دا جی آپے پیا کردا اے کہ اپنے اکھروواں دے سچے موتیاں دا نذرانہ اوس سوہل تے ملوک مٹیار نوں پیش کرے جیہدا ویاہ اوہدی مرضی دے خلاف اک بھیڑے بھیڑ وچے جیہے بندے

۱۔ بشیر منذر: کلارکھ، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۴۹

نال ہو یا اوہ سماج دی ایس کوجھی تے بھیڑی ریت نال ونھیّا کالجھ لے کے ڈولی چڑھ گئی تے پھیر بشیر منذر ایدوں اگلی گل کر دیاں منظر نوں ہور وکھانت بناندا لکھدا اے ؎

ورھے پچھوں اوہدے گھر کاکا اک ہو پیا اے[1]

اوس کاکے دا نقشہ سی ؎

سر سی کدُورا جیہا ٹھُلا جیہا نک سی

کالا شاہ رنگ سی تے ٹیری اوہدی اکھ سی[2]

ایس بارے اوس کڑی دا احساس ؎

کہن لگی شکر اے جے ہیو تے گیا اے

رب میرے پاپاں دا مان رکھ لیا اے[3]

ایس آخری مصرعے دے ظاہر تے باطن تے گوہ کرن لگیئے تے ایس وکھانت دے حوالے نال معنیاں دے ہڑوگ کھلوندے نیں تے شاعر نوں ایس سادہ مراد ے ڈھنگ نال وی ایڈی ڈونگھی گل آکھ جان تے جی صدقے آکھن نوں دل کردا اے۔

مُنڈا ہون تے کڑی دے احساس دا نتارا کر دیاں شاعر لکھدا اے۔

؎ دلاں وچ خوشیاں دا میلہ اک لگیا اے[4]

نظم دے ماحول نوں مُکھ رکھ کے ایس مصرعے بارے گوہ کیتا جاوے تے انج جاپدا اے کہ کوئی دکھی اپنے دل دیچ لکھاں تے کروڑاں دکھاں نوں لکائی اکھاں وچ ہنجواں دے ساگر لئی سماج دی ایس کوجھی ریت تے ٹھاہ ٹھاہ کر کے ہسدا پیا اے اوہدے ہاسے وچ اتناں دی کُرلاٹ اے تے اجیہاں کرب اے جیہڑا اُسنن پڑھن والیاں نوں آپ جہاے دُکھی تے بے چین کر دیندا اے

۱۔ بشیر منذر : کلارکھ، لاہور۔ ۱۹۶۹ء، ص ۶۹

۲۔ اوہی : ص ۷۰

۳۔ اوہی : ص ۷۰

۴ اوہی : ص ۶۹

میری جاچے نظم "مہاندرا" سدھراں تے ریجھاں دے سڑے ہوئے کھلواڑے دی سواہ اے جیہدا ڈھیر قبر دی ڈھیری وانگ اے ایسے لئی نظم دا تجزیہ کردیاں راشد حسن رانا نے لکھیا سی کہ "مہاندرا حسرتاں دی سواہ دا اوہ ڈھیر اے جیہدے توں کھلر جان دا کوئی خطرہ نہیں اوہنے جتنا کھلرنا سی کھلر گیا جتنے کو اُچے اوہدے لنبو ہونے سن ہو گئے ، ہُن تے اوہ صرف اک ڈھیر اے "۔

انج جاپدا اے بشیر منذر دے "کلارکھ" وچ دے کئی کردار اکلاپے دے مارے ، مقتول مدھراں ، ریجھاں تے حسرتاں دے مالک لہو دے "چوبچیاں" وچ رہندے نیں جدوں بشیر منذر وہناں دی داستاں بیان کردا اے تے انج جاپدا اے اوہ کردار برش لے کے ایس لہو دے جو نیچے وچ برش ڈبو ، ڈبو اپنی کہانی آپ اُلیک اُلیک کے سانوں دسدا اے بہت ساریاں مثالاں دتیاں جاسکدیاں نیں جویں نظم "سوکن" وچ جدوں بندہ ایس تھاں تے اپڑدا اے ؎

سگناں والی سیج تے مینوں
کھاندا ہُن اکلاپا
اپنی اک نکی جیہی بھُل دا
کد تائیں کہراں سیاپا[1]

تے "نکی جیہی بھُل" دے تانے پیٹے وچ پھسیا سوچ دیاں گنجھلاں وچ گواچا رہندا اے انج ای نظم "اک کہانی" وچ جدوں شاعر اک لُٹی ہوئی کڑی ، دی کہانی چھوہندا اے ؎

مائے بخت ماریئے
مائے بخت ہاریئے
کلی اک ٹٹ گئی
لاڈو تیری لُٹ گئی
اڈ گئی پھلیل ہُن
سُک گئی رویل ہُن[2]

---

۱. بشیر منذر : اکلارکھ ، لاہور ۔ ۱۹۶۹ء ، ص ۳۲

۲. اوہی : ص ۳۵

تے ایتھے آن کے ایہہ کہانی گُرلاٹ بن جاندی اے۔

اندر میرا اُوھندا

مرن تے دے سُکھ دا[۱]

دُکھ، ظلم، زیادتی دی ایہہ گُرلاٹ بندے دے ضمیر نوں ہلون کے رکھ دیندی اے تے اوہ
سماج دے ایس وحشیانہ ظلم تے خبرے کناں چراُکھڑ و کیردا رہندا اے
نظم "اک بچہ" وچ ناجائز بچے دا ذکر اوہ ایس نویکلے ڈھنگ نال کردا اے کہ نہ چاہندیاں ہویاں
وی بندے دا دل اوس "بچے" لئی رحم کھان ول جھون ڈیہہ پیندا اے

دوس کسے دا سی آیا کسے دے اُگے
کلی اوس دے بخت دی جھوں گئی
کسے پیو دیاں شفقتاں مر گئیاں
کسے ماں دی ماممتا سوں گئی[۲]

اپنی رہتل دیاں ڈھیر بے انصافیاں تے ودھیرے ظلماں نوں بشیر منذر نے اپنیاں نظماں
دا موضوع بنایا اے اوہدا بیان ڈھنگ انج دا اے کہ جیویں اوہ کوئی دکھانت بیان کر رہیا ہووے
انداز تے بس سادمرادہ سہج سبھائے گل کرن والا اے پر ایس وچ دی رمزاں دا ٹھاٹھاں ماردا
سمندر، اتھاہ سمندر، اوہدی کسے وی نظم نوں ہتھ پاؤ ایہدے وچوں اپنی رہتل دا کوئی نہ کوئی
دکھانت، کوئی نہ کوئی المیہ تہانوں مل جاوے گا اوہ جویں حکیم ناصر نے آکھیا سی ناں ایس دور دے
بندے بارے کہ

جیہڑا کھنڈ و پھولو ناصر اوسے وچوں لیراں نکلن
اتوں اُتوں ویکھو کیکوں وسن سب سُکھلے لوک[۳]

۱۔ بشیر منذر : اکلّار کھ، لاہور۔ ۱۹۶۹ء، ص ۳۵
۲۔ اوہی ، ص ۷۸
۳۔ حکیم ناصر ، سجرا سورج ، لاہور۔ ۱۹۶۱ء، ص ۲۴۵

تے بشیر منذر ایس گل نوں سچ ثابت کرن لئی ایہناں لیراں نوں کھلار کھلار کے وکھاندا اے، جویں میں پچھے آکھیا اے اوہدے بھیڑے کردار، معاشرے دیاں کوجھیاں ریتاں دے نیزیاں نال ونھے تیراں پاروں اپنے لہو دے بوچھیاں وچ رہندے نیں ظاہرا اے اوہ اکلے نیں اکلاپے دا شکار نیں جیہڑا آپوں اک زہری ناگ اے، تے ایہہ گل وی حقی اے اج دے دور دا انسان بھانویں جدید سائنسی سندراں پاروں ظاہرا طور تے اک دوجے دے نیڑے آگیا اے پر باطنی طور تے اوہ اک دوجے توں اناں دا دور چلا گیا اے، بشیر منذر معاشرے دی ایسے صورت حال دی تفسیر اپنی کتاب "کلاوکھ" وچ کر رہیا اے سے

بھاں بھاں کر دی جوہ ہنیرے دی
جیون بڑا اکوُلا
چار چوفیرے ڈونگھا ریتہ
ہیں وچ کلم کلا[۱]

"انسانیت" دے اکلاپے دا ایہہ احساس نویں دور دی شاعری دا اک سرکڈھواں احساس اے تے ایس دا کارن انسان دا "انسانیت" نوں چھڈ کے "حیوانیت" دل سفر بلکہ ایدوں وی اگے دی گل کر لیئے تے "انسان دشمن بلاواں دا روپ دھارن کرن" ول دا سفر اے انسان دی خود غرضی، آپادھاپی، انسان دا انسان اُتے ظلم، دُھر بنان دا عمل (EXPLOITATION) تے پتھر دِلی "انسانیت" دا احساس رکھن والے نوں لہو دے ہنجو رواندی اے بشیر منذر اج دے انسان نوں اوہدے باطنی روپ وچ ویہی پلٹ "سپ" دے روپ وچ ویکھدا اے سے

جس لُوری دیاں دھاراں لیندا
جھکھن بھانیاں رکھدا
اودے ہانڈی چھیک کریندا

---

۱. بشیر منذر: کلاوکھ، لاہور۔ ۱۹۶۹ء، ص ۷۹

جس ہانڈی وچ چھکدا
پیراں ہیٹھ مدھولے اس نوں
جیہڑے پھُل نوں سُنگھدا
بندہ اے یاں سپ سوسالہ
وہی پلٹ کے کھُدا ؎۱

مطلب ایہہ اے کہ شاعر نے اپنے معاشرے اپنی رہتل تے اپنے آلے دوآلے دے کوجھاں، کُوریتیاں، دُکھاں تاں، المیاں نوں نہ نِرا بیان کیتا اے سگوں ایہناں کوجھاں، کوریتیاں دکھاں تاں تے المیاں دا کارن وی لبھیا اے ظاہر اے کہ جس بیماری دا کارن لبھ لیا جاوے اوہدا علاج سوکھی طرح ہو سکدا اے بندے نوں "وہی پلٹ" دے حوالے نال ویکھ کے "خود غرضی" دا جیہڑا نقشہ شاعر نے اُلیکیا اے اوہ سچّا، سگواں تے فنکارانہ چابکدستی نال بھرے ہوئے اک شاہکار دے روپ وچ سامنے آیا اے کہ ایس "بک نقشے" دے انسان کولوں اوہدے کوجھے وصفاں پاروں نفرت ہو جاندی اے شاعر دا ایس ڈھنگ نال گل کرن دا مقصد ایہہ اے کہ ایہو نفرت انسان نوں اصل "انسانیت" ول لیاؤن دا کارن بن دی اے ایس حوالے نال بشیر منذر اپنی شاعری راہیں اصلاح دا اک زوردار جذبہ لے کے ساڈے سامنے آن کھلوندا اے ایتھے اک گل ہور وی ذہن وچ آوندی اے کہ بشیر منذر "کلّے دُکھ" نوں اک ہور زاویئے نال وی ویکھدا اے ایہہ زاویہ "بے اعتمادی" دا احساس اے اوہدا آکھنا اے کہ ایہہ ٹھیک اے اج دے دور وچ خود غرضی، آپا دھاپی ظلم زیادتی تے دھر بنان دے عمل پاروں انسان "اکلا" ہو گیا اے جزیریاں وچ رہ رہیا اے پر اوس نوں ایس ہنیرے وچ وی روشنی دی اک کرن وسدی اے ایہہ کرن اوہدی اپنی ذات اے اوہنوں اپنی رہتل وچ "وہی پلٹ" دے نال نال "ٹھنڈی چھاں دین والا رُکھ" وی نظر آوندا پیا اے جیہڑا "بے اعتمادی" دے ایس ماحول

۱۔ بشیر منذر، کلا رکھ، لاہور۔ ۱۹۶۹ء، ص ۵۹

وچ ہر قسم دی ہنیری جھکھڑ تے طوفان نوں ٹھلدا ٹھنڈی چھاں دیاں وصفاں نال بھرپور ادا سیا ہو یا کھلوتا اے کہ ایس "بے اعتمادی" نے گھوڑے تے کھوتے نوں برابر سمجھ لیا اے ایس "بے اعتمادی" نے ایس ساؤ رکھ نوں وی اکلا کر دتا اے جیہڑا اپنی ٹھنڈی چھاں نال لوکائی دے سڑدیاں جُسیاں نوں ٹھار سکدا اے، آپا دھاپی تے خود غرضی دے ایس دور وچ گھٹن نال وس رہی سڑاند وچ اپنے "انسانیت" دے پھُلاں نال مہک کھلیر سکدا اے اوہ کہندا اے ؎

ڈُہندیاں دُھپّاں مار و پائے
اپنی جان تے جھلاّں
چھاں نوں کوئی چھاں نہ سمجھے
پھَل نوں پھَل نہ سمجھے
اوہ جیون کیہ جیون جس دا
کوئی مُل نہ سمجھے [۱]

حق گل ایہہ اے کہ اکلاپے دے احساس دا ایہہ نویکلا رنگ بشیر منذر دا اپنا نویکلا رنگ اے اوہ حیاتی وچ کلیاں ہوندیاں ہویاں وی اکلاپے دے احساس نوں منفی ڈھنگ نال نہیں ویکھدا سگوں اوہنوں ایہہ گلہ اے کہ معاشرہ ایڈی بے وساہی وچ کیوں پھس گیا اے ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے بشیر منذر معاشرے دی ایس بے وساہی نوں دور کر کے "شر" دی تھاں "خیر" نوں لیاؤن دا چاہوان جاپدا اے تے دسدا اے کہ ایس ویلے وی ساڈے آلے دوآلے اجیہے رُکھ موجود نیں جنہاں دی چھاں مانی جا سکدی اے لوہڑا کِناں اے کہ معاشرے نوں اوہناں دی پچھان کرنی چاہیدی اے تے اوہناں دی ناقدری نہیں کرنی چاہیدی امید دی ایس کرن نوں وکھا کے بشیر منذر نے اپنے سمکالی شاعراں نوں میری جاچے اک نویں راہ وکھائی اے ایس حوالے نال بشیر منذر دی شاعری مثبت قدراں دی شاعری اے جیہڑی آزادی توں مگروں نویں استر ہے فلاحی پاکستانی معاشرے نوں اُسارن وچ اپنا حصہ پان دا چارا کر دی اے

۱۔ بشیر منذر : کلا رُکھ، لاہور ـ ۱۹۶۹ء، ص ۸۰

حفیظ تائب دی "بسک متراں دی"

نبی اخرالزماں، فخرِ دوجہاں حضرت محمّد مصطفٰے اصلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم دی ذات پاک اللہ تبارک وتعالیٰ دی ذاتِ اقدس دے بعد اِک مسلمان دے ایمان دا حصہ اے کلمہ طیبۃ وچ جتھے اک مسلمان اللہ تعالیٰ دی توحید دا اقرار کردا اے اوتھے رسولِ برحق صلی اللہ علیہ وسلّم دی رسالت نوں وی من دا اے دوجے لفظاں وچ رب دی حمد دے نال رسولِ پاک دی تعریف وی کردا اے ایہہ تعریف تے ایہہ وڈیائی نعت اکھواندی اے۔
اللہ تبارک وتعالیٰ نے آپوں قرآن شریف وچ کئی تھاں رسولِ عربی دی تعریف فرمائی اے تے مخلوق نوں آپؐ دی تعریف کرن دی پکی کیتی اے جیویں اک تھاں ارشاد ہوندا اے۔

> • اللہ تے اوہدے فرشتے نبی (صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم) تے دُرُود گھلدے نیں۔ اے لوکو! جیہڑے ایمان لیائے او تسیں وی اوہناں تے درود گھلو۔ (ترجمہ)

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ قرآن شریف وچ رب تعالیٰ نے انسان نوں جیہڑے حکم دتے نیں اوہناں نوں منّنا ہر مومن لئی لازم اے تے ایہناں ای حکماں وچوں اک حکم ایہہ وی اے کہ مومن رسولِ پاکؐ اُتے درود گھلن اوہناں دی وڈیائی کرن ایس حکم اُتے عمل قرآن دے نزول اُتے ای شروع ہوگیا سی حضرت ابوطالب بن حضرت عبدالمطلب توں ایہہ سلسلہ شروع ہوکے حضرت حسان بن ثابتؓ، حضرت کعب بن زہیرؓ حضرت عبداللہ رواحہؓ توں ٹُردا حفیظ تائب تیکر اپڑیا تے ایہہ سلسلہ ساری دنیا وچ ٹُردا آیا اے تے قیامت تیکر ٹُردا رہے گا۔

۱۔ نواں ایڈیشن

حفیظ تائب ہوراں نعتِ رسوؐلِ پاک نوں بالکل رب دے فرمان موجب اپنایا اے ایس گل دا اقرار اوہ اپنی کتاب "پنجابی نعت (انتخاب) ص ۵ تے کردے نیں۔ ایہہ ای نہیں سگوں اوہناں نے نعت دی روح تیکر اپڑن واسطے ذکر کیتی آیتہ دی تفسیر اُتے وی غور فکر کیتا اے تے دنیا وِچ ہُن تیکر کِسی نعت تے اوہدے امکاناں دا مطالعہ وی کیتا اے ایہو وجہ اے کہ حفیظ تائب دی نعت مدح رسولؐ پاک توں اگے نکل کے سیرتِ رسوؐل دے اڈو اڈ انگاں تے اج دے ذاتی تے کائناتی آشوب تیکر اپڑ گئی اے۔

حفیظ تائب ہوراں دی پنجابی نعت گوئی نوں اسی تن وڈھے حصیاں وِچ ونڈ سکنے آں پہلا حصہ مدحِ رسوؐل والا اے جس دا حکم قرآن پاک وِچ آیا اے حفیظ تائب ایسے حوالے نال لکھدے نیں۔

ع سارے قرآن دے وِچ رب نے تعریفاں اوہدیاں کیتیاں نیں
کِتے مکھ اوہدے دیاں قسماں نیں کِتے زلف دو تا دیاں گلاں نیں

حفیظ تائب دے نیڑے نعت دے مدحیہ حصے دا مقصد رسولِ اکرمؐ دی تعریف کر کے آپ دے ذکر نوں اُچا کرنا، آپؐ دے ذکر نوں لوکاں دے نیڑے کرنا تے ایس حوالے نال آپؐ دی عزت نوں ہمیش لئی اُچیانا اے تے ایہہ اک لحاظ نال ارشادِ ربانی دی تعمیل اے (پنجابی نعت، انتخاب ص ۵) کیوں جے حفیظ تائب مدح رسولؐ رب تعالیٰ دے حکم نال کردے نیں۔ ایس لئی ربوبیت تے رسالت وِچ فرق توں اوہ شمولچے آگاہ نیں اوہناں دا نکتہ نظر ایہہ اے کہ

ع اوہنوں رب دے نال رلائیے تے ایمانوں خارج ہو جائیے
اوہنوں وکھرا رب توں جانیئے تے مقبول عبادت نہیں ہوندی

ایہہ بڑا باریک تے واضح فرق اوہناں اپنی ساری نعتیہ شاعری وِچ قائم رکھیا اے ایس حوالے نال رب تعالیٰ دے علاوہ حفیظ تائب دوجے نبیاں ولیاں کولوں وی رسوؐلِ پاک دی ذاتِ اقدس نوں وکھرا کر کے ویکھدے نیں دوجے لفظاں وِچ رسولِ پاکؐ دی انفرادیت اوہناں نعت آکھن ویلے اپنے ذہن وِچ رکھی اے ایس حوالے نال الوہیت نبوت تے رسالت دا نتارا کردیاں اک تھاں دوجے نبیاں نوں من دیاں حضوؐر بارے

فرماندے نیں۔

ع دنیانوں اگلے نبیاں وی وحدت دے رنگ وچ رنگیا سی
پر توں سلطان مدینے دے کجھ وکھرے رنگ جمائے نیں

رسولِ اکرمؐ دی اک ہور خصوصیت دسدیاں لکھدے نیں

ع ایہہ عام بشر نیں چیزاں کیہ کوئی نبیاں ولیاں وچوں دی
دسو چا جس دی ہوئی ہووے اج تیک رسائی عرشاں تے

ایتھے اوہناں بشر دے حوالے نال وی رسولِ برحق نوں اک وکھری تھاں تے کھلوتا وس دتا اے۔ الوہیت، رسالت تے بشریت دے ایہناں نکھیڑیاں مگروں اوہ رسولِ پاک دی مدح ول جُٹ پیندے نیں ایس دا حوالہ ذاتی تے ہای اے اوہ کائناتی حوالہ وی لیاؤندے نیں ذرا ایہہ شعر ویکھو۔

ع رب دیا پیاریا مدح تیری خس خس مُو مُو پیا کردا
تیرے سوہنے قد دیاں گلاں سُرو سُرو پیا کردا

یاں ع تیرے اک دم بدلے رب نے جگ دی راس رچائی
تیرے نغمے دم دم چھوہے ساہواں دا اک تارا

جس ویلے ساہواں دے اکتارے دے حوالے نال حفیظ تائب آپ رسالت دی مدح دے نغمے کھنڈان لگدے نیں تے ایہدے وچ اوہ اک سالک دا درجہ اختیار کر دے نظر آؤندے نیں جتھے "عشق" دے حوالے نال وارفتگی تے شوق دا دور دورہ ہوندا اے ڈاکٹر سید عبداللہ ہوری حفیظ تائب ہوراں دی اردو نعت دے حوالے نال لکھیا اے

"وہ (حفیظ تائب) ایک ایسا وصاف ہے جو حضورؐ کے روبرو کھڑا ہے، اس کی نگاہیں جھکی ہوئی ہیں اور اس کی آواز احترام کی وجہ سے دھیمی ہے مگر نہ ایسی کہ سنائی نہ دے اور نہ ایسی اونچی کہ سوئے ادب کا گمان گزرے۔ شوق ہے کہ اُمڈا آتا ہے اور ادب ہے کہ سمٹا جا رہا ہے۔" (صلو علیہ وآلہ، ص ۱۰)۔

ایہہ گل اوہناں دی پنجابی نعت گوئی اُتے وی سگویں لاگو ہوندی اے حفیظ تائب اُتے نبی پاکؐ دی محبت دا ودھیرا اثر اے کیوں جے اوہناں دا خیال ایہہ اے کہ

؎ گل حق دی اے نہیں اوہناں نوں کجھ حق انسان اکھوانے دا
انسانیت دے محسن دی جنہاں نوں محبت نہیں ہوندی

نبیؐ پاک دی محبت نے حفیظ تائب دے سبھا وچ کوملتا، حلیمی، پاک بازی، خدا خوفی، ایثار دا جذبہ، بُردباری، عدل پسندی تے امتِ مسلمہ واسطے درد مندی پنگرائی اے حفیظ تائب نے نبی پاک نال اپنے تعلق نوں بڑے من کھچویں ڈھنگ نال شعری رُوپ وچ ڈھالیا اے کجھ شعر ویکھو.

؎ عشق تیرے نے چِجنے وانگوں اندر رُمشک مچایا
یاد تیری وچ کوئل وانگوں دل کُوکُو پیا کردا

؎ مہکی مہکی اے دل دی گلی پلکاں تے بتیاں بلیاں نیں
دم دم دے نال اڈیکاں مینوں اس عربی سانول دیاں نیں

نبی پاک دی محبت وچ اوہ اپنے آپ نوں کلیاں نہیں سمجھدے جدوں اوہ ذکرِ نبی وچ ہوندے نیں تے اوہناں نوں انج جاپدا اے. ساری کائنات ای ایس ذکر وچ مشغول اے ایہہ ای منزل اے جس بارے میں پچھے عرض کیتی سی کہ حفیظ نبیؐ پاک دے عشق وچ سالک دا درجہ وی حاصل کیتا اے. فرماندے نیں

؎ فجریں تیرا نام لواں تے صدقے جاون مہکاں
راتیں گل کراں جد تیری تارے بھرن ہنگاڑا

اک پاسے تے ایہہ عشق ذاتی دے نال نال کائناتی اے تے دوجے پاسے ذاتی تعلق وچ ادب تے احترام دا ایہہ حال اے کہ

؎ ادبوں اکھ چکی نہیں جاندی
سامنے جد اوہ در آوندا اے

ایتھوں تیکر کہ

حرف لباں تے آون دی تھاویں
اکھیاں دے وچ تر آوندا اے

ایس منزل تے مِتاں زباناں حرف کتھے نکلدے نیں لبن اکھیاں وچوں ہنجواں ای جاری رہندے نیں پر ایس گل دا احساس وی اے کہ منگنا بھانویں رب تعالیٰ توں ای واجب اے تے حفیظ تائب نے نعت وچ وی جدوں کجھ منگیا اے عام کر کے رب کولوں ای منگیا اے پر اوہ نال ای ایس گل دے وی قائل نیں کہ رب نے ای تاں حضورؐ دی ذات اقدس نوں "قاسم" قرار دِتا اے یعنی "ونڈن والے" ایس لئی اوہناں کولوں وی منگیا جا سکدا اے پر نبیؐ پاک دی بارگاہ وچ اپڑ کے حفیظ تائب "ادبوں اکھ نہیں چکدے" تے زبان اُتے حرف آون دی تھاں اکھاں وچ اتھرو آ جاندے نیں پر منگن دی خواہش ہے ایس کر کے انکسار عاجزی تے کوملتا نال ترلا پاندیاں کہندے نیں۔

> تائب جھیاں نوں خیر دی منگن دی جاچ نئیں
> چُپ چُپ کھلوتے ہوئے فقیراں دی سار لے

گل مدح توں طلب تیکر اپڑ گئی ایس لئی کہ مدح وی اک لحاظ نال طلب واسطے سی رب تعالیٰ دی خوشنودی دی طلب کہ رسولِ پاک دی مدح رب تعالیٰ دا حکم اے انسان نوں ایس حکم دی عدولی دنیا تے آخرت وچ خوار کردی اے نال ای ایہہ گل کہ ایس مدح دا اک مقصد ہور وی اے کہ رب تعالیٰ نے ایس حکم وچ ایہہ حکمت رکھی اے کہ انج باطل نظریات وارد وی ہوو سن گا حضورؐ دی ذاتِ اقدس کیوں جے اک لحاظ نال مجسم قرآن نیں ایس کر کے اوہناں دی مدح اوہناں دا ذکر اک لحاظ نال قرآن دا ذکر اے تے قرآن دا ذکر رب تعالیٰ دا ذکر اے ایسے لئی حفیظ تائب ہوراں نے اپنے اک شعر وچ جیہڑا پچھے درج کیتا جا چکیا اے لکھیا اے کہ رب دے نال جے رسولؐ پاک نوں رلا کے نہ ویکھیا جاوے یاں دوجے لفظاں وچ رسولؐ پاک نوں رب نالوں نکھیڑ کے ویکھیا جاوے تے عبادت مقبول نہیں ہوندی۔

جدوں اسی ایتھے اپڑنے آں تے ایتھے حفیظ تائب دی نعتیہ شاعری دا اوچاوڈا رنگ یاں قسم نال سانوں جانکاری ہوندی اے تے ایہہ اے رسولؐ پاک دیاں صفتاں بیان کرنایاں رسولؐ پاک دی سیرت دا بیان حفیظ تائب ہوراں "باراں ماہ سیرت" لکھے نیں اوہناں وچوں "محرم" تے "ذوالحجہ" وچوں دو اقتباس ملاحظہ فرماؤ۔ پھر اگے ٹراں گے۔

چڑھیا چن محرم والا
اکھیاں اگے نقشہ پھریا

مکیوں حضرت دی ہجرت دا
دل وچوں اک سورج چڑھیا

سجرے آدم آہر دا سورج
جاگیا جذبہ جُسّے اندر

شہر نویں آباد کرن دا
شہر جنہاں دیاں جُوہاں اُتے

حق سچ والا پہرہ ہووے
جتھے عدل دا ڈنکا وجّے

جتھے خیر دا چرچا ہووے
سبھ انسان برابر ہوون

تے سہ کوئی نہ وڈا چھوٹا ہووے

آیا آیا ماہ ذوالحج دا
حج نبیؐ دا چیتے آیا

قصواء اُتے عرفات اندر
خطبہ دیندا سی پیغمبرؐ

عزتاں مال تے خون تساڈے
اینجے عزت دے لائق نیں

جیویں اج، اس تھاں، اس ماہ
رسماں سبھ جہالت دیاں

ساڈے قدماں دے وچ رُلیاں
میں آں جگ وچ آخری ہادی

تُسیں او ایتھے آخری اُمت
تہاڈے پیکر میں اپڑائے

حکم خداوند والے سارے
لوکو لوکو! دیو گواہی

بندیاں جدوں شہادت دتی
رب سچے نے مہراں لائیاں

دین مکمل ہوون دیاں

ایہناں دوناں اقتباساں وچ رسولِ اکرم دی بعثت دا مقصد انج سمو دتا گیا اے جیویں کوزے وچ سمندر، مطلب ایہہ اے کہ رسولِ پاک نے مکہ توں مدینہ ہجرت کہناں اعلیٰ تے ارفع مقصداں نوں حاصل کرن لئی فرمائی سی تے جدوں اوہناں نے رب تعالیٰ ولوں کھلی ہدایت نوں اک فرض سمجھ کے لوکاں تیکر اپڑا دتا تے پھیر امت کولوں ایس گل دی شہادت حاصل کرلئی کہ اوہناں رب ولوں سونپیا کم مکمل کردتا اے، دین دی تکمیل "اسلام" دی صورت وچ ہوگئی تے "رسالت" دی تکمیل "نبی پاکؐ" دی ذات اقدس وچ ہوگئی۔ انسانیت لئی فکری حوالے نال قرآن تے عملی حوالے نال رسول پاک دی ذات آن موجود ہوئے تے ایہہ ای قیامت تیکر انساناں لئی ہدایت اے۔ جیویں حفیظ تائب نے لکھیا اے۔

اوہدی سیرت سدھا رستہ دسے گی
حشر سمے تک آون والیاں نسلاں نوں

اوہدا اسوہ کافی اے ہر دور لئی
ہن نہیں لوڑ کسے رہبر دی لوکاں نوں

اوسے دا دستور مبارک ہے جیہڑا
بلوری کرسی ہر ویلے دیاں لوڑاں نوں

ایس حوالے نال اپنی نعت گوئی دے ایس دوجے حصے وچ حفیظ تائب ہوری رسولِ اکرم دی سیرت دے اڈو اڈ پہلوواں نوں مدحیہ انداز وچ اجاگر کردے نظر آؤندے نیں مقصد ایہہ اے کہ رب نے کیوں جے دین مکمل کردتا سی، دین لیاؤن والا آخری پیغمبرؐ لے آندا سی ہُن ایس سلسلے نوں اگے ودھاؤن دا کم ایس آخری اُمت دے ہر فرد دا اے، حفیظ تائب رب

دے حکم تے رسول پاک دی مدح آکھن لگیاں ایہہ رب تے اوہدے رسولؐ دے حکم تے اوس ہدایت نوں اُگے ٹورن دا فرض ادا کرن ڈہیہ پیندے نیں تے ایہہ کم اوہ "اوہدی سیرت سدھا رستہ دسے گی" نوں مُکھ رکھ کے کر دے نیں مطلب ایہہ اے کہ سیرت پاکؐ دی روشنی نال اپنے شعراں نوں لشکاندے نیں اُنج تے سیرت دے پہلو گنن گوچرے نہیں انسانی حیاتی دے ہر پہلو نوں ایہدے وچوں روشنی ملدی اے سگوں انسانی حیاتی دے اوہ گوشے جیہڑے اج دے انساناں سامنے نہیں تے قیامت توڑی سامنے آوندے رہن گے اوہناں بارے روشنی وی موجود اے۔ رب تعالیٰ نے وی تے ارشاد فرمایا اے کہ "البتہ تہاڈے لئی رسول اللہ وچ اچھا نمونہ اے" (پارہ ۲۱ سورۃ احزاب آیت ۲۱) مطلب ایہہ اے کہ حضورؐ دا "اُسوۂ حسنہ" انساناں لئی اک اُچا سچا نمونہ اے تے ایس دی پیروی مومناں لئی لازم اے حفیظ تائب ایس نکتے نوں دلوں بجانوں اپنے من وچ وسا کے حضور اکرمؐ دی سیرت دے کئی پہلوواں نوں اپنی نعت وچ اُجاگر کر دے نظر آوندے نیں۔ سب توں پہلاں اوہ حضورؐ دے اخلاق دی گل کر دے نیں۔

؎ مہک اُچیرے خُلق تیرے دی خلق نوں پچھے لاندی
جگ مگ جگ سگ راہ تیرے دا کُردکُرو پیا کردا

غلامی دے خلاف آدم تے مجبوراں نوں جیون دا حق دین بارے لکھیا اے ؎

سنگل کٹے اوسے آن غلامی دے،
جیون دا حق دتا سبھ مجبوراں نوں

مساوات بارے ؎

مک گئی کالے تے گورے دی تمیز
اللہ اللہ آپؐ دی الفت دا رنگ

صادق ہون بارے ؎

بچپن توں سچ بولن والا
دل دیاں گھنڈیاں کھولن والا

عادل ہون بارے ؎

راکھا کمزوراں دے حق دا

عدل انصاف دے باغ دا مالی

شرک نوں مٹان تے وحدت نوں کھنڈان والا ہون بارے

؎ مک گئے بھانبڑ تے جھیڑے شرک دے

چاڑھیا انج آپ نے وحدت دا رنگ

رحمت ہون بارے ؎

سوماں سعادتاں دا اے رحمت حضورؐ دی

رنگاں دا سلسلہ اے شریعت حضورؐ دی

انساناں لئی "دردی" ہون بارے

؎ دردی سارے دردمنداں دا

رب دا بندہ جگ دا مولا

اصل وچ نعت تے لکھی جا رہی اے، رسولِ پاک دی مدح بیان ہو رہی اے، نبیاں دے سردار دا ذکرِ خیر ہو رہیا اے ایہدے وچ آپؐ دے وصفاں نوں بیان کیتا جا رہیا اے اک پاسے "ذکر" عبادت لئی ایسے وجہ پاسے "ذکر" انساناں نوں آپؐ دے اسوۂ حسنہ دے انگ دکھا کے ایہدی پیروی دی پریرنا ملدی اے کیوں جے شاعر حضورؐ دے ذوالحج دے خطبے دے اوہناں لفظاں تے عمل کر رہیا اے جیہدے وچ رسولِ پاک نے امت کولوں رب دے پیغام دے مکمل طور تے اپڑ جان دی شہادت لئی سی تے دین دی تکمیل توں مگروں قیامت تیکر ایس ہدایت نوں اگے ٹورن دی ذمہ داری سونپی سی۔ "اس دا اسوۂ کافی اے ہر دور لئی" نوں اوس نے حرفِ آخر پاروں مقبول کیتا اے تے اگوں ایس پیغام نوں اگے ٹور رہیا اے کیوں جے اوہ سمجھدا اے کہ نبیؐ پاک دی ذاتِ اقدس اوہ ذات اے جیہدی

؎ جس دی نوری سیرت ہر دم، سبھاں وچ گلزار کھلاندی

تے ؎ ہر مسئلے دا اس حل دسیا، سب نوں جیون دا ول دسیا
اوہدے حکماں اُتے چل کے، ہیں آدم دا مان ودھاواں

شاعر چاہندا اے کہ کیوں جے آپؐ دی نوری سیرت وچ دنیا وچ قیامت تیکر انساناں لئی اُٹھن والے مسئلیاں دا حل موجود اے ایس نوں عملی شکل وچ آپؐ دی سیرت وچ ویکھیا وی جا سکدا اے ایس لئی شاعر دا ایہہ ایمان اے کہ جے انسان اُسوۂ رسولؐ دی پیروی کرن تے دنیا وچ اک فلاحی معاشرہ قائم ہو سکدا اے ایسے لئی شاعر حضورؐ دی سیرت توں چانن لے کے اجوکے تے بھلک دے مسئلیاں نوں حل کرن دا ول دسدا اے سیرت دا اوہ چانن جس نے مسلم امت دے کل نوں رُشنایا سی ایسے روشنی توں شاعر چانن لے کے اگے ٹرنا چاہندا اے۔ شاعر کہندا اے

؎ جے توفیق حضوروں پاواں، ازلی نور دی جھلک وکھاواں
اپنی کل توں چانن لے کے، بھلک دے متھے نوں لشکاواں

حفیظ تائب ہوراں دے ایہناں شعراں وچ اسی ہُن اوہناں دی نعتیہ شاعری دے تیجے حصے وچ داخل ہو گئے آں۔ ایہہ حصہ بڑے زوردار طریقے نال ایہناں دی شاعری وچ آیا اے تے ایہہ اصل وچ جدید نعت گوئی دا ضروری تے من کھوہواں انگ اے جس نوں حفیظ تائب دی نعت نے ودھیرا اگھیڑیا تے شنگاریا اے حفیظ تائب نے "بھلک دے متھے نوں لشکان واسطے "جیہڑا" اپنی کل توں چانن لین" دے عزم دا اظہار کیتا اے ایتھے اوہناں نے دو پدھراں تے گل کیتی اے اک پدھر تے ذات دا اے تے اک پدھر آفاق دا ایاں اپنے عہد دا اے ذاتی پدھر اُتے اوہ آشوبِ ذات دی گل کر دے نیں پر ایہہ حصہ بالکل ذاتی ہُکا نہیں کئی تھاں "میں" دا لفظ حفیظ تائب لئی اک مومن لئی اے تے کئی تھاں "میں" دا لفظ "پاکستانی" واسطے ورتیا گیا اے تے کئی تھاں "میں" دا لفظ "اُمتِ مسلمہ" دا رُوپ دھار جاندا اے "میں" جتھے ذاتی حوالے نال آیا اے اوتھے عام کر کے نبیؐ پاک دا قرب حاصل کرن دا ترلا پایا گیا۔ ایہہ قرب ظاہر اے حضورؐ دے شفاعت والے وصف دا قرب اے جس دی تمنا ہر مسلمان کردا اے ؎

ـــہ میتوں تے تائب بخشش دا کوئی پاک نبیؐ دے نام بنا

نہ ہور وسیلہ مجھدا اے نہ ہور ذریعہ دِسدا اے

حفیظ تائب دا کیہ ہر مومن مسلمان دا ایمان اے کہ حضور نبی اکرمؐ کیوں جے رحمت اللعالمین نیں، رب دے محبوب نیں، قاسم نیں، ایس لئی اوہناں دی نظرِ کرم ما دی تے روحانی دکھاں دا دارُو اے ایس لئی شاعر اپنے تے انساناں دے آشوب دا ذکر کر کے حضورؐ کولوں مدد منگدا تے ایس حوالے نال مومناں دے دل دی خاص کر کے تے انساناں دے دلاں دی عام کر کے ترجمانی کردا جاپدا اے ـــہ

سوال میرا نہ ٹال سائیں، غریب نوں کر نہال سائیں

بنا دے گلزار دل دی روہی، وسا کے ابرِ جمال سائیں

سکون برباد ہو یا دل دا، زمانے چلی اوہ چال سائیں

کدورتاں دا اے راج تھاں تھاں، محبتاں دا اے کال سائیں

ـــہ توں ساڈے سینیاں دیاں زخماں تے پا نظر

توں ساڈے گلیاں دیاں لیراں دی سار لے

لیکھاں دے وانگ ایہہ وی کتے مُتے سوں نہ جان

توں ساڈے جذبیاں تے ضمیراں دی سار لے

ـــہ ساڈے چالے دیکھ کے کجھ ہیں نہ توں شفقت دا ہتھ

تیری شفقت تے ہے ساڈی ڈھال کملی والیا

ایہہ آخری شعر لئی نعتیہ نظم "فریاد" دالے حصہ دی مشرقی پاکستان دے الیتے اُتے لکھی گئی سی جس نوں "مرثیہ" وی آکھیا جا سکدا اے اوہ اک محب وطن پاکستانی نیں تے ایس نعتیہ نظم وچ جیویں سارے ای پاکستانیاں دے دلی جذبیاں نوں اکھراں دا روپ دے گئے نیں۔

ھو گئیاں رو رو کے اکھیاں لال کملی والیا
دسیا جائے نہ دل دا حال کملی والیا
میرا اک بازو تے ٹٹ کے میرے گل نوں آگیا
دساں کیہ بیتی جو میرے نال کملی والیا

شاعر ایس اَوکھے حالے وِچ نبی پاک دی رحمت لوڑدا اے پر ایس سلسلے وِچ قوم نوں وی اُدم دی پریرنا دیندا اے۔

ہُن وی جے اُدم اسیں کرئیے تے بدلن قسمتاں
ہُن وی نہیں رحمت تری دا کال کملی والیا

شاعر نبیؐ پاک دے وسیلے نال رب اَگے وی ترلا پاندا اے۔

جس دی دعوت رہی ہمیشہ، غرباں دے بوہے کھڑکاندی
اُس دی اُمت دی بے حالی، مینتقوں تے نہیں ویکھی جاندی
سُن لے ربا! میرے ہاڑے، حل کر دے مشکل روحاں دی

ایتھے اپڑ کے حفیظ تائب دی نعت آشوبِ شہر تے آشوبِ عہد تے سیرتِ پاک توں ایس دے اپادے مضمون اُلیکن ڈیہہ پیندی اے اپنی ذات اپنے وطن تے اپنے عہد دے حوالے نال اوہ کُل دُنیا دے انساناں نوں ایہہ جانکاری دیندے نیں کہ اج دے ذاتی ملی تے کائناتی دُکھاں دا اکو تے اکو علاج اے کہ اسی نبیؐ پاک دے ذکر ول رجوع کریئے اوس کالی کملیؐ والے نال اپنے تعلق نوں جوڑیئے اوس کامل تے اکمل انسان دے اسوۂ حسنہ دی پیروی ای اج دے انسان دے دُکھاں دا علاج اے اوہناں دا خیال اے کہ ساڈے اُتے ایہہ ساریاں مصیبتاں، دُکھاں تے فکراں دی جیہڑی ہنیری جھلی اے ایہہ رسولِ پاک نالوں اپنے تعلق نوں توڑن پاروں اے۔

کیوں سر تے دُکھاں فکراں دی نصیری جھلی ہوندی
پاک نبیؐ دے پاک نگر جے میری گلی ہوندی

مکدی گل ایہہ اے کہ حفیظ تائب پنجابی دے اک اجیہے نعت گو شاعر نیں جیہڑے نعت

دے اصل مقصد تے روح توں جانُو نہیں اوہ نعت نوں رب تعالیٰ دا اک حکم سمجھ کے لکھدے نیں
نبیؐ پاک دے اوس ارشاد دی تعمیل وِچ لکھدے نیں جس وِچ اوہناں امت توں ایس گل دی
شہادت لے کے کہ آپؐ نے رب وَلوں آئے پیغام نوں دین اسلام دے رُوپ وِچ اُمت تیکر
عین ہِن اپڑا دتا اے تے نہ نرا اپڑا دتا اے سگوں اوہدے اُتے خود عمل کر کے وی دکھا دتا اے
ہُن ایہہ کم اُمتِ دا اے کہ ایس پیغام تے ایہدے ہوئے عمل نوں قیامت توڑی اگے ٹورے
حفیظ تائب ہوراں نوں نعت لکھدیاں ایس گل دا احساس اے کہ اوہ حضوؐر پاک دی مدح تے
تعریف ایس لئی کر رہے نیں کہ اک تے ایہہ رب دا حکم اے تے دوجے ایس پاک ذکر نال
باطل دا رد ہوندا اے حق دا بول بالا ہوندا اے انساناں نوں اوہناں دے دکھاں دے علاج
دی اُگھ سُگھ آؤندی اے، ایس حوالے نال حفیظ تائب دی نعت، نعت دے اصل مہاندرے
دے نیڑے ہوندیاں اجوکے دور دی جدید شاعری دا رُوپ دھار لیندی اے جیہدے وِچ آشوبِ
ذات تے آشوبِ عہد دیاں گلاں کیتیاں جاندیاں نیں انساناں دے اکلاپے تے انساناں دے
ظلم دی گل کیتی جاندی اے، کدورتاں، منافقتاں دا رونا رویا جاندا اے تے انساناں نوں
انساناں دے نیڑے لیاؤن دی بڑی نادتی جاندی اے جدید شاعری وِچ آشوبِ ذات تے
آشوبِ عہد دی گل تے کر دتی جاندی اے پر ایس دا اُپا عام کر کے نہیں دسیا جاندا پر جدوں اسی
حفیظ تائب دی نعت ول جھاتی پاندے آں تے سانوں ایتھے آشوبِ ذات تے آشوبِ عہد
دے نال ایس دے اُپا دا بڑا ای سوہنا بڑا ای حقیقی تے بڑا ای دِل لگدا علاج دسیا گیا اے
سرورِ دو جہاں نبیٔ آخرالزّماں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دے اُسوۂ حسنہ دی پیروی تے رب
دے بعد اوہدی رحمت دا طلبگار ہونا نبیؐ پاک دے "قاسم" ہون پاروں اوہدی رحمت دا چاہوان
ہونا ایس حوالے نال حفیظ تائب دی نعت اج دی دوجی پنجابی شاعری کولوں منفرد وی اے
تے فکر تے فن دے لحاظ نال اُچ پدھر دی وی اے جیہڑی حیاتی دیاں اُچیاں سچیاں قدراں
نوں اُجاگر کر دی جاپدی اے۔

یونس احقر دی "سوچ دا سفر"

اک زمانہ سی جدوں پنجابی شاعری وچ مثنوی پردھان سی ایس نوں دوّیا دی آکھیا جاندا سی ، ایہدے وچ اکو بحر اپنا کے ہر شعر دا قافیہ ردیف بدل کے لمّی توں لمّی گل کیتی جا سکدی اے شاعری دا ایہہ ڈھنگ پنجابی دے ہر قسم دے ادب واسطے ورتیا جاندا رہیا اے ایس وچ مثنوی دی طرز تے لکھیاں داستاناں ، فنی تے دینی ادب سب شامل اے ویکھیا جاوے تے ایس دور وچ لمّی گل آکھن تے سنن دا رواج سی تے دوّیا وچ لمّی گل آکھن دیاں وی ڈھیریاں سہولتاں سن۔ شاعر ایہناں سہولتاں توں خوب فائدہ اٹھاندے سن ایہو کارن اے کہ سانوں پنجابی ادبی روائت دے گھٹ وگھٹ آٹھ سو سالاں وچ پنجابی غزل گھٹ ای دسدی اے ، شاہ مراد (وفات ۱۷۰۲ء) توں میاں محمد بخش (وفات ۱۹۰۷ء) تیکر پنجابی غزل دا اکھڑا اکھوج لبھدا ضرور اے پر ایس نے کوئی روایت نہیں قائم کیتی۔

پنجابی غزل سانوں اک روایت بن کے اپنے وکھ مہاندرے نال ویہویں صدی وچ ای اُبھری دسدا اے ایہہ جدید دور اے جس وچ سائنس دی ترقی نے انسان دی وہیلڑ حیاتی نوں ودھیرے رجھیویاں وچ پا دتا ایس لئی لمّی گل دی تھاں اختصار نال گل کرن دی لوڑ تے نکیاں نکیاں نظماں دے نال نال پنجابی شاعراں دا دھیان غزل ول وی گیا ، شروع دے دور وچ پنجابی غزل نے فارسی غزل توں اپنا مہاندرا نتارن دا چارا کیتا پر مولا بخش کشتہ ورگے شاعراں نے پنجابی غزل نوں فارسی مہاندرے دے نال نال جدید رنگ دین دی کوشش وی کیتی ایہو وجہ اے کہ مولا بخش کشتہ دی غزل وچ زلف تے بلبل دے قصیاں محبوب دی بے وفائی دے رونیاں تے قاصداں لئی ترلے منتاں دے نال نال حیاتی دیاں حقیقتاں تے سچائیاں دا رنگ وی لبھدا اے

مولا بخش کشتہ نے اپنیاں غزلاں دا دیوان ۱۹۰۳ء وچ مرتب کر کے پہلی وار چھاپ دتا سی کشتہ توں اڈ فرید مزنگوی استاد گاموں خان وغیرہ دی غزل وچ سانوں ایہو رنگ لبھدا اے۔

جدید دور وچ کشتہ توں بعد دے شاعراں وچ فیروز دین شرف نے غزل نوں ہور اگے ودھان دا چارا کیتا شرف بنیادی طور تے نظم دا شاعر سی پر اوس کجھ غزلاں دی آکھیاں قیام پاکستان توں مگروں جدوں شاعری وچ چلی عقلیت (INTELLECTUALISM) دی لہر نے ہور زور پھڑیا تے غزل ہور وی مقبول ہوئی، میری جاچے ایس دی وجہ ایہہ اے کہ غزل وچ گل سدھے طریقے نال نہیں کیتی جاندی رمز، سنیت تے اشارے کنائے دا سہارا لیا جاندا اے تے شاعر اپنی داخلی دنیا دے حوالے نال موجود خارجی دنیا دی گل کردا اے ایس لئی ایہدے وچ جذبے دا ایک دوجی جدید شاعری نالوں ودھ جاندا اے، ایس جدید دور وچ جیہڑے شاعر اُکے عقلیت ول چلے گئے جذبے نوں اوہناں اہم نہ سمجھیا اوہ تے نظم ول جھکے پر جیہڑے شاعر شاعری وچ جذبے نوں اہم سمجھدے سن اوہناں غزل دا پلّہ پھڑ لیا تے غزل راہیں جدید دور دے تقاضیاں نوں مکھ رکھ کے جذبے تے عقلیت دا ملواں ڈھکواں مہکیں بھریا گلدستہ پنجابی ادب نوں پیش کرن دا چارا کیتا۔

منڈھلے دور وچ پیر فضل گجراتی نوں بھلیا نہیں جا سکدا جنہاں اپنی غزل وچ روایت نوں اُبھار کے وچ جدیدیت دا بی لا دتا پھیر ایس سلسلے نوں حکیم ناصر تے فقیر محمد فقیر ہوراں اگے ٹوریا، علامہ غلام یعقوب انور، عبدالمجید بھٹی، سلیم کاشر، رؤف شیخ، رشید انور، حکیم تائب، حفیظ تائب تے منظور احمر اجیہے ناں نیں جنہاں پنجابی غزل نوں جدید احساس دین والے موڈھیاں وا کر دار ادا کیتا ایتھے اپڑ کے غزل اینی مقبول ہوندی اے کہ نظم بھی پیندی دسدی اے جیویں مثنوی دی پر دھانگی پاروں ہر قسم دی شاعری لئی ووّیا اپنایا جاندا سی ہن غزل دی بُنتر ایڈی مقبول ہوندی اے کہ گیت تے دوجیاں صنفاں وچ کہی جان والی پنجابی نعت واسطے وی غزل دی بُنتر مقبول ہوندی اے ایس سلسلے وچ حفیظ تائب دا ناں خاص طور تے لیا جا سکدا اے۔

سلیم کاشر، منظور احمر، تائب رضوی تے رؤف شیخ دی غزل گوئی دی چھتر

چھانویں ٹرن والے پاندھیاں وچوں اک یونس احقر دی اے جس دی غزل اک نواں آہنگ تے نویں سوچ لے کے آئی اے۔ اوہدی کتاب "سوچ دا سفر" چھپن توں پہلاں ای یونس احقر نے اک غزل گو پاروں اپنی پچھان کروالئی پر کتاب آؤن نال یونس احقر دا اک بھواں پہبواں تے نتاروان مہاندرا سامنے آگیا اے ۱۹۷۲ء توں ۱۹۷۹ء تیکر آکھیاں غزلاں دے ایس پراگے وچ یونس احقر اپنی ستھری، نتھری تریل دھوتی سوچ تے فنی اُستاکاری پاروں اک مکمل شاعر دے رُوپ وچ نتردا اے۔

غزل دے حوالے نال یونس احقر دی شاعری نوں اسی اک لحاظ نال چار حصیاں وچ ونڈ سکنے آں، پہلا حصہ اوہ اے جیہدے وچ شاعر موجودہ معاشرے دے اوس کرب دا بیان اُلیکدا اے جیہڑا معاشرے وچ تنزل تے زوال پاروں اُبھریا اے، دوجے حصے وچ اسی یونس احقر دے ایس سُجھاء انظارہ کرنے آں جیہڑا اوس غزل راہیں اڈو اڈ معاشرتی مشکلاں دے رُوپ وچ چتریا اے تیجے حصے وچ یونس احقر ایس معاشرتی کرب دے کارناں دے مُکھ توں پڑدہ چکدا اے تے چوتھے وچ اوہ اک سوجھوان دا رُوپ دھار کے ایس کرب نوں مٹان تے معاشرے وچ سُکھ کھنڈان دا اچار اکردا نظر آؤندا اے ہیں ایسے واسطے یونس احقر نوں اک مکمل شاعر آکھیا اے کہ اوہدی شاعری تِتّر بِتّر سوچاں دا پلندہ نہیں سگوں اک خاص مقصد نال بھرپور شاعری اے۔

یونس احقر دی غزل بارے نوجوان نقاد تحسین فراقی ہوراں اک تھاں لکھیا اے۔

"یونس احقر کے محسوسات بھی شخصی ہوتے ہوئے کائناتی ہیں اس کی غزل میں ہمیں جو کرب نظر آتا ہے وہ اس کا ذاتی کرب نہیں ہے اپنے عہد کا کرب ہے اپنے طبقاتی سماج کا کرب ہے۔ ٹوٹتی ہوئی قدروں اور لاتعداد قاشوں میں بٹے ہوئے منقسم انسان کا کرب ہے۔"[۱]

یونس احقر دا اک شعر ویکھو۔

۱۔ تحسین فراقی، ماہنامہ "شام و سحر"، لاہور۔ ستمبر ۱۹۷۸ء

کوئی موسم ہووے بھانویں دُکھ اداسے رہندے نیں
انج لگدا اے جیون دے نال احقر دُسّس بہار گئی اے[1]

ساڈے آلے دوآلے دے ایس سماجی زوال دا بیان بلاشبہ اوہدی شاعری دا دُھرا اکھوا سکدا اے، اوہدا بیان اے کہ موجودہ دور دے انسان دا دُکھ تے کرب اپنی انتہا نوں اپڑ چکیا اے ایہہ دُکھ مادی قدراں دے ابھرن نال پیدا ہویا اے یاں آبادی دے وادھے پاروں، سائنس دی ترقی پاروں پنگریا اے یاں دُھر ہنان دے عمل پاروں ایہہ کرب ایس دور دے انسان دا مقدر بن چکیا اے یونس احقر اپنی غزل راہیں ایس سماجی تے انسانی کرب دیاں بہت ساریاں احساسی مورتاں چِتردا اے اوہدا کہنا اے کہ استحصالی معاشرے وِچ انسان عدم تحفظ دا شکار اے اوس نوں گل کہن دی آزادی نہیں اوہدیاں سدھراں پوریاں نہیں ہوندیاں ظاہر اے اجیہے ماحول وِچ تباہی دے انسان دے بالکل نیڑے ہون دے امکان نوں ردّ نہیں کیتا جا سکدا۔ یونس احقر کہندا اے ؎

اندرو اندر سودے ہو گئے شہتیراں دے
چھتاں تے بس رہ گیاں، کڑیاں کڑیاں[2]

اپنی شاعری دے ایس حصے وِچ یونس احقر اک سیانے فنکار وانگوں معاشرتی کرب دے اڈّو اڈّ نقشے وکھاندا اے لطف دی گل ایہہ اے کہ جتھے اوہ پہلے حِصّے وِچ معاشرے دے دُکھیاں معاشرتی زوال دی گل کردا اے تے جتھے اوہ ایس دیاں اڈّو اڈّ شکلاں دے نقشے اُلیکدا اے اوتھے اوہدا روّیہ ہمدردی والا اے ایس حوالے نال اسی ایس گل نوں انج وی آکھ سکنے آں کہ یونس احقر نے قدراں دے ٹٹّن دا نوحہ آکھیا اے ظاہر اے "نوحے" وِچ دُکھ تے الم دے نال نال ہمدردی تے ترس دا جذبہ وی ہوندا اے، اک ایسے جذبے دا شعر ویکھو ؎

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۴۴
۲۔ اوہی : ص ۵۵

نہ کٹھ چڑیاں دا کم آیا نہ گرلانا کانواں دا
چٹے دن وچ ڈنگ گیا سانوں سپ کلہ اٹھیاں تھانواں دا[1]

شاعری دے ایس حصے وچ اوہ ایس اج دے سماج دی دین انسان دے "اکلاپے" نوں وی بڑے سوہنے طریقے نال اُلیکدا اے اوہ کہندا اے

بھانویں اُتوں سوڈھے کھہندے وسدے نیں انساناں دے
آپو دھاپی دی دنیا وچ اندروں کل مکلے نیں[2]

معاشرے دی آپا دھاپی تے خود غرضی پاروں انسان اندروں ٹٹ چکیا اے۔ اندروں اوہدا تعلق جیہڑا معاشرے پاروں انساناں نال ہوندا اے ختم ہو چکیا اے ایسے لئی اوہ انساناں ول ودھن دی تھاں ویرانیاں ول رُخ کرن تے مجبور اے اوہ کہندا اے

جنگلاں دے دل جاندیاں منہ دی رونق ودھدی جاندی اے
گھر دیاں اُچیاں کندھاں دے دل بجھیا بجھیا جاناں واں[3]

ہُن تیکر تساں یونس احقر دے جنے شعر وی ویکھے نیں اوہناں وچ اوس نے انسانی معاشرے وچ انسانیت دے مکن نال جیہڑی خزاں تے ویرانی آگئی اے اوہدے پاروں جیہڑی اداسی تے کرب دا جیہڑا احساس ہوندا اے اوہدے نقشے کھچے نیں ایہدے وچ اوہ ایہہ وی کہندا اے کہ انسان دے انسان نال ایس قسم دے وطیرے پاروں انسانی معاشرے دی چھت اک عارضی حیثیت اختیار کر چکی اے انسان انسان ناں ٹٹ کے اکلارہ گیا اے ایس لئی کہ انسانی معاشرے وچ آپا دھاپی تے خود غرضی نے ایس نوں اک دوجے کولوں توڑ کے رکھ دتا اے اوہدا احساس اج دے انسان دے احساس دی زبان بن کے اوہدے اُتے درج کیتے شعراں ہیں ایہہ پُنگریا اے کہ ہُن انسان دا دل انسانی معاشرے ول جان دی تھاں

---

۱. یونس احقر : سوچ دا سفر، لاہور ۱۹۷۹ء، ص ۲۱
۲. اوہی : ص ۱۶۴
۳. اوہی : ص ۱۰۶

اوس تھاں جان تے کر دا اے جتھے انسان نہ ہون اج دا انسان انسان کولوں ایڈا ڈریا ہویا اے کہ اوہ جنگل ول جان لگیاں خوش ہوندا اے جدوں کہ انساناں ول صرف اوس نوں اوہدیاں مجبوریاں لے جاندیاں نیں۔

خود غرضی دے نال رلدی اک ہور حیوانی صفت اے ہوس، یونس احقر ہوس دے اپنے معاشرے وچ عام ہون نوں معاشرے دی گراوٹ تے انسانی دکھاں دا اک کارن متھدا اے تے لکھدا اے ؎

وودھدی ہوئی ہوس دلے ایہہ سورج ڈب نہ سکیا
لگے رہن گے صدیاں تیکر اِکو تارے چھا سے[1]

حیوانی صفتاں وچوں اک غرور تے تکبر وی اے جس معاشرے وچ بڑے ظلم کروائے نیں معاشرے وچ دی ایہہ فرعونی صفت شیطانی سوچ دا سِٹہ ہوندی اے جس نوں اسلام دی ہدایت وچ پسند نہیں کیتا جاندا یونس دا کہنا اے ؎

اپنے توں نیواں لگے جد سب نوں چار چوفیرا
سوچ دے ایس منارے توں فرکنوں کون اتارے[2]

ایتھے بیان ڈھنگ ول گوہ کرو کہ تکبر نال انسان دوجے نوں ہیٹھا تے نیواں سمجھن ڈیہہ پیندا اے ایس حوالے نال اوس نے تکبر، غرور نوں اک منارے نال تشبیہہ دتی اے جس وچ بیمار معاشرے دے اکثر فرد پھاتھے ہوندے نیں۔

معاشرتی زوال دے اک ہور سبب منافقت تے مکاری ول شاعر دا دھیان گیا اے ایہہ منافقت تے ایہہ مکاری ساڈے ای نہیں عالمی معاشرے دی اک منفی سچائی بن چکی اے ساڈے معاشرے وچ ایس دے کئی روپ نیں ویکھو یونس احقر سانوں ایس دا کیہڑا روپ

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۷۰

۲۔ اوہی : ص ۸۱

دکھاندا اے ؎

میل وی بوہتے اوہناں نال نیں دیہہ دی بوہتے جنہاں نال
ایس سمے مکاراں والیاں مداں مکھیاں ہوئیاں نیں[1]

منافقت دی اک ہور شکل ہمدردی دے پردے وِچ دُھر بنان والے عمل دی ہوندی اے
جس نوں EXPLIOTATION آکھدے نیں دُھر بنان دا عمل اُنج تے ازلاں توں انسان
وِچ اک شیطانی جس نے جاری رکھیا ہویا اے پر ویہویں صدی وِچ مادی حیاتی نے ایس نوں ہور
زیادہ عام کردتا اے، انسان دا انسان نوں دُھر بنانا تے اک پاسے رہیا قوماں قوماں نوں دُھر
بناندیاں نیں ایس بھیڑے عمل دے ردِ عمل پاروں کئی قسم دے مادی فلسفے وی ایس نوں ختم
کرن وِچ وجود وِچ آئے پر ایہہ عمل اجے وی جاری اے سگوں گوہ کیتا جاوے تے ایہدے
وِچ پیر و پیر وادھا ہو رہیا اے یونس احقر نے دُھر بنان دے عمل نوں اپنے شعر وِچ جس
ڈھنگ نال اُلیکیا اے میں سمجھنا آں کہ پنجابی شاعری وِچ اسلوب تے بیان پاروں بلاشبہ
اک کاڈھ اے نویں گل اے جیہڑی شعر سخن دے سوجھواناں نوں آپ نہارے ٹُمبدی
اے تسی وی ایہہ شاہکار شعر ویکھو ؎

بہار گلشتان دے ناں تے بوہتے دعویدار ہمدردی دے
گھڑیاں کڈھ کے ہور وی سوڑا کر گئے نیں زنجیراں نوں[2]

انسانی معاشرے نوں اپنے معاشرے دے حوالے نال یونس احقر نے کئی نیجھ نال
ویکھیا اے ایس دا اگویڑا ایس گل توں لایا جاسکدا اے کہ معاشرتی زوال دے اوس نے اتناں
دے کارن گنوائے نیں تسی ایہناں توں بیمار معاشرے دے روگ وی آکھ سکدے او ایہناں
وِچ ای اک روگ بے حسی جس نوں علامہ اقبال تے "احساسِ سُود و زیاں دا مِٹ جانا"
آکھیا اے ایس نوں حیاتی دی بے مقصدی یاں بے مقصد حیاتی وی آکھ سکنے آں ایہہ روگ

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۱۱۴

۲۔ اوہی، ص ۳۲

بھانویں کجھ وکھ وکھ شیڈ (SHADE) دے نیں پر ایہہ لحاظ نال SHADE اک دوجے نال گلو کڑی پائی کھلے نیں کیوں جے ایس بے حسی نال حیاتی بے مقصد ہوندی اے تے بے مقصد حیاتی نال انسان بے حس ہو جاندا اے ؎

اینویں کدے وی نہ وڈھ لئیں پڑھ کے لکھے اکھاناں نوں
بھائیاں ہن نہیں بانہواں بننا کنڈ نہیں کجھنی یاراں نے [۱]

مطلب ایہہ اے کہ اوہ احساس جیہڑا معاشرے وچ اک دوجے دا ہوندا سی تے ایس مشترک قدر نے اک مستقبل حیثیت اختیار کر کے معاشرتی سچائی دا روپ دھار لیا سی اوہدے وچ بے حسی نے ترمیم کر دتی اے ایس لئی انسان نوں ایس پاروں دھوکھے وچ نہیں رہنا چاہیدا یونس احقر دا آکھنا اے کہ معاشرے دے ایہناں اڈو اڈ رنگاں نے انسان نوں بوندلا دتا اے اوہ الجھ گیا اے ؎

ذہناں نوں اینج کملیاں کیتا ئے ون سونیاں سوچاں
ایہہ وی سمجھ نہیں لگدی احقر جتے آں کہ ہارے [۲]

معاشرے دے ایس ذہنی انتشار تے الجھاویاں نے انسان نوں چنگے مندے دی تمیز توں وی وانجیاں کر دتا اے بے مقصد تے گنجھلک حیاتی بارے اوہدا آکھنا اے ؎

کجھ ایسراں عقل اڈاریاں نے جیون جگ دے نوں گنجھلدار کیتا ئے
بندے لئی احقر آوکھا ہو گیا اے کرنا فرق زوالاں کمالاں دے وچ [۳]

اپنی شاعری دے ایس حصے وچ ہن یونس احقر معاشرتی روگاں دی نشان دہی معاشرتی زوال دے کارناں وچ ہولی ہولی "بندے" نوں وی شامل کرن ڈہیہ پیا اے جیویں کہ شروع وچ میں عرض کیتا سی کہ جدید شاعری وچ عقلیت نوں بوہتی ہتھاں وتی جان ڈہیہ پئی سی ہولی

---

۱. یونس احقر : سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۱۱۷
۲. اوہی : ص ۸۲
۳. اوہی : ص ۹۶

ہوئی نظم دے نال نال غزل وی ایہدے دگتے وچ آگئی ایہو عقلیت اے جس نے معاشرے وچ وی کئی روگاں نوں جنم دتا اے انسان نے مادی سوچ دے حوالے نال جدوں اپنی حیاتی نوں ڈھالنا شروع کر دتا تے ایہدے وچ ودھیریاں پیچیدگیاں پنگریاں جدیدیت نے شہراں نوں اپنے دگتے وچ لیا تعلیم تے مادی جھکانے شہری وسیبے وچ معاشرتی انتشار تے انسانی کرب وچ وادھا کیتا ایس سلسلے وچ اوہ لکھدا اے ؎

پنڈاں دے دس وچ نئیں ہوندا رکھنا ایہناں زہراں نوں
چنگا اے پڑھ لکھ کے منڈے ٹر جاندے نیں شہراں نوں[1]

کیوں جے شہر وچ قدراں دے ٹٹن دا عمل زیادہ وی ہوندا اے تے تیزوی ایتھوں تیکر کہ انسان اپنی ذاتی انا والی سلکھنی قدر وی گوا بہندا اے ؎

ٹوٹے ٹوٹے ہو گیا میری انا دا بھرم وی
شہر وچ آکے جدوں میں رل گیا لوکاں دے نال[2]

یونس احقر دا کہنا اے کہ نام نہاد تہذیب بارے جیہڑا ایہہ کہیا جاندا اے کہ ایہہ اک روشنی اے، علم وی عقل وی سائنس وی، ایہدے وچ جدوں اپنیاں قدراں نوں چھڈ دتا جاندا اے تے حالت انج دی وی ہو جاندی اے جیویں روشنی اینی کو زیادہ کر دتی جائے کہ اکھیاں چُنھیاں ہو جان تے انسان واسطے ٹرنا وی آوکھا ہو جاوے جیویں اسمٰعیل بھٹی دا کہنا اے ؎

بوہتا چانن ڈھیر بھلیکھے[3]

انج ای یونس احقر لکھدا اے ؎

اینویں تے نہیں ڈگ ڈگ پیندے کھا کھا ڈکو ڈولے
اپنے چٹے چانن دے وچ اکھیاں کیہڑا کھولے[4]

۱۔ یونس احقر: سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۲۷
۲۔ اوہی : ص ۵۰
۳۔ محمد اسمٰعیل بھٹی: تاہنگاں دی لو، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۲۲
۴۔ یونس احقر: سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۷۵

معاشرے وچ دیاں ساریاں کوجھاں، کجیاں تے روگاں داویرواکرن دے نال جیہڑے ظاہر اے انسان دے اپنے سہیڑے ہوئے نیں اپنی گل ایتھے مُکاندا اے ؎

ایہہ تے اوہدا کرم اے ساڈھیاں سدھراں پوریاں کردا نہیں
نہیں تے واجاں مار رہے آں اسی تے اوہدیاں قہراں نوں[1]

مطلب ایہہ اے کہ ایہناں ساریاں کوجھاں، کجیاں تے روگاں دا کارن آپ انسان ای اے ایتھے اوہ رب تعالیٰ نوں وچ لیوندا اے کہ اسلامی حوالے نال معاشرہ رب تعالیٰ دے ذریعے ای اک دوجے نال جڑیا ہوندا اے اوہ کہندا اے کہ انسان اُتے ایہہ رب دا کرم ای اے کہ اوہدیاں ایڈیاں شیطانی حرکتاں جیہڑیاں اوہنوں تباہی تے بربادی ول بڑے سہج سبھلئے لے جاسکدیاں نیں کہ اوہ ایس دھرتی اُتے زندہ اے اوہ کہندا اے کہ اسی ایس قسم دیاں حرکتاں کرکے اوہدے قہر نوں دعوت دینے آں پر اوہ اجے کرم ول ای دھیان دتی رحیم تے کریم بن کے کھلوتا اے۔

یونس احقر نے اپنی شاعری دے چوتھے حصے وچ انسانی کرب، معاشرتی روگاں، کجیاں تے کوجھاں نوں مُکان ول دھیان دتا اے دوجے لفظاں وچ اوہدا انڈھلا مقصد تے مُدعا انسانی اصلاح تے فلاحی معاشرہ اے جس وچ انسان دنیا دی ایہہ حیاتی سُکھ، امن، چین تے اروگتا نال گزار سکے اوہدی دانست وچ معاشرے وچ جیہڑا اشر کھنڈ چکیا اے اوس نوں خیر نال بدلنا ات ضروری اے جدوں اوہ اپنی شاعری دے پہلے تناں حصیاں وچ انسانی کرب دا بیان جیہڑا معاشرے وچ تنزل تے زوال پاروں پنگریا اے اوس دیاں اڈو اڈ معاشرتی شکلاں صورتاں تے ایہدے کارناں بارے گل کردا اے اودوں دی اوہدا رویہ ایہو اے کہ اوہ ایہناں کوجھاں، کجیاں دے خلاف اے تے اصلاح چاہندا اے ایہہ اصل وچ انسانی معاشرے دے کرب دا نوحہ اے ظاہر اے نوحہ اک اجیہا المیہ بیان اے جس وچ ترس دا پہلو وی ہوندا اے کہ جو ہوگیا اے ایہہ ہونا نہیں چاہیدا،

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۲۷

ایہدے وچ اک چاہت ہوندی اے ایسے نوں طرحیے وچ بدلن دی اک سدھر ہوندی اے دکھ نوں سُکھ وچ ویکھن دی یونس احقر وی انج ای سوچدا اے ایس حوالے نال اوہدی شاعری دے پہلے تن حصے وی اصلاحی پہلو رکھدے نیں جدوں کہ آخری چوتھے حصے وچ اوہ ایس معاشرتی کرب تے سماجی روگاں دا اپنی دانست وچ علاج تے اپادی دسدا اے جس ول بنیادی طور تے اشارہ اوس اُتے دتے آخری شعر وچ کر دتا اے کہ انسان تے انسان دے درمیان رب اک ڈھلی حقیقت اے دوجے لفظاں وچ انسان دے دکھ دا علاج ڈھلے پکھوں ایہہ اے کہ انسان نوں خدا دا خوف ہووے ۔

جگ وچ اپنے آپ تے سب توں وڈا ظلم اوہ کردے نیں
اپنے آپ نوں رب دے قہروں ڈرن نہیں دیندے جیہڑے لوک[1]

کھُلی تے نتاروین حقیقت اے کہ جس معاشرے وچ رب دے خوف دا وجود ہووے گا اوتھوں دے وسنیکاں وچ اوہ سارے ای معاشرتی کوجھ کدی پیدا نہیں ہو سکن گے جیہڑے کسے وی معاشرے نوں بیمار کر دیندے نیں ایس گل نوں اسی انج وی کہہ سکنے آں کہ کسے دی معاشرے وچ مادی حوالے دے نال نال جے روحانی حوالہ موجود نہیں ہووے گا تے اوہ معاشرہ اک بیمار معاشرہ ہووے گا یونس احقر اپنی شاعری وچ سوچ دا جیہڑا دیوا بال کے جیہڑا چانن کر دا اے اوہدے وچ روحانی حوالے دا ای نور اے ایہدے نال نال جیہڑی دوجی گل نوں اک تندرست معاشرے لئی ضروری سمجھدا اے اوہ اے انساناں وچ عزم، ہمت تے اُدّم روحانی حوالے نال ایس سوچ نوں ویکھو کیویں لیاؤندا اے ۔

اج تک اوہو جگ تے اپنے لیکھ بدلدے آئے نیں
شاکی ہوندیاں ہویاں وی جو من دے نیں تقدیراں نوں[2]

ظاہر اے ایتھے یونس احقر اسلامی حوالے نال تقدیر تے تدبیر دے اسلامی تصور نوں نتار

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۳۴

۲۔ اوہی : ص ۳۱

رہیا اے ایس دے نال نال اوہدا خیال اے کہ آخرت تے ایمان تے قیامت والے دیہاڑے دے حساب کتاب، سزا تے جزا اُتے وی انسان دا ایمان ہووے تے اینج وی معاشرے وچ ای برائی نوں گھٹ کیتا جا سکدا اے ؎

ایس حیاتی جیہڑے رکھن پلّے پاک

اوس حیاتی اوہو جھولیاں بھر دے نیں[1]

ایہہ سوچ خالص اسلامی سوچ اے۔ معاشرے وچ انسان تے انسان وچ رب دے حوالے توں بعد حیاتی نوں اسلامی حوالے نال گزارن دا پیغام رب دا ایہہ پیغام قرآن مجید راہیں ساڈے سوہنے نبی آخر الزماں سرورِ کائنات فخرِ موجودات حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم نے سانوں دتا اے ساڈی صوفی شاعری وچ دنیا دی بے ثباتی تے موت کولوں ڈرن دا جیہڑا تصور اے چرخے تے پونی راہیں علامتی ڈھنگ وچ عمل دی جیہڑی پریرنا اے او ایہو ای سوچ اے جس نوں اپنی غزل راہیں یونس احقر ساڈے سبھا نال پیش کر رہیا اے۔

یونس احقر اپنی شاعری راہیں معاشرے نوں سوارن لئی اک ہور فکری سُجھا دیندا اے تے اوہ اے انسانی عظمت، اوہدا خیال اے کہ انسان وچ دکھاں نوں جرن تے سہارن دی ہمت ایس حوالے نال ہونی چاہیدی اے کہ اوہ سُکھاں لئی دُکھ سہار رہیا اے ظاہر اے وڈے دکھ جرنا یاں کسے اعلیٰ مقصد توں بناں اپنے آپ نوں اوکھیاں کرنا کوئی وڈیائی والی گل نہیں ایس دے نال نال خود شناسی دا درس وی اوہ دیندا اے اوہدا آکھنا اے کہ دکھاں نوں دور کرن تے اوکھیایاں مُکان وچ ایس گل دا بڑا دخل اے کہ انسان اپنے اندر دی انسانی عظمت نوں پچھانے کیوں جے ؎

اوکھیاں راہواں دے ول آپے پیر وی دھاون لگ پیندا اے

اپنی عظمت دا ہو جاوے بندے نوں احساس جدوں[2]

۱۔ یونس احقر: سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۵۸

۲۔ اوہی: ص ۳۳

حتی گل ایہہ اے کہ خود شناسی، خود احتسابی توں بناں حاصل نہیں ہو سکدی ایسے لئی یونس احقر
تے اپنے دل وکھن دی بار بار گل کیتی اے ایس حوالے نال اوہ بنیادی گل ایہہ قرار دیندا اے
کہ انسان نوں عزم، ہمت تے آدم نوں کدی وی ہتھوں نہیں چھڈنا چاہیدا اپنی شاعری
دے ایس حصے وچ جس نوں ایں انسانی معاشرے دے روگاں تے کوجھاں دے
"اپا" والا حصہ متھیا اے خدا دے خوف، تقدیر دے نال نال تدبیر دے تصور تے ایمان
تے جو بجیا سو وڈھنا دے اصول نوں اپنان دے سلسلے وچ اوہ انسانی عمل اُتے
وڈھیرا زور دیندا اے ۔

گھمن گھیراں دے نال لڑیاں جو ہر کھلن جیہاں دے
روگ بڑا اے کنڈھے بہہ کے گن دیاں رہنا لہراں نوں [۱]

عزم تے ہمت دے سلسلے وچ اوہدی شاعری وچوں ہور جیہڑے سنجھا ملدے نیں
اوہناں وچ منزل تیکر اپڑن دے مقصد نوں لے کے ہمت کرن والے دی کامیابی
منزل ول ودھن والے دے پینڈے مکن تے اوہدے دل دیاں دھڑکناں تیز ہو جاندیاں، منزل ول ودھن لگیاں دُکھاں نوں گنن رہن ول نہ جان وی پریرنا، بندے
دے عزم ہار جان نوں وی قسمت دی ہار، عزم تے ہمت دے سلسلے وچ اوہ اک
تھاں اپڑ کے حد ای مکا دیندا اے ۔

اُڈ نہیں سکدا احقر جے
فیر وی اپنا جسم دھریک [۲]

یونس احقر حیاتی نوں اک حقیقت قرار دیندا اوہدیاں مٹھیاں تے کوڑیاں حقیقتاں
نوں انگ لان لئی سنجھا دیندا اے، دیلے دے نال نال بیر پٹن دی پریرنا دیندیاں
لکھدا اے ۔

۱۔ یونس احقر : سوچ دا سفر، لاہور ۱۹۷۹ء، ص ۲۸

۲۔ اوہی : ص ۶۴

کسے وی صورت جس دے کولوں چھپیا کدی نہیں جانا
ویلے دے اوس چکّہ کولوں کنی کیہہ کترانا[1]

مطلب ایہہ اے کہ کبوتر جے بلّی ویکھ کے اکھیاں میٹ لے تے بلّی لے ٹل تے نہیں
جانا ایہہ تے زندگی توں فرار دا راہ اے جدوں کہ عمل نال ہمت نال دُکھاں نوں مصیبتاں
نوں کٹنا ممکن اے ایہو راہ یونس احقر سجھاندا اے ظاہر اے ایہہ اک مثبت سوچ اے
سگوں اوہ تے ایدوں وی اگے قدم ودھاندیاں ایہہ سجھا دیندا اے کہ انسان نوں موت
تے برحق آؤنی اے پر اوس نوں کوشش کرنی چاہیدی اے کہ مرن توں بعد وی اوہ
زندہ رہے جیویں سلطان باہو کہندے نیں ؎

نام فقیر تنہاں دا باہو قبر جنہاں دی جیوے ہُو[2]

تے قبر اوہناں دی جیوندی اے جیہڑے کسے اعلیٰ تے ارفع مقصد لئی حیاتی گزاردے
نیں ظاہر اے ایہہ اعلیٰ تے ارفع مقصد رب تعالیٰ دی ہدایت موجب زندگی گزارن
توں اڈ کیہڑا ہو سکدا اے؟ انج دی حیاتی گزارن والیاں دا دھیان ایس دنیا وچ دی
اوس دنیا ول ہوندا اے یونس احقر دا اک شعر ایں درج کر بیٹھا آں جس وچ اوس
دا کہنا اے کہ جیہڑے ایس حیاتی وچ اپنے پلّے پاک رکھدے نیں اوس حیاتی وچ
اوہناں دیاں جھولیاں بھر دتیاں جاندیاں نیں ایسے حوالے نال اوہ پنجابی دی صوفی
شاعری دے پیغام نوں ای اگے ودھاندیاں دلیرے نال دیوا بالدیاں کہندا اے ؎

ایتھوں دی کجھ دینا چاری اصلی کجھ اوہناں دی
قبراں وچ وی جا کے جیہڑے پھیرے رہن لواندے[3]

یاں ؎

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور ۱۹۷۹ء، ص ۷۹

۲۔ سلطان باہو، ابیات باہو مرتبہ عبدالغفور اظہر، لاہور۔ ص ۹۲

۳۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۷۸

جیون دے دُکھ گن دیاں رہنا گلاں نیں بس کہن دیاں
سدھراں ووھدیاں جاون موتوں بعد وی زندہ رہن دیاں[1]

یونس احقر وی "سوچ دا سفر" دی شاعری صرف اٹھاراں سالاں اُتے کھلری ہوئی اے اوہدی عمر وی ایڈی پکیری نہیں پر حیرانی ہوندی اے کہ اوہدی سوچ، پکی پیڈی ، نارویں، مثبت تے انسانی حیاتی نوں چنگیاں راہواں تے پان والی اے اوہ بنیادی طور تے "قدراں دے بحران" دا منکر اے اوہ چنگیاں قدراں دی ٹٹ بھج دا نوحہ آکھن والا شاعر اے پر نال ای اوہ ایہناں قدراں دی ٹٹ بھج دا کارن وی دسدا تے اُپاوی سمجھادیندا اے اوہدا خیال اے کہ جے انسان نوں رب تے رب دا خوف یاد اے اوہنوں دنیا تے آون دا مقصد (اصلاحی حوالے نال) یاد اے اوہناں بندیاں دیاں حیاتیاں اوہدے سامنے نیں جیہڑے ایس نظریئے نال حیاتی گزار کے امر ہو گئے کہ اوہناں دیاں قبراں زندہ نیں تے پھیر انسان دا موجودہ کرب مک سکدا اے اوہ اپنی شاعری وچ تھاں تھاں عزم تے ہمت دی پریرنا دیندا اے ایس حوالے نال "سوچ دا سفر" دی شاعری سچے مکرنی شاعری منی جا سکدی اے۔ فنی حوالے نال دیکھیا جاوے تے ایس کتاب وچ وی اوس سوہنے سوہنے شعری پیکر گھڑے نیں سوہنیاں سوہنیاں ترکیباں، تشبیہاں، استعارے ورتے نیں نال ای ایہہ کہ شاعری اُتے فکری انگ دے اگھاڑویں ہون دے ہوندیاں ہوئیاں بہت سارے شعر تغزل نال بھرے سامنے آن کھلوندے تے آپ مہارے داد لے لیندے نیں ؎

ساڈے روگ ودھا گیا تکنا اوہناں دا مک مک کے
رہے تریل دے تبکے تستی دھرتی نوں ترساندے[2]

مکدی گل ایہہ اے کہ یونس احقر دی "سوچ دا سفر" دا بھاویں ایہہ مڈھلا دور اے پر ایہدے وچ وی اوس دا فکر اک پکی پیڈی صورت وچ سامنے آیا اے اوس

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۲۷

۲۔ اوہی : ص ۷۸

تے غزل راہیں جدید دور دے انسان دا کرب اُلیکیا اے ایہہ کرب مادی حوالے دے اُبھرن نال ہنگھریا اے۔ یونس احقر نے روحانی حوالے نوں اجاگر کرن تے ایس کرب نوں معاشرے وچوں ختم کرن دا سمجھا دتا اے یونس احقر دا من پسند موضوع انسانی معاشرے وچوں مثبت قدراں دی ٹٹ بھج تے قدراں دے بحران دا بیان اے جیں دے نال ای ایس بحران اُتے قابو پان لئی اوہدے شعری بیان وچ باقاعدہ اُپا دا انتظام اے جیہڑا انسان تے خدا دے رشتے نوں پکیاں کرن دے حوالے نال سامنے آؤندا اے ایس حوالے نال اسی یونس احقر دی شاعری نوں خالص پاکستانی نقطہ نظر دی شاعری منتھ سکنے آں جیہڑی اپنے اُچیرے آدرشاں پاروں آفاقی مہاندرے دی اے تریل دھوتیاں سوچاں دی ایس شاعری نوں پنجابی ادب دا ہر چاہوان جی آیاں نوں آکھے گا۔

اسلام شاہ دا سچ داہوکا "فتویٰ"

اسلام شاہ دی شاعری ویکھن توں اصلوں ساد مرادی، بوہتے شعری تکلفاں توں پاک سگوں شاعری دے روایتی النکاراں تے گہنیاں توں کجھ کجھ خالی لگدی اے۔ شاعری دی ایہہ باہرلی صورت اے جیہڑی ایہدے اندرلے رُوپ توں میری جاچے کجھ مختلف اے۔ ایس شاعری دے اندرلے رُوپ ول نیجھ نال ویکھیاں پتہ لگدا اے کہ اُتوں اُتوں ایہہ ساد مرادی شاعری اپنے اندر معنیاں دیاں اتاں دیاں ڈونگھیایاں، سوچ دیاں وڈھیریاں پرتاں تے فکر دیاں کئی بھنبھیریاں ولی کھلوتی اے جیہڑیاں اپنے نیڑے آؤن والے نوں اپنے نال ای بھوانٹیاں دے دیندیاں نیں اسلوب دی گل کریئے تے بحراں نوں توڑن تے مصرعیاں نوں ونڈن وچ بھانویں بوہتی استاکاری کولوں کم نہیں لیا گیا پر ایس ساد مرادے پن وچ فکر دی جیہڑی پِچ اے او نیڑے آؤن والے نوں آپ مہارے ٹُنبدی اے ایہو کارن اے جس لئی میں ایہناں نظماں نوں بھنبھیریاں آکھیا اے۔

شاعری وچ ولولے (EMOTION) دی تھاں دانشمندی یاں عقلیت - (INTELECTUALISM) ہُن پنجابی شاعری لئی کوئی اوپری شے نہیں رہی۔ ویہویں صدی وچ سائنس دی ترقی پاروں جیہڑی اتھل پتھل ہوئی ایہہ وی ایسے دی دین اے سوچ دا ڈھنگ بدلیا تے پنجابی شاعری دی ایس دی لپیٹ وچ آگئی میں ایہہ نہیں کہندا کہ اج دی پنجابی شاعری وچ (EMOTION) یاں ولولہ موجود ای نہیں گل صرف اینی اے کہ پہلاں ایس نوں اوّل درجے تے رکھیا جاندا سی پر ہُن ایہدی ایہہ تھاں تبدیل ہو گئی اے ہُن سب توں پہلاں تھاں (INTELECTULISM) نوں دتی جاندی اے ایس حوالے نال اسلام شاہ دی ایہہ

شاعری وی اج دے حوالے نال ایسے ذمرے وچ آؤندی اے مثال دے طور تے اوہدی نظم "اُچیا پنڈ" نے لئو ایہہ نظم شاعر دے فکر دا اُدھرا سمجھی جا سکدی اے جیہدے وچ اوہ اک آدرش نوں سامنے لیوندا اے ایہہ آدرش اک اجیہا سماج اے جیہدا مہاندرا اک فلاحی معاشرے والا اے ایس معاشرے دیاں اچیچیاں قدراں انصاف، اُتلے طبقے دی تھاں نیویں طبقے دی عزت آدر تے پچھ پرتیت اوہدے حق حقوق دا تحفظ، رہن والیاں دی عزت آن دا تحفظ، کھان پان تے رہن دا پربندھ تے سب توں ودھ ایہہ کہ ایہدے وچ ایمان دی موجودگی سگوں پردھانگی، قرآن دا پہرا ایس حوالے نال ایہہ معاشرہ اک اسلامی معاشرہ اے جیہڑا اک آئیڈیل دے رُوپ وچ "اُچے پنڈ" دی علامت بن کے اسلام شاہ دی فکر راہیں اوہدی شاعری وچ آیا اے ایس آئیڈیل سماج دے مقابلے وچ جس اجو کے سماج نوں اوہ پیش کردا اے اوہ وجود وچ اے ایہہ سماج شاعر دے آدرشی سماج دے بالکل اُلٹ اے ایسے لئی اوہ ایس نوں "نیواں پنڈ" دی علامت بنا کے سامنے لیوندا اے اُچاں تے نیواں توں وی اسی دوہنہ سماجاں دے فرق نوں سمجھ سکنے آں جیہڑا شاعر ساڈے ذہن وچ بٹھانا چاہندا اے ہُن ایتھے شاعر اپنے اصلی مقصد ول آؤندا اے اوہ کہندا اے نیویں پنڈ رہن والے لوک کئی واری اُچے پنڈ دے مثالی مہاندرے نوں ویکھ کے اُنج ای اوہدا راہ پچھدے نیں پر کیوں جے اوہناں وچ اوس مثالی معاشرے وچ رہن والی گل کوئی نہیں تے نہ ای اوہ اوہدر جان لئی مخلص نیں ایس کم کے ایس منافقت دا نتارا کردیاں فقرہ ماردا اے۔

اوس پنڈ دا راہ کیہ پچھنا
جیہڑے پنڈ نوں جانا نہیں [1]

شاعر دا اپنے آل دوالے دے لوکاں دی ایس منافقت تے ایہہ فتویٰ خالی خُولی فتویٰ نہیں سگوں اک موجود حقیقت دا اظہار اے ایہو وجہ اے کہ جلدوں اسی فقرے پڑھنے آں تے سانوں اک کرنٹ جیہا وجدا اے ایہو کرنٹ اے جس نوں ہیں شروع وچ دلولے یاں (EMOTION) داناں دتا سی ایس حوالے نال اسلام شاہ اپنی شاعری نوں دلولے یاں (EMOTION) توں خالی نہیں رکھدا سگوں اوہدی "واردات" دا طریقہ دوجیاں کولوں کجھ وکھ اے،

۱۔ محمد اسلام شاہ سید: فتویٰ، لاہور۔ ۱۹۷۷ء، ص ۱۴

ایہو وجہ اے کہ اوہدی شاعری تے گل کردیاں فکری نتارے دی تھاں پہلاں اسلوب اُتے گل چھوہنی پئی۔

غور کیتا جاوے تے نظم وچ اسلام شاہ دا ڈھنگ اوہو اے جیہڑا کالم وچ عطاء الحق قاسمی دا اے عطاء الحق قاسمی ہوری اپنے کالم وچ پہلاں کہانی پاندے نیں تے چھیکڑ تے اک اجیہا نقرہ مار دے نیں جیہڑا ہنیرے وچ آتش بازی والی شرلی وانگ اپنی آواز تے چمک نال ہر کسے نوں اپنے ول پرچھ لیندا اے ایہو وجہ اے کہ ایہہ چھیکڑلا فقرہ پڑھن مگروں قاری مڑ اوس کالم نوں پڑھن تے مجبور ہو جاندا اے ایہو حال اسلام شاہ دیاں اکثر نظماں دا اے اوہدیاں نظماں وچ آئے ایہہ فقرے وی بڑے کاٹ دار ہوندے نیں تے ایہہ آؤندے وی عام کر کے نظم دے چھیکڑلے حصے وچ نیں ذرا ایہہ نظم تکو....

دیس دا سچا غم خوار

اُچے دُکھ دے ٹھنے اُتے
اِک سیانا بیٹھا سی
ہتھ اوہدے وچ آری سی
ایس آری نال اوسے ٹھن نوں
سہج سہج اوہ وڈھدا سی
تے ہر راہی نوں واج مار کے
اِکو گل اوہ پچھدا سی
ایس ٹھن دا بنے گا کیہ ہُن[۱]

پہلاں ذکر کیتی نظم "اُچا پنڈ" تے ایس نظم وچ اسلام شاہ نے اکو ڈھنگ پھڑیا اے اوس اپنے آل دوآلے وچ دی منافقت دے مکھ توں پردہ پراںہہ کر کے موجود حقیقتاں دی دس پائی اے دوناں نظماں وچ جیہڑی گل اوہ دسنا چاہندا اے اوہدے وچ اِک ساڈی بے عملی اے تے دوجی کج عملی، اوہدا کہنا ایہہ اے کہ ساڈی سمت درست نہیں ایس سلسلے وچ اوس ہور

۱۔ محمد اسلام شاہ، سید، فتوئی، لاہور ۔ ۲۱۹۷۷ء، ص ۴۷

تھانواں تے ایس بے عملی تے کجھ عملی دیاں مثالاں تمثیلاں راہیں دتیاں نیں ایہناں وچ اوہ اپنے مخصوص ڈھنگ نال طنز راہیں چونبڑاں وی لاندا اے۔ اوہدی نظم "کفرانِ نعمت" ای لے لئو ایہدے وچ اوہ عالمی پدھر تے اج دے انسان دا تجزیہ کردا اے۔

جیویں کھڈونے آجاندے نیں
بالاں ناداناں دے ہتھ
انج ای ایہہ دنیا آ گئی اے
اج دے انساناں دے ہتھ[1]

فریب کاری، آپا دھاپی، خود غرضی، منافقت تے انسان وچ حیوانیت دا جیہڑا چکھ عالمی پدھر تے نویں دور وچ چلیا اے ظاہر اے اسی اپنے آپ نوں ایہدے توں دور نہیں رکھ سکے ایس بھیڑ وچوں ساڈے حصے جو کجھ آیا اے ایہدے وچ مادہ پرستی پاروں خود غرضی تے منافقت سب توں اگے اگے نیں، انسان اندروں تے باہروں بالکل ٹٹ چکیا اے سماج دا جیہڑا تصور کل تیکر موجود سی اوہ اج موجود نہیں اک سماجی اصول اے کہ معاشرہ انسان دے جڑن نال بندا اے کل تیکر ایہہ آکھیا جاندا سی کہ انسان دا انسان نال رشتہ سماج بنگھاندا اے اج دیکھئیے تے ظاہرا طور تے ایہہ رشتہ سانوں نظر ضرور آوندا اے پر گوہ کیتیاں ایہہ بس اُتلا اُتلا جاپدا اے منافقت والا رشتہ، عالمی پدھر دی انسانیت دا نعرہ ضرور ماریا جاندا اے پر انسانیت دا ایہہ رشتہ عالمی ملکی، صوبائی، شہر داری چھڈ کے محلے سگوں گھر دی چار دیواری دی سطح تے وی اپنی پوری شکل وچ موجود نہیں تے جے موجود اے تے اصلوں کمزور جیہڑا اج دیاں مادی منافعیاں پاروں اصلوں کچی تند اے ایہو وجہ اے کہ انسان اپنے ہتھ نال رب ولوں دتی حیاتی دے روپ وچ ایس نعمت نوں مُکان دے پچھے پیا اے تے انسان وچ حیوان اُبھردا آ رہیا اے، اسلام شاہ اپنی نظم "مردم شماری" وچ بڑے ٹھکویں ڈھنگ وچ انسان وچ دی حیوانیت دا اظہار کردا اے اوہ کہندا اے کہ کیہ ساڈے آلے دوآلے انساناں دے روپ وچ ہر حالت وچ ڈنگ مارن والے ٹھوٹھو نہیں، ہر جنگ منہ تے بھونکن والے کتے، خون لبڑے منہ والے ظالم بھیڑیئے شرم حیاتوں وانجے سُور، چھاتی ڈاھن دی تھاں پوچھل دب کے پٹھ وکھا جان والے بزدل گدڑ

1۔ محمد اسلام شاہ، سید: فتویٰ، لاہور۔ ۱۹۷۷ء، ص ۶۴

اپنے فائدے لئی وُھر بنان والے چالاک لومبڑ، ظلم تے استحصال نال دوجیاں دیاں بوٹیاں توڑن والیاں گلجاں، دوجیاں دی زبان نال بولن والے پاڑھو طوطے، طاقت یاں سوٹے دے ڈر نال نچن والے باندر، حق کھسنا تک کے وی چپ رہن والیاں گاواں، بغیر جواز دے دوجیاں دے پچھے لگ کے بھیڈ چال چلن والیاں بھیڈاں تے اپنے مادی فائدے لئی ملک قوم تے دین لئی غداری کرن والیاں کالیاں بھیڈاں موجود نہیں؟ حق گل تے ایہہ اے کہ اسلام شاہ دی ایس گل توں انکار نہیں کیتا جاسکدا ایہہ صورت ساڈے معاشرے وچ نشنگ موجود اے اسلام شاہ ایتھے جیہڑا فقرہ ماردا اے ایہہ وی گھٹ کا ٹندار نہیں اوہ کہندا اے۔ جتھے ایہہ سبھو کجھ موجود اے۔

ایہہ نگری اے کیہڑی
میں کتھے دا ذکر ہاں کردا
تسی ایہہ سبھ کجھ

جان دے او   دمردم شماری[1]

اوہ کہندا اے انسان وچ ایہناں حیوانی علتاں پاروں ای خیر دا پہرا گھٹ تے شر دا پہرا ودھیا اے۔

دنیا ویاں ودھیریاں چنگیایاں پکے ایمان والیاں ای اُچیایاں نیں، ایمان انسان دی سب توں عزیز شے ہوندا اے جس قوم وچوں ایمان دی پکیائی جاندی رہے اوس نوں تباہی توں کوئی وی بچا نہیں سکدا ایمان وچنا حمیت دے پلے جان دا آخری پڑا ہوندا اے ایس کرکے جد دل ایہدی حفاظت نہ کیتی جاسکے تے سمجھو انسان دائل کوڈی وی نہیں رہندا ایہو کارن اے ساڈے اجوکے معاشرے وچ سچائی بہت ای گھٹ گئی اے ہر پاسے "جھوٹھے رُوپ فریبی رنگن" دا پہرا اے ایمانداری دی تھاں دھوکے بازی، راست بازی دی تھاں منافقت نے اک پکی پیڈی تے چالو قدر دا روپ وٹا لیا اے قدراں دی ایس ٹٹ بھج دا گیان اسلام شاہ نوں ودھیرا اے پر اوہ آپوں اپنی اصل تھاں توں نہیں ہلیا ایہو جہے کہ منافقت، دھوکا تے فریب دیاں کوجھیاں قدراں دا اوہ بڑے دھڑتے نال گڈا اٹھدا اے، وجہ جیویں کہ دسی جاچکی اے ایہو اے کہ اوہدا اپنا ایمان پختہ اے ایہہ ملک جس عہد تے نظریے نال وجود وچ آیا اوہدا

[1] محمد اسلام شاہ، سید، فتوحی، لاہور۔ ۱۹۷۷ء، ص ۴۰

واضح نقشہ اوہدے ذہن وچ تے دل وچ موجود اے شاعر اوہدے توں اک اِنچ ایدھر اوہدر نہیں ہویا جاپدا جدوں اوس نظریئے نوں ترونجہ سالاں وچ وی لاگو ہوندا نہیں ویکھدا تے اک لحاظ نال پچھتاوا ضرور پے جاندا اے ایہو وجہ اے کہ اوہ کئی تھاں طنز کردا کردا کرب دا شکار وی ہو جاندا اے ایس دیاں مثالاں سانوں مشرقی پاکستان دی علیحدگی بارے آکھے شعراں وچوں لبھ جاندیاں نیں۔ "تیرا الٹیا شہر بھنبھور" وچ اوہ سسی دے مشہور لوک گیت دی گونج وچ اپنے قاری نوں یاد کرواندا اے کہ بے خبری وچ ایہہ کیہ ہو گیا اے ایہو گل جدوں اوہ "نذر عقیدت" وچ کردا اے ایتھے اک خموشی ڈر تے خوف دا احساس ملدا اے۔

ایہہ سارے جگ دی کا لک منہ تے مل کے
کیہڑے منہ نال مدینے ول جاواں
اجے تے کل میں ہتھیار سٹے
کیہڑی صورت میں سوہنے نوں وکھاواں[1]

(نذر عقیدت)

اک گل ایتھے نتار دینی ضروری جاپدی اے کہ اوس نوں جنا غم مشرقی پاکستان دے جان یاں اوتھے ہتھیار سٹن دا اے اونا ای مسجد اقصیٰ دے جان دا وی اے ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے شاعر اتحاد بین المسلمین دا علمبردار نظر آؤندا اے اوہدی وابستگی نظریئے دے حوالے نال زمین نال اے تے ایہو ای نظریہ پاکستان دی اصل صورت اے۔

اسلام شاہ دے ہیرو اوہدی شاعری دے حوالے نال چار نتر دے نیں سب توں پہلاں ہادیٔ اعظم، نورِ مجسم حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم، پھیر علامہ اقبالؒ پھیر حضرت قائداعظمؒ تے چھیکڑ تے ماؤزے تنگ، ایس فہرست تے غور کیتیاں ایہہ گل سامنے آؤندی اے کہ اسلام دا پیغام اگے ودھدا اک اجیہے ملک دے حاصل کرن تیکر اپڑیا جتھے ایس ضابطۂ حیات نوں عملی طور تے لاگو کیتا جا سکدا۔ شاعر دا چھیکڑ تے ماوزے تنگ دا ذکر کرنا ایس گل دی دس پاندا اے کہ ملک حاصل کرن مگروں سانوں کوئی ماوزے تنگ نہ مل سکیا جہیڑا ایس ضابطۂ حیات نوں اپنی بے لوث اگوائی نال لاگو کروا سکدا، ایس دے الٹ اسلام شاہ دا احساس ایہہ اے کہ ساڈے

۱۔ محمد اسلام شاہ، سید: فتویٰ، لاہور - ۱۹۷۷ء، ص ۱۴

وچ بے عملی تے خود غرضی ذاتی تے قومی بدھرتے، تے آگوواں وچ آ گئی جس پاروں ساڈی منزل دھندلا گئی ایس سلسلے وچ دیس دیاں بیڑیاں وچ وٹے پان والے لیڈراں نوں ہتھو ہتھ لیندا اے "اصلی تے وڈا ہیرو" وچ اوہدا فقرہ "میرا امیج بناؤ ــــ میرا امیج بناؤ" بار بار آکے خود غرض لیڈر دے منہ توں پردہ چکدا اے جیہڑا اپنے امیج واسطے قوم نوں داؤ تے لا دیندا اے، اوہ کہندا اے "روٹی کپڑا تے مکان" دا نعرہ دین والے لیڈراں دا کیوں جے دل صاف نہیں سی لوکائی نال اوہناں دا رشتہ منافقت دا رشتہ سی ایس کرکے ایہہ بس نعرہ ای رہیا۔

معاشرے وچ وی آپا دھاپی وچ سب توں ودھ اوہ چھوٹیاں اتے وڈیاں دے دھرد تے دُھر بنان دے عمل دی نکھیدی کردا اے اپنی نظم "فتویٰ" وچ اوہ گل انج سمجھاندا اے کہ جے مچھر انسان دا اکھوڑا جنّا خون چوسے تے اوہدے مارن لئی کئی منصوبے بن دے نیں پر جدوں انسان، انسان دا لہو چوسدا اے تے کجھ وی نہیں کیتا جاندا۔

جے ایہہ آکھیا جاوے کہ کتاب "فتویٰ" وچ اسلام شاہ دی سوچ اک خالص پاکستانی تے مسلمان دی سوچ اے تے ایہہ گل بالکل حق سچ ہووے گی اوہ کئی تھاواں اپنے قومی کرداراں دیاں کئی کوجھیاں صورتاں دے مکھ توں پردا چکدا اے کئی تھاواں دردمندی دا اظہار کردا اے تے کئی تھاواں نوشی دے اتھرو وگاندا اے پر کئی تھاواں اک جراح وانگ نشتر لاندا اے کئی تھاواں ساتوں رون ونی ہاسی دا احساس وی ہوندا اے پر ہر تھاں اکو گل سامنے آؤندی اے تے اوہ اے شعر دے بیان دیوں خیر منگھرا کے اوہدے دل پر پرنا!

"شور مارہم" دا شروع دا حصہ ویکھو۔

جیہڑی تھالی دے وچ کھانا
چھیک اوہدے وچ کرنا
کجھ لوکاں دی فطرت اے
ایہہ سبھ لوکی
اپنے دیس وچ رہ کے
ایتھے دی ہر ریت توں نفرت کردے نیں[1]

[1] محمد اسلام شاہ، سید، فتویٰ، لاہور۔ ۱۹۷۷ء، ص ۴۵

ایس نظم وچ شاعر دا روّیہ بڑا سخت اے تے ایس بھیڑ نوں ختم کرن لئی اوہ ایہجے انساناں نوں انسان دا درجہ دین توں وی انکار کردا اے ایہجے بندیاں نوں قومی فصل نوں اجاڑن والے سُور مہتھدا اے تے ایہناں نوں کلیاں کلیاں نہیں اک سانجھی مہم چلا کے مُکان دی پکّی کر دا اے، راگوہ کردا ایہہ نظم اج دی کنی سجری اے تے ایہدے وچ دتا جان والا پیغام کناں سجرا تے ویلے دی کنی وڈی لوڑ ول اشارہ پیا کردا اے۔

معاشرے وچ شر پھیلاں والے عنصر بارے اوہدا روّیہ کنی تھاں سخت اے تے کئی تھاں بڑا گنبھیر جیویں کہ اوہدے ہیرو واں دے ضمن وچ آکھیا جا چکیا اے کہ عمل دے سلسلے وچ ماؤ نوں اوہ پسند کردا اے ایسے لئی تخریب دے خلاف جدوں تعمیر دا پیغام دیندا اے تے ایہدے وچ عمل دے حوالے نال "لانگ مارچ" دا ذکر کردا اے اوہدا خیال اے۔

سوہڑھیاں دی محنت دا پھل
وڈیاں دی ہمت دا میوہ
نسلاں دی تحریک دا حاصل
ایہہ حاصل میں کجھ ورھیاں وچ
غفلت، عیش تے بھُلاں ہتھوں
ٹوٹے ٹوٹے آپ کرایا
اپنی عزت آپ گوائی
اجے دی مینوں سُرت نہ آئی
خبرے آخر کیہڑے ویلے
داغ شکست دے دھوون لئی
ہاری بازی جتّن لئی
اپنی رلفل دے ہتھے نوں
پالش مار کے چمکاواں گا
سامراج دیاں چالاں وچوں

اپنی جان چھڑاون لئی
لانگ مارچ دی فکر کراں گا ۱

شاعر ایتھے اک ہور گل وی دس وی پا گیا اے کہ ساڈی بدبختی وچ عالمی پدھر تے ہو رہیاں چالبازیاں دا وی حصہ اے جس نوں اوس "سامراج دے جال" داناں دِتا اے سب جان دے نیں کہ ایس ویلے دنیا وچ چھوٹیاں قوماں اُتے وڈیاں قوماں کیویں اپنے جال سُٹدیاں تے ایہناں دا استحصال کر دیاں نیں اسلام شاہ وچ اک پاکستانی بول رہیا اے جس نے ایہہ عزم کر لیا اے کہ اوہ ہن ایہناں جالاں وچوں اپنی جان چھڑیسے گا تے ایس دا طریقہ تیں تیں کرنا نہیں "طاقت" اے تے ظاہر اے "طاقت" کم کرن نال محنت کرن نال عزم تے ہمت نال آؤندی اے تے ایہہ عزم تے ہمت اپنے ملک دے نظریئے نال سچا تے سچا پیار تے ستاروں دی وابستگی اے۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ "فتویٰ" دے حوالے نال اسلام شاہ دی شاعری اک اجیہے محب وطن پاکستانی دی شاعری اے جیہدا ذہن نظریہ پاکستان بارے اکا صاف اے جیہڑا اسلام نوں اک ترقی وند ضابطہ حیات خیال کردا اے جیہڑا انسان تے انسانیت بارے نیک جذبے رکھدا اے دردمند دل دا مالک انسان اُتے انسان دے ظالم تے دھرو تے چھتھا وی پیندا اے طنز وی کردا اے انسان دے وچ اُبھر آئی حیوانیت اُتے کُڑھدا اے تے ایس نتیجے اُتے اپڑ دا اے کہ انسان نے جیہڑی امانت رب ولوں حاصل کیتی اے ایہدے وچ خیانت پیا کردا اے اوہ نادان ہو چکیا اے بھٹک چکیا اے ایس کر کے ایہہ دنیا اوہدے نادان ہتھاں وچ اک اجیہے کھڈونے وانگ اے جس نوں اوہ کسے گھڑی وی توڑ بھن سکدا اے ایس حوالے نوں ساری دنیا دے انساناں اتوں اپنے آل دوآلے اپنے دیس ملک دے انساناں اُتے لیا کے اوہناں دے چہریاں توں منافقت دے نقاب چکن اوہناں دے کوجھ دسن توں اڈ اوہناں تے طنز کر کے اوہناں دا موجو بنا کے اوہناں کوجھاں نوں دور کرن دی پریہ نا دیندا اے اوہدے خیال وچ جے انسان وچوں منافقت تے خودغرضی دُور ہو

۱۔ محمد اسلام شاہ، سید: فتویٰ، لاہور۔ ۱۹۷۷ء، ص ۴۸، ۴۹

جان تے ہرپاسے شر دی تھاں خیر کھنڈ سکدی اے ایسے لئی اوہ جنہاں شخصیتاں نوں ہیرو بنا
کے سامنے لیوندا اے اوہ ساریاں ای قول تے فعل بارے سچیائی والیاں شخصیتاں نیں. رب
اُتے اوہدا ایمان پختہ اے اوہ کہندا اے کہ انسان ظالم اودوں ای ہوندا اے جدوں اوہدا
ایمان کمزور ہو جاوے جدوں ایمان کمزور ہو جاوے تے پھیر مادی لوڑاں لئی ایہہ وِک
وی سکدا اے تے جے وِک سکدا اے تے خرید وی سکدا اے تے انج اوہ مادی قدراں
دے چکر وچ طاقت ور بن کے خدا بن بہندا اے، اوہدے خدا بنن دا کارن صرف اوہدے
ایمان دی کمزوری اے ہادیٔ اعظم حضرت محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ و آلہٖ وسلم نال اوہدی
وابستگی علامہ اقبال تے قائداعظم نال نظریہ پاکستان دے حوالے نال تعلق تے ماڈ نال عزم
تے عمل دے حوالے نال عقیدت ایہہ دس پاندے نیں کہ اوہ ایس ملک وچ قرآنی نظام نوں
اپنی اصلی تے عملی شکل وچ لاگو ویکھنا چاہندا اے جیہدے طفیل استحصال دا خاتمہ ہووے
انسان تے خدا دا رشتہ تے خدا دے حوالے نال انسان نال انسان دا رشتہ مضبوط ہووے ایہو اوہدا
آئیڈیل معاشرہ اے ایہو اوہدیاں سوچاں دا "اُچا پنڈ" اے ایہہ وکھری گل اے کہ اوہ ایہہ
سوچاں "نیویں پنڈ" بہہ کے پیا سوچدا اے پر اوہدا خیال اے کہ عزم تے عمل دی "لانگ مارچ"
نال نیویں پنڈ توں اُچے پنڈ دا ایہہ فاصلہ چھیتی مک جاوے گا کیوں جے ایس ملک دے "ننگے
بھکھے مریل لوک" جنہاں نوں اوہ اپنی نظم وچ نیویں طبقے دی مخلوق کہندا اے خاموشی نال ایس
رستے اُتے ٹُر رہی اے ایہہ خاموشی دس رہی اے کہ ایہہ پینڈا مار لئے گی ایہو آؤندی کل
بارے ایس مخلوق دی ~~پیشگوئی~~ اے ایہو ساڈی تقدیر اے تے ایہو اسلام شاہ ولوں "سچ
دا ہوکا" اے۔

منظور وزیر آبادی دی ویلے ہتھ نیاں

منظور وزیر آبادی دیاں غزلاں وچوں جیہڑی گل سبھ توں ودھ ٹُمبیا اے اوہ اوہدا اجوکے دور بارے اک گیان بھریا نقطۂ نظر تے اک مثبت روّیہ اے۔ غزل دے بیان ڈھنگ دے حوالے نال گل کریئے تے اوہدی غزل وچ تغزّل، خیال آرائی، بیان دا حُسن حُسن دا بیان، معاملہ بندی، جدّت طرازی رمز، سینت، اشارہ تے کنایہ سب چیزاں موجود نیں پر میری جاچے اوہدی غزل نوں جیہڑی چیز دوجے غزل آکھن والیاں توں وکھرا کر دی اے اوہ اوہدا حیاتی بارے نظریہ حیاتی دیاں کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں دا گیان تے ایس گُڑتن نوں انسانی حیاتی وچوں کڈھ باہر کرن دا عزم تے ایہدے بارے باقاعدہ اک منصوبہ اے۔

ایتھے سوال پیدا ہوندا اے کہ کیہ غزل جیہڑی کہ سوہل تے ملوک جذبیاں دے اظہار دا وسیلہ اکھواندی اے ایہناں کھریاں گلاں دا بھار سہہ سکدی اے کہ نہیں؟ ایس دا اک جواب تے منظور دی اپنی شاعری اے تے دوجا ایسے حوالے نال اجوکی پنجابی غزل اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ غزل جدوں ادب وچ وارد ہوئی ایہدا مقصد صرف عورتاں دیاں گلاں یا عورتاں نال گلاں کرنا ہوندا سی یاں دوجے لفظاں وچ عشق دیاں وارداتاں دا، یار دے حُسن دا یاں زلف تے تِل دا بیان غزل دا اکم سی پر غور نال ویکھیا جاوے تے غزل دے ایس مڈھلے زمانے وچ دی غزل آکھن والیاں ایہدی کوئی پاندی نہیں کیتی فارسی غزل دے مڈھلے دور وچ ای تصوف تے فلسفے دیاں گلاں ایہدے وچ ہون لگ پیاں سن پنجابی وچ غزل باقاعدہ طور تے بہت بعد وچ آئی سگوں جے ایہہ آکھیے کہ سجری

سجری آئی اے تے جھوٹھے نہیں ہوئے گا کیوں جے گل شاہ مراد (۱۷۰۲ء) توں شروع کریئے تے میاں محمد تے ایدوں مگروں گاموں خان تے پھیر مولا بخش کشتہ تے آکے کھلو جاوے گی کہ ایدوں اگے ٹہریئے تے فرید مزنگوی، فیروزدین شرف، درشن سنگھ آوارہ، ڈاکٹر فقیر، شریف کنجاہی تے عبدالمجید بھٹی تے پھیر حکیم ناصر تے پیر فضل تے آجائے گی، اصل وچ غزل پاکستان دے قیام توں بعد ای ڈھکدی لکھی جانی شروع ہوئی تے خود حکیم ناصر دی غزل وی قیام پاکستان توں بعد ہوند وچ آئی حکیم ناصر توں بعد سلیم کاشر، حکیم تائب، غلام یعقوب انور، رشید انور، منظور احمر، تے رؤف شیخ تیکر آن کے غزل ودھیری گنتی وچ لکھی جان لگی تے ایس اک دم ودھ نگے مار کے سارا پینڈا بہت چھیتی مکا لیا ایہدا اک کارن تے اردو دے پڑھے لکھے لکھاریاں دا پنجابی ول آؤناسی تے دوجا شاعری وچ مجموعی طور تے نویاں قدراں دی آمد ایس حوالے نال گل ٹوری جاوے تے منظور وزیر آبادی نے جدوں غزل آکھنی شروع کیتی تے ایس ویلے پنجابی وچ چنگی غزل دی ریت پے چکی سی منظور آپ وی ادب نوں اعلیٰ سطح تے پڑھیا سی ایس کر کے ظاہر اے ایہدی غزل وچ شروع وچ ای معیار دا آجانا اک قدرتی گل سی ایس لئی منظور نے اپنی گل نوں بڑے کامیاب ڈھنگ نال غزل راہیں ساڈے تیکر اپڑایا۔

میں شروع وچ ایہہ عرض کیتی سی کہ مینوں اوہدیاں غزلاں وچوں اوہ حصہ چنگا لگدا اے جیہدے وچ اوس ہڈ ورتی تے جگ بیتی دے حوالے نال حیاتی دیاں کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں دے مکھ توں پردہ چکیا اے معاشرے دیاں ایہناں کمیاں تے کوجھاں بارے منظور دا ردعمل کئی تھاں بڑا گھمبیر اے تے کئی تھاں چوبھواں پر ہر تھاں اوہدے وچ اک دردمند دل دھڑکدا محسوس ہوندا اے اوہ بنیادی طور تے اک فنکار اے اک حساس فنکار، اوہ معاشرے وچ ظلم زیادتی، استحصال، دھوکھا، فریب، عیاری، خود غرضی نوں اک ذاتی تجربے وانگ محسوس کر کے اوہدے اُتے ردعمل دا اظہار کردا نظر آوندا اے تے اک تھاں اپڑ کے ایہہ تیکر آکھ دیندا اے کہ

ـــ جنگل دے وسنیک بدل کے آ گئے بھیس انساناں دے
اَج توں بوُہے بند ای رکھنا شہر دے سبھ مکاناں دے [۱]

اوہدی جاپے انسان نے اک زمانے وچ جنگلاں وچوں نکل کے ایہناں شہراں نوں آباد کیتا سی اوس ویلے ایس دی حالت حیواناں توں ودھ نہیں سی اج پھیر ایہو انسان واپس پرت رہیا اے تے جنگل والے حیوان دا بھیس وٹا کے شہراں نوں تباہ کرنا چاہندا اے انسان اوہ کجھ تباہ کرنا چاہندا اے ۔ جیہڑا اوہنے آپ لکھاں سالاں دی محنت نال حاصل کیتا اے اُساریا اے منظور اپنی گل نوں کئی تھاں ہور نتارن لئی حیاتی دے نال قبرستان دے استعارے وی ورتدا اے دوجے لفظاں وچ انسان وچ دی حیوانیت انسان دی اپنی حیاتی لئی موت دا سنیہا لے کے آ گئی اے اوہ کہندا اے ۔

ـــ جے کر ساڈے دور نے سانوں نویں حیاتی بخشی اے
فیر کیوں شہراں اُتے پیندے جھولے قبرستاناں دے [۲]

اوہدا آکھنا ایس گلے بالکل ٹھیک اے کہ ترقی دا حیاتی دا مطلب صرف ایہہ نہیں کہ انسان سوہنیاں سڑکاں اُتے لگے پھرن یاں وڈیاں عمارتاں بنالین سگوں اصل ترقی تے ایہہ اے کہ انسان اک دوجے دے ہور نیڑے ہووے جیہڑا اک معاشرے دا ڈھڑتے بنیاد اے کیوں جے سماج یاں معاشرہ تے پیدا ای اودوں ہویا سی جدوں اک توں ودھ آدمیاں نے رل مل کے رہنا شروع کیتا سی ایہہ اجتماعیت ای کسے معاشرے دا مُول ہوندی اے جیہڑی اندروں پیرو دیہر گھٹدی چلی جا رہی اے جتنا شہر پھیل رہیا اے اینا انسان سُنگڑ رہیا اے ایس گل نوں منظور وزیرآبادی نے اپنی غزل وچ مختلف ڈھنگاں نال سامنے لیاندا اے گل اوہ اپنے توں ای شروع کردا اے اوہ کہندا اے کہ انسان خود اک اکائی نہیں رہیا اوہ اپنے اندروں ٹوٹے ٹوٹے ہو چکیا اے ونڈیا جا چکیا اے ایس لئی اوہ اپنے

۱۔ منظور وزیرآبادی؛ ویلے ہتھ نیاں، لاہور ۔ ۱۹۷۸ء، ص ۳۱

۲۔ اوہی ؛ ص ۳۱

آپ نوں دوجے نال جوڑے تے کیوں جوڑے اوہ کہندا اے

اک وار عــــــــدا اوندا اوہ شخص ملا مینوں
جس شخص نے کیتا اے میرے توں جُدا مینوں[1]

انسان نوں انساں توں وکھ کرن وچ معاشرے وچ دیاں جنہاں چیزاں نے حصہ لیا اے منظور اوہناں بارے گوہ کردا اے تے اک اک کرکے اوہناں دی نشان دہی کردا چلیا جاندا اے جیویں اک تھاں اوہ کہندا اے کہ معاشرے وچ خلوص پیار دی گھاٹ دا اک کارن انساناں دا انساناں نال صرف کسے "لوڑ" پاروں ملنا اے ایہہ "لوڑ" جدوں انساناں نوں اک دوجے دے نیڑے لیوندی اے تے ایہہ رشتہ اکا عارضی ہوندا اے جدوں ایہہ لوڑ پوری ہوندی اے تے رشتہ ٹٹ جاندا اے تعلق ختم ہو جاندا اے ایس لئی معاشرے وچ دا ایہہ کوجھ انساناں نوں انسان توں پرے پرے رکھن دا چارا کردا اے ۔

پیار خلوص دا ناں کیوں لیئے پیار خلوص تے دھوکھے نیں
اک دوجے دے نیڑے سانوں ساڈی لوڑ لیائی اے[2]

دوجے لفظاں وچ منظور انساناں دے مادی پکھوں اک دوجے دے ملن نوں عارضی خیال کردا اے تے ایس پاروں جیہڑا پیار دیاں خلوص سنگھ دا اے اوس نوں دھوکھا تے فریب متھدا اے ظاہر اے کہ ایہدے وچ خودغرضی کم کر رہی ہوندی اے جیہڑی کسے وی چنگے معاشرے لئی بھیڑا اثر رکھدی اے ایسے لئی اوہ اپنی گل نوں اک دوجی تھاں تے ہور نتار دا اے اوہ کہندا اے کہ جے معاشرے نوں بے جان تے مُردہ بنانا ہووے تے ایہدے وچ خودغرضی نوں عام کر دیو۔

خود غرضی دے منتر نوں اج پھوک کے ہر پاسے
ایس شہر دی ہر شے نوں بے جان بنا دیئے[3]

۱۔ منظور وزیر آبادی : ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۶۳
۲۔ اوہی ، ص ۷۸
۳۔ اوہی ، ص ۹۵

ظاہر اے مردہ معاشرہ منظور دی چاہت نہیں اوہ تے اک اجیہا مثالی جہان لبھدا اے جس وِچ انسان نال انسان دا ایہ لوں رشتہ ہووے گوہڑا ہووے تے نہ ٹُٹن والا ہووے ایسا جہان جتھے استحصال نہ ہووے جتھے لوک اک دوجے نوں غرضاں پاروں نہ ملن، جتھے فریب دھوکھا تے منافقت نہ ہووے تے انج ہر پاسے سکھ تے چین دا دور دورہ ہووے اوہ سمجھدا اے کہ ایہہ کم اوکھا ضرور اے ناممکن نہیں پھیر اوہدے کول جیہڑا جذبہ اے عزم اے اوہدے صدقے اوہنوں کامیابی دا وی پورا یقین اے اوہ کہندا اے۔

میں منزل نوں پا لیناں اے جذبہ میرا ساتھی اے
مینوں خوف دلاندے کیوں او راہواں دی دُشواری دا[1]

جیویں کہ میں شروع وچ عرض کر آیاں اوہدی سوچ مثبت اے ایس لئی اوہ ہنیریاں دے باوجود چانن تے نظر رکھن دا قائل اے کیوں جے اوہ آپ کہندا اے کہ

مینوں پکّ یقین اے ٹھیرے مُمکنا نہیں
فیر وی نظراں نیں منظور سویرے تے[2]

ایس سویرے نوں پہلاں منظور دے لفظاں وچ میں منزل آکھ چکیاں ایسے منزل نوں اوہ "مثالی جہان" وی آکھدا اے جیہدے پاروں پروفیسر عارف عبدالمتین ہوراں اوہنوں "پنجابی دا آدرش پرست شاعر" متھیا اے، ہُن سوال ایہہ اے کہ منظور دا آدرش یاں آئیڈیل کیہڑا اے کیہ اوہ نرا آئیڈیل ای اے یاں امکانی آئیڈیل اے ایس سلسلے وچ منظور دی شاعری پڑھن مگروں ایہہ آکھنا پیندا اے کہ اوہدا آدرش امکانی آدرش اے کیوں جے اوہ اجیہا "مثالی جہان" لبھدا اے جیہڑا "خیالی جہان" نہیں کیوں جے معاشرے وچ دیاں جنہاں کجیاں دا اوہ نتارا کردا اے اوہ جے ختم ہو جان تے اوہدا آئیڈیل ایسے جہان وچ آموجود ہوندا اے اوہ جدوں کسے معاشرتی یاں سماجی کمزوری دا

۱۔ منظور وزیرآبادی: ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۱۹

۲۔ اوہی : ص ۵۸

ذکر کر دا اے تے ایس طریقے نال کردا اے کہ گویا اوہ آکھ رہیا ہووے ایہہ ہونا نہیں چاہیدا
یاں ایس گل نوں انج دی سمجھ سکنے آں کہ اوہ معاشرے وچ دی کجی نوں معاشرے دے
گل دے حساب نال جنڑ دے ناطے سامنے لیوندا اے جیویں جدوں اوہ ایہہ کہندا اے کہ

خود غرضی دی حد مکائی میرے دور دے لوکاں نے
اک نکتے جیہے فیدے پاروں رشتہ توڑن یاری دا[1]

ہُن پنجابی معاشرے وچ "یاری" دا تصور سبھناں تے واضح اے جتھے بعض ویلے ایہدا
درجہ بھرا دے رشتے کولوں وی ودھ جاندا اے منظور نے وی گل ایسے ای حوالے نال
کیتی اے ایسے لئی اوہ پہلے مصرعے وچ "حد مکائی" دے لفظ ورتدا اے ایتھے "خود
غرضی" دے لفظاں تے غور کریئے تاں ای پنجابی معاشرے وچ "یاری" دے تصور
نوں ٹھیک سر سمجھیا جا سکدا اے کیوں جے ایہدے الٹ "بے غرضی" دا تعلق "یاری" نال
ہوندا اے تاں ای "حد مکائی" دے معنے وی سمجھ آوندے نیں تے انج ایہہ شعر خالص
پنجابی معاشرے تے رہتل دی سوچ دا نمائندہ بنن دا حقدار بن دا اے۔
منظور دا ایہہ ڈھنگ کئی تھاں اُبھردا اے اوہ عام کر کے جدوں کسے معاشرتی
گھاٹ دا ذکر کردا اے آپ مہارے اوہدا سپورن انگ اکھاں اگے پھر جاندا اے ایس
گل نوں انج وی سمجھیا جا سکدا اے کہ خربوزہ اوہو اے ایہدے نال ای پورے خربوزے دا
تصور اُبھر پیندا اے ایہدی کجھ کجھ مثال ایہہ شعر ویکھو۔

پتھراں نال اے رشتے داری ایتھوں دے وسنیکاں دی
ساڈے دُکھ نوں ونڈے جیہڑا ایتھے نہیں انسان کوئی[2]

ایہہ کجھ جھلکارے سن منظور دی غزل وچوں جیہڑے اوس ایس معاشرے وچ رہ
کے ایس دے مسئلیاں، ایس دیاں الجھناں، ایس دیاں قربیاں تے ایس دیاں منافقتاں نوں

۱۔ منظور وزیر آبادی: ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۱۹

۲۔ اوہی : ص ۹۹

اگ لا کے اپنے خیال جذبے، احساس تے تجربے دی بھٹھی دی اگ دے کے جیوندیاں جاگدیاں
حقیقتاں دے رُوپ وچ ساڈے سامنے لیاندے نیں ایہو جیہے ہور کئی جھلکارے اوہدی
غزل وچوں نتارے جاسکدے نیں پر کیوں جے گل میرا خیال اے اپنے نال ای نکھڑ چکی
اے ایس لئی ہُن ایس دے ہور پاسے ول گوہ کرنا چاہیدا اے ایہہ پاسہ ایہناں مشلیاں
نوں حل کرن والا، ایہناں الجھناں نوں مکان والا تے ایہناں اڑوانیاں نوں راہ وچوں ہٹان
والا اے تاں جے جس مثالی جہان دا اوہ تصور ساڈے سامنے لیوندا اے اوہنوں مجسم
رُوپ وچ وجود وچ لیاندا جاسکے۔

ایس سلسلے وچ سب توں پہلاں تے میں اوہدے ایس بارے خلوص، جذبے تے
لگن دی نشان دہی کرنا چاہنا کیوں جے ایہدے بغیر کوئی آئیڈیل حاصل ہون دا سوال ای
پیدا نہیں ہوندا ایس سلسلے وچ سب توں پہلاں اوہدی "سدھر" دا ذکر کرنا ضروری اے جیہدے وچ
اوہ اپنے آپ نوں کلیاں نہیں رکھنا چاہندا سگوں اوہ چاہندا اے کہ اوہدی چاہت لوک
وی اپنا لین تے انج اوہدا بھار ونڈیا جاوے تاں جے کامیابی حاصل ہوسکے۔

مل جاوے منظور کوئی تے بھار ونڈاون والا
میں سدھراں دی لاش نوں کد تک چکی پھراں دھنگاڑے[1]

اک گل تے اوہ اپنے آدرش دے حصول لئی ایہہ کردا اے تے دوجی اپنے دور دے
وسنیکاں دی اصلاح دے سلسلے وچ تربیت دا وی آہر کردا اے۔ ایس سلسلے وچ اوہ
معاشرتی بیماری دا گیان دے کے اوہدی ہلاکت خیزی دا تذکرہ کر کے اوہدے نقصاناں دی
دس پا کے اوہ لوکاں نوں زمانے دے تقاضیاں نوں سمجھن دی تکی کردا نظر آوندا اے اوہدا آکھنا اے کہ

جنھاں نے زمانے دی ہر رمز پچھانی ایں
اوہ لوک زمانے نے اوتار بنالئے نیں[2]

۱۔ منظور وزیر آبادی: دیلے ہتھ نیاں، لاہور ۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۱۴

۲۔ اوہی ص ۶۲

ایس سلسلے وچ گل نوں ہور اگے ٹوردیاں اوہدا آکھنا ایہہ اے کہ ایس دا طریقہ انج ہونا چاہیدا اے کہ ہر فرد اپنی حیاتی تے غور کرے اوہنوں سنوارے تاں جے ایس اکائی توں معاشرتی اکائی چنگیرے کیوں جے اپنے احتساب یاں محاسبے توں پہلاں جے انسان دوجیاں دیاں حیاتیاں تے تبصرہ کرن لگ پئے تے گل کسے بنے نہیں لگے گی ایس لئی اصلاح نوں انسان نوں اپنے آپ دے محاسبے توں شروع کرنا چاہیدا اے ایہدے بعد اوہ جدوں اک لحاظ نال مثالی بن جائے تے اوس نوں معاشرے وچ اک نمونہ بن کے پیش ہونا چاہیدا اے۔ منظور دی پہلی سدھر تے ایہو اے کہ معاشرے وچ خودغرضی دا خاتمہ ہووے تے انسانی قدراں دا بول بالا ہووے ایس نوں دوجے لفظاں وچ انج وی سمجھایا جا سکدا اے کہ منظور انسان نال انسان دے رشتے نوں مضبوط ویکھنا چاہندا اے جیہڑا بے غرضی بناں مضبوط نہیں ہو سکدا جے گل ایتھے ای مک جاندی تے ہو سکدا اسی ادھوری رہندی کیوں جے کیہڑی طاقت اے جیہڑی انسان نوں انسان نال بے غرض رشتہ جوڑنا سکھاوے یاں اوہ کیہڑی مشترک، قدر اے جیہڑی دو انساناں نوں نہ ٹٹن والے رشتے وچ بنھے جدوں کہ بھن ناں توڑن والیاں طاقتاں تے قدراں ایس مادی دنیا وچ ودھیریاں نیں اک ایہہ "لوڑ" ای مان نہیں دنیا وچ جتھے "تھوڑ" ہوئے گی اوتھے "لوڑ" ابھر آئے گی تے "لوڑ" نوں پورا کرن لئی جائز ناجائز کئی طریقے نکل آئے نیں۔

ایس سلسلے وچ منظور دی سوچ ساڈی رہبری کردی دسدی اے اوہ سمجھدا اے کہ معاشرے وچ دی گراوٹ تے انسانی تباہی دا اک کارن ایہہ وی اے کہ انسان دا تے رب دا رشتہ لساپے گیا اے ایس سلسلے وچ اوہدے ایہہ دو شعر ویکھو۔

یا دھرتی توں ہور دی ودھ گئی دوری اج اسماناں دی

یا فر پہنچ نہیں پہلاں ورگی تھوڑ وسے انساناں دی[۱]

یاں۔۔۔۔

۱۔ منظور وزیرآبادی، دیلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۲۷

علم دا نام نشان نہیں مٹنا ایس دنیا توں اودوں تیک
اک نہیں ہوندے جد تک واسی زمیاں تے اسماناں دے[1]

تے ایہہ گل حق سچ دی اے کیوں جے ذرا گو غور کیتا جاوے تے سوال کیتا جاسکدا اے کہ اک انسان دوجے انسان نال کیوں ہمدردی کرے کون اوہنوں ایس ہمدردی تے اکسائے؟ کوئی طاقت اجیہی ہونی چاہیدی اے جیہڑی انسان دے اندر بیٹھی خود غرضی توں وڈی ہووے تے اوہ ویلے نال بدل نہ جان والی ہووے کیوں جے بدل جان والی چیز ہمیشگی توں وانجی ہوندی اے ایس لئی اوہدے اُتے اعتبار نہیں کیتا جاسکدا انج نہ بدلن والی قدرتاں رب تعالیٰ دی ذات پاک ای ہوسکدی اے جیہڑی انسان توں وڈی وی اے تے جیہدے حوالے نال ہمدردی دی کیتی جاسکدی اے ایثار وی کیتا جاسکدا اے ایہہ طاقت اجیہی وی اے جیہدا اک ڈر وی اے جیہدے وتوں رحم تے ہمدردی دی آس وی کیتی جاسکدی اے ایس لئی میں سمجھنا انسان نال انسان دے رشتے نوں مضبوط کرن دے سلسلے وچ منظور دا رب نال انسان دے رشتے نوں مضبوط کرن دا پیغام اک سچا تے سُچا پیغام اے تے ایس لحاظ نال منظور دا آئیڈیل امکانی آئیڈیل اے تے ازلی ابدی سچائی دا آئیڈیل اے ساڈے عقیدے تے نظریے دا آئیڈیل اے ایس حوالے نال منظور دی شاعری پاکستانی تشخص دی شاعری اے مثبت قدراں دی شاعری اے نویں تے جدید شاعری اے۔

---

1. منظور وزیر آبادی: ویلے ہتھ نیاں، لاہور - ۱۹۷۸ء، ص ۱۲۷

اقتدار واجد دی "کچے کوٹھے"

پنجابی دی نثری کہانی دی عمر پنجاہ سٹھ ورھے اے پر ایس عرصے وچ ایس نے اتناں دی ترقی کیتی اے پنجابی کہانی وی دوجے دیسی ادباں وانگ انگریزی دور وچ شروع ہوئی۔ ۱۸۷۵ء وچ شردھارام پھلوری نے انگریز افسراں دی پڑھائی واسطے "پنجابی بات چیت" لکھی تاں ایہدے وچ افسانے دا ابھار مار دی نثر موجود سی ۱۹۱۱ء وچ کملا اکالی دی کہانی توں عام کر کے پنجابی کہانی نوں شروع کیتا جاندا اے ایس نے ویہویں صدی دے پہلے ادھ وچ اپنے سکھراں نوں چھوہ لیا سی۔ ایس دور وچ پنجابی کہانی انگریزی، فرانسیسی اردو تے کسے حد تورڑی روسی ادب توں متاثر ہوئی۔

پاکستان بنن توں مگروں پنجابی کہانی نے بھارتی تے پاکستانی پنجاب وچ اپنے اپنے معاشرتی گھیرے تے اپنی اپنی فکری دلگن وچ اگے ودھنا شروع کیتا تے ایہناں (پینتیاں[۲۵]) ورھیاں وچ ایہہ دنیا دے جدید ادباں دی کہانی نال موڈھا جوڑ کے اگے ودھ رہی اے پاکستانی پنجابی کہانی دی گل کریئے تے ایس دی ٹور دے شروع دے زمانے وچ اردو دے گِن و نتے لکھاریاں پاروں ایس نے اگے ودھنا شروع کیتا سی ایہناں وچ سجاد حیدر، اشفاق احمد، صوفی تبسم، عبدالسلام خورشید، عبدالمجید بھٹی، عبدالمجید سالک تے اکبر لاہوری شامل نیں ایہناں توں پچھوں جیہڑے لکھاری پنجابی دے حوالے نال ایس کھیتر وچ سامنے آئے۔ ایہناں وچ نواز، انور سجاد، رشیدہ سلیم سیمیں، مستنام محمود، غلام علی چودھری، منیف چودھری، حنیف باوا، اکمل علیمی تے شہباز ملک شامل نیں۔

پنجابی کہانی دا مہاندرا اصل وچ ۱۹۶۰ء دے نیڑے تیڑے اک پکے پیڈے رنگ

ڈھنگ نال نثر دا اے ایس لئی پاکستانی دور نوں جے دہاکیاں دے حساب نال ویکھیا جاوے
تاں ۷۰-۱۹۶۱ء دے دہاکے وچ پنجابی کہانی دے کھیتر وچ اُنج تے ودھیرے ناں سامنے
آؤندے نیں۔ "پنجابی ادب" لاہور دا کہانی نمبر تے "اجوکی کہانی" دے ناں نال پنجابی کہانی دی
چون وچ اُچ پدھر دیاں کہانیاں محفوظ ہوندیاں نیں پر ایس دہاکے وچ نواز (ڈوڈو نگھیاں
شاماں) آغا اشرف (دو اور ولے) رفعت (اک اوپری کڑی) تے منیف چودھری (پچ دی
گڈی) اجیہے لکھوں ذکر دے قابل نیں۔ نواز دا کہانی آکھن دا ڈھنگ رومانی اے پر کہانی وچ
جذبے نگاری تے منظر نگاری توں اڈ ڈرامائی عنصر نوں اوہ ودھیرا ایوندا اے رفعت دیاں
کہانیاں وچ ساڈے معاشرے وچ دی سوانی دے مسئلیاں نوں پیش کیتا گیا اے رفعت
بنیادی طور تے خیر دیاں قدراں دی چاہوان اے اوہ مشرقی قدراں جیہڑیاں سوانی دی عزت
تے عصمت دیاں راکھیاں نیں۔

پنجابی کہانی ۸۰-۱۹۷۱ء دے دہاکے وچ اپڑدی اے تے افضل احسن رندھاوا (رن
تلوار تے گھوڑا) انور علی (کالیاں اٹاں کالے روڑ) نذر فاطمہ (کاغذ دی زنجیر) تے خالدہ ملک
(زلفاں چھلے چھلے) اُگھے کہانی کار پنجابی کہانی نوں اُچ پدھرا کرن وچ اپنا اچیچا دھیان دیندے
نظر آؤندے نیں اُنج سلیم خاں گمی، شفقت سلطانہ تے غلام مصطفٰے بسمل دی ایس کھیتر
وچ پیر پاندے تے کہانیاں لکھدے نظر آؤندے نیں۔ انور علی کیوں جے اک اُگھا کارٹونسٹ
اے ایس لئی اوہدیاں انشائیہ نما کہانیاں اک پکھوں ساڈے معاشرتی روگاں دے کارٹون
نیں "توں عید کتھے پڑھی" کہانی وچ اوہنے اسلامی عبادات نال ساڈے رسمی جوڑ میل دا گُڈا
بنھیا اے افضل احسن رندھاوا نوں کہانی آکھن دی اٹکل ہے اے پر اوہدیاں بوہتیاں کہانیاں
دا ماحول تے کردار قیام پاکستان توں پہلاں دے سانجھے معاشرے دے ہوندے نیں ایس حوالے
نال جس دور وچ اوہ کہانی کہندا ایاں دوجیاں تیکر اپڑاندا اے اوہدے نال اوہدا جوڑ میل نہیں
رہندا۔ نذر فاطمہ تے خالدہ ملک دیاں کہانیاں وی ساڈی رہتل وچ سوانی دے مسئلیاں دوآلے
گھمدیاں نیں ایس دہاکے وچ کہانی وچ دا رومانوی ڈھنگ مکدا تے کہانی دا سدھا سادا
تے علامتی انداز اُبھردا نظر آؤندا اے۔

چالو دہاکے یعنی ۱۹۸۰ء توں مگروں پنجابی دے کہانی کھیتر وچ شاہین آرا، (آہلنا تے اُڈاری) بابو جاوید گرجاکھی (دو کاٹ)، حنیف باوا (چڑھنے دی موت)، کہکشاں ملک (چڑیاں دی موت)، اپنیاں مجموعیاں دے حوالے نال نتاروِیں کہانی کار نیں ایہناں وچوں حنیف باوا تے کہکشاں ملک پرانے کہانی کار نیں ایہناں دیاں کہانیاں پکیاں پیڈیاں تے گُن اُنتیاں نیں حنیف باوا معاشرے وچ دے اوپچ پنچ تے منافقت دیاں کہانیاں اُلیکدا اے جدوں کہ کہکشاں ملک نے اپنیاں نویاں تے پرانیاں کہانیاں نوں اک تھاں کٹھ کر کے اپنی تے پنجابی کہانی دی ٹور دا پتہ دتا اے کہکشاں ملک دیاں کہانیاں وچ بنیادی سوچ ایہہ اے کہ انساناں وچوں چنگیائیاں نوں لبھنا چاہیدا اے معاشرے وچ چنگے ماحول دا انسان مندا تے مندے ماحول دا انسان چنگا ہو سکدا اے کہکشاں ملک اپنے دیس دیاں تہذیبی تے دینی قدراں دی چاہن والی تے ایہناں نوں اپنیاں کہانیاں دی بنیاد بنان والی اے اوہدیاں کہانیاں وچ سدھے پلاٹ والیاں کہانیاں وی موجود نیں تے علامتی کہانیاں دی اوس لکھیاں نیں جیہڑیاں بڑی سادہ تے عام فہم زبان وچ بیان ہوئیاں نیں۔

چالو دہاکے وچ کہانی اخباراں رسالیاں تے ابلاغ دے دوجیاں ذریعاں راہیں وی سامنے آ رہی اے بہت سارے کہانی کار کہانی کھیتر وچ محنت نال کم کر رہے نیں محمد منشا یاد، حسین شاد احمد شہباز خاور، کنول مشتاق، پروین ملک، نگار زریں شاہد، اقتدار واجد، ولی محمد انجم وغیرہ دے نال لے جا سکدے نیں ایہناں لکھاریاں پاروں پنجابی کہانی اپنیاں سکھراں ول سفر کر رہی اے ایس گروہ وچوں اقتدار واجد اک اُبھر دا ہویا نوجوان کہانی کار اے۔

اقتدار واجد نوں کہانی لکھدیاں دو تن ورھے ای ہوئے نیں پر ایس تھوڑے عرصے وچ اوس کہانی کار پاروں اپنا اک تھاں بنا لیا اے ایس دا کارن میری جاچے ایہہ اے کہ اقتدار واجد نے افسانہ یعنی SHORT STORY دی جدید تکنیک نوں سمجھ لیا اے اوہدی کہانی وچ جدید کہانی دی روح بولدی نظر آؤندی اے میرا ایہہ تاثر اودوں ای قائم ہو گیا سی جدوں میں اوہدی پہلی کہانی "وزٹینگ کارڈ" سنی سی میں نہیں کہندا ایہہ اوہدی پہلی کہانی سی یاں ایدوں پہلاں اوس کنیاں پنجابی کہانیاں لکھ لکھ کے پاڑ دتیاں سن پر ایہہ ضرور آکھاں گا،

ایہہ میرے واسطے بھاویں پہلی سی پر اقتدار واجد دی ایہہ یقیناً پہلی کہانی نہیں سی۔

"وزیٹنگ کارڈ" وچ اقتدار واجد نے اولاد ہتھوں مجبور دو پیوداں نوں پیش کیتا اے اک پیو اپنے بھکھے بالاں دی روٹی دا سر بندھ کرن لئی اپنے جُثّے دا خون ویچن تے مجبور اے جدوں کہ دوجا پیو زخمی تے موت حیاتی دی پِچ دھرو وچ پھاتھے اپنے پُتر لئی خون حاصل کرن لئی مجبور اے اک تھاں توں خون دوجی تھاں منتقل ہو رہیا اے خون دین والا وی اپنے بالاں دی حیاتی لئی ایہہ کم کر رہیا اے تے خون لین والا وی پر جدوں خون دین والے دی مجبوری توں خون لین والا فائدہ چک لیندا اے تے صرف "وزیٹنگ کارڈ" دے کے چلدا بن دا اے تے معاشرے وچ اک دکھانت جواپردا اے جس نوں اقتدار واجد نے اناں دی استاکاری نال اُلیک وتا اے، اقتدار واجد ایس دکھانت دا دیروا پاندیاں لکھدا اے۔

"بستر تے پئے خون دین والے دی حالت کمزور توں کمزور ہوئی جا رہی سی پر اوہدیاں اکھاں وچ اک نویکلی چمک سی ـــ اولاد نوں رجا کے سواہ دینے جذبے دی چمک ـــ ایہہ اولاد دی کیہ شے اے اک پاسے اک امیر آدمی اپنے پُتر نوں بچان لئی سارے غرور تکبر تے امارت نوں بھل کے اک غریب دیاں قدماں ہیٹھاں وچھیا جا رہیا اے تے دوجے پاسے اک غریب تے بھکھا بندہ اپنی اولاد نوں بھکھ دی موت نہ مرن دین لئی اپنا خون تک قربان کر دیندا اے۔"[۱]

اقتدار واجد دی اک ہور کہانی "نواں سال" وچ معاشرے وچ مجبور مزدور دا دکھانت اُلیکیا گیا اے ایہہ کہانی ویکھن نوں تاں نامکمل جاپدی اے پر اصل وچ ایہہ نامکمل پن ای ایہدی ہماگیری دی دلیل اے اک پڑھیا لکھیا بندہ نویں سال دی پہلی تاریخ نوں نوکری واسطے انٹرویو دین نکلیا اے اوہ ایدوں پہلاں کئی انٹرویو دے چکیا اے اوہدے کول علم تے عقل موجود نیں، پر وسیلہ موجود نہیں، رقم موجود نہیں، سفارش موجود نہیں ایس کر کے اوہ "بدنصیب" اے نویں ورھے دے شروع وچ جیہڑا انٹرویو اوہ بندہ دین جا رہیا اے خبرے اوہ ای

۱۔ اقتدار واجد: کچے کوٹھے، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۷۹

اوہنوں "بانصیب" بنا دیوے، کہانی کار نے کہانی دا خاتمہ ایس چاہت اُتے کیتا اے اک سہر پنگردی اے کہ شاہلا ایس ورھے ای میرے آل دوآلے وچ مجبور انساناں دیاں مجبوریاں ٹک جان حقدار نوں حق مل جاوے اقتدار واجد لکھدا اے ۔

"اج نواں سال چڑھ رہیا اے۔ رب جانے ایہہ سال میرے لئی کیہو جیہا اے ۔۔ جے ایس سال وی مینوں نوکری نہ ملی تے اوہدا ذہن ویلے توں ہٹ کے نوکری ول ہو گیا ۔۔ تے میں اوور ایج (OVER AGE) ہو جاواں گا تے فیر مینوں کدے وی نوکری نہیں ملے گی حالانکہ ایس اوور ایج (OVER AGE) ہون وچ میرا کوئی قصور نہیں، میں تے کاغذاں دا بھار چک کے بوہے بوہے تے گیا پر جے اوتھے صاحباں دے بھانجے بھتیجے یاں سفارشی آ جان تے میں کیہہ کر سکناں واں ۔۔ پر ہاں ۔۔ نوکری نہ ملن وچ میرا وی قصور اے میرے کول اپنے پیسے ای نہیں سَن میں نوٹاں نال صاحب دی قلم پھیر دواں، میرا کوئی چاچا، ماماں ایس پوزیشن وچ نہیں سَی میری سفارش کر سکے ۔۔ مینوں کسے ڈاہڈے چنگے خاندان وچ جمنا چاہیدا سی"[1]

اقتدار واجد دا لکھیا ایہہ وکھانت ساڈے معاشرے دی اک اٹل سچائی اے ایس سچائی نوں اوس علامت دے رُوپ وچ بڑے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے ساڈے معاشرے وچ اک نوجوان نہیں جس نال ایہہ دکھانت وا پر رہیا اے سگوں ایہہ اک گروہ اے ایسے کر کے میں ایس نوں علامت آکھیا اے گروہ در گروہ ساڈے معاشرے دا مجبور نوجوان اپنی تعلیم دے کاغذاں دا بھار چک کے بوہے بوہے جا رہیا اے بے وسیلہ بے زر، کنیاں بہاراں تے پت جھڑ لنگھ رہے نیں نویں چڑھے سال دے پہلے دن دا نواں چڑھیا سورج جدوں اوہدے اُتے اپنی زرد روشنی سٹ دا اے تے اودوں وی اوہ مجبور ای اے اوہدی ایہہ مجبوری خبرے کدوں تیکر چلدی اے اصل وچ کہانی کار ایس وکھانت دا شیشہ وکھا کے معاشرے وچوں

۱۔ اقتدار واجد، کچے کوٹھے، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۶۵

ایس نوں ختم کرن دا چاہوال اے۔

اقتدار واجد دیاں کہانیاں دا ایہہ انگ بڑا اثر والا اے ایہدے وچ کہانی کار اپنی رہتل دی کوجھی ریتی دا مصور اے اوہدا برش بڑے گوہڑے رنگ اپنیاں تصویراں لئی ورتدا اے، بڑے کرخت رنگ جنہاں وچوں کرلاٹ سنیدی اے نال ای ایہہ کہ ایہناں اُتے اتھرواں دے تریل جھکے دی نظریں آؤندے نیں ایہہ تیکھے کہانی کار دے نیں جنہاں توں محسوس ہوندا اے کہ کہانی کار رہتل دیاں ایہناں کوریتیاں نوں اُکیک کے مزہ نہیں لے رہیا سگوں آپ وی دکھی اے۔ تے دوجیاں نوں وی دکھی کر رہیا اے اوہدا ایہہ عمل منفی رویئے پاروں نہیں گنیا جاسکدا کیوں جے انج درد مندی دے جذبے اُبھر دے نیں تے ایہو درد مندی اے جیہڑی اصلاح دی وجہ بن دی اے۔

اک چنگا تے مکمل فنکار اپنے منصب نوں سمجھدیاں ہویاں معاشرتی اصلاح دے عمل نوں ایتھے ای نہیں چھڈ دیندا سگوں درد مندی دے جذبے پنگھراں مگروں نیک عمل ولی پریرن لئی وی اوہدے توں بہت کجھ ہوندا اے اوہ رہتل دیاں کوریتیاں دے کارن بھالدا اے تے پھیر ایہناں کارناں نوں ختم کرن لئی لوکائی دی آگوائی کردا اے منزلاں دی نشان دہی کردا اے اقتدار واجد وی کیوں جے اک فنکار اے اپنے منصب نوں سمجھدا اے ایس لئی اوہ وی ساڈی ایس بارے آگوائی کردا اے اوہدی کہانی "بھگتان" ویکھن نوں اک خواب دا بیان اے پر اصل وچ ایہہ ساڈی کیہ آفاقی رہتل دے روگاں دی نشان دہی وی اے تے علاج لئی پریرنا وی ایس کہانی وچ کہانی کار نے حشر دا میدان پینٹ (PAINT) کیتا اے ایہہ حشر سماجی روگاں پاروں دنیا وچ ای انساناں اُتے برپا اے انسان انفرادی تے اجتماعی پکھوں دکھی اے خود غرض اے اک دوجے دیاں بوٹیاں نوچ رہیا اے ایتھوں تیکر کہ اپنی جمن والی ہستی ماں نوں قتل کر رہیا اے۔ علامتی حوالے نال ماں نوں کہانی کار بے لوث محبت تے پیار دی نمائندگی دے سلسلے وچ لیا رہیا اے اوہدا خیال اے کہ دنیا وچ ایہہ جو کجھ کٹھنائیاں انسان اُتے آ رہیاں نیں؟ ایہہ اوہدے دل وچوں بے لوث محبت تے پیار دے مرجان دی وجہ نال آ رہیاں نیں دنیا وچ جے بے لوث محبت تے پیار دا جذبہ اج جی پوے تے ایہہ ساریاں اوکڑاں جیہڑیاں انساناں نوں انفرادی تے اجتماعی طور تے پیش آ رہیاں

نیں ٹک جان ۔

افتدار واجد نوں ہیں اوہدیاں کہانیاں دے حوالے نال خالص پاکستانی سوچ دا کہانی کارآکھیا سی ایس سلسلے وچ اوہدیاں کہانیاں "ناشکرا" تے "کچے کوٹھے" پیش کیتیاں جا سکدیاں نیں۔

کہانی "ناشکرا" خالص اسلامی تے پاکستانی سوچ دی کہانی انج بن دی اے کہ ایہدی نیہہ کہانی کار نے قرآن پاک وچ اللہ تعالیٰ دے ارشاد اُتے رکھی اے ایس کہانی وچ کہانی کار نے سفیدی کرن والے دو مزدور کردار پیش کیتے نیں جنہاں وچوں اک رزق دے سلسلے وچ رب تعالیٰ اُتے بھروسہ کرن والا تے دُوجا مادی وسیلیاں اُتے تکیہ کرن والا اے دونویں اپنیاں اپنیاں کوچیاں لے کے چونک وچ منہ ہنیرے ای آ بیٹھے نیں سورج دیاں کرناں رات دی سیاہی نوں مٹاندیاں نیں تے سمے دا اثر دونہہ کرداراں اُتے اڈو اڈ ہوندا اے اک کردار اپنے رزق دے سلسلے وچ اُکا بے فکر آل دوآلے رب تعالیٰ دی پیدا کیتی کائنات توں لطف لیندا اے جدوں کہ دوجا مادی وسیلیاں تے بھروسہ کردیاں رزق دے اندیشیاں وچ پھاتھا اے اپنے آل دوآلے دے ماحول وچ زہر گھُلی محسوس کردا اے اچن چیت غیب توں آواز آؤندی اے دا ایہہ اوہدے ضمیر دی آواز اے) کہ بے شک انسان اپنے رب دا بڑا ناشکرا اے بے شک اوہ ایس گل تے آپ گواہی دیندا اے تے بے شک اوہ مال دی محبت وچ بڑا سخت اے" (سورۃ عدٰیت ۵۔۷) اوہ دی دوجے بندے وانگ اپنے آل دوآلے دی کائنات وچ دلچسپی لین لگ پیندا اے تے رب اوس نوں وی اطمینان دی دولت نال مالا مال کر دیندا اے، کہانی کار سانوں دسدا اے کہ انسان دا کم رزق دے سلسلے وچ حیلہ کرنا اے۔ جیویں میاں محمد بخش آکھدے نیں۔

مالی دا کم پانی دینا بھر بھر مشکاں پاوے
مالک دا کم پھل پھُل لانا، لاوے یا نہ لاوے

کہانی کار نے اپنے کرداراں نوں گھر نہیں بٹھایا سگوں رزق دے سلسلے وچ حیلہ کردیاں چونک وچ بٹھایا اے ایہہ کہانی فکری لحاظ نال اک اچ پدھر دی کہانی اے نال ای ایہہ کہ اپنے ایس سلکھنے فکر نوں کہانی کار نے فنی استکاری نال رچیا اے۔

افتدار واجد دی کہانی "کچے کوٹھے" پڑھ کے مکدیاں ای ایہہ خیال آؤندا اے ایہہ تے

ساڈی اپنی کہانی اے پاکستانی قوم دی کہانی اے ایس کہانی وچ علامتی حوالے نال، پنڈ، ساڈا وطن پاکستان اے "کچے کوٹھے" ایہداوہ کجھ اے جو سانوں ملیا تے جیہڑا اگوں ورثے بارون اگے منتقل ہونا اے کہانی کار اک مسئلہ پیش کردا اے کہ پنڈ دے وسنیک ہر سال ایہناں کچے کوٹھیاں نوں لیپدے نیں پر ہر ورھے ای بارش ایہناں نوں نقصان اپڑاندی اے پاکستان وچ جو کجھ سانوں ملیا اسی اوہنوں زمانے دے ظلمی ہتھاں توں بچان واسطے جیہڑا اوڑ توڑ کرنے آں کہانی کار دے نیڑے ایہہ ناکافی اے ایس اوڑ توڑ دی بنیاد وچ ساڈا جو رویہ اے ایہہ وی ٹھیک نہیں ایہہ رویہ کہ جو کجھ سانوں ورثے وچ ملیا اسی اوہدی حفاظت کرنی اے کہانی کار آکھدا اے کہ ورثے وچ سانوں ایہہ کچے کوٹھے نہیں ملے سگوں ایہناں دے ہیٹھ دی زمین یاں نیہاں ملیاں نیں اوہ اک کردار دے موہنوں اکھواندا اے۔

"ساڈے وڈھیاں دی اصل نشانی تے ایس پنڈ دیاں نیہاں نیں

یاں فیر اوہ جذبے جنہاں بارون ایہہ پنڈ وسیا۔"[1]

ایس کہانی وچ نوجواناں دا کردار وی اک علامت اے ساڈی اج دی نویں نسل دی جیہڑے ایس گل نوں پسند کردیاں پنڈ دے کوٹھیاں نوں پکیاں کرن دے عزم دا اظہار کردے نیں، اسی ایس سارے علامتی ڈھانچے نوں ایس حوالے نال وی ویکھ سکنے آں کہ اسلام اک ضابطہ حیات اے جس وچ حیاتی گزارن دے بنیادی اصول اک بجھویں روپ وچ دے دتے گئے نیں۔ بعض بندے کسے زمانے وچ دے لوکاں دی بیتائی حیاتی نوں ای اصل اسلام سمجھن ڈیہہ پیندے نیں تے اوہ اوسے دی لیپا پوچی کرن نوں ای اسلام سمجھدے نیں جدوں کہ نویں زمانے دے حالات موجب نویاں لوڑاں دے تحت ایہے ڈھانچے بنائے جا سکدے نیں کہانی کار دے علامتی لیپارے نوں تکھ دکھ کے ایس تاویل دے حوالے نال وی ایس کہانی نوں ویکھیا جا سکدا اے پر میرے ذاتی خیال موجب پاکستانی حوالے نال ایہہ کہانی بوہتی نتردی نظر آؤندی اے۔

۱۔ اقتدار واجد: کچے کوٹھے، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۴۴

اقتدار واجد نے بھانویں اجے بوہتیاں کہانیاں نہیں لکھیاں پر جنیاں لکھیاں نیں ایہہ پنجابی دے کہانی کھیتر وچ اوہدے تھاں بنالین لئی کافی نیں اجے اوہدا سفر جاری اے ظاہر اے اوس نے اجے فکری تے فنی پکھوں ہور ترقی کرنی اے کہانیاں پڑھیاں ایس گل دا احساس وی ہوندا اے کہ اجے پلاٹ دی بنتر تے کردار نگاری وچ گنجائش موجود اے اوہدی زبان سادہ تے عام فہم اے ایس نوں وی ہور ٹھیٹھ بنان دی گنجائش اے جس ترکھی ٹور نال اقتدار واجد نے پنجابی کہانی نوں اگے ٹورن دا آہر کیتا اے میری جاپے اوہ گنجائشاں چھیتی ای پوریاں کر لئے گا جس اٹکل نال اوہنے اپنا سفر شروع کیتا اے اوہ ایس گل دی شاہدی اے کہ اوہدے وچ اگے ودھن دا ٹِل ہے اے رب تعالیٰ اوہنوں ایہدی توفیق دیوے ۔ آمین ۔

حوالے لئی ورتے گئے ماٰخذ

BIBLIOGRAPHY

پنجابی

۱۔ اجمل وجیہہ : چادر زخماں دی، لاہور۔ صوفی اکیڈمی، ۱۹۷۹ء

۲۔ احسان بٹالوی : کہانی اک اجڑ دی، لاہور۔ مکتبہ شاہین، ۱۹۷۸ء

۳۔ احمد سلیم : نال میرے کوئی چلے، کراچی۔ مکتبہ دانیال، ۱۹۷۷ء

۴۔ احمد سلیم (مرتب)، : لوک واراں، اسلام آباد۔ نیشنل کونسل آف آرٹس، ۱۹۷۱ء

۵۔ احمد ندیم قاسمی (مرتب) : گلاں خون ضمیر دیاں، لاہور۔ مغربی پاکستان رائٹرز گلڈ، دسمبر ۱۹۶۵ء

۶۔ احمد یار : احسن القصص، لاہور۔ حاجی چراغ الدین سراج الدین، ۱۳۲۶ھ

۷۔ احمد یار : حاتم نامہ پنجابی، لاہور۔ حاجی چراغ الدین، سراج الدین، ۱۳۴۴ھ

۸۔ احمد یار : رام چند (دیستا) قلمی نوشتہ احمد یار، اسلام گڑھیہ، ۱۲۰۷ھ، مملوکہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری

۹۔ احمد یار : کسب نامہ ترکھاناں ....، لاہور، وکٹوریہ پریس دستی نقل مملوکہ ڈاکٹر شہباز ملک

۱۰۔ احمد یار : ملاریاں، دھوبیاں، درزیاں، لاہور۔ وکٹوریہ پریس دستی نقل مملوکہ ڈاکٹر شہباز ملک

۱۱۔ احمد یار : کسب نامہ لوہاراں قلمی (ممتاز بھٹی نے احمد دین لوہار توں سن کے لکھیا) دستی نقل مملوکہ ڈاکٹر شہباز ملک

۱۲۔ احمد یار : کوراں ونیلاں، قلمی نوشتہ احمد یار اسلام گڑھیہ، ۱۲۰۷ھ مملوکہ اقبال صلاح الدین

۱۳۔ احمد یار، سہ حرفی دہائی، قلمی نوشتہ احمد یار اسلام گڑھیہ، ۱۲۰۷ھ مملوکہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری

۱۴۔ اختر جعفری: ویہڑے، لاہور۔ عزیز بکڈپو، ۱۹۷۹ء

۱۵۔ اختر کاشمیری: مت، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی پرہیا، ۱۹۸۰ء

۱۶۔ اختر کاشمیری: بولدا پتھر، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی پرہیا، ۱۹۷۶ء

۱۷۔ ارشاد احمد پنجابی، پنج گیٹے، لاہور۔ پنجابی ادبی لہر، ۱۹۸۲ء

۱۸۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجابی لغات (حصہ اول) لاہور۔ ساڈی پنجابی اکیڈمی، ۱۹۷۱ء

۱۹۔ ارشاد احمد پنجابی: پنجابی نامہ، لاہور۔ مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۶۹ء

۲۰۔ ارشاد احمد پنجابی: من پرچاوے، لاہور۔ پنجابی ادبی لہر، ۱۹۸۲ء

۲۱۔ ارشد میر: بجھ میرا بجھکا، لاہور۔ شیش محل کتاب گھر، ۱۹۷۲ء

۲۲۔ اسحاق محمد: ققنس، لاہور، پنجابی ادبی مرکز، (۱۹۷۶ء)

۲۳۔ اسماعیل احمدانی: چھولیاں، لاہور۔ سنگت پبلی کیشنز، ۱۹۸۳ء

۲۴۔ اسماعیل بھٹی: تاہنگاں دی لو، گوجرانوالہ۔ خان پبلشرز، ۱۹۷۶ء

۲۵۔ اشرف آغا: بدلاں دی چھاں، لاہور، مکتبہ علم و ادب، ۱۹۶۱ء

۲۶۔ اشرف آغا: دل اک دیوا، لاہور۔ پنجاب پریس، ۱۹۷۵ء

۲۷۔ اشرف آغا: دھرتی دیاں ریکھاں، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۴ء

۲۸۔ اشرف آغا: نماں نماں دیوا بلے، لاہور۔ مکتبہ پنج دریا، ۱۹۶۳ء

۲۹۔ اصغر شامی: پریت، بھلوال۔ مصنف خود، ۱۹۸۱ء

۳۰۔ اعجاز، اے ڈی: کال بلیندی، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۳ء

۳۱۔ اعجاز الحق: سکے پانی، لاہور۔ مصنف خود، ۱۹۷۵ء

۳۲۔ افضل احسن رندھاوا: دوآبہ، فیصل آباد۔ پنجابی لکھاری جھوک، ۱۹۸۱ء

۳۳۔ افضل احسن رندھاوا: دیوا تے دریا، لاہور۔ مکتبہ پنجابی ادب، ۱۹۶۱ء

۳۴۔ افضل احسن رندھاوا: رن تلوار تے گھوڑا، لاہور۔ ادارہ اشاعت ادب، ۱۹۷۳ء

۳۵- اقتدار واجد، کچے کوٹھے، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۸۳ء

۳۶- اکبر لاہوری، اکبر کہانیاں، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۷۶ء

۳۷- اللہ دتہ صابر، تکھیاں شوکاں، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۱ء

۳۸- انور علی، کالیاں اِٹاں کالے روڑ، لاہور۔ مکتبہ پنجابی ادب، ۱۹۷۲ء

۳۹- انیس ناگی (مرتب)؛ پنجاب رنگ، لاہور۔ پنجابی مجلس، ستمبر ۱۹۵۸ء

۴۰- الیس خانم (مرتب)؛ پنجابی اردو لغت (حصہ اوّل)، راولپنڈی۔ ۱۹۶۵ء

۴۱- بشیر منذر: کلا رکھ، لاہور۔ کتب مینار، ۱۹۶۹ء

۴۲- بُلّھے شاہ: کلیاتِ بُلّھے شاہ مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۰ء

۴۳- تبسم صوفی، دو ناٹک، لاہور۔ ایم جہانگیر اینڈ کمپنی

۴۴- تنویر بخاری؛ ربّنا، کڑیال کلاں۔ پنجابی کلچرل سنٹر، ۱۹۸۳ء

۴۵- تنویر بخاری؛ شیشہ، کڑیال کلاں۔ پنجابی کلچرل سنٹر، ۱۹۷ء

۴۶- تنویر بخاری: نہی عن المنکر، کڑیال کلاں۔ پنجابی کلچرل سنٹر

۴۷- جوشوا فضل الدین:۔ برکتے، لاہور۔ پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، ۱۹۵۳ء

۴۸- حسین شاہد؛ پُورنے، سیالکوٹ۔ زرین پبلی کیشنز، ۱۹۷۲ء

۴۹- حفیظ تائب: پُن چھان، لاہور۔ کتب مینار، ۱۹۷۸ء

۵۰- حفیظ تائب: سِک متراں دی، لاہور۔ کتب مینار، (۱۹۷۸ء)

۵۱- حفیظ تائب (مرتب)؛ پنجابی نعت (انتخاب)، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی پرھیا، ۱۹۸۱ء

۵۲- حمید اللہ ہاشمی؛ پنجابی بولیاں (گیت)، فیصل آباد۔ مجلس پنجابی ادب، ۱۹۸۱ء

۵۳- حمید اللہ ہاشمی، سخن وا وارث، لاہور۔ تاج بکڈپو،

۵۴- خادم حسین قریشی، مولوی: مسلم لیگ دا ڈھنڈورا، لاہور۔ شیخ غلام حسین اینڈ سنز،

۵۵- دلشاد کلانچوی، لغاتِ دلشادیہ (پہلا حصہ)، بہاولپور۔ سرائیکی لائبریری،

۵۶- دلشاد کلانچوی: لغاتِ دلشادیہ (دوجھا حصہ)، بہاولپور۔ سرائیکی لائبریری، ۱۹۸۱ء

۵۷- رضا ہمدانی (مرتب) سائیں احمد علی پشاوری، اسلام آباد، لوک ورثے کا قومی ادارہ، ۱۹۷۷ء

۵۸۔ رضیہ نور محمد: بلدے دیوے، لاہور۔ مکتبہ معین الادب، ۱۹۷۶ء

۵۹۔ رفیق احمد، مرزا: پاکستانی پنجابی ناول نگاری، تنقیدی جائزہ، مقالہ ایم اے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔ ۱۹۸۴ء

۶۰۔ رؤف شیخ: چپ دا زہر، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ (رجسٹرڈ)، ۱۹۸۳ء

۶۱۔ رؤف شیخ: واٹاں، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ (رجسٹرڈ)، ۱۹۶۸ء

۶۲۔ سائیں احمد علی: جوہر کمال، لاہور۔ لالہ بوٹا مل انند تاجر، ۱۹۱۹ء

۶۳۔ سائیں احمد علی: سی حرفی سائیں، لاہور۔ سیٹھ آدم جی عبداللہ

۶۴۔ سجاد حیدر: بول مٹی دیا باویا، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ،

۶۵۔ سجاد حیدر: سورج مکھی، لاہور۔ پنجابی ادبی لیگ،

۶۶۔ سجاد حیدر: ہوادے ہوکے، لاہور۔ قومی کتب خانہ، ۱۹۵۸ء

۶۷۔ سردار محمد خان (مرتب): پنجابی اُچارن ڈکشنری، راولپنڈی۔ مکتبہ دانش، ۱۹۸۲ء

۶۸۔ سرفراز قاضی: نویں نظم۔ شیخوپورہ۔ فکر جدید پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء

۶۹۔ سرفراز حسین، قاضی: وارث نرا وارث۔ گوجرانوالہ۔ الفرید پبلشرز ۱۹۷۱ء

۷۰۔ سرمد صہبائی: توں کون، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۷۱ء

۷۱۔ سلطان باہوؒ: ابیاتِ مرتبہ عبدالغفور اظہر، لاہور۔ شیخ لبشیر،

۷۲۔ سلطان باہوؒ: ابیاتِ سلطان باہوؒ مرتبہ ملک فضل دین، لاہور۔ اللہ والے کی قومی دوکان، ۲۲ویں بار

۷۳۔ سلیم خان گمی: سانجھ، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ، ۱۹۶۹ء

۷۴۔ سلیم کاشر: سرگی دا تارا، لاہور۔ آئینہ ادب، ۱۹۷۸ء

۷۵۔ سلیم کاشر: ہوادی سولی، لاہور۔ آئینہ ادب، ۱۹۸۲ء

۷۶۔ شاہ حسین: کافیاں، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۷۶ء

۷۷۔ شاہ محمد: سکھاں دی وار مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی،

۷۸۔ شریف کنجاہی: جھاتیاں، لاہور۔ الجدید

۷۹۔ شریف کنجاہی: مختصر پنجابی لغت، لاہور۔ شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۸۰ء

۸۰. شہباز ملک: آزادی دے مجاہد کھاری، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۱ء

۸۱. شہباز ملک (مرتب)، پکی روٹی (خرد)، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۷۳ء

۸۲. شہباز ملک (مرتب)، جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۷۴ء

۸۳. شہباز ملک: چانن، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۶۲ء

۸۴. شہباز ملک: ذاتی ڈائری برائے سال ۱۹۶۰ء

۸۵. شہباز ملک: فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں، مقالہ ایم۔اے (پنجابی)، لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۲ء

۸۶. شہباز ملک: مُنہ آئی گل، لاہور۔ اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء

۸۷. شہباز ملک: ستارے، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۷۹ء

۸۸. شہباز ملک، ڈاکٹر: پاکستانی پنجابی ادب (ببلیوگرافی)، لاہور۔ عزیز بکڈپو، ۱۹۸۳ء

۸۹. شہباز ملک، ڈاکٹر: جنگنامہ پیر محمد کاسبی، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۸۲ء

۹۰. شہباز ملک، ڈاکٹر: راقب قصوری دیاں نعتاں، برج کلاں (قصور) مرکزی مجلس امیر ملت، ۱۹۸۲ء

۹۱. شہباز ملک، ڈاکٹر: مولوی احمد یار: فکر تے فن، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۴ء (مقالہ پی ایچ ڈی پنجابی)

۹۲. شہباز ملک، ڈاکٹر (مدیر): چھماہی "کھوج" لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، دسمبر ۱۹۸۲ء قلمی نسخہ نمبر

۹۳. شہباز ملک (مدیر): چھماہی "کھوج"، لاہور پنجاب یونیورسٹی، جولائی۔دسمبر ۱۹۷۸ء

۹۴. شہباز ملک (مدیر): چھماہی "کھوج" لاہور، پنجاب یونیورسٹی، جولائی۔دسمبر ۱۹۷۹ء

۹۵. شہباز ملک (مدیر): چھماہی "کھوج" لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، جنوری۔جون ۱۹۸۰ء

۹۶. شہباز ملک (مرتب مدیر): ادبی مہکاں، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۸۰ء

۹۷. ظفر لاشاری: ناڑو، بہاولپور۔ سرائیکی ادبی مجلس، ۱۹۷۱ء

۹۸. ظفر لاشاری: پہاج، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۳ء

۹۹. عارف عبدالمتین: اکلاپے دا مسافر، لاہور۔ ٹیکنیکل پبلشرز، ۱۹۷۲ء

۱۰۰۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور۔ جدید ناشرین، ۱۹۷۹ء

۱۰۱۔ عبدالعزیز، جنگ نامہ امام حسین، لاہور۔ بڑا کتب خانہ،

۱۰۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور۔ عزیز بکڈپو، ۱۹۷۲ء

۱۰۳۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۵۶ء

۱۰۴۔ عبدالمجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور۔ ہونہار بکڈپو، ۱۹۶۰ء

۱۰۵۔ عبدالمجید بھٹی، لہودیاں لشکاں، لاہور۔ مکتبۂ عالیہ، ۱۹۷۱ء

۱۰۶۔ عظمت قادر (پبلشر)، رُت لیکھا (کتاب لڑی: ۲)، لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی ہوسٹل نیو کیمپس

۱۰۷۔ عشق لہر، عشق دی لہر (حصہ اوّل) مرتب: خالد بٹ، لاہور۔ دیس پنجاب محاذ، لاہور، ۱۹۷۳ء

۱۰۸۔ عشق لہر، نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ اردو بک سٹال، (۱۹۴۶ء)

۱۰۹۔ غلام حسین سہیل، ٹاہلیاں دی چھاں، گوجرانوالہ۔ پنجابی ادبی مرکز، ۱۹۷۸ء

۱۱۰۔ غلام حیدر فدا، ریاض الشہداء، ملتان۔ مولوی غلام اصغر، ۱۳۴۲ھ

۱۱۱۔ غلام رسول عالم پوری، چٹھی بزبان پنجابی، لاہور۔ ملک دین محمد اینڈ سنز

۱۱۲۔ غلام رسول، مولوی، پکی روٹی (دکاں)، لاہور۔ منشی گلاب سنگھ تاجر

۱۱۳۔ غلام سکندر، روضۂ ماتم، ملتان۔ مولوی خیرالدین، ۱۳۱۷ھ

۱۱۴۔ غلام سکندر: روضۂ ماتم، ملتان۔ مولوی خیرالدین، ۱۳۱۷ھ

۱۱۵۔ غلام فرید، دیوانِ فرید معہ دوہڑہ جات، ملتان شہر۔ قدیمی اسلامی کتب خانہ

۱۱۶۔ غلام مصطفیٰ البسل، غزل پنجابی در ماہنامہ "لہراں" لاہور۔ جولائی ۱۹۸۰ء

۱۱۷۔ فخر زمان، بندی وان، لاہور۔ پیپلز پبلشنگ ہاؤس، ۱۹۸۴ء۔ دوجا ایڈیشن

۱۱۸۔ فضل حسین مدنی شہباز، نغمہ پاکستان المعروف لیگ کی شان، باہروال (گجرات) مصنف خود

۱۱۹۔ فضل شاہ، سید، سوہنی مہینوال، لاہور۔ جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز، ۱۹۱۹ء

۱۲۰۔ فقیر محمد فقیر، مہکدے پھل، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۵۹ء

۱۲۱۔ فقیر، ڈاکٹر (مرتب و مترجم)، بول فریدی، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۵ء

۱۲۲۔ فقیر محمد فقیر (مرتب)، لہراں، لاہور۔ قریشی بک ایجنسی، (۱۹۵۵ء)

۱۲۳۔ فیروز سائیں: ہاڑے، گوجرانوالہ۔ پنجابی ادارہ، ۱۹۶۰ء
۱۲۴۔ قادر بخش احمد آبادی: مٹھی روٹی، لاہور۔ ملک غلام محمد
۱۲۵۔ قریشی غلام حیدر شاہ: مصری خاں، ملتان۔ مولوی فیض بخش،
۱۲۶۔ قریشی غلام حیدر شاہ: مصری وباقی، ملتان۔ مولوی فیض بخش،
۱۲۷۔ قیوم نظر: توں تے میں، لاہور۔ عزیز پبلشرز، ۱۹۷۷ء
۱۲۸۔ کرم امرتسری: کرم پھلواڑی مرتبہ عبد الکریم، نوشہرہ۔ مرتب خود،
۱۲۹۔ کمال منگسی: مجموعہ مرثیہ بحر غم، ملتان۔ حافظ شمس الدین۔
۱۳۰۔ کہکشاں ملک: چکڑ رنگی مُودتی، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۴ء
۱۳۱۔ محمد آصف خان... (مرتب): مڈھلی لفظالی، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۷۹ء
۱۳۲۔ محمد احمد، راجہ: کھیڈ مقدراں دی، لاہور۔ پنجابی ادبی لیگ، ۱۹۷۴ء
۱۳۳۔ محمد اسلم رسولپوری (مرتب): سچل سرمست، ملتان۔ بزم ثقافت، ۱۹۷۷ء
۱۳۴۔ محمد اسلام شاہ، سید: فتویٰ، لاہور۔ مکتبہ اعظم، ۱۹۷۷ء
۱۳۵۔ محمد باقر: ہیٹ، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۷۱ء
۱۳۶۔ محمد بشیر عامی (مرتب): لغاتِ سرائیکی، بہاولپور۔ سرائیکی ادبی مجلس،
۱۳۷۔ محمد حسین احمد آبادی: گلزارِ حسین، لاہور۔ فقیر اللہ، ۱۳۱۴ھ
۱۳۸۔ محمد رفیع سودا: کلیاتِ سودا (جلد دوم)، لکھنؤ۔ منشی نولکشور، ۱۹۳۲ء
۱۳۹۔ محمد نوازش شیخ صابر، حکیم: ویلے دی آواز، گجرات۔ مصنف خود، ۱۴۰۱ھ
۱۴۰۔ مراد بخش نابینا: نورنامہ، لاہور۔ سیٹھ آدم جی عبد اللہ،
۱۴۱۔ مستنصر حسین تارڑ: پکھیرو، لاہور۔ مکتبہ التحریر، ۱۹۷۶ء
۱۴۲۔ مقبول بیگ بدخشانی، مرزا: قواعدِ پنجابی، لاہور۔ پنجابی تحقیقاتی مرکز، ۱۹۷۳ء
۱۴۳۔ منظور انور قریشی: نویں سویر، لائل پور۔ راست گفتار پریس، ۱۹۶۴ء
۱۴۴۔ منظور وزیر آبادی: ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ (رجسٹرڈ)، ۱۹۷۸ء
۱۴۵۔ منیر نیازی: قصہ دو بھراواں دا، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۱ء

۱۴۶۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور۔ میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، ۱۹۶۰ء
۱۴۷۔ موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور۔ ماڈرن پبلی کیشنز،
۱۴۸۔ مہر عبد الحق ... (مرتب)، پھلواڑی، لاہور۔ ایس اے۔ علیم اینڈ سنز، ۱۹۸۰ء
۱۴۹۔ میر حسین، سید، مستی روٹی، لاہور۔ محمد شریف عبد الغنی، ۱۳۵۱ھ
۱۵۰۔ نادم عصری، اِک انکھی وہی پنجاب دی، لاہور۔ اقدس پبلیکیشنز، ۱۹۷۶ء
۱۵۱۔ ناصر، حکیم: اپنی بولی اپنا اصلا، لاہور۔ پنجابی ادبی لیگ، ۱۹۷۰ء
۱۵۲۔ ناصر، حکیم: حکیم ناصر دیاں غزلاں، لاہور۔ ۱۹۷۴ء
۱۵۳۔ ناصر لاہوری، حکیم: خوشی دا ساقی، لاہور۔ راوی کتاب گھر، (۱۹۵۵ء)
۱۵۴۔ ناصر، حکیم: سجرا سورج، لاہور۔ ادارہ پنجابی زبان، ۱۹۶۱ء
۱۵۵۔ ناصر نوشاہی قادری، مولانا حافظ شیر محمد، فخر موجودات، لاہور۔ کتب خانہ نور محمدی
۱۵۶۔ ناصر، حافظ شیر محمد المتخلص بہ، فراقِ مدینہ، لاہور۔ مصنف خود، (۲۹-۱۹۲۸ء)
۱۵۷۔ ناصر، حکیم: ہذا من فضلِ ربی، لاہور۔ راوی کتاب گھر۔
۱۵۸۔ نجم حسین سید: اک رات راوی دی، لاہور۔ ادارہ پنجابی ادب، ۱۹۸۳ء
۱۵۹۔ نجم حسین سید، تخت لہور، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۷۳ء
۱۶۰۔ ندر فاطمہ: کاغذ دی زنجیر، لاہور۔ ادبستان، ۱۹۷۲ء
۱۶۱۔ نسرین بھٹی، گنجھل، لاہور۔ فیروز سنز، ۱۹۸۴ء
۱۶۲۔ نواز، شام رنگی کوڑی، لاہور۔ بک سٹیٹ، ۱۹۷۶ء
۱۶۳۔ وارث شاہ، سید: ہیر وارث شاہ مرتبہ عبد العزیز، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۰ء
۱۶۴۔ وارث شاہ، سید: ہیر وارث شاہ مرتبہ ہدایت اللہ، لاہور۔ حافظ محمد دین، ۱۳۰۴ھ
۱۶۵۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۹ء

رسالے۔ اخبار

۱۶۶۔ "امروز" روزنامہ، لاہور۔ ۲۔ جنوری ۱۹۸۴ء

۱۶۷. "پنجدریا" ماہنامہ، لاہور، فروری ۱۹۵۸ء، مارچ ۱۹۵۸ء، اگست ۱۹۵۹ء، دسمبر ۱۹۵۹ء

۱۶۸. "پنجابی" ماہنامہ، لاہور۔ اگست ۱۹۵۲ء

۱۶۹ "پاک پنجابی" ہفتہ وار، لاہور۔ ۲۸ نومبر ۱۹۵۲ء

۱۷۰. "نکھاری" ماہوار کتاب لڑی، لاہور۔ اپریل ۱۹۸۴ء

گورمکھی (پنجابی)

۱۷۱. بدھ سنگھ، باوا: بنیہا بول، لاہور۔ باوا تیجا سنگھ اینڈ برادرز، ۱۹۲۷ء

۱۷۲. جیت سنگھ سیتل (مدیر)، پنجابی بیر ساہت، پٹیالہ (بھارت)۔ بھاشا وبھاگ پنجاب، ۱۹۷۰ء

۱۷۳. ڈائریکٹر بھاشا وبھاگ (مدیر): پنجابی کوش (جلد ۴)، پٹیالہ (بھارت)۔ بھاشا وبھاگ پنجاب ۱۹۷۱ء

۱۷۴. سوندر سنگھ اُپل، ڈاکٹر: پنجابی کہانی کار، نویں دلی (بھارت)، پشپ پرکاشن، ۱۹۷۰ء

۱۷۵. شمشیر سنگھ اشوک: پنجاب دیاں لہراں: پٹیالہ (بھارت)۔ اشوک پستک مالا، ۱۹۷۴ء

۱۷۶. فخر زمان، بندی وان، امرتسر (بھارت) نیو ایج بک سنٹر، ۱۹۸۱ء پہلا ایڈیشن

۱۷۷. کاہن سنگھ، بھائی: مہاں کوش، پٹیالہ (بھارت) بھاشا وبھاگ پنجاب، ۱۹۷۴ء

۱۷۸. کرپال سنگھ کسیل (مدیر)، پنجابی ساہت دا اتہاس، پٹیالہ۔ بھاشا وبھاگ پنجاب، بھاگ پہلا ۱۹۷۱ء، بھاگ دوجا ۱۹۷۲ء

۱۷۹. کرنیل سنگھ تھنند (مرتب)، گدپرکاش، چنڈی گڑھ (بھارت)۔ پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۰ء

۱۸۰. گورچرن سنگھ، پنجابی ناٹک کار، امرتسر، ہند پبلشر، ۱۹۵۱ء

۱۸۱. گورچرن سنگھ عرشی، ڈاکٹر: پنجابی بھاشا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین، پٹیالہ (بھارت)۔ بھاشا وبھاگ پنجاب، ۱۹۷۵ء

۱۸۲. گورمکھ سنگھ جیت، سمکالی پنجابی کہانی، نویں دلی (بھارت)۔ پنجابی پرکاشک، ۱۹۵۷ء

۱۸۳. ہرکیرت سنگھ، ڈاکٹر: بھاشا اتے بھاشا وگیان، چنڈی گڑھ (بھارت) باھری پبلیکیشنز، ۱۹۷۴ء

رسالے

۱۸۴۔ "کھوج پتریکا" (بھائی موہن سنگھ وید سمرتی انک)، پٹیالہ۔ستمبر ۱۹۸۱ء

۱۸۵۔ "کھوج درپن" امرتسر (بھارت)۔جنوری ۱۹۷۶ء

اردو

۱۸۶۔ ابوالامان امرتسری: گوروگرنتھ صاحب اور اسلام، لاہور۔ ادارہ ثقافتِ اسلامیہ، ۱۹۶۰ء

۱۸۷۔ ابواللیث صدیقی، ڈاکٹر: پنجابی ترجمہ بنیادی اردو، لاہور۔مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۰ء

۱۸۸۔ احمد سعید (پروفیسر) حصولِ پاکستان، لاہور۔ایجوکیشنل ایمپوریم، ۱۹۷۹ء (پہلا ایڈیشن ۱۹۷۳ء)

۱۸۹۔ ادارہ (مرتب): پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی۔ادارہ مطبوعاتِ پاکستان

۱۹۰۔ ارشاد احمد پنجابی (مرتب)، اردو پنجابی لغت، لاہور۔مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۴ء

۱۹۱۔ ارشاد احمد پنجابی (مولف): پنجاب کی عورت، لاہور۔ ادارہ تحقیقاتِ پاکستان دانشگاہ پنجاب، ۱۹۷۰ء

۱۹۲۔ اشفاق احمد (مرتب) اردو کے خوابیدہ الفاظ، لاہور۔مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۹ء

۱۹۳۔ اشفاق احمد/اکرام چغتائی/فضل قادر فضلی (مرتبین)، ہفت زبانی لغت، لاہور۔مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۴ء

۱۹۴۔ تاراچند، ڈاکٹر: تمدنِ ہند پر اسلامی اثرات، مترجم: محمد مسعود احمد، لاہور مجلس ترقی ادب، ۱۹۶۴ء

۱۹۵۔ جمیل جالبی، ڈاکٹر: تاریخ ادب اردو (جلد اوّل)، لاہور۔مجلس ترقی ادب، ۱۹۷۵ء

۱۹۶۔ حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی، لاہور۔کتاب نما، ۱۹۷۲ء

۱۹۷۔ حسن ریاض، سید: پاکستان ناگزیر تھا، کراچی۔کراچی یونیورسٹی، ۱۹۶۷ء

۱۹۸۔ حفیظ تائب: صلو اعلیہ وآلہ، لاہور۔سیرت مشن پاکستان، ۱۹۷۸ء

۱۹۹۔ رام بابو سکسینہ: تاریخ ادب اردو مترجمہ مرزا محمد عسکری، لاہور۔کتب خانہ علمیہ،

۲۰۰۔ سمیع اللہ قریشی: قیام پاکستان کا تاریخی اور تہذیبی پس منظر، لاہور۔سنگ میل پبلیکیشنز، ۱۹۷۷ء

۲۰۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر: تحریک پاکستان اردو پنجابی ادب، لاہور۔مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۳ء

۲۰۲۔ عبداللہ، ڈاکٹر سید/وحید قریشی/عبادت بریلوی، ڈاکٹر/(مرتبین): پاکستان کی قدیم اردو شاعری، لاہور۔علمی کتب خانہ، ۱۹۷۶ء

۲۰۳. مبین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور۔ ارسلان پبلیکیشنز، بار دوم، ۱۹۷۹ء

۲۰۴. فیاض محمود، گروپ کیپٹن (مدیر) تاریخِ ادبیاتِ مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۳ (حصہ اول)، لاہور
پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۱ء

۲۰۵. فیاض محمود، گروپ کیپٹن (مدیر)، تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۴ (حصہ دوم)، لاہور
پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۱ء

۲۰۶. کریم الدین، مولوی: کریم اللغات، لاہور۔ ملک دین محمد اینڈ سنز،

۲۰۷. محمد اکرام، شیخ: آبِ کوثر، لاہور۔ فیروز سنز، (۱۹۵۲ء)

۲۰۸. محمد اکرام، شیخ: موجِ کوثر، لاہور۔ فیروز سنز،

۲۰۹. محمد باقر، ڈاکٹر: اردو ئے قدیم دکن اور پنجاب میں، لاہور۔ مجلس ترقیٔ ادب، ۱۹۷۲ء

۲۱۰. مسعود حسن، خواجہ غلام فرید، بہاولپور۔ اردو اکادمی، ۱۹۶۳ء

۲۱۱. محی الدین قادری زور، ڈاکٹر: ہندوستانی لسانیات، لاہور۔ معین الادب، ۱۹۶۱ء

رسائل

۲۱۲. "اکادمی" خبرنامہ، ماہوار، اسلام آباد۔ اکتوبر ۱۹۸۳ء

۲۱۳. شام و سحر "ماہنامہ، لاہور۔ ستمبر ۱۹۷۸ء

۲۱۴. "ماہِ نو" ماہنامہ، لاہور۔ جنوری ۱۹۷۹ء

عربی

۲۱۵. القرآن ترجمہ و حاشیہ مولانا حاجی احمد علی صاحب، لاہور۔ انجمن خدام الدین، ۱۳۸۲ھ

ENGLISH

216. Marshman, John Clerk: The Life and Labours of Carey, Marshman and Ward, 1893.

217. Smith, George: The Life of William Carey, Delhi-The Cambridge Brotherhood, 1885.

218. Waheed Quraishi, Dr.: A Survey of Punjabi Language and Literature, Journal of the Pakistan Historical Society, Karachi-April, 1967.

219. Waheed Quraishi,Dr.: Oriental Studies, Lahore-Zarreen Book Agency,1969.

——•●•——